

ל ש ו נ ו

רבעון לעניני הלשון העברית

מוצא ע"י ועד הלשון העברית
בארץ-ישראל

נערך תרס"ח — תרצ"ג על-ידי ד"ר א' צפרוני ז"ל

העורך:

נ"ה טורטשינר

כרך י"ד

יוצא לאור בסיוע מוסד ביאליק
שעל יד הסוכנות היהודית לארץ ישראל

ירושלים, תש"ו

תוכן העניינים

א. חקירות בלשון

- אלטבאואר משה: מקורה
העברי של המלה Sitwa 87—85
גוטשטיין מ': לדרכי היידוע
בכתובות הפיניקיות והפוניות 38—19
היינמן יצחק: להתפתחות
המונחים המקצועיים לפירוש
המקרא, א. דרש 189—182
טורטשינר נ"ה: בשולי המלון.
המשך XI—XIII (אריאל,
חשבון של מה בכך, על קטן
וכסא כבוד) 12—1
המשך XIV—XV (סמל הקנאה
המקנה; איטר יד ימינו, ממולח
או ממולא, זריז ומוזרז) 84—65
— סדרן ושמותיהן של האותיות
באלף-בית העברי 157—153
— המכתב הכנעני „לעזרבעל“
מגבל, מכתב עברי קדום 165—158
מייזלר ב': הכתובות הפיניקיות
מגבל ושלשלת התפתחותן של
הכתב האלפביתי הפיניקי-העברי
181—166
שמואלי ב': שיטתו הלשונית
של נפתלי הרץ ויזל 18—13

ב. להרחבת הלשון ודתיקונה

- בורשטיין-ירושלים י':
ניקוד מלים בין-לאומיות 103—98
בן-חיים ז': לפתרון שאלת
הכתיב על ידי ועד הלשון 142—136
— הוראות וצורות 197—190
בן-צבי י': ערעור על
ה„תחקה“ 49—48
גרבל א': המבטא העברי
ודרכי לימודו 47—39
הר-זהב צ': השם הפרטי
ודינו לגבי הנטייה והא-ההודעה
200—198
טורטשינר נ"ה: על קניית
קרקע, אשה ועבדים בלשון
המקרא 49
מונטנר ז': בעיות לשוננו
בחכמת הרפואה 97—88
קפלן ד': המונחים העבריים
של חמרי ביטומן 202—201

ג. ביקורת וביבליוגרפיה

- אברונין א': הערות למלון
בן-יהודה, הכרך העשירי 57—50

ה. מפעולות ועד הלשון

כינוס ארצי ראשון של מורשי	
ועד הלשון, זכרון-דברים	150—130
מונחי מוסיקה (רשימה ב')	64—62
מונחי סטטיסטיקה (רשימה א')	250—234
מונחי פסיכולוגיה (רשימה ה')	233—220
מונחי רפואה (רשימה ו')	
אנטומיה	277—251
שמות צמחי ארץ-ישראל	129—106
מידיעות ועד הלשון	129
דין וחשבון כספי	280—279; 152—151

אלוני נ': הליכות שבא	213—203
ברגריין נ': ר' שלמה אלמולי,	
הליכות שבא	219—214
ספרים שנתקבלו במערכת	59—58

ד. הערות והצעות

אברונין א': הגדת חידות	105—104
יאיר-מאיר: הערה להערה	61
רוזנראוך א': ממלכה	61—60

ח ק י ר ו ת ב ל ש ו ו

נ. ה. טורטשינר

בשולי המלון

XI. אַריאַל

לפרוס ארי ל. מאיר

תלמידי החביב לשעבר

וחברי הנערץ בהררי אל

בשינויי הוראה ואף בשינויי כתיב באה במקרא ובכתובות המלה אריאל, אראל, אראלם, הראל, ועדיין השאלה פתוחה. אם מונח אחד לפנינו שהתפתח בצורתו ובהוראתו, או מלים שונות, שדמיון בכתיב ובמבטא הוא אך במקרה, ואף מה משמעות המונח או המונחים האלה, שאיננה נלמדת בבירור לא מן השם עצמו ולא מן הנאמר עליו במקורות.

באחד המקורות האלה, בתיאור המקדש העתיד להיבנות בנבואת יחזקאל (מג. טו—טז) ניתן השם אריאל (כתיב), אריאל (קרי) או הראל ל.כלי גדול שבמקדש, ששטחו ריבוע של 12 על 12 אמות (כפולות), וגובהו 4 אמות, וארבע קרנות עליו מלמעלה; כי כך כנראה עלינו להבין את לשון הכתובים: „וַהֲרָאֵל אַרְבַּע אֲמוֹת (בגובה) וּמִהָרָאֵל וּלְמַעַל הַקְּרָנוֹת אַרְבַּע וְהָאֲרָאֵל שְׁתֵּים עָשָׂר אַרְבָּע בְּשֵׁתִים עָשָׂר רָחַב רְבֹעַ אֶל אַרְבַּעַת רַבְעִיו“. אריאל זה נזכר כאן אחרי המזבח (פס' יג), שמידותיו „אמה אמה וטפח וחיך האמה ואמה רחב וגבולה אל שפתה סביב זרת האחד“, וכמו למזבח (פס' יד), כך יש גם לאריאל עֲזָרָה (גדר) מיוחדת מסביב לו (פס' יז), שארכה ורחבה 14 על 14 אמות.

הקדמונים, אף בימי המשנה, כבר לא ידעו מה היה אריאל זה, והשבעים מעתיקים את השם *Aquíl* באותיותיו, אלא, הואיל והשם נזכר בקשר-מה למזבח, ופס' יח חוזר לדבר על המזבח ושימושו „להעלות עליו עולה ולזרק עליו דם“, ראו גם באריאל שם נרדף למזבח, על כן אמרו במשנה: וכשעלו בני הגולה הוסיפו עליו (על המזבח) ד' אמות מן הדרום וד' אמות מן המערב כגון גמא שנאמר והאריאל וכו' (מדות ג, א); ההיכל צר מאחוריו ורחב מלפניו ודומה לארי שנאמר הוי אריאל אריאל וכו' (שם ד, ז), כדי לתרץ את שם אריאל ומידותיו; וכך תרגם יונתן מדבחה במקום אריאל. ואחר הבנה זו הלכו בקירוב גם פרשני ימי הבינים, אף כשראו שאין אריאל יכול להיות מזבח ממש, כגון רש"י: מקום המערכה, וכגון המלים שנוספו בפירוש רש"י לישעיה כט.א (שאינן בכ"י, עי' בהוצאת מאהרשן): אש של מעלה שהיתה רובצת כארי על גבי המזבח וכו', וכחלק קשור במזבח מבינים את השם גם כמה מן המפרשים והמתרגמים האחרונים, ובכיוון זה נמצאו הצעות פירושים לשם אריאל (א) מן אַרְיֵה, מוקד

בערבית, ב) אֶרְאֵל; אור האל, על פי הכתוב (ישעיה לא, ט): נאם ה' אשר אור לו בציון ותנור לו בירושלם. ואולם לפי התיאור שביחזקאל אין אריאל או הראל מזבח; הוא נפרד ממנו ונגדר בעזרה מיוחדת, והוא גדול ממנו פי כמה.

אחרים הציעו פירושים שונים מאלו, כגון על פי האכדית *arallû*¹ הר עולם, ככינוי לשאול, או אפילו מן ה־רֵאֵל, הר אלוהים בעברית, אך אין מקום לא לשאול ולא להר האלוהים בתוך המקדש.

ככלי קדוש שבמקדש ממקדשי ישראל, ולפי העניין ככלי הקדוש ביותר שבמקדש זה, נזכר אראל בכתובת מישע מלך מואב. בהקבלה מעניינת ומאלפת מאד נאמר שם על העיר נבבה בשורה 17 וכו': ו א ק ח. משם, אנת. כלי. יהוה ואסחבה. הם. לפני. כמש וכו', ובשורה 12 על העיר קר: ו א ש ב. משם. את. אראל. דודה. ואסחבה. לפני. כמש. בקרית.

ההשלמה „אנת. כלי. ה" נראית כבטוחה, ביחוד בהשוותנו את המקומות המרובים במקרא המספרים על כלי בית ה', בית האלהים, או בארמית על מאניאדי בית אלהא, ש נ ל ק ח ו ממקדש ה' והובאו בבלה וכדומה, וגם הצירוף המקוצר „כלי ה'" נמצא במקרא (ישעיה נב, יא). ומעין המסופר על כלי ה' שבעיר נבה. מסופר על „אראל דודה" שבעיר קר, שנסחב גם הוא לפני כמוש, ועל כן בא אראל זה כעיקר כלי ה', ככלי המרכזי שבפולחן. ואראל זה נקרא כאן „אראל דודה", ואין לקרא דודה כדעת רבים, כי הכתיב המלא מעיד על וי"ו מבוטאת, אלא דָּוִד ה', ואין זאת לפי הבנה טבעית אלא צורה מלאה יותר של דָּוִד, כדוגמת שְׁלֹמֶה, שעיקרו שְׁלֹום, ואף כדוגמת השם הַדָּוִד שבמקומו בארמית ואף בכתובות: יהוד; ולפנינו כאן העדות הקדומה היחידה לכתיב השם דָּוִד, דָּוִד מחוץ למקרא. אראל זה יוחס אפוא לדויד, וזאת כנראה במשמעות זו, שהציב דויד אראל זה במקום פולחן ה' בעיר קר, בימי כיבושיו במואב.

ואולם בניגוד למסופר על כלי ה', ביחוסם אל ה' ובלשון לקיחה: ואקח משם, נאמר על „אראל דודה" זה: ו א ש ב משם, לשון שביית שבויים, שאיננה חלה אלא על בעלי חיים, ומכאן שראו באראל זה לא כלי מת, אלא דמות חיה, ולא דבר של האל, אלא דמות אלוהית ממש, שהיא במרכז פולחן האל. והרי כדמות חיה ממש בא אריאל במסופר על בניו בן יהודע מגיבורי

דויד בשמואל ב כג, כ וכו' = דברי הימים א יא, כב וכו'

דחי"א:

ש"ב:

ובניהו בן יהודע בן איש חיה² (קרי: חיל) בניהו בן יהודע בן איש חיל רב פעלים, מקבצאל הוא הכה את שני אראל מואב והוא ירד והכה את האריה (קרי הארי) בתוך הבאר (קרי: הבר) ביום השלג והוא הכה את איש מצרי וכו' הכה את האיש המצרי וכו'

1 עי' למשל D. A. Testament im Lichte d. Alten Orients, A. Jeremias עמ

558, המזהה אריאל אף עם ירכתי צפון.

2 אינני יכול לקבל את הרעה, שהובעה ע"י ש. פייגין, שבא במקרא הו(א) במקום יהוה ושיש

לראות יסוד אלוהותו בח"א זו שבמלה דודה, העובדות מתבארות בהבנה טבעית יותר בדרכים אחרות.

3 כנראה בעיקר שם פרטי, אולי אֶשְׁתִּי. 4 אולי בעיקר: רב פְּעָלִים, כתארים המצויים

בקשר עם כל הסיפור אין ספק כי על מעשה גבורה במלחמה באריה או באריות ממש מדובר כאן, כדוגמת מעשה הגבורה המסופר על דויד עצמו (שמואל א י, לד וכו'), גם שם בלשון קרובה: גם את הארי גם את הדוב הכה עבדך) וכתהפארות הגבורה של אשורבנפל בכתובותיו, כי הכה אריות, כי אחז אריה באוניו או בזנבו והרג אותו בחרב או בחנית. ואם במעשה בניהו קשה צורת היחיד אריאל-מואב על יד שם המספר שְׁנִי, הרי אפשר שיש לנקד: הכה את שְׁנֵי אריאל מואב, שבר ראשונה את שיניו ומלתעותיו, ואך אחר כך הרגו. ואריאל זה, אריה גדול ומיוחד זה, שסיפרה עליו האגדה שנתרקמה מסביב לגיבורי דויד, היה אריאל מואב, אריאל שמוצאו היה מארץ מואב. ועי' עוד לקמן.

ואמנם לא על אריאל חי ממש, אלא על דמות אריאל, שנחשב כסמל חי של האלוהים, מדבר גם מישע מלך מואב, על דמות אריאל שהיתה במקדש קיר מואב. וכלום היו „אריות“ בבית מקדש? על אריות שבמקדש מדובר בפירוש בכתובת הכנענית מכתי באי קיפרוס משנת 341 לספה"נ (סלושץ, אוצר הכתובות 59, עמ' 68): בימם 6¹ לירח בל בשנת 21² למנלך פמיתן מלך כתי ו[אדל ותמש בן מלך מלכיתן מלך כתי ואדיל מזבח א] וארום אשנמ 2² אש יתן בדא כהן רשפחץ בן יכנשלם בן אשמנאדן לאדני לרשפחץ יברך. הנה כאן אשנם ארום, שנים אריות ממש במקדש, כמו בכתובת מישע, ועל יד המזבח, כמו האריאל שבתיאור המקדש בנבואת יחזקאל. אלא שאין המדובר כאן — ובס' יחזקאל — בצורת אריה רגילה. אלא עיקר הכוונה היא לצורת אריה בעל כנפים, וגם האגדה המקראית הקשורה בגיבורי דויד מדברת כנראה על אריה יוצא מגדר הטבע כזה, כתמונות מאשור ובבל³ של מלחמת אלים באריה-כרוב (Löwengreif), אריה בעל כנפים. אין אפוא אריאל בכתובת מישע אלא כרוב. והרי במלה כרוב קורא אף יחזקאל לא רק לכל אחת מחיות המרכבה, אשר „דמות פניהם פני אדם ופני אריה אל הימין לארבעתם ופני שור מהשמאל לארבעתם ופני נשר לארבעתם“. אלא כך, כרוב, ביחיד, הוא קורא אף לכל מרכבת הכרובים שהאלוהים רוכב עליה בסערה: וכבוד אלהי ישראל נעלה מעל הכרוב אשר היה עליו (יחזקאל ט, ג); ויאמר אל האיש לבש הבדים ויאמר בא אל בינות לגלגל אל תחת לכרוב (י, ב), כשם שהוא קורא חֲתִי, ביחיד, למרכבת החיות האלה: כי רוח החיה באופנים (א, כו כו'), ודמות על ראשי החיה (שם, כב), וירמו הכרובים היא החיה אשר ראיתי בנהר כבר (י, טו), ועוד. וכך מדובר על האל הרוכב בשמים: וירכב על כרוב ויעץ (שמואל ב כב, יא), ועוד. והרי כדמות מרכבת הכרובים, כסמל מרכבת האל בסערה, בא במשכן ובמקדש, כמו שהראיתי בספרי על ארון הקודש בפרטים רבים, הכלי הקדוש ביותר שבמקדש, היא כפורת הכרובים, אשר במשכן היתה מועמדת על ארון העדות, ואשר על פי זה היו קוראים גם לה בשם ארון הקודש. גם כפורת הכרובים נקראת מרכבה בדברי דויד האחרונים אל שלמה בנו: ולתבנית המרכבה הכרובים זהב לפרשים וסככים על ארון ברית ה' (דברי הימים א כה, יח).

1 בכתובת סימני המספרים הקדומים, כמו כן ניקדתי בניקוד שלנו במקום הצורך.

2 השווה בפרט גִּרְקָמֶן, תמונות למקרא, מהד' שניה מס' 380 ועמ' 116.

3 ולחית סערה זו הכוונה גם באיוב לו, ח: ותבא חיה כמו ארבע ועמוגותיה תשכן, לפי

והרי תמוה מאוד הוא, שאין יחזקאל מזכיר את כפורת הכרובים, את סמל המרכבה בתכנית מקדשו, אף על פי שלפי כל דבריו דווקא אצלו כפורת הכרובים צריכה להיות מרכז ועיקר בקודש הקדשים. והרי מידות הכרובים, הפורשים כנפים שבמקדש שלמה, היו לפי התיאור במלכים א' ו, כד וכו', כאורך ארבע כנפי הכרובים של חמש אמות הפרושות מכאן ומכאן, כמלוא הדביר: עשרים אמה ארך ועשרים אמה רחב, מה שמתאים לגודל האריאל ביחזקאל, שארכו ורחבו שנים עשרה אמות כפולות, אם נביא בחשבון שלא היו האמות שוות ממש בכל מקום ובכל תקופה ותקופה.

השם פִּפְרָת לא מצא עדיין את פירושו. כל התרגומים, המבארים אותו כלשון כפרה או כסוי, מכסה, אינם מיוסדים אלא על הדרוש, ומותנים הם בהבנה מוטעית זאת, שכאילו היתה הכפרת רק מכסה לארון העדות. אבל, כפי שהראיתי בספרי הנ"ל, דווקא הכפרת היא הכלי העיקרי והקדוש ביותר, היא מרכבת הכרובים, היא הכרוב המסמל את מרכבת האל בעננים בשמים, ואין מושג זה קשור לא במושג הכפרה ולא בכלי אחר. ורק כסמל לעובדה, שהאל הנסתר מבעד מסך כנפי הכרובים הסוככים בשמים הוא שומר החוק והעדות, ניתן ארון העדות והחוקים תחת רגלי האל, הנועד לעמו מעל לכפרת. ואף ניקוד השם כפרת אינו מוסמך. לפני שנים רבות העירתי בספרי הנ"ל נגד אלה המבארים כפרת על פי פִּרְכָּת, שיש כאן השוואת ניקוד בשתי מלים אלו, שמבטאן העיקרי בוודאי היה שונה בהן, אין למעשה כפרת אלא הכרוב, הכרובים, ואין אף אריאל בעיקר אלא כרוב. ומכאן מתעוררת המחשבה שיש לבאר גם את המלה כפרת, יהי ניקודה מה שיהיה, מלשון כפיר, כפירי אריות, במשמעות כרוב, כרובים, אריאל.

מהוראה זו של אריה במשמעות כרוב, ומשימוש הכרובים כשומרי המקדש אפשר להבין גם התפתחות המלה אריאל בהוראת מלאך, המצוייה ראשונה בישעיה לג, ז: הן אֲרָאֵלִים צעקו חוצה מלאכי שלום מר יבכיון, כאן בא אראלם במקום אראלים בריבוי. ואפשר שיש להבין שלום כהוראת שָׁלֹם, ירושלים. אמנם גם ההבנה מלאכי שלום ממש ככרובים השומרים על שלום הבית, אינה נמנעת. על חורבן הארץ יבכו אף מלאכי השלום, אף הכרובים שבמקדש.

טיפול מיוחד דורשת הפרשה הסתומה שבישעיה כט:

- (א) הוּי אֲרִיאֵל אֲרִיאֵל קָרַית חָנָה דָּוִד
סָפוּ שָׁנָה עַל שָׁנָה חָגִים יִנְקָפוּ
(ב) והציקותי לְאֲרִיאֵל והיתה תאניה ואניה

והיתה לִי פֶאֶרְיָאֵל

- (ג) וְחֲנִיתִי כְדֹר עֲלֶיךָ וצרתי עֲלֶיךָ מִצָּב

והקימתי עֲלֶיךָ מִצָּרֹת

- (ד) ושפלת מארץ תדברי ומעפר תשח אמרתך
והיה כאוב מארץ קולך ומעפר אמרתך תצפץ
(ה) והיה כאבק דק המון זריך וכמץ עֲבֵר המון עריצים
והיה לפתע פתאם

- (ו) מַעַם הִי צבאות תִּפְקֹד ברעם וברעש וקול גדול
סופה וסערה ולהב אש אוכלה

והיה כחלום חזון לילה	המון כל הגוים הצבאים על אריאל
וכל צביה ומצדתה	והמציקים לה
והיה כאשר יחלם הרעב	והנה אוכל
והקיץ ורקה נפשו	
וכאשר יחלם הצמא	והנה שתה
והקיץ והנה עיף	ונפשו שוקקה
כן יהיה המון כל הגוים	הצבאים על הר ציון.

אין ספק כי אריאל כאן הוא כינוי ל"קרית חנה דוד" ול"הר ציון". על כך מעידות ההקבלות המפורשות שבפסוקים א ו-ז—ח (הצבאים על אריאל—הצבאים על הר ציון). "קרית חנה דוד" יש להבין, כדעת רבים, במשמעות: קריה שחנה דויד עליה; וכדעת רבים יש לקרוא גם בפס' ג, במקום וחנוני כדור עליך: וחנוני כדור עליך, אמנם לא כאילו ה' עצמו חונה על ירושלים, אלא, כאילו בהפעיל: ונחתי עליך אויבים שיחנו עליך. אך לא רק כאן יש צורך לתקן את הנוסח ולברר את ההבנה. ההקבלה "וַיִּצְרֵתִי עֲלֶיךָ מִצָּב וְהִקִּמְתִּי עֲלֶיךָ מִצָּרֹת" (פס' ג) לעומת וכל צביה ומצדתה" (ז) מורה כנראה, שגם במקום השני יש לקרוא בקירוב: וכל מצבה (או מצבה) ומצדתה. והביטוי "ספו שנה על שנה" (פס' א) אין להבינו כלשון חליפת זמנים סתם, אלא הוא מתן תאריך של שתי שנים: ספו שנה אחת על שנה זו, כלומר בעוד שנתיים. ודומה הדבר לתאריכים אחרים שבנבואת ישעיהו: בעוד שנה כשני שכיר (כא, טז), בשלש שנים כשני שכיר (טז, יד), ובעוד ששים וחמש שנה (ז, ח), מקץ שבעים שנה (כג, טו, יז), ובפרט: ימים על שנה (לב, י), שהוא כמו ספו ימים על שנה, בעוד שנתיים ימים. וכנראה אין "חגים ינקפו" עניין של חגים החוזרים בתקופות השנה, אלא תקווה: בעוד שנתיים חגים ינקפו, אויבים החונים על העיר ינקפו, יקיפו את הר ציון. וכך ברור העניין: שוב יצורו חונים עליך הר ציון, אריאל, קרית חנה דויד, וגדולה תהיה הסכנה, אך אלוהיך יצילך. הוא שיציק לך (והציקותי לאריאל), אך הוא שיצילך ממצור וממצוק, ולא נשאר קושי אלא בפס' ב: והיתה תאניה ואניה והיתה עֵי פְּאִרְיָאֵל. אבל אולי אין כאן אלא חלוקה לא מדויקת מפני הכתיב הלא-רגיל, שעיקרו: והיתה לך (=לך, כבארמית) אריאל, כלומר והיתה לך, אריאל, תאניה ואניה.

אם נכונה הדעה, כי עיקר פירוש המלה אריאל הוא כרוב וארון הכרובים שבמקדש, כי אז יש לראות שימוש זה של אריאל במקום הר ציון וקרית חנה דויד, כהעברת השם ארון האל על מקום הארון בירושלים. והעברה זו מובנת היא לא פחות מאשר על פי ההנחה המוטעית, שאריאל הוא בעיקר המזבח ומקומו. ואמנם מעניין שימוש השם אריאל להר ציון מוזמן שחנה דויד על קריה זו, בטרם הביא שמה דויד את ארון האל ובטרם קבע מקום זה כמזבח לאלוהי ישראל. ואולם מקום פולחן אלים היה באדמת קודש זו אף לפני דויד, ומארונה היבוסי למד דויד (השווה שמואל ב כד טז וכו') לבחור במקום זה, שהיה בו מזבח גם מקודם. ולפי שהעירותי במחקר אחר על אליבוס¹, מורה כנראה השם ארונה היבוסי, על ארון האל יבוס, על אריאל יבוסי בירושלים מלפני דויד. ועל אריאל של אלוהי

ישראל אף מחוץ לירושלים מלמדת כתובת מישע מלך מואב, ואולי היו אף מקומות אחרים שנקראו על שם אריאל כזה.¹

אריאל בא גם כשם אדם בעזרא ח. טז: ואשלחה לאליעזר לאריאל לשמעה ולאלנתן ולנתן ולזכריה ולמשלם ראשים וליריב ולאלנתן מבינים. אך אפשר שלא נשמרה צורת השם הבודד הזה בדיוק, והעיקר רָאִיָּאל כדוגמת השם רָאִיָּה, שכנגדו גם יָרָאִיָּה (ירמיה לו יג וכו'). ומעניין הדבר שמצאו דרנבורג ואחריו אליעזר בן יהודה בתרגומו של רס"ג לישעיה כט. א: יֵא איהא אל מוסם מוסם אל קריה אלתי נגלה דאוד"וכו' את הכוונה לבאר אריאל במשמ' מוסם, עונת החגיגה, על יסוד פירוש המלה כמו ראיאל, ראיון האל. ואכן אין פירוש זה מתאים למקומות שבמקרא ובכתובות, שחורים ומלמדים כי אראל, אַרְיָאֵל הוא הכתיב הקדום של המלה.

XII. חשבון של מה־בכך

נהוג בדיבורנו הצירוף: דברים, עניינים, שאלות של מה־בכך, במשמעות עניינים חסרי חשיבות, שאין בהם אף חשיבות־מה, ערך כלשהו. וכעדות לשימוש זה במקורות מביא למשל גם מלונו של אליעזר בן יהודה בערך מה עמ' 2827 את דברי הגמרא, שבת קנ ע"א וכו': «אמר שמואל חשבונות של מלך ושל מה בכך מותר לחשבן בשבת» בהגדרה: מה־בכך, מה רעה יש בזה, איזו חשיבות יש בדבר.

ואולם לא הוראת הביטוי ואף לא נוסחת המאמר ברורים במקור, ואין לעמוד על משמעותם הנכונה אלא מתוך בדיקת העניין והגירסה יחד.

מאמרו של שמואל מובא ביחד עם מימרות אחרות, הדנות על עניינים, שמותר או אסור לטפל בהם במחשבה בשבת: ותנא דבי מנשה משדכין על התינוקות ליארס בשבת ועל התינוק ללמדו ספר וללמדו אומנות, אמר קרא ממצוא חפצין ודבר דבר, חפצין אסורים חפצי שמים מותרין. א"ר יהודה אמר שמואל חשבונות של מלך (בס"י מה לך) ושל מה בכך מותר לחשבן בשבת תנ"ה חשבונות שעברו ושעתידין להיות אסור לחשבן, של מלך (בס"י: מה לך) ושל מה בכך מותר לחשבן. ורמינהו חושבין חשבונות שאינן צריכין ואין מחשבין חשבונות שצריכין בשבת. כיצד, אומר אדם לחבירו כך וכך פועלים הוצאתי על שדה זו וכך וכך דינרין הוצאתי על דירה זו אבל לא יאמר לו כך וכך הוצאתי וכך וכך אני עתיד להוציא וכו'.

על הביטוי, חשבונות של מלך (או: מה לך), אשר בלעדיו אין גם להבין את הצירוף שכנגדו, חשבונות של מה בכך², נתנו המפרשים פירושים שונים. רש"י: של מלך, של עצה שאינו שלו ואין צריך בכך, כגון הרוצה לבנות בית כך וכך צריך להוציא בו (עד כאן פירוש אחד), ול"נ מה לך, מה לך ולחשבונות הללו הרי אין צורך בהן לא לך ולא לאחר וכו'. אבל בעל הערוך ורבנו חננאל מבארים מלך כאילו כתוב היה מִלְךָ או מִלְכָּךְ כלשון הליכה: חשבונות של מלך, פירוש מילך אורחים ובא הלך לאיש העשיר כלומר מותר לאדם לחשב אורחים הקרואים אצלו בסעודה וכדתנן מונה אדם את אורחיו ואת פרפריותיו (ר"ח), ומעין זה בהגהות הש"ס בשם הערוך.

1 כך ניתן גם הכתוב בישעיה טו. ח: בָּאֵר אֵילִים יללחה, לקריאה: ובָּאֵרְאֵלִים יללחה.

ועל יסוד כזה באים מפרשים אלו לבאר גם „של מה בכך“: כגון שכבר היו לצורך אלא שעברו כגון כך וכך הוצאתי בבנין זה (רש"י); כמו שיחשב אדם חשבון כגון חיילות המלך כך וכך אלף וכיוצא בו אומ' לו מה בכך, כלומר מה הנאה יש לך ומה צורך לך בזה וכו' (ר"ח).

ובזמן האחרון פרסם הרב י. ל. זלוטניק קטעים מפסקי התלמוד מסכת שבת, שלפי דעתו לקוחים הם מס' העתים של רבי יהודה בר ברזילי הברצלוני (סיני תש"ה, קטז וכו') ובהוצאה מיוחדת בשם מחברות מני קדם, ושם מובא המאמר בצורה זו: חשבונות של מה לך וחשבונות של מה בכך מותר לחשבן בשבת ואית דגרסי חשבונות של מלך וחשבונות של הילך. ועל יסוד גירסה זו שוקל הרב ז. את האפשרות שבא כאן מלך במשמעות מלך עשיר ממש, ובניגוד אל ההלך העני המחזר על הפתחים. ואולם בוודאי אין „אית דגרסי“ זה מורה אלא על נסיון לתיקון הנוסחה בכיוון פירושם של הערוך ור"ח, ואין הצעת תיקון זה באה אלא במקום מלך, מילך, מהלך בלבד, ולא שכוונתה לקיים „מלך“ במקומו, ומהלך במקום מה בכך.

ואין ספק שכל הפירושים הנזכרים לא כיוונו אל האמת. הרי אם נאמר „חשבון של מה לך (כך נכון, ובמקומו אף מִלֵּךְ בפתח וקמץ, כדוגמת „מלכם תדכאו עמי בישיעה ג, טו)“, חשבון של מה בכך“, המדובר הוא בחשבון זה שהמחשב עצמו שואל בו „מה לך“, כלומר: כמה יש לך, או „מה בכך“ כלומר: כמה יש בכך, ואין הכוונה ליחס השומע, שהוא כאילו יאמר: למה לך בכלל לחשב חשבון כזה!

אלא זאת הכוונה הפשוטה: חשבון כזה, שאין אתה מחשב בו אלא מה שיש, כגון: מה יש לך, כמה גפנים יש לך בכרם, כמה פועלים עובדים לך בשדה, או: מה יש בכך, כמה עבודה השקעת בכך וכדומה, כל חשבון כזה, שאינו בא לשאול על צורך העתיד, אלא כוונתו אך לקבוע מה יש, כגון זה מותר לחשב בשבת, בהתאם לנאמר במאמרים שלפני כן ושל אחרי כן.

XIII. על קמן וכסא כבוד

סתומה במליה ובתוכנה היא הפרשה בנבואת ישעיהו כב, טו—כה:

(טו) כה אמר אדני ה' צבאות

לך בא אל הסכן הזה

על שבנא אשר על הבית.

(טז) מה לך פה ומי לך פה

כי חצבת לך פה קבר

חצבי מרום קברו

חקקי בסלע משכן לו.

(יז) הנה ה' מְטַלְטֵלְךָ מִטַּטְטָה גבר

ועֶטָף עֶטָה.

(יח) צָנוּף יִצְנַפֵּךָ צָנֶפֶה

פְּדוּר אל ארץ רחבת ידיים

שמה תמות ושמה מְרַפֶּבֶת כבודך

- קלון בית אדניך.
 (יט) והדפתך ממצבך
 וממעמדך ירסך.
 (כ) והיה ביום ההוא
 וקראתי לעבדי יִצְחָק בן חלקיהו.
 (כא) והלבשתיו כתנתך
 ואבנטך אחזקנו
 וממשלתך אתן בידו
 והיה לאב ליושב ירושלם
 ולבית יהודה.
 (כב) ונתתי מפתח בית דוד על שכמו
 ופתח ואין סגר
 וסגר ואין פתח.
 (כג) ותקעתיו יָתֵד במקום נאמן
 והיה לְכֶסֶף כְּבוֹד לבית אביו.
 (כד) ותלו עליו כל כְּבוֹד בית אביו
 הַצֵּאֲצָאִים וְהַצִּפְעוֹת כָּל כְּלֵי הַקֶּטָן
 מכלי האֲגָנוֹת ועד כָּל כְּלֵי הַנֶּבֱלִים.
 (כה) ביום ההוא נאם ה' צבאות
 תמוש היתד התקועה במקום נאמן
 ונגדעה ונפלה
 ונכרת המשא אשר עליה
 כי ה' דבר.

אמנם עד פס' כב בכלל עיקר כוונת הדברים ברורה היא: שבנא הסוכן, אשר על הבית, יודה מגדולתו, ובמקומו יבא אליקים בן חלקיהו, והוא יהיה שליט מכריע: ונתתי מפתח בית דוד על שכמו ופתח ואין סגר וסגר ואין פותח. ומתוך ניגוד זה בין שני האנשים אפשר לבאר את הקשיים שבפסוקים האלה: לא כאן, במרום סלעי יהודה, יובא שבנא לקברו אשר חצב לו, לא כאן ימות, אלא גלה יגלה אל ארץ מישור, ארץ רחבת ידים, שמה ימות ושמה ייקבר. וגם את תוכן הפס' יז וכו' יש לבאר מתוך ניגוד כזה אל פס' כ וכו': וקראתי לעבדי לאליקים בן חלקיהו והלבשתיו כתנתך ואבנטך אחזקנו, ובמקום בגדי כבוד אלו, שיפשטם ה' מעליך: הנה ה' מטל טלך טל טלה גבר ועטך עטה צנוף יצנוף צנפה, זיא (עי' בפירושי לאיוב עמ' 195 ו-388) הנה ה' יטיל עליך טלית פשוטה ועטה אותך במעטה גם, ויחבוש עליך צנפה, צניף של כדור, היא כדור באכדית, הבאה גם שם גם במשמעות שבו חרב וגם בהוראת הכובע, הצניף ששבויי חרב חובשים אותו; וכל זאת הואיל וגלה תגלה אל ארץ רחבת ידים. אך קשה לצרף אל הדברים הנאמרים בסוף הפסקה הראשונה הזאת על אליקים וממשלתו את הדברים הסתומים שבפסוקים כג—כה, שעיקר כוונתם לגנאי ולא לשבח. הרי פסקה אחרונה זו, בתמונת היתד שתלו עליה כלים שונים, מסתיימת

1. השווה יחזקאל טו, ג על עץ הגפן: אם יקה ממנו יָתֵד לחלות עליו כל כלי, כי כך, ולא

בארונות, היו מסדרים את כלי החרס בקיר הבית.

בנפילת היתד עם המשא שעליה, אף על פי (זאת הכוונה) שהיא תקועה במקום נאמן וחזק בקיר, ולא זו בלבד, אלא על פירוש לגנאי מעיד בפרט צירוף המלים: הצאצאים והצפעות. הרי שתי מלים אלו זו על יד זו, אין פירוש טבעי להן אלא לכיעור בלבד. ההקבלה ביחזקאל ד', יב-טו: „והיא בגללי צאת האדם תעגנה לעיניהם וכו' ראה נתתי לך את צפועי (קרי: צפיעי) הבקר תחת גללי האדם, איננה משאירה כל ספק שצאצאים וצפעות הם צפיעי צואה, כי כך בא גם צאצא (עי' במאמרי בקובץ דביר ב, עמ' 68) במשמעות זו בשמואל ב טז, ז: „וכה אמר שמעי בקללו צאצא (ז"א אדם מולכלך בצואה, השווה את ההקבלה צואה-דמים בישעיה ד, ד) איש הדמים ואיש הבליעל". וכפי שראה ראשונה אברהם גייגר, זאת, צאצאים וצפיעות, היא גם כוונת דברי ישעיהו בפרק כח, י וכו': „כי צו צו צו צו צו צו לקו לקו לקו זעיר שם זעיר שם", בהמשך אל פס' ח: „כי כל שלחנות מלאו קיא צאה בלי מקום". ואין להתעלם מן הנטייה לתמונות גסות כאלה בכמה מנבואות המקרא.

ואם צאצאים וצפיעות כך פירושם, כי אז גם הכלים הנזכרים כאן, האגנות והנבלים, כלי טינופת הם, ומה עניין לדברים כאלה אל פסא פבוד (פס' כג)? ונוסף לכך גם הקושי שבלשון, שהכלים הנזכרים כאן נקראים: כל פלי הקטן. לפי מבנה הצירוף אין כאן הקטן תואר, כאילו נאמר: כל הכלים הקטנים — ולמעשה אין אגנות ונבלים כלים קטנים דווקא —, אלא הקטן הוא שם עצם. והנה נמצא באכדית (עי' במלונם של Bezold ו-Götze עמ' 248) quttinitu במשמעות מין כסא, ואותו דבר הוא בוודאי גם קטן בצירוף תרש קטן, בהקבלה אל חרש מרכבת, חרש בהתם, ז"א תרש (עושה) פסא, חרש (עושה) מרכבות, חרש בתים Comptes rendus du Groupe Linguistique d'Etudes Cham. — Sem.) עמ' 80, והשווה בדקדוק לשון אוגרית של כורש גורדון, עמ' 107) בלשון אוגרית.

אין אפוא כל כלי הקטן אלא כל כלי הכסא, ובוודאי אין הכוונה אלא לאותו כסא הנזכר בעניין, לכסא הכבוד שבפסוק כג.

ואולם בוודאי אין כסא כבוד כאן, כמו בשמואל א ב, ח: ירמיה יד, כא, כסא פבוד ממש, אלא, לפי עניין הצאצאים והצפיעות והכלים המשמשים אותם, הכוונה ל (בית) כסא של כבוד, ביטוי הבא גם במשנה תמיד א, א בדברים על בית הטבילה שבמקדש: ומדורה היתה שם ובית כסא שלכבוד.

ואמנם רגילים אנו להבין את המימרה, וכנראה זאת כבר כוונת המשנה עצמה בניסוחה שלפנינו, כאילו דובר כאן על בית כסא של „פבוד" או פבוד ממש, כי כך המשך הדברים: וזה כבודו, מצאו נעול, יודע שיש שם אדם; פתוח, יודע שאין שם אדם. ואולם ברור שאין פירוש זה בא אלא כנסיון לבאר את השם הקדום שלפניהם, בית כסא שלכבוד, שלא יכלו להבין אותו באופן אחר. אבל הקבלה קדומה זו שבמקרא מראה לנו, שאין בית כסא שלכבוד אלא החדר שנמצא בו כסא שלכבוד, או בלשון הכתוב כסא פבוד (כך צריך לבטא), וכי כסא כיבוד הוא ביטוי המציין מראש כסא לפניית נקבים. ואין לי ספק, שאין הכוונה כאן לשום כבוד או כיבוד במשמעות כבוד ויקר, אף לא בלשון נקייה, אלא כיבוד, כסא שלכבוד, הוא הכסא המשמש לאדם לכבוד את גופו, מלשון מכבדין את הבית, מכבדין את הקרקע וכדומה, במכבד(ת) ומטאטא או בכלי ניקוי וטיהור אחר. הרי כך משמש ביטוי זה גם בלשון החכמים בהשאלה לטיהור הגוף: האשה ששימשה ביתה וירדה וטבלה ולא כבדה

את הבית כאילו לא טבלה (מקוואות ח, ד), כל' לא קינחה את עצמה עד שלא יסאר בה לחלוחית של שכבת זרע (ברטניורה). אין אפוא כסא כיבוד אלא כסא סיחוי להסרת הסחי והצואה. פועל כבד זה במשמעות טאטא בא גם בבניין הפעיל (ע' לקמן) וגם בהתפעל ובשם הפועל כיבוד, ואף בארמית. השווה את דברי המשנה גידה ז, ב: השרץ הנמצא במבוי מטמא למפרע עד שיאמר בדקתי את המבוי הזה ולא היה בו שרץ או עד שעת הכיבוד, וכן כתם שנמצא בחלוק מטמא למפרע עד שיאמר בדקתי את החלוק הזה ולא היה בו כתם, או עד שעת הכיבוס. ועל כך נאמר בגמרא (גידה נו ע"א): איבעיא להו: עד שעת כיבוד חזקתו בדוק או דלמא חזקתו מתכבד ומאי נפקא מינה דאמר כביד ולא בדיק, אי אמרת חזקתו בדוק, הא לא בדק, אי אמרת חזקתו מתכבד הא מתכבד וכו'. ובבבלי פסחים ז ע"א נאמר: מי לא תנן (שקלים ז, ב) מעות שנמצאו לפני סוחרים בהמה לעולם מעשר בהר הבית חולין בירושלים בשעת הרגל מעשר בשאר ימות השנה חולין ואמר רב שמעיה בר זירא מאי טעמא הואיל ושוקי ירושלים עשויין להתכבד בכל יום וכו'.

ופועל כבד זה באותו שימוש שבמשנה ובגמרא היה קיים גם בלשון המקרא, כי כמו דברי החכמים על השרץ המתכבד כדבר טמא, כך יש להבין עם רש"י את דברי נחום הנביא (ג, טו) על השמדת נינוה בתמונת השמדת הארבה: שם תאכלך אש תכריתך חרב תאכלך כילק הַתַּפְּכִיד כילק הַתַּפְּכִידִי כארבה (רש"י: במטאטי השמיד).

וכפא שְׁכָבוֹד זה שבבית הטבילה במקדש אמנם לא היה מושב לעשיית צרכים בלבד, אלא הוא היה חלק של חדר הטבילה והרְחִיחוֹן בכלל, וגם אליו כמו למדורה הנזכרת בקשר עמו מכונים יתר דברי המשנה הזאת: ירד וטבל עלה ונסתפג ונתחמם כנגד המדורה. בוודאי היו על יד הכסא גם כלים לשטיפה ולרחיצה — לכיבוד הגוף ממש — בשעת הפנייה לצרכים, אצל היוונים היו אף בתי כסא במים שוטפים, שנמצאו אף בבניינים קדומים כבארמונו של מינוס בעיר קנוסוס (Knossos) שבכרתין, ומהם למדו הרומאים (השווה Technik d. Altertums, Neuburger מהד' 3, עמ' 444), ואף בארמון הפרסי שבלכיש למשל, מאחרי החורבן הראשון, נמצא ביוב מסודר מבית הכסא והאמבטיה החוצה.

ואמנם בפסקה שבמקרא מדובר על (בית) כסא כבוד, שהיו בו כלי חרס, נבלים ואגנות (כנראה נסגרים בצמיד פתיל), לצאצאים ולצפעות, שהיו תולים אותם — עד להרקה — על יתד תקועה במקום נאמן בקיר, ובוודאי רק בבתי עשירים, מלכים וקצינים, היו בתי כסא-כיבוד מיוחדים. וזאת גם כוונת דברי ר' יוסי בשבת כה ע"ב: איזהו עשיר וכו' ר' יוסי אומר כל שיש לו בית הכסא סמוך לשולחנו, כלומר שיש לו חדר מסודר בכסא (של) כיבוד לעצמו בביתו, שיוכל להשתמש בו סמוך לשולחנו, ולא על הקרבה לשולחן ההדגשה, כי אין בית כסא במשמעות זו אלא קיצור במקום בית (החדר שיש בו) כסא (של) כיבוד, עם כל השייך לכך לנוחיות בעליו, כדרך העשירים.

ואשר למלה כסא, הרי כך באות בשימוש מיוחד מלות דומות גם בלשונות אחרות, כהתפתחות המלים והביטויים Nachtstuhl, Stuhl(gang), (aller à la) selle וכדומה.

ואשר לפועל פָּכַד במשמעות פָּכַד את הבית וכדו', ולשם (כסא של) פָּכַד, אין להניח שיש להם קשר כלשהו אל פָּכַד ויקר, פָּכַד את אביך ואת אמך וכדומה.

הוראה אחרונה זו של כבד איננה בכל יתר הלשונות השמיות, הרי עיקר הוראת השורש כבד היא: למטה, מושך למטה, ז"א כבד במשקל, וכן kabittu (הוא השם פֶּבֶד בעברית) הוא באכדית ה"למטה" של הגוף, הבטן בכלל, ורק מכאן בעברית איבר אחד שבתחתית הגוף¹. ואך מן ההוראה נכבד במשקל התפתח בעברית המושג נכבד בעניין, כמו בשורש יקר, שגם עיקר הוראתו היא כבד במשקל, וכמו במלים מקבילות בלשונות אחרות. ומוכן שקשה לראות מעבר מן המושג כבד במשקל אל פֶּבֶד את הבית, ובוודאי אין לראות מעבר כזה אף מן כבוד ויקר.

מצד אחר אין להתעלם מקשר הפועל פֶּבֶד (את הבית) אל השמות מִכְבֵּד של תמרה, מִכְבֵּדֹת תמרה (עי' במדונים), ענפי הדקל בעליהם ובשרידי התמרים שבהם. קשר זה ראו גם חז"ל, כעדות הדרשה בתנחומא מסעי יג: את מוצא שסנחריב הגלה את ישראל שלש גליות, גלות ראשונה הגלה לראובני ולגדי ולחצי שבט המנשה, השנייה שבט זבולון ונפתלי שנאמר (ישעיה ח) כעת הראשון הקל ארצה זבולן וארצה נפתלי, השלישי הגלה שאר השבטים שנא' (שם) והאחרון הכביד, הכבידן כבמכבד, ז"א, כבמכבדות שמכבדין בו את הבית כן טיאת את הכל' (עי' יוסף). אמנם לשם הדמיון אל מִכְבֵּד באה כאן צורת ההפעיל הִכְבִּיד, באותה משמעות כמו פֶּבֶד. ובאמת אין להניח שמן מִכְבֵּד דווקא נגזר הפועל פֶּבֶד, בפיעל. אבל על יד מִכְבֵּד, הצורה הידועה ביותר במשמעות מטאטא, באה גם הצורה כובד, והיא המבארת לדעתי גם את משמעות השמות וגם את גזירת הפועל כיבד. כובד עליון וכובד תחתון, כך נקראים בלשון חז"ל (עי' א. ש. הרשברג, חיי התרבות בישראל, עמ' קסח וכו') שני הגלילים שהיו תחובים למעלה ולמטה שבין עמודי נול האריגה; "הכובד העליון היה משמש לצורך המסכת, אשר היתה כרוכה סביבו והכובד התחתון לצורך הבגד הנארג, אשר ככל שהלך ונגמר כן הלך ונכרך סביבו" (הרשברג שם), ואלה דברי המשנה בכלים כא, א: הנוגע בכובד העליון בכובד התחתון וכו', טהור, בנפש המסכת ובשתי העומד וכו' טמא, ובנגעים יא, ט: המעלה מן הפקעת לחברתה מן הסליל לחברו, מן כובד עליונה לכובד התחתונה וכו', והשווה גם בבלי שבת קיג ע"א, ירוש' שבת יז, א.

המפרשים והמלונים מבארים שם זה של שני הגלילים כלשון כבדות ממש: "ולפי שהם כבדים נקראים כובד" (ברטינורה), ואולם מניין שהם כבדים דווקא? ואולם גם מה שהוא ע"ב ושמך, הוא פֶּבֶד, וגם הוראה זו, עֲבָה, יש למלה פֶּבֶד, לא זו בלבד שהבטן, הכרס, — הוראת השם באכדית ובערבית — תמונה היא לדבר עבה, בטנוני, כרסי, ושבערבית, שאין שם לשורש כבד משמעות המשקל, בא תִּכְבֵּד الحلب במשמעות התעבה החלב; אלא גם בעברית אפשר להוכיח הוראה זו, כך למשל נאמר יומא ד, ד: ר' יוסי אומר בכל יום חותה בשל סאה וכו' והיום חותה בשל שלושת קבין וכו', בכל יום היתה (לו מחתה) כבדה, והיום קלה ע"כ, ובמקום זה בברייתא שבבבלי מד ע"ב: בכל יום היתה גלדה עבה והיום רך, ועל כן צדק ברטינורה בפירושו: כבדה שהיה דופנה עבה, היום קלה, שהיה דופנה דק.

ועל כן נקראו גם המכבד והכובד, המקל המעובה ע"י חוטים, המטאטא שזמורות כרוכות מסביב לו, בשמותיהם אלו, ומן כובד, בעיקר מקל מעובה, מקל ששמו עליו סמרטוט או זמורות וששימש גם כמכבד וכמטאטא, גזרו את

¹ בערבית كَبَد הוא גם הבטן וגם הפֶּבֶד בפרט.

הפועל כי ב ד או הכביד בכובד וגם במכבד. ומכאן קראו גם לפעולת המטאטא וללכלוך שטאטאו אותו. כיבוד; השווה גם בלשונות העמים *Kehricht*, *balayures* מן *balayer*, *kehren* וכדומה. ובמובן זה יש להבין גם את המלים בישעיה כב, כד: ותלו עליו כל כבוד (צ"ל כבוד) בית אביו הצאצאים והצפעות וכו', את כל הטינופת שמכבדים אותה בכובד ובמכבד.

וזאת אפוא כוונת כל הפסקה מן פס' כג ואילך, שהיא המשך לדברי האלוהים אל הנביא על שבנא הרשע, ולא של הנביא אל אליקים, דברים הבאים כתמונה נוספת לדברי הנביא בשם האל אל שבנא: והדפתיך ממצבך וממעמדך יהרסך (פס' יט). ואם תשאל אותי, אומר האל, כיצד אעשה את הדבר הזה, זאת תשובתי: נעשה רשע זה כדמות היתד הזאת שבקיר בית הכסא, שתולים עליה את כלי הטינופת עד שיבואו להריקם. וכל כך מרובה טינופת בית אביו, שאף על פי שיתד זו תקועה במקום נאמן, היא תפול, ונכרת המשא שעליה. כן, זאת הכוונה, אעקור רשע זה ואהרסנו ממעמדו.

שיטתו הלשונית של נפתלי הירץ ויזל *

הסופר והמשורר רנה"ו נחשב לפותח תקופה חדשה בספרות העברית כדאי וזכאי הוא שנייחם לו גם פתיחת תקופה חדשה במקצוע חקירת הלשון העברית. ולא עוד אלא ייתכן, שכל עיקרה של פעולתו הספרותית לא באה אלא בזכותה של עבודת החקירה שלו בשדה הלשון העברית.

תחילת עבודתו הספרותית היתה בחיבורים על ענייני לשון. ביכורי פרי עטו היה תרגום הספר החיצוני „חכמת שלמה“ לעברית מקראית. במלאכת התרגום הזה עסק בהיותו עדיין בחור צעיר כבן 17. אך השהה את העבודה הזאת אצלו זמן רב, וכעבור 25 שנים פרסם אותה בלזית פירוש בשם רוח חן.

לעבודה תרגומית זו היה ערך מכריע בקביעת דרכו הספרותית של רנה"ו. המתרגם האמין שספר אפוקריפי זה, המיוחס לשלמה, הנהו באמת של שלמה המלך ועומד אפוא לפי תוכנו במעלה אחת עם משלי וקוהלת (באמונתו זאת הסתמך על דברי הרמב"ן בהקדמה לפירושו לספר בראשית). ולפיכך נגש אל עבודת התרגום בהכרת האחריות הרבה, המוטלת על הרוצה להשיב אבדה עתיקה כזו לבעליה הראשונים ולהחזיר עטרה ליושנה. שהרי אינה דומה מלאכת תרגום של ספר, אשר מחברו חכם בן הדור, כגון התרגומים שנעשו בידי התיבונים, לתרגום של ספר קדום, שתוכנו דברי חכמה אלוהית, אשר מעיקרם נאמרו בלשון כתבי הקודש. ואם מחובתו של כל מתרגם להכין לו „כלים אשר בהם תתקן מלאכת ההעתקה... ידיעת הלשון המועתק אליו, כל שרשיו, סעיפיו, אמיריו וחורשיו... כל דקדוקי ואופני שימושיו“ (מן הפתיחה של אבן תיבון למו"נ), הרי חייב מתרגם ספר חכמה שלמה לדעת לשון המקרא „לכל דקדוקיה ואופני שימושיה“, כמו בשעת נתינתו, כבדורו של שלמה המלך. כי אדיר חפצו של רנה"ו היה להשיב את הספר האבוד אל מכורתו בלבושו המקורי, להדביש אותו מחלצות המליצה הנשגבה של ספרי הפיוט המקראיים. וכאן נתקל בבעיות לשוניות רבות ובפרט בבעיית הנרדפים. בהקדמתו הראשונה לתרגומו מתאר רנה"ו את הקשיים שמצא בעבודתו זו: „כבואי עתה להשיב דברי הספר הזה אל איתנם, פחד קראני ורעדה... מי זה בקי בלשון עברי, שהשתמשו בו התורה והנביאים באותו השיעור הצריך לדבר ההעתקה. ורוב שרשי הלשון הזאת כוללים הוראות צחות שהן תעלומות ממנו, גם רבים קרובים בטעמיהם וצריך רוחב לב להבדיל ביניהם, כמו לשונות חכמה, בינה, שכל, דעת, פקחות, ערמה, מזמה, תחבולה, עצה, מחשבה, תושיה וכיו"ב... ואם המעתיקים לא שמו לבם לזאת, לא תכון מלאכתם!... תחת צוף תבונת המלך שלמה ע"ה, ננחל הבלי המעתיק

(* נפתלי הירץ ויזל נולד בש' תפ"ה ונפטר בש' תקס"ה. ספרו הראשון, לבנון או גן נעול יצא לאור בש' תקכ"ה. שנת תש"ה היא אפוא שנת יובל משולש לזכרו של רנה"ו: 280 שנה להולדתו, 180 שנה להופעת ספרו העיקרי בחקירת הלשון ו-140 ש' לפטירתו.

ודמיונותיו". ואגב עבודה זו התחיל מתעמק בשאלות הלשון והסגנון המקראי, צלל בנבכי המליצה העברית, ירד לעומקן של הלכות הנרדפים ופרי חקירותיו העלה על ספר, אשר אותו פרסם ראשון בדפוס בשם לבנון או גן נעול ב' חלקים, "הכולל הצעות ויסודות לבאר שרש חכ"ם על מכונו על מה הנחתו והוראותיו" (מתוך שער הספר).

דעתו של רנה"ו בשאלת הנרדפים

גישתו של רנה"ו אל שאלת הנרדפים מבתחילה לא היתה אפוא פרשנית, כלומר לא עמדה לפניו השאלה, כיצד לקבוע פירוש המלות ולהסביר את כוונת הפסוק, אלא בלשנית, כלומר הוא דן בשאלה, כיצד לעמוד על ההוראות המקוריות של המלות הנרדפות, אשר ודאי נוצרו לא בכדי, ולא מן הצד העיוני גרידא, אלא גם ובעיקר מן הצד המעשי: כיצד להשתמש הלכה למעשה בנרדפים לצורך הבעה, כיצד להפוך שפע לשוני זה ל"כלים" ומכשירים הנחוצים לו בעבודתו התרגומית. גישה זו קבעה את דרכו בחקירת הלשון, הוא פנה אל לשון כתיבי הקודש בתביעה שתספק לו את אמצעי הביטוי הדרושים למלאכתו, ובחוש לשוני מפותח ובאינטואיציה של משורר ירד לעמקי רוחה ודימה לחשוף את יסודותיה ומסתריה ולגלות בה את הנפש החיה הממללה, הוא דימה למצוא ב"חכמת הנפש" את המפתח להבנת הלשון בכלל והבדלי הוראות הנרדפים בפרט. הלשון כאילו נגלתה לפניו חיה כבימי קדם, היא דובבת לו מתוך כיס הספרים, ולא זו בלבד שאינה נופלת בשום פנים מכל לשון חיה אחרת, אף כי אינה חיה בדיבור פה, אלא שהיא עוד נעלה שבעתים על כל שאר הלשונות, שהרי לשון הקודש היא, לשון בה דיברו חז"י, ומכאן הנחתו היסודית בשאלת הנרדפים, הוא בא לכלל דעה, שאין נרדפים בלשון העברית. בפתיחה לספר גן נעול קובע המחבר עשר "כוונות", שלשמן כתב את ספרו. הכוונה השלישית היא: "להבדיל בין השרשים הנרדפים והשמות הנרדפים... כי אין ספק שכל דברי הנבואה נכתבו בכוונה נפלאה ובצמצום נפלא... וצריך שימת לב לדעת תוכן הדברים ומה הדבר המבדיל בין שרשים כאלו". כדוגמה להבחנה בין נרדפים מביא רנה"ו את הפעלים: שבת, נוח, הנפש, ומגדיר את הוראותיהם. גם הרמב"ם (מו"נ ח"א פרק ס"ג) מטפל בשרשים אלו, ורנה"ו אינו חושש לדון בהם גם הוא ולתת חקירה מעמיקה ורחבה. והרי עיקרי דבריו: "שבת איננו על המנוחה, אבל תוכן הוראתו על ההפסק למי: שבת משוש תפים (ישעיה כד ח)... מלת מנוחה איננה על המנוחה מעיפות, אלא על הענין הנח אחרי שהיה מטולטל ולכן נופל אפילו על דבר שאין בו רוח חיים, כמו 'ותנח התבה' (בראש' ח, ד)... מלת וינפש איננו על המנוחה אחר הטלטול או אחר העיפות וגם איננו על ההפסק, אלא הוא נופל על הרצון ועל שמחת הנפש, כי נגזר ממלת נפש... כל הגדרה מלווה הסברה ארוכה ומקיפה וראויות ודוגמאות רבות מן המקראות.

ולא זו בלבד, אלא אף בתקבולת לא גרס רנה"ו נרדפים: "הכוונה השביעית: לשים לב על המאמרים הכפולים הנמצאים בספרי הקודש... ומפרשי המקרא זצ"ל כינו זה כפל ענין במלות שונות, — כמו מדוע בושש רכבו לבוא מדוע אחרו פעמי מרכבותיו (שופ' ה', כח)... אמנם כאשר תשיג ידנו להבדיל בין השרשים הנרדפים... אז יתברר שאין כפל ענין בכתובים, אלא כל ענין עומד

בעצמו ורומז על דבר ידוע... הנה שרשי שאר הלשונות ומליצותיהן מלאים שגיאות ונלוזים מאמתת הענינים שהונחו עליהן. ואין כן שרשי הלשון הזה שהן נבדלים מכל טעות ושגיאה. ומונחים דבר דבר על הנמצא כפי מציאותן. ולכן נקרא לשון הקדש. כלומר לשון מתעלה ונבדל בסגולתו ובעצמותו מכל הלשונות האחרות" (דף טו ע"א).

אם נסקור את תפיסתו של רנה"ו בשאלת הנרדפים לאור מדע הלשון. נמצא שהנחתו השוללת נרדפים בלשון העברית הריהי בכללה בהסכם עם העיקר המקובל במדע. שהלשון אינה סובלת מותרות ונוהגת חסכון באוצר מליה. היא מרחיקה ומשכיחה את המלים המיותרות. או שהיא ממלאה אותן תוכן חדש. אלא שרנה"ו ייחד תכונה זו רק ללשון העברית מחמת יחסו המיסטי אל לשון כתבי הקודש שנאמרו מפי הגבורה. משום כך הרחיק ללכת בהנחתו זו עד הקצה ולא רצה להכיר נרדפים אפילו בדברי שירה וביקש כוונות גם במקראות שנכפל בהם הענין במלים שונות. קיצוניות זו הטעתהו. כשם שנתעה אחריו גם שד"ל. שד"ל מעיר, שדעה זו בענין הנרדפים הובעה כבר לפני רנה"ו ובדורו. "הראשון בין חכמי ישראל. אשר מלאו לבו לגזור המשפט הזה הנה הוא אחד ממדקדקי אשכנז, ר' ראובן בן אהרן הלוי שמו. אשר נלחם במדקדק היקר ר' שלמה זלמן הענא. בספר אשר קרא לו בשם "עבותות אהבה". ושם בדף מ"א כדברים האלה כתב: לא אאמין לעולם שיהיו שני שרשים או שני משקלים יורו על דבר אחד בעינו" (בכורי העתים תקפ"ו עמ' 27). מכאן משמע, שלרנה"ו. רבו של רנה"ו בתורת הלשון. היתה דעה אחרת בשאלה זו. והתלמיד פסק לבסוף הלכה שלא כדעת רבו.

רנה"ו כחוקר הלשון

רנה"ו עצמו ציין את עיקרי שיטתו בחקירת הלשון בהערכה הקצרה שנתן לעבודתו המחקרית ב"דברי שלום ואמת". מכתב שני (הוצאת וורשה תרמ"ו עמ' 45) כדלקמן: "...ספר גן נעול אשר כתבתי, בו למדתי את בני ישראל דרך הוראות שרשי הלשון והבדליהן על פי יסודות חכמת הנפש. שעל ידיהן נעמוד על פירוש המליצות האלהיות. ונוציא מים חיים ממקור אמת. הן בפירושי ההלכות. כמו שהראינו דוגמות מזה עתה בבאורנו לספר "ויקרא". והן בדרכי השם ובחכמת הנפש וכמו שכתבנו בספר הנ"ל ובפירוש יין לבנון ובפירוש רוח חן ועוד רבים מאלה אתי בכתובים. דרך חדש הוא לא חובר בו ספר לפנינו בישראל". בעדותו זאת על חיבוריו מרמו רנה"ו על שני חידושים שחידש: א. גילה דרך חדשה באקירת הלשון — קביעת הוראות שרשי הלשון על פי יסודות חכמת הנפש; וב. על ידי חקירת הלשון בדרך זו גילה אמתות חדשות "בדרכי השם ובחכמת הנפש".

חכמת הנפש היא אפוא מצד אחד האמצעי, המתודה של החקירה בלשון. ומצד אחר הריהי תכלית בפני עצמה. חכמה הצריכה לימוד. המהווה חלק מתורת היהדות. חכמת הנפש המזדווגת עם "דרכי השם".

מהי "חכמת הנפש" זו שרנה"ו ראה בה חזות הכל גם מפתח להבנת הלשון וגם אוצר כל יקר בתורת היהדות? — שם זה ידוע ומקובל אצל חוקרי ימי הבינים. הראב"ע בהרבה מקומות בספריו מסתמך על חכמת הנפש: "ואשר למד חכמת הנפש יוכל להבין אלה הדברים" (יסוד מורא י"ג).

רס"ג נותן ניתוח מקורי של חכמת הנפש: „החכם (הקב"ה) שם לשער הזה סימנים בנמצא שהוא שֶׁהנֶפֶשׁ יותר דקה מהגוף והיא חזקה ממנו ובה מנהיג את עצמו, ועל כן היו האבות נשבעים „חי ה' אשר עשה לנו את הנפש הזאת“ (ירמיה לח טז). וכן החכמה יותר דקה מן הנפש והיא חזקה ממנה ובה תתנהג, ובעבור זאת תמצאנה לבדה מיוחסת אל הבורא: „ה' בחכמה יסד ארץ“, משלי ג, יט — (אמונות ודעות עמ' 65).

י' קלצקין ב„אוצר המונחים הפילוסופיים“ מביא את המונח חכמת הנפש במשמעות Psychologie. אולם לפי תפיסתו של רנה"ו את חכמת הנפש מקיפה היא הרבה יותר מפסיכולוגיה בלבד, מה שאפשר ללמוד מתוך ההגדרה: „בדרכי השם ובחכמת הנפש“. מסמך הוא „חכמת הנפש“ ל„דרכי השם“.

רנה"ו היה גם כאן מקורי. כוח היצירה שלו נתגלה גם בשטח החקירה הדתית. הוא יצר מעין שיטה פילוסופית-דתית, אשר כינה אותה בשם עברי: חכמת הנפש. הפילוסופיה היתה בעיניו פסולה בתכלית ושנואה עליו. בעיניו הוא מתרחק בכלל מהתפלספות ומזכיר לגנאי את הפילוסופים ותורותיהם. הוא מבסס את רעיונותיו הדתיים על אמונה תמימה, אך לוקח לעצמו חופש החקירה בשדה תורת הנפש. פה הוא מפתח שיטה שלמה, הנובעת מתוך השקפה מיסטית-דתית. חכמת הנפש של רנה"ו היא תורת הנפש המבוססת על תורת ישראל או מעין הרכבה של שני דברים אלו. שני דברים העולים בקנה אחד. היא גלומה בדברי אלוהים חיים בכתבי הקודש. לפיכך יכולה וצריכה חכמת הנפש לשמש אמת-מידה בחקירת לשונם של כתבי הקודש. רק באמצאות חכמת הנפש אפשר לחשוף ולפענח את הוראותיהם האמתיות של שרשי לשון הקודש.

בפתיחה ל„גן נעול“ מסביר המחבר את מטרת חיבורו בדברים אלו: „הספר הזה שאני בא לחבר ענינו רב התועלת וכולל ענינים רבים וכללים רחבים המתפשטים על חכמת נפש האדם והכחות הנטועות בה והן הן יסודות התורה ועמודיה... כי הנני בא לבאר במחברתי הזאת וביתר החיבורים שחברתי תוכן שרשי לשוננו הקדש על מה הטבעו אדני כל שרש ושרש ולתת לכל שרש גדרים ידועים וגבולים, שעליהן תסובנה הוראותיו...“

השיטה היא אפוא חקירה של כל שורש וקביעת תוכנו באופן מקיף וממצה על יסוד תורת הנפש. ספר גן נעול אינו אלא דוגמה לדרך חקירה זו. ספר זה בן 382 עמ' בפורמט גדול בכתב רש"י מכיל חקירת שורש אחד, שורש חכ"ם, הוא נחלק לשני חלקים, או בלשון המחבר, בתים. בראשון באה הגדרת תוכן השורש על יסוד חכמת הנפש, ובשני — ביאור כל הכתובים הנמצאים במקרא שבא בהם שורש חכ"ם בכל צורותיו, בניניו ומשקליו. כל בית נחלק לחדרים וכל חדר לחלונות. והרי לדוגמה פסקא אחת ממנו על הנושא:

חכמה—בינה—דעת

„כלל גדול אשמיעך ואם תשימהו על לבך, תדע בכל דבר הבא לפניך, אם הוא מכלל הדברים שנופל עליהן לשון חכמה, או הוא מכלל אותן שהן תחת סוג בינה ודעת. והצעת הכלל כך הוא. כל דבר שתמצא בו שני דרכים, האחד הפוך מחברו ושני הדרכים במציאות, אז ינוח עליו לשון חכמה או סכלות, כי הדרך האחד שבאותו דבר חכמה והפוכו סכלות. וכל דבר שלא תמצא בו רק דרך אחד ואין הפוך הדרך ההוא במציאות נמצא, אזי ינוח עליו לשון בינה או מדע, כפי הראוי לאותו דבר. והנליוזה מן הדרך ינוח עליו לשון שוא ואפס... למשל,

כשיברר לך אדם שהארץ עגולה ותסתפק אם הגיד לך דבר חכמה או דבר בינה ודעת, צא וראה אם יש דרך הפוך ממנו במציאות או לא, ואם אין תדע כי הוא מדברי בינה ושבעליו יתואר מבין. והנה אין בענין זה הפוך במציאות קיים, שהרי אי אפשר שיהיה לארץ כי אם תמונה אחת, וכשעלה בידך המופת שהוא עגול, אי אפשר שיהיה ג"כ בתמונת המשולש או המרובע... לכן הוא דבר בינה וממציאו מבין ולא חכם; (בית א', חדר ב', חלון ד'). וכל מקום שהונח שם חכמה ותואר חכם על בעל חכמות למודיות ומעשה והתעסקות בהן, שמו כתבי הקודש הבדל אצלו להבדילו משם חכמה ומתואר חכם, הנאמר על ההנהגה. כי נכתב אצלו באיזו ענין הוא מדבר למ' חכם חרשים" (שם, שם חלון ט').

נקודת המוצא של חקירתו היא אפוא לא המלה כשלעצמה, לא היצירה הלשונית, אלא המושג, הציור הנפשי, העולה מתוך משמעות הכתובים. לפיכך קובע הוא לכל מלה עפי"ר תוכן חד-משמעותי, מושג אחד ולא יותר, ומתעלם הוא משאר המשמעויות והמושגים שדבקו באותה מלה בדרך התפתחותה של הלשון: חכמה — הוראתה הנהגה ישרה, הנהגה בדרך התורה והמצוה; בינה — כוח, כשרון להשיג את האמת המציאותית והעיונית; דעת — ידיעת האמיתות עצמן. בדרך זו התכוון רנה"ו לחשוף את התוכן המקורי והעיקרי של כל מלה ולקבוע את "הוראות שרשי הלשון והבדליהן על פי יסודות חכמת הנפש".

מן האמור יוצא, שניתן להגדיר את מהות שיטתו הלשונית של רנה"ו בקיצור כך: רנה"ו ניסה לבסס את חקירת הלשון העברית על יסוד "חכמת הנפש". עד כמה שהתכוון במונח חכמת הנפש לפסיכולוגיה, הרי זה חידוש רב. ההנחה, שיש לגשת לחקירת הלשון באמת-מידה של תורת הנפש, נעשתה מן המפורסמות אך בזמננו, אחרי תקופה ארוכה של התפתחות המדעים. עקרון זה מונה ביסוד מדע הלשון, עקרון שאפשר לנסח אותו בקירוב כך: ביסודה של כל פעולה לשונית מונחות מערכות של קבוצות מושגים. (Paul: Prinzipien, pp. 25,26). "הטעות היא הגורם הפורה שבלשון", עקרון פסיכולוגי זה קבע פרופ' נ"ה טורטשינר כמוטו לספרו, על התהוות הלשונות השמיות. הפסיכולוגיה היא אפוא עמוד התווך של מדע הלשון. וודאי הדבר שמהותה של חכמת הנפש לפי תפיסתו של רנה"ו אינה מזדהה ואף אינה דומה כלל למדע הפסיכולוגיה שבימינו. בזמנו של רנה"ו לא היתה עדיין במציאות תורת הנפש כמדע. וכפי שראינו לעיל חכמת הנפש לפי מושגיו הוא כללה גם דת ומוסל. אעפ"כ הנסיון להשתמש בחכמת הנפש לשם חקירת הלשון, יש בו משום מפנה במהלך התפתחותה של חקירת הלשון, שהצטמצמה בדורות האחרונים לפני רנה"ו בתחומי הדקדוק, אשר החוקר האחרון בו היה רבו של רנה"ו בתורת הלשון, בעל "צהר התבה". בהכרזת העקרון של חקירת הלשון על יסוד חכמת הנפש יש משום תביעה כלפי החוקרים להתעמק יותר בציורי הנפש שהמלים משמשות להם ביטוי, כדי לעמוד על תוכנם המסוים והמלא וכדי לעמוד לבסוף על רוחה של הלשון העברית. רנה"ו עצמו הכיר יפה את החידוש הרב שיש בעבודתו המחקרית, ובפתיחה לגן נעול הוא כותב: "ועד היום לא בא לידי ספר מכל אשר היו לפניו בישראל שנתבארו בו ענינים אלו לא כלם ולא מקצתם" (עמ' 10).

רנה"ו עמד על הצורך והנחיצות בלשון עברית מדויקת ויחד עם זה טבעית, אשר עמד טעמה בה, כמו כל לשון חיה, ולו יהא שהשימוש בה אינו אלא בכתב. עד היכן הגיע חושו הלשוני להרגיש את רוח השפה וגם על תביעתו

מהלשון העברית שתספק לו לסופר את כל צרכי ההבעה שלו. יעיד סגנונו הפרוזאי המפליא בעשירותו המופלגת והניזון מכל המקורות ומכל אוצרות הספרות ושכבותיה. וכשהוא בא לכתוב דברי שירה או לתרגם ספר עתיק, הריהו עומד בתוך תחומי הלשון המקראית ורוצה הוא בתוך תחומים אלו למלא כל מחסוריו מן המקור המקראי ללא שום סילוף ועיקוף, שלא כדרך שעשו המשוררים והמליצים בדורות שלפניו. סגנונו בפיט הוא מופתי, והוא זכה ונעשה אביו מחוללו של הסגנון הפיוטי בתקופת ההשכלה.

מותר לומר, שתורתו הלשונית של רנה"ו התגשמה בסגנונו. הוא הורה כיצד לכתוב עברית, גם מקראית וגם תורנית, על טהרתה. סגנונו המקראי אינו חיקוי ללשון המקרא. אלא פרי חדירה עמוקה לרוח הלשון של התקופה ההיא והתאמצות לתקן את ההבעה בלשון העברית לפי רוחה המקורית. וסגנונו הפרוזאי סנתתי הוא. מזיגה נאה של סגנונות מכל התקופות. סגנון שבא לידי שכלול גמור אצל מנדלי, אחד העם וביאליק. "ויזל היה הכובס והמצחצח של הלשון העברית... נתן גם ללשון הפיוטית וגם ללשון הפרוזאית גמישות ופשטות וקלות ועל ידי כך החיה אותה במובן ידוע" (פרופ' קלוזנר, תולדות הספרות העברית כרך א' עמ' 124).

* * *

רנה"ו הופיע "בשעת בין השמשות, בשעה של אחרית וראשית, זקנה ועלומים". דורו היה בעולם היהודי אחרון לימי הביניים וראשון לזמן החדש. וכדרך כל גדולי הרוח "ילידי בינים" היה גם הוא מסכם ומתחיל. מצד אחד נתן בצורה חדשה מעין סיכום של סוגי הפרשנות של ימי הבינים הפשטנית-פילולוגית והדרשנית-פילוסופית, ומצד אחר הכניס רוח חיה בחקירת הלשון העברית ושאיפה לחכמה בתחומי היהדות. ביצירותיו הניח יסוד לחקירת הלשון ולתחיתה בספרות ולהשכלה ברוח היהדות. בכשרונו הגדול ובכוח המוסרי העצום המתגלים ביצירותיו השפיע על חוקרים ומשוררים שבאו אחריו. על שיר ועל שד"ל ועל אד"ם ומאפו. תוכיח על כך ההערכה על רנה"ו אצל שד"ל, אשר בכמה ענינים חלק עליו והתווכח אתו: "ר' נתנלי הירץ ויזל ז"ל איש אשר רוח בו, רוח דעת ויראת ה' ותבונה עמוקה ודעת רחבה וחריצות אשר אין עמה מרפה, והשתדלות אשר לא תשוב מפני כל, הוא פתח לנו את הפתח הזה, ואם אמנם לפעמים (כמשפט כל חקרי לב, הכובשים דרך חדשה) נטו אשוריו מקו האמת, הלך בדרך מרחוק, תהלתו עומדת לעד, על אשר זכה ומלא ספריו פה אל פה חכמה ומוסר, יראת ה' ואהבת האדם, ועל אשר זיכה גם אחרים אשר הלכו בעקבותיו וזיריחו אור גדול גם לספרי הקודש גם ללשון הקודש" (בכורי העתים תקפ"ו עמ' 28). אדם הכהן שר על רנה"ו את השיר "חלום ערב", בו הוא קורא עליו:

אך הוא יִשְׁפֹּת עֶבֶר אֶמֶר: הַגָּלִי! וַיִּגַּל בָּהּ תַּעֲלֹמֹת עוֹד לֹא נִדְעוּ...
ועל שיריו הוא אומר:

פֶּה הַעֲבָרִיָּה כְּבֹר מְטַהֶרֶת, טַעַם קִדְמוּתָהּ בָּהּ יִטַּעַם כָּל גִּבֹּר...
והשפעתו העצומה של רנה"ו על מאפיינים בה משום סמל, מאלה מתעוררת המחשבה על ההשוואה בין המשורר הראשון והמספר הראשון של תקופת ההשכלה. רנה"ו תקע עצמו בחקירת הלשון העברית של דור שלמה המלך ויצר את ה"לבנון" ואת הסגנון המקראי החדש בשירה; ומאפו תקע עצמו בצורות החיים של עם ישראל בדור ישעיה הנביא ויצר את אהבת ציון ואשמת שריון; ושניהם הצעידו את הלשון העברית ואת הספרות העברית ואתן יחד את העם העברי לקראת תחיתם.

לדרכי היידוע בכתובות הפניקיות והפוניות

העובר על הכתובות הפניקיות נדמה לו, שמצב היידוע, כל סימון השם, התואר או הכינוי הרומז בה"א הידיעה, בכתובות אלו אינו מתאים למה שאנו רגילים לו בתחביר העברי שבמקרא. נדמה, שסימן היידוע הבולט לעין ביותר — ה"א הידיעה — דינו בפניקית שונה מדינו בעברית. עובדה זו גרמה לכך, שגם באוסף השימושי החדש ביותר של הכתובות הפניקיות, אשר חובר בידי פרופ' נ' סלושץ, נמצא הערות מעין זו: „בפניקית אין מקפידים בה"א הידיעה כלל¹. אם נעיין בדקדוקו של הריס, נוכח שנשארו עדיין בעיות רבות שלא נפתרו², ובצדק העיר טורי בביקרתו על ספר הדקדוק הזה, ששימוש ה"א הידיעה בכתובות הפניקיות עדיין אינו ברור כלל וכלל.

מן הראוי אפוא לעיין בפרשה זו. בראש וראשונה מהווה בעית היידוע פרק חשוב בתורת התחביר של הלשון הפניקית — ושל כל לשון ולשון. אם נזכה למצוא כללים נוכח לבדוק על סיהם את נוסח הכתובות, אם אמנם ייתכן לקראן כפי שנהגו לקרוא. אלא שבחומר המועט שבידינו — שנבדק וחזר ונבדק, ושחלק גדול ממנו נוסחו קבוע, כגון בכתובות מסוג א ש נ ד ר — אין תקוה רבה שנוכח למסקנות בענין קריאות חדשות.

שנית נשתדל לקבוע את ההקבלות לתחביר העברי — או הסטיות ממנו. גדול היה חשקי לטפל בבעית היידוע בלשוננו; כי על אף העבודות המרובות שנכתבו על שאלה זו, עדיין בעיות רבות בעינן עומדות. אולם הייתי צריך להימנע מלטפל בשאלה זו כאן.

יתר על כן נקווה שנוכל ללמוד מן הכתובות דבר מה בנוגע להבנת התחביר העברי בכלל.

**

מהו חומר הכתובות שנשתמש בו ?

(1) הכתובות מערי החוף צור, צידון וכו', איי הים, מצרים, קרת חדשה וסביבותיה כפי שנמצא אותן בספר השימוש שלנו ובאספים הגדולים
3 R. E. S. 1 C. I. S.

1. נ' סלושץ, אוצר הכתובות הפניקיות, תל-אביב תשי"ב (= ס' 5), לכתובת 5⁴. מראי-המקומות ייתנו מטעמים מעשיים לפי מספר הכתובות בספר שימוש זה עד כמה שהחומר המענין אותנו כלול בו, (המספר בצד הציטטה מכון לספר הזה).

2. הריס, Z. S. Harris, A Grammar of the Phoenician Language, = New-Haven, 1936 ראה שם ע' 56, 66. וכן בביקרתו של טורי: Torrey, A New Phoenician Grammar [Review], J.A.O.S. 1937 p. 399.

3. Corpus Inscriptionum Semiticarum, Paris 1881 sqq, pars I = CIS
Répertoire d'épigraphie sémitique, Paris 1900 sqq. = RES

החבורת האחרונה של CIS, המכילה השלמות לסדרה: ל ר ב ת ל ח נ ת, וכן הכרך הרביעי של RES, חוץ מן החבורת הראשונה, לא עמדן לרשותי.

- (2) כתובת מישע, מלך מואב.
- (3) כתובות עבריות עתיקות (להשוואות).
- (4) כתובות ניאורפוניות.
- (5) הכתובות שנתפרסמו בשנים האחרונות בכתבי־עת שונים, ולא נכנסו עדיין לאספים הגדולים.

בכתובות מסוג 1—3; 4 בדקתי בכל מקרה מסופק את התצלום — אם עמד לרשותי — או לפחות את הפקסימילה. לא כן בחומר הניאורפוני שהייתי צריך להסתמך לרוב על החומר המודפס. וידוע, מה רבים הקשיים בהבנת חומר זה.

מן הכתובת שבתחום־הבינים של הפניקית והארמית השתמשתי רק בכתובת כ ל מ ו, הואיל והיא הידיעה מצויה בה ולשונה למעשה פניקית טהורה. ברור שלא השתמשתי בהשלמות — אפילו אם הן בטוחות ביותר. רק בעובדות נוכל לדון. וכן אין ערך לויכוח שבין כמה חוקרים, אם קיימת היתה היא הידיעה בתקופה קדומה מסויימת¹. הויכוח נתעורר עם העובדה שבכתובת אחרים (ס' 1) אין היא הידיעה בנמצא: הטכסטים המועטים שבידנו אינם מרשים לנו לדון בבעיה כזאת. ולפיכך נימנע מלדון בה. אין גם מענייני לדון בשאלה הכללית: מהו יידוע, מהם מיני היידוע, מתי משמשת היא הידיעה וכו'.² אבל אם רוצים אנו להקיף את הבעיה על כל תופעותיה בפניקית, הרי מחובתנו לעסוק גם באותן תופעות־יידוע בשפה, שאינן בעלות ענין־תחבירי מיוחד, ומובנות הן מעליהן בשביל היוצא מן העברית. ובתופעות פשוטות אלו עלינו להתחיל³.

1. השם ויידועו

א. כמו בעברית כן גם בפניקית משתמשים בהיא הידיעה — ובמקומה במבטא מטושטש ב־א' — כדי לִיַדַע שם־עצם, וצורה זו של יידוע היא רגילה ביותר, כגון:

אש פעלתן הרבת, בעלת גבל, ממלכת (סל 52). ובהקבלה ל הרבת משמשת צורת יידוע שניה: ופעל אנך לרבתי בעלת גבל (שם, שו' 3; 7). דוגמאות לצורת היידוע בהיא הידיעה הן: גומזעל האש שלא⁴; אש בן האלם (27²); לכן ידע הצדנם כידע הגו לשלם... (99⁷); ונתן לפי הכתבת (129¹⁸);

1. ראה: Dussaud, Syria V,¹³⁶ נגד Lidzbarski, M. G. G. W. 1924,⁴⁶ Torrey, J. A. O. S. 45²⁷⁵.
N. Aimé-Giron: Adversaria Semitica. בזמן האחרון השוה: IV, Annales du Service des Antiquités de l'Egypte, Vol. 42 (1943)=A.S. IV.

2. השוה: Brockelmann, Grundriss II § 30 sqq. = ברקלמן.

3. מובן שלא הרבתי בדוגמאות לתופעה תחבירית המובנת מאליה. בייחוד בשלושת הסעיפים הראשונים חמטתי בדוגמאות, הואיל ואין בתופעה ענין תחבירי מיוחד.

4. פוגית חדשה [= פ.ה. הכתובות בפוגית חדשה מצוטטות לפי Chabot J. A., ser. XI (1916-17) Vol. 7-11; 17]. הכתובת שלנו: כרך 10, עמ' 12 מס' 1 הצורה: האש שלא והיא מענינת, כי משקפת היא התפתחות המורגשת גם בעברית שלאחר המקרא ובשפות שמיות אחרות: במקום שם־עצם עם כינוי קנין או סמיכות בא השם המיועד עם מלת־עזר (שֶׁל). ולהלן נמצא עוד מספר דוגמאות לתופעה זו.

הנדר אש כן נדר (935); וכן הערת והשלבם והפעמם (1294 וכו'; 1424-5) והרבה כמותן.

ב. את מוצא האדם מציינים על ידי שם היחס של המקום, נִסְפָּה (نسبة), בצירוף ה"א הידיעה כדרך לשון-המקרא: היבוס, האמורי, אברהם העברי, כגון: אנך... הארודי (45); בנקבה: הארודת⁰⁰⁰ (1878); לעבדאבסת הקרתחדשת (66 B6); מצבת... לעבדתנת הצדני (1012); ובריבוי: לכן ידע הצדנם (997). והרבה כגון זה.

דרך אחרת לציון המוצא היא בלי יידוע – כשם שלעתים גם בלשון אחרת אין צורך בו: אנך שם בן... אשקלני (100); אנך אספת בת... צדנת (105). דרך שלישית לציון המוצא, ללא יידוע, היא: אש כתי (102; 104; וכו')¹ אש צדן².

ג. שמות האומנויות³

רגילים לצייין אחרי שם האדם את משלח ידו, ובייחוד בכתובות שעל גבי הקברים ובחלק גדול של הכתובות מסוג אש נדר, כגון: עכבר הבנא (57211); ובריבוי: הבנם שאבנם (2112); אש נדר... מתן הברא (4524); בן כנת... אובח (2233) 4; בן ארש אחרש (3835; 5352); החרשם (2116); בן... החשב (64); אש ינת... השפט בן עבדאשמן החתם (103); אש נדר בדמלקרת הטבח (3192; 344 וכו'; אטבח: 5066); קבר מתר היצר (116); הכבס (177); אכהן (498 ועוד); ש אמעשתרת הכהנת (156; 158 ועוד ועוד) 5; אמדד (459); (ל) שמא בת עזר (ר) בעל המחק (742); המלחם (567); המלך (503; 570 ועוד); הסהב (3332) 6; קבר... הסחר (165); בדאשמן בן... הספר (124 ועוד הרבה); בן... הפלס (701, 1379) 7; אנך... המצרף (48); בן עבדמלקרת הרב (1378, 1548 ועוד); בן בעליתן

1. בשימוש המלה, "איש" בעברית על אופניו השונים אקווה לרון בהודמנות אחרת.
2. סלי, 335⁸; 336⁸ והרבה בסדרת אש נדר. בתנ"ך: איש צרי; מלכיא ז' יד. הצעת דיסו (Dussaud) לתרגם: איש צדן: "איש המנורה" מלשון: sâdu באכדיח (ראה אצל Eissfeldt, Molk als Opferbegriff, 1935 ע' 12) אינה מסתברת.
3. השוה לפירוש המלים נ' סלושן, אומנים ואומנויות בשפת כנען, זכרונות ועד הלשון חוב' ו'.
4. ה < א. ובחומר משום הוכחה שאין לגרוס: בן כנתא זבת. והשוה גם קוק (= Cooke, North Semitic Inscriptions, 1903), מסי' 55.
5. השוה גם: בת עולא הכנת, Chabot, כך 11, ע' 252.
6. השוה גם: סלי, 581; הסחב וסלי, 881⁴⁻⁵ (ץ) והמקום הוודאי היחידי הוא סלי, 333², ועל יסודו קשה לקבל את דעת סלושן הרוצה לבטל אחד ההבדלים האופייניים בין הפניקית והעברית (ראה שם).
7. (ברוב המקרים השמות ניתנים לקריאה גם על פי משקל קָטַל וגם על פי משקל קָטַל — כביכול).

הרפא (2633; [2182] 1; אש נדר... חנא הרקח (3942; 5746) 2; אדנבעל השפט 8.
 ברור, שבשעה ששם האומנות נסמך לשם אחר, נשמטת ה"א הידיעה, כגון:
 גלב אלם (2684-5; 3384 ועוד); מלץ כרסם — יהיה פירוש המלה מה
 שיהיה — לעומת המלץ (885-6); ספר הדלחת לעומת: הספר (544) 4.
 מכאן ברור שבשעה שהאותיות שפט באות בלי ה"א הידיעה בהתחלתן,
 עלינו להבינן כשם עצם פרטי 5. ובצדק מעיר Clermont-Ganneau, שקשה לפרש:
 שעבד בעל שקל 6 במובן השוקל, הואיל וה"א הידיעה חסרה.

2. השם ותוארו

ד. השם והכינוי הרומי
 אחת הבעיות המענינות בתחביר היא הבעיה: כיצד נהגו להביע בפניקית
 רעיון כמו: האיש הזה, *dieser Mann, this man*, כל' שאלת ההתאם בין השם
 והכינוי הרומי. מן הראוי לעסוק בכך בפירוט.

בשפה העברית שתי דרכים להבעת רעיון כזה: (1) בסגנון המקרא: האיש
 הזה. (2) בסגנון המשנה: איש זה. ובשימוש לשוננו היום אין להכיר כל הבדל
 במשמעות בין שני הביטויים האלה 7.

בדקדוק המקיף הראשון של השפה הפניקית אומר המחבר, Schroeder, לאחר
 שהזכיר דוגמאות עבריות (שלדעתנו היום יש לפרשן אחרת): גם בפניקית באה
 המלה ז (=זה) וגם השם השייך אליה כרגיל בלי ה"א הידיעה — כמו בלשון
 המשנה, אך יש שהשם מקבל ה"א הידיעה 8. ובמקום אחר הוא אומר: „כאן משמשת
 מלת הא במובן ההוא, *jener*, אבל „אין לפניה ה"א הידיעה בהתאם לשימוש
 החסכני של ה"א הידיעה בפניקית" 8.

בדקדוקו הפניקי של רוזנברג מוצאים אנו שלא בדיוק: „אפשר לשים ה"א
 הידיעה לפני שם עצם, שם-תואר, שם מספר וכינוי רומי" 9. Cooke קבע כלל

1. בצורת ארפא סלי 400. ואמנם נמצא פעם „בן בעליתן רפא" (סלי 434) וכנראה טעות
 חוקק היא. לצורה בפניקית חדשה ראה Chabot כך 10; ע' 42 מס' 15 ע' 45 הרף [הרפא או הרב?].

2. מסופק סלי 50. בעלי CIS אינם גורסים את המלה כלל. ואולי הוא הוא הרקא בסלי
 2714. ב-2815-6 רקא בלי יידוע; ולא נתברר פירושו.

3. בנוגע לנסך ראה להלן. — אין צריך לומר שזהו רק מבחר קטן משמות האומנויות.

4. ראה גם: פעל (ס)ה(ב)ם בסלי 381.

5. אבל השוה CIS I 170.

6. סלי 196, וראה את דעת בר'ה (Berger) אצל Lidzbarski, Ephemeris I 295.

7. אך לא היתה ההתפתחות, לדעתי, כפי שמניח פרויט, סגל בספרו וקדוק לשון המשנה (תרצ"ו)

§ 85: האיש הזה < האיש זה < איש זה; „הכינוי הרומי נחשב לפעמים כידוע מאליי שאין צורך ליִדְעו
 ביחוד... ומשום כך, כנראה, נשמטה ה"א הידיעה אפילו מן השם". — וראה את דעתי בענין שלבי
 ההתפתחות להלן.

8. S. Schröder, Die Phönizische Sprache, Halle 1869 § 43 p. 144; § 58 p. 195.

9. Rosenberg, Phön. Sprachlehre (Hartleben, Wien), p. 53.

נכון. אלא שלא מצא דוגמה אחרת מאשר המואבית: הבמת זאת¹, וכן ברוקלמן (40c§) אלא שגם הוא בחר בדוגמה בלתי מוצלחה.

בדקדוק הפניקי החדש ביותר, דקדוקו של הריס, קוראים אנו: „התאם בין שם עצם ותואר או כינוי רומז המשמשים לואי אינו הכלל. אף על פי שמוצאים אנו התאמות בכמה כתובות — בעיקר בזוגי־רלי וצידון”². ויותר נכון בע’ 66: „הכינוי הרומז כמעט שאינו מופיע עם ה”א הידיעה”. היה חריס חייב להפריד בין המקרה שהכינוי הרומז משמש לואי ובין המקרה ששם תואר משמש בתפקיד זה.

אחרי שראינו את דברי החוקרים החלוקים כנראה בנוגע לעובדות, נראה בעצמנו מהן העובדות. אפריד אפוא בין שני מיני הלואי לפי מוצאם בניגוד להריס, ואתן רשימה של כל המקומות הידועים לי שבהם נמצא כינוי רומז בתפקיד לואי:

- ה. נעסוק בראשונה בדוגמאות מן הסוג: האיש ז ה.
 את האדם הא (515); ויקצן... האדם המת (1022); האדם המת (12917);
 בא האלנם אל? (2104) 3; את הארן ז (93); הבת ז בן (115); (אית) הבת ז בן (123); כל מפלת הבתם אל (22-3) 4; הגבר זא (4); הדבר הא (96) 5; החנוטם אל 6; יכן הלחם הא (143B4); טנא ת המאש זת (קוק 57); אית המטבח ז (1391); על המלכת ז 7; ויקצן הממלכת הא (1022); המנחת ז (261); אש על המנצבת סת (שב, כרך 10 ע’ 28); המנבצבת ז 8; פקד המפקד ז (884); נבנא המקדש ס (קוק 59B1); לבנאת ת המקדש זת (קוק 60) 9; המקדשם אל (1373 וראה להלן); עלת המקדשם אל (6) (5-2104); עלת פן המשאת ז (1293 וכו’); יתן המתנת ז 10; הסמל ז (962); נפעל הסף ז (5) (161); הספר ז 11; הערפת זא (56); אבל 512: ערפת זא 1; אית הפס ז (שב, כרך 17 ע’ 180); הקבר זא (187); אלנם הקדשם

1. קוק, ע’ 26, הבמת זאת, כתובת מיסע, שו’ 3. [Scerbo, Uso dell’ Articolo]
 Löwy, Die Echtheit der Moab. presunto errato in Ebraico, 1906
 Inschrift — שהצורה הזאת היא: „idiotismo e licenza del parlar volgare” וראה להלן.

2. שם, ע’ 55. וכלל זה מקובל בידי סלושץ, ראה את דבריו לכתובת 11⁵.

3. ספק אם יש לחבר את המלים כך.

4. Honeyman, The phoenicians inscriptions from the Cyprus Museum
 Iraq VI (1939) = Albright: New light on the early history of phoen.
 Colonization in Cyprus, BASOR, 8315 מצוטט מתור: Iraq VI=BASOR 83 — לצורה הכינוי הרומז ראה להלן.

5. או נניח עם סלושץ שמלת **הא** משמשת כאן כאוֹגֶד (Copula). השימוש כאוֹגֶד נמצא עד כמה שידוע לי רק בסל’ 5⁹.

6. Byblos Roman Inscription, Syria VI 269 = BRS.

7. Chabot, כרך 11 ע’ 278; וכן סל’ 138⁵.

8. Lidz. Eph. II, ע’ 65 ש’ 10: טעות חוקק במקום המנצבת.

9. וכן K. I. = Lidzbarski, Kanaanäische Inschriften, 1907 מס’ 100.

10. סל’ B2 580. — הוסף בסלושץ, שכתובת זו פורסמה ב-C. I. S. 1381.

11. כתובת כלמו ב’ 15. השוה שם שורה 14 (למשל ב-Eph. III 218).

אל (1022); השער ז (223); לפני השת ז נפעל (2105) 1; ולבסוף המקום הידוע המשמש מראה מקום לתופעה זו: הבמת זאת בכתובת מישע. החומר מוכיח ללא ספק שהצורה המתאימה לה איש הזה בעברית היא: האיש ז².

מהו היחס שבין העברית לפניקית בתופעה זו? החומר הפניקי אינו אחיד במוצאו. הכתובות בנות מקומות שונים ובנות תקופות שונות הן. אולם מסורת הסופרים הפניקיים שמרה בקפדנות על אותה הצורה אשר, לפי דעתי, היא הישנה הבית ז.

אולם העברית, כפי שהיא ידועה לנו מן המקרא, נקטה כלל אחר: הכינוי הרומז, בשמשו לואי קיבל מתוך היקש שלשם עצם את ה"א הידיעה ומאחר שהצורה "הזה" היתה שגורה בפי דוברי הלשון, קיבל הכינוי הרומז לעתים את ה"א מתוך שיגרה, אף בשעה שלשם לא היתה ה"א הידיעה: ודוד בן איש אפרתי הזה (או תוספת מאוחרת?) (שמו"א יז, יב); מה הנה שבע כבשות האלה, ואמנם הנוסח השומרוני גורס: שבע הכבשות, (ברא' כא, כט).

ולפי הכתיב: "דבר הזה", אלא שהקרי מתקן (ירמ' מ, ג). הריס העיר בדקדוקו (ע' 56): "בשים לב לכך שכללי היידוע שווים למעשה בכל השפות השמיות — גם אם צורת היידוע היא שונה — מפליא הדבר שהלשון הפניקית אינה מתחשבת במה שנראה ככללי תחביר פרוטו-שמיים". בלי להיכנס בפרטי המשפט הכולל הזה נשאל: כלום היתה הצורה השמית הקדומה ביותר לפי הטיפוס: האיש הזה? לא זו בלבד ששפות שמיות אחרות אינן נוהגות תמיד לפי כלל זה (השוה הערה 2), ושה"הגיון" אינו נותן כך (למה לכינוי הרומז עוד יידוע?!); כלום לא נשאר לנו סימן שהמצב המשתקף בלשון המקרא מהווה שלב התפתחות מסוים? כלום אין שרידים ממצב קדום יותר? ברוקלמן (§ 40c) טען, שהדרך הישנה לביטוי רעיון זה היתה: כינוי רומז — ה"א הידיעה — שם עצם. והא לך ראייה במה שכתוב: זאת הפעם (בר', ב' כג); אלא שאפשר — כך ניתן לטעון — לבאר צורה זו באופן אחר, ושוב אין לך ראייה.

בכל ספר דקדוק מובאים כיוצאים מכלל ההתאם בין שם עצם וכינוי רומז מקרים, אשר השם מיועד בהם על ידי כינוי הקנין. במקרה כזה לא תתווסף ה"א הידיעה לכינוי הרומז:

עם אדוני זה (דנ' יז); אותותי אלה (שמ' יא); בננו זה סורר ומורה (דב' כא, כ); את דברי אלה (דב' יא, יח); את דברנו זה (יהוש' ב, יד, כ); לך בכוחך זה (שופ' ו יד); והיה לבבם זה להם (דב' ה כ); בפי כל נביאך אלה (מל"א כב כג); אשרי עבדיך אלה (מל"א י, ח); כל עבדיך אלה (שמ' יא ח); משבועתי זאת (ברא' כד, ח)³.

1. אפשרות לפירוש המלים, במלך אורם אש" ראה אצל אייספלדט, מלך ע' 25. מן הקריאות הבתלית-ברורות אשר בסוף ספרו של רוזנברג ע' 165-164 אין להוציא כל מסקנה.

2. השוה למשל בערבית דרומית, הנ קבר דה. (Winnetts, Lihyan Inscriptions, 1937).

ע' (18).

3. ואולי — לפי ברוקלמן — זאת קומתך דמתה לתמר (שה"ש ז ח) ומקרים דומים?

אולי כך עלינו להבין גם: „אם אחיה מִחֲפִי זה 1, הואיל ואין אף דוגמה ודאית של הטיפוס: איש זה 2, יוצא מן הכלל: „נקיים אנחנו משבועתך הוה“ (יהוש' ב' יז).

מקרים אלה אינם „יוצאים מן הכלל“ אלא משתקף בהם המצב הישן. כאן לא היתה אפשרות שהכינוי הרומז יקבל את ה"א הידיעה, כי התנאי היסודי להיקש משם עצם היה חסר. מותר, אולי, להניח שגם בעברית היתה פעם הצורה האיש זה קיימת, אלא שעוד בזמן קדום לפי ערך אמרו: הוה בהקבלה להאיש. זכר לכך משמשת, לדעתי, הצורה הנמצאת על גבי חותם עתיק: החתם ז 3, ואם כן: לא הפניקית היא שסטתה מכללי התחביר הפרוטו-שמי. ולכאורה יש מקומות במקרא שגם בהם לא פעל ההיקש: בלילה הוא 4; איה הקדשה היא 5, אלא שאסור לדעתי בהחלט לראות במקרים אלה (שהיו יכולים לשמש סמך לדעה המובעת לעיל) שריד של הצורה הבלתי-ימיודעת הישנה. בעברית מקראית מצויה התופעה בה הוא וההיא (אחרי ה"א!) בלבד, ולא בה זה וכו'. למראה תוקף ההיקש הנ"ל הפועל בעברית המקראית, אין לראות במקרים אלה אלא שיבוש, הפלוגרפיה. אין יסוד להשואה שטחית-אומרת: „הבמת זאת“ השוה: בלילה הוא! כאן נפרדות דרכי העברית והפניקית 5א.

1. הסוג: איש זה

לצד השימוש בצורת האיש זה קיימת בהקבלה לנוהג המאוחר בעברית 6 — הסדרה: איש זה. אין למצוא, כאמור, כל הבדל במשמעות בין שתי הצורות האלו: ברח אדם הא (15311) 7; אית זרע... אדם המת (1011); ארן (1) 8; עלת מזבח זון (512); מזבח, ז אש ינח (103); מזבח זת 9; (בכל י) פעל מלאכת הא 10; מנחות 2 אל (625); עלת מצבת ז (996); ש מקדש ז (1382); שמקדשם

1. מלכ"ב א ב, קרא: מחליי זה.

2. קאטשצ' מוזכר בדקדוקו העברי, § 126y, ירמיהו י"ט, אבל אין לו ענין לכאן, כי בנין הפסוק שונה.

3. D. Diringer, *Le iscrizioni Antico-Ebraiche Palestinesi*, Firenze 1934, ע' 251.

4. ברא' י"ט לג; ל' טו; ל"ב כג; שמו"א י"ט י. רק בלשון המשנה יש צורות כמו, הנכרי זה (תרומות ג' ה); הכיס זה. ראה סגל, דקדוק § 85.

5. בר' ל"ח כא.

5א. [רק מאחר שבאתי לידי מסקנה בענין התפשטות ה"א הידיעה על הכינוי הרומז מצאתי שהרים בספרו החדש *Development of the Canaanite Dialects*, בשעת הדיון בשינויים, מס, 4; וכן ע' 85, רואה את התפתחות צורת היידוע בדומה למה שהחיתית, ומזכיר גם את החותמת (ראה הערת 3). כיוונתי אפוא לדעת חוקר חשוב. גם הוא מביא „בלילה הוא“ בתור דוגמה לסוג „האיש זה“. ובזאת איני יכול להסכים עמו (ראה לעיל)].

6. ראה גם את דברי מורי פרום, טורטשינר, תעודות לכיש, ע' 145.

7. השוה את הצורות עם ה"א הידיעה שלעיל.

8. E. Burrows: *Phoen. Inscription of UR*; J.R.A.S. 1927 791.

9. סלי 141¹. המקום אינו ברור. ראה את הערת סלי. אין להניח שבאותו ת כוונה מיוחד

רומזת כמו ב המת או זנת בגעז וכו'.

10. סלי 15¹⁸. ההשלמה לפי M. Dunand: *Encore la stèle de Yehavmilk*, *Bullet.*

d. Musée d. Beyrouth V57=Dunand [יצא לאור ב-1941 אבל הגיע לארץ רק ב-1943-1944].

אל (1374); עלת מקס ז (514); נפש ז בן (31); סמל מש ז 1; סמלם שנם אל (566).
 לרוב המכריע של הצורות יש אפוא מקרים מקבילים בסדרה: האיש זה,
 בפניית חדשה נמצא: עבן ז טענע; טענא עבן אז; טנא הבן ז, טנא הבן אסת.
 אבן סת וכו' 2. טנא אבנם אלא (שבו, כך 11 ע' 298); וכן בפוניולוס:
 si macom syth 3. אולם בכתובת יחומלך (55) ברור בתצלום: על פני פתחי ז
 (תקן אצל סלושץ). הצורה „פתחי ז” היא הצורה הפניקית היחידה הידועה לי שיש
 לה כינוי הקנין לפני כינוי רומז (כדוגמת: אותותי אלה ראה § ה').
 לא הכנסתי לתוך הרשימה את התחלות הכתובות גבל 1–4: ארן / זפעל;
 בת / זבני; מש / זפעל; כי מצטרף אני למפרשים: ארון אשר פעל (ראה את
 דברי פרידריך 4).

ז. הכינוי הרומז בקיפרוס

החוקרים הראשונים אשר טיפלו בכתובות שנמצאו בקיפרוס פירשו, ביסדם
 את דבריהם על העברית, צורות כגון: המצבת אז במשמעות: המצבה הזאת.
 להם ברור היה שהה”א „רפתה” בביטוי והפכה לאל”ף. הראשון שניסה לבאר
 אל”ף זו כפרוסטטית היה דרנבור (Derenbourg) 5. Schröder (ע' 90) לא נטה
 לדיעה זו, אם גם לא פסק נגדה. קוק (ע' 26) טען שהאל”ף היא „demonstrative sound”,
 וכן ברט במאמרו A. J. S. L. 13 ועל דעתו זו חזר בספרו Pronominalbildung § (43g).
 הריס מקבל את הסבר האל”ף כפרוסטטית ומעיר שאין צורך לראות באל”ף
 של „אז” יסוד רומז (ע' 98). וכן הוא משתדל (ע' 23) למצוא הסבר פוניטי על
 יסוד הדיאלקט המיוחד של קיפרוס 6. אולם סלושץ לא קיבל את פירושו של
 הריס וממשיך לפרש את האל”ף כה”א רפויה. (למשל: ל 681). בעוד שהריס סבור
 ש„אין צורך” לראות באל”ף יסוד רומז ומשתדל למצוא נימוקים פוניטיים, הרי
 עלינו להישען על כללי התחביר שמצאנו בסעיפים הקודמים.

הנה לפנינו רשימה של כל הכינויים הרומזים המצויים בכתובות קיפרוס:
 (ב)בת זה (71); הגבר זא 7; בים ז (12; 15; 7; 66A); מזבח (אז) וארום
 אשנים (592); מעק אז (IRAQ 6 = R. E. S. 453); המפקד ז (884); מצבת

1. Honeyman, Larnax Tēs Lapethou, III inscript., le Museon 1938 p. 285 sqq. שם ש' 2.
2. השוה Chabot, כך 7, ע' 87 וכו'. וכן ע' 99 מס' 15, 67, 61, 54 מכתובות פוניית
 חדשה. השוה שרדיר. פ. ח. 58, 60, 61, 65 וגם Eph II ע' 65 ש' 16.
3. סצנה א' חר' 1, כ”י אמברוניוס. במהדורות אחרות macom esse. (ראה להלן). הנוסח
 של פוניולוס על פי הנספח לדקדוקו של שרדיר ועל פי Gray, The Punic Passages in the
 Poenulus, A.J.S.L. 1922-23 p. 73 sqq.=Gray.
4. J. Friedrich: Zur Einleitungsformel der ältesten phönizischen
 Inschriften aus Byblos, Mélanges Dussaud I, 1939 p. 39 sqq.
5. ראה J. A. Nov.—Dec. 1867 p. 438.
6. הוא מניח שביטוי זה דמה ליבטוי ח-ץ. בשימוש עורף (enclitic) נוצר על ידי כך גיבוב-
 עיצורים (cluster).
7. IRAQ VI = BASOR 83 ש' 2. — צורה זו של כינוי רומז, המשמשת כאן למין
 זכר, מופיעה שלוש פעמים בכתובות זו ופעמים בכתובת יחומלך (סל' 5).

ז (80; [79]); המצבת או (681, 691, 771); במקדש או (R. E. S. 921 = IRAQ 6); מרקע חרץ או (901); סמל או 1; הסמל ז (962); (סמל) לז (702); (סמל) א (1); (602); לקבר זא (IRAQ 6 = BASOR 83); (...עבד חרם מלך צדנם או יתן ??) 2. אם נסתכל ברשימה זו, יתברר כי:

1: בצד שם חסר ה"א הידיעה בא גם "ז" גם "אז" גם "זא" (?) ו"זה".

2: בצד שם בה"א הידיעה בא גם "ז" גם "אז" גם "זא"!

כלום הרשות בידנו להפריד בין הדבקים ולאמור: אז בצד שם מיודע פירושו: הוה, הזאת, אז בצד שם בלתי מיודע — האלף פרוסתטית היא?! בעוד שביתר הדיאלקטים לא מצאנו צורה כמו: האיש הזה, כלום נניח שכאן תימצא צורה: איש הזה?! ועל זה נוסף הקושי הפוניטי, שאין "הרפיה" ה-א מצויה אלא תמיד לפני הכינוי הרומי. נדמה לי שאין להתעלם מן הבעיות האלו. אין כל מקום להניח שהאלף היא ה"א רפויה: לא רק ש"אין צורך" בכך! ואם אין מקבלים את ההסבר הפוניטי יש להודות בעובדות התחביר. אולם מתי משמשת "ז" ומתי "אז" — בעיה זו טעונה עדיין בירור 3.

ברצוני להזכיר עוד שבמקום הצורה macom syth (פוינולוס 11) יש בכתבי

יד אחרים הצורה macom esse ואם לא שיבוש לפנינו, הרי אין לראות בצורה זו יוצא מכלל סדרת האיש ז כפי שחשב קוק (ע' 26). הרי macom esse אינו אלא מקם אז כפי שמצאנו זאת בקיפרוס 4.

ה. השם אחר מלת-יחס

כידוע נעלמת בעברית ה"א הידיעה בכתב בשעה שהיא באה אחרי הברת יחס. ורק לעתים היא נשארת בלשון המקרא 5 — בניגוד ללשון המאוחרת. ואין להניח שכלל זה אין כוחו יפה גם ביחס לפניקית. ובשעה שמוצאים אנו בכתב את האותיות במשכב ז, לא נוכל לדעת אם עלינו לקרוא — כביכול — בַּמְשַׁכּב או בַּמְשַׁכּב לפי הסדרה: האיש ז או איש ז. אין להכריע לפי צלצול המלה לאוזן הרגילה לעברית. אין לעת עתה כל אפשרות של הכרעה.

בארן ז (92); בארן זן (565); בבעת ז (144 A7); להר הא (1374); בחלת ז (103); אש בח' (צ) ר' 6; בים ז (17; 15; 66A 7); במקדשם אל (1372; 210a);

1. סלי 88², 89², 91¹. — כך יש לגרס עם בעלי CIS נגד M. A. Levy. Phön.

Studien III ע' 88 הגורס סמל הז. — ושוב השוה בכתובת מתמש סלי 97¹; 98⁸.

2. סלי 58A¹. פירוש שברי החרס אינו ברור. ואולי יש לגרס עם סלושץ אָ יתן. לא

מצינו מלת אָ במשמעותה העברית בכתובות הפניקיות, אבל אין בכך ראייה.

3. סתירה לכלל האי-התאם בין שם עצם וכינוי רומי. הסמלם האלי בכתובת סלי 98⁸ משנת 254. ואין לי הסבר.

4. הצורה esse נמצאת לפני שם-עצם בחרוז 5. esse Antidamos. השוה גריי (Gray).

שימוש הכינוי הרומי לבדו, בלי שם עצם על ידו, בתור נושא המשפט כמעט אינו מצוי. השוה: "ז מצבת סכר (סלי 23¹) ily gubulum Lasibithim (פון. 1⁹) וכן בגלוסר של הריס.

5. השוה את הדוגמאות שנתן A. Sperber, Hebrew based on Biblical passages in parallel transmission, HUCA XIV, 1939 p. 153 sqq. = Sperber § 96

דוגמאות למקרים, שהנוסח השומרוני שומר על ה"א הידיעה בניגוד לנוסח המסרתי שלנו.

6. סלי 54⁴. דינן (Dunand) גורס בחלן זה. ואמנם "ז" אינה כינוי רומי לנקבה.

במשכב ז (8; 106); בספר ז 1; בפס ז (20; 12918; 14211); בקבר ז (103); לקבר זא (BASOR 832 = IRAQ 6); בשת ז (Larnax 5).

כך מותר להניח בהרבה שמות עצם שה"א הידיעה נעלמה אחרי אותיות היחס: לזבחם, לבנם 2; לכהנם (1293; 1423 ועוד); קאלם ז יכן (145); לרבת לאמא (148); לאם לרבת פן בעל ולאדן... (5-1494).

אם במקרים אלה מסתבר לקרוא כך, הרי בשעה שהשם מלווה תואר מיוחד, הדבר נעשה לודאי כגון: לרבותי לאם האזרת (613). ולא ברור לי על יסוד מה חושב הריס שכאן לפנינו מקרה של „שם עצם בלי ה"א ותואר עם ה"א" 3; לאלן אקדש 4.

ומענין הדבר שבשפה הפונית החדשה נשנית התופעה הידועה לנו מן העברית המאוחרת: ה"א הידיעה אינה נעלמת בכתב אחרי אות יחס: להרבת 5; להחיים (קוק 56 = פ. ח. 130); להרעת (קוק 57).

ט. השם והתואר

כאמור לעיל אין הריס מבדיל בדקדוקו בין הכינוי הרומז המשמש לואי ובין התואר המשמש בתפקיד תחבירי זה. כן טוען הריס, שכללי היידוע במקרה זה סוטים ממה שידוע לנו מן העברית. אין בדעתי להצביע על היוצאים מכלל ההתאם בעברית — בין לפי נוסח האותיות של המקרא ובין לפי הניקוד המסרתי 6. חלק נוסף מן הדוגמאות שהטעו כנראה את הריס לראות באי-התאם את הכלל — מתברר על יסוד סעיף ח'. נראה, מהם המקרים אשר מצוי בהם תואר-שם „אמיתי" כלואי 7.

את ממלכת אדר (109); לאסכן אדר 8; ואולי המקום הבלתי ברור: בעת ר אדר ערכת ארש בן... (1109); אדן מלכם האדר (275-6); עבד עשתרת האדרת (CIS I 255); לרבותי לאם האזרת (613); (לפוליע הצדיקע) (RES 170; פ. ח.); לאדן לאלן אקדש 9; באשר הקדש (?) (584); לאלם הקידש (קוק 59 A14); האלנם הקדשם אל (109); אבל: אלנם הקדשם (1022); אש בגו הקרב (241). נדמה שמצב ההתאם בין שם-עצם ותואר מתאים יפה למה שידוע לנו

1. כלמו ב' 14. ואולי יש משום סמך לקריאה ב „הספר ז" בשורה 15.

2. סלי 66A⁹; 66A⁵. וחרבה שמות בכתובת זו.

3. ראה בגלוסר. — כך נצטירה להריס התמונה שאין הבדל בין תואר וכינוי רומז בתפקיד לואי בנוגע למצב היידוע.

4. סלי 2301. — יש להבין, לדעתי, בכל המקרים שנמצא לאדן: לאדוני. על יסוד הדוגמאות לאדננם (סלי 93⁵), לאדנן למלקרת (סלי 107). לפי פרידריך J. Friedrich, Archiv f. Orientforschung, 1936 ע' 83 יש לקרוא בכתובת הדו-לשונית בסוגית חדשה — היא סלי 221 — או קַעֲלִ(נִם) אָרַפַּאִם. לעל(ג) ארפאם. הואיל ולפי גרסתו האות הכתובה אחרי הני היא אליף.

5. H.B. = Lidzbarski, Handbuch d. nordsemitischen Epigraphik, ע' 434.

6. השוב למשל בדקדוקו העברי של קאוטצ § w-y 126.

7. אשתמש רק במקרים בסוחים. השוב גם לעיל סעיף ב'.

8. סלי 103. — ביאורו של סלושן קשה להתקבל. הן בגלל האמור ב-§ ח' והן בגלל התוכן.

ראה פירוש CIS I 118.

9. סלי 2301. ראה לעיל הערה 4.

משפות שמיות אחרות: אם השם אינו מיועד — גם התואר אינו מיועד; אם השם מיועד באיזו צורה שהיא — גם התואר מיועד. יוצא מכלל זה: אלנם הקדשם אל 1. אין להוציא שום מסקנה מן המקום הבלתי מובן: מכר הקנא זכא (557). (ואולי יש להפריד ולקרוא: מכר הקנא ז כא [שמע...?])².

והנה נשאר מקום אחד אשר אין בו התאם בין שם עצם ולואי:

ים הארבעי (143 B1); ים החמשי (שם, שו' 7). אולם גם כאן הולכת הפניקית בדרך יתר השפית השמית. גם בעברית נגיד: ויהי ערב ויהי בוקר יום הששי³. (ושמא הניקוד המסרתי אחרי בית היחס כגון פיום השביעי (ברא' ב ב) אינו משקף את המצב הישן?) ושוב: יום החמישי רביע האל, אשר כמראה סמיכות מראם⁴. אין אפוא כל סטיה מכללי הידוע השמיים.

אגב אוסף הדוגמאות שברשותנו עלה בידנו להראות, שיש כללים קבועים בענין ההתאם בין שם העצם והלואי, כללים המתאימים למה שידוע לנו משפות שמיות אחרות. וכן ראינו כללים הסוטים מן הידוע לנו — אלא שגם אלה ניתנים להסבר.

3

י. ה"א הידיעה כמלת-זיקה

נעיין נא בתנ"ך ונוכח שה"א הידיעה, כשהיא באה לפני צורת בינוני המשמש לואי, עלולה לקבל את המשמעות של מלת-זיקה: "ואת להט החרב המתהפכת (ברא' ג, כד); ובמעבר המובנים: ...ובכל הרמש הרומש על הארץ (בר' א, כו) ושוב: ובכל חיה הרומשת (בר' א, כח). ולבסוף: הנוגע באיש הזה (בר' כו, יא); וכן מספר שימושים מפוקפקים לפני הפועל. המשך ההתפתחות בלשון המשנה: פירות התלושין מן הקרקע... והמחוברין בקרקע⁵.

אין לשלול מלכתחילה אפשרות של התפתחות דומה בשפה הפניקית. אבל לא טרחו עד כה לבדוק, אם אמנם מצוי שימוש כזה בשפה ההיא. אסור להניח שמן הסתם היה מעבר המובנים הזה גם בפניקית. אסור להניח משמעות זו בתרגום בלי להעיר על כך; ובייחוד מאחר שאין, כנראה, אף דוגמה אחת ברורה ונעלה על כל ספק!

נצחת את (סר') היצאם ועזרנם" (912). וראה פירושי CIS I 91.

סלושן אינו גורס בצדק את קריאת לידזברסקי "על מלכת הבגנא אש במקדשם אל" על משקל: הֶלְלִכּוּא (2102) ובודאי אין להקיש משם.

1. סלי^{10,22}. ייתכן, שאי התאם זה תלוי במשמעותה של המלה אלנם (שאינה, בלתי-מיוודעת" בשביל הרגש הלשוני?) בצירוף הכינוי הרומז. אולם באותה כתובת האלנם הקדשם. ראה גם יהושע כ"ד יט.

2. לא ייתכן לגרוס לאבענהם מֶת בקוק⁵⁸⁴. ואולי "מן".

3. ברא' א' לא; שמות כו י; ויום השביעי. והרבה.

4. וכן חשבו המרדקים הערבים העתיקים. — לתופעה השווה באחרונה. Sperber, Hebrew Grammar, J.B.L. LXII (1943) § 82. אין להסביר את התופעה עם קאוטצש § 126w. שחי המלים, "היום הששי" הפכו יחידת-שעם אחת ובהתרחקות ה"א הידיעה מן הטעם העיקרי, נעלמה לגמרי (Funktionschwäche). פירוש זה נתברר לי עקב שיחה עם ד"ר מ' בראפמן.

5. כתובות ה' 3. וראה סגל, § 86, המביא דוגמאות מן המקרא.

דינן (Dunand) במאמרו על כתובת יחומלך קורא בשורה 14—15: כל הסר העלת מקם ז (ו) הֶסְתֵּרוּ... ומתרגם: (quiconque enlèvera ce qui est au-dessus de cet endroit là ou quiconque le cachera). גם אם חקירה פאליאוגרפית נוספת תאשר את קריאתו של דינן, הרי פירושו למלים האלו לא ייתכן ומתנגד לכללי התחביר העברי — הנשאר לעת עתה יסוד להבנת התחביר הפניקי. אולם בדיאלקט של כלמו נמצא: מאש פעלת בל פעל ה'ל פניהם (כלמו'א 5 ושוב: לפן המלכם ה'ל פנים (שם ב' 19). והשוה לצורות אלו את דברי פרידריך 2 בפונית חדשה רוצים לקרוא: הנשכבת she who is laid to rest (?) (קוק 566).

החומר שבידנו אינו מספיק לפסוק הלכה. כי אולי במקרה חסר שימוש ה"א באותה הצורה האופינית ללשון המקרא. אבל בשעת פירוש כתובות פניקיות עלינו לזכור, שאין אף דוגמה ודאית לשימוש ה"א הידיעה כמלת זיקה — כי אין ללמוד מן הצורות אשר בדיאלקט כלמו. עלינו להימנע מפירושים שאינם מתחשבים בכללי התחביר.

4. הסמיכות

י"א. הסומך בלי ה"א הידיעה
הצירופים הנכללים בדקדוק תחת הכותרת הכוללת של, סמיכות, מחמת צורתם החיצונית המיוחדת — מתחלקים לשני סוגי יידוע גדולים: א. בית-ילד בערבית: بيت وَلَد; ב. בית-הילד; בערבית: بيت الْوَلَد. והנה דוגמאות מן הפניקית לסוג א':
לאֵלן חדש³; בעל שמם ובעל גבל (23—4); מצבת סכר (231); לנפש בת (66B5). לא ברור; זבח צד, זבח שמן וכו' (12912); וכל מרוח אלם (12916); מאש אלם שפער סתו מקדש בתא (222); חנקת אמר⁴; אלת עלם (9 Arslantash). ובפונית חדשה — כמו שכבר ראינו בכמה מקרים — ביטול הצורה הישנה: אשתם שבעלי⁵.
ראינו לעיל (§ ג') מספר מקרים של שמות אומנויות בסמיכות ונוסיף כאן:

1. E. König, 127 h § השוה קאוטצש. Dunand, Bullet. Mus. Beyrouth V. 303 i § Syntax, 1897 — אין ביכלתי לבדוק את קריאתו. האותיות אינן ברורות במקור (הנמצא בפרס). ואין לדעת עד כמה אפשר לסמוך על ההעתק (Abguss, Cast) החדש יותר. אני מוכרח אפוא להימנע מלהציע פירוש או קריאה אחרת.

2. J. Friedrich, Der Schwund kurzer Endvokale im Nordwestsemitischen, Z.S. 1922 p. 3sqq. ע' 6 הערה 1.

3. סל, 66A8. היינו מצפים ל לאֵלן החדש

4. Comte du Mesnil du Buisson: Une Tablette Magique de la Région du Moyen Euphrate, Mélanges Dussaud 1421 sqq. = Arslantash 24-5 שם 5-24. (השפה בין פניקית ואוגריתית וארמית). הפועל חנק משמש כאן בבנין קל, שלא כן בערבית. בקושי אפשר להבין את הצירוף כבינוני עם מושא.

5. Chabot 7 ע' 444. השוה כרך 8, ע' 486 = ס. ח. 22.

רב ספרם 66A15 [1404]; רב סרסרם (691); שמר מחצב (1107); רב מחנת בשד לובים (2222); לא ודאי. ובריבוי: לאלן צדנם (1018).
 ויש שהסומך מיועד בהיותו שם עצם פרטי, כגון: מלך גבל 1; בשד שרון (1019); אבמקדש מלקרת (963); שן בן אסרשמר (1073); בת בעל (צפן) (1291); ולכל אל תחפנחם 2.
 וכן יש והסומך מיועד על ידי כינוי קנין או סומך נוסף: חטר משפטה... כסא מלכה (12); אבחי אבי (967). השוה שו' 8-9; שלשת בן מריחי (934); מבנת חצר בת אלם (992); חדר בת עלם (1091) 3.
 נציג כאן — בתור בעיה — את המקרים אשר בהם „נשארה“ — כביכול — המים של הריבוי בנסמך. אין צריך לומר שמקרים אלה אינם בחזקת ודאי כלל, ויש דרכים שונות לפרשם: במאזנם המקדשם אל (1373); אשרם מאש (152); ואלנם שמש (שמר?) (1555); נפעל נבלם נסכת ארבע (2105-6). [בנוגע לצורות: „בשערם בתם“ בכתובות מסדרת אש נדר (כגון 314) השוה אייספלדט, מִקֶּף. אין להוציא עדיין מסקנות].

י"ב. הסמיכות, הכינויים הרומזים והתארים 4

מרקע חרץ אז 5; אש עלת פתח חרץ זן (55); (ג) צב מלכב(ע)ל א(1) (1221-2); יארך / בעל שמם / ובעל גבל / ומפחרת / אל גבל / קדשם (23-5). היינו מצפים להקדושים, גם אם „קדשם“ היה תואר לכל המשפט ולא של הנסמך בלבד. [וכבר ראינו לעיל שדוקא ה„אלנם הקדשם“ יוצאים מכלל ההתאם]. וכן באמת נמצא: ארצת דגן האדרת (1019).

הריס מפרש את הכינוי הרומז בתור לואי של הסומך ב: „ולען עם ארץ ז'“ (510) 6. מה הביא אותו לידי תפיסה זו? בע' 54 הוא נותן רשימה של הכינויים הרומזים בגבל, ושם נמצא בתור צורה לנקבה „זאת“ ו„זא“ בלבד. מאידך גיסא מנסה הריס להסביר את ההבדל בשימוש בין „ז'“ ו„זון“ לפי מרחק הכינוי הרומז מן השם. לפי דרך הסברו הוא מוכרח לפרש „ז'“ כלואי של השם שעל ידו: ארץ. ומכיון ש„ז'“ אינה משמשת לנקבה על הריס להניח (בע' 98) שמלת „ארץ“ במין זכר באה 7. סייעה בידו ההשלמה הישנה: וכן עם ארץ אחר. יש להשוות עכשיו בשורה 11 את השריד של דינן עם השלמתו.

מתקבל יותר על הדעת להבין: ולעיני עם-ארץ זה, ולראות ב„ז'“ כינוי המשמש לואי למלת עם 8.

1. סלי 1, 2, 1 וְהִרְבָּה. וצירופים דומים כגון, מלך כתי, והרבה.

2. N. Aimé-Giron: *Adversaria Semitica* = A. S. III2 פורסמו:

I BIFAO 1939; III Annales du Service des Antiquités de l'Égypte vol 40.

IV, *ibid.* vol 42 (1943)

3. צורות כמו אש כתי ראה לעיל, סעיף ב'. צירופים כמו עגלת עץ, להלן.

4. נבדוק בסעיף י"ד עם באמת סמיכות לפנינו. וראה שם דוגמאות נוספות.

5. סלי 901. לפי הנאמר בסעיף ז' הטיפוס הוא „בעל בית זה“ או „הזה“.

6. וכן סלושן בחרגומו. אבל ראה את הערתו.

7. ואולי מותר להניח ש„ז'“ = „זון“, כפי שמוצאים אנו בקיפרוס. או הקושי נעלם מעצמו.

8. בענין הפרש השימוש בין „זון“ ו„ז'“ ראה A. Poebel, *Das appositionell bestimmte*

י"ג. הסומך המיודע על ידי ה"א הידיעה

ואחרי השאר (129^א); ארץ המלך (34^א, לא ברור); בעל הזבח¹; בעלא המכתרים (שבו, כך 7 ע' 88; פ.ח. 7 וכן הרבה); בעת המשאתת (142¹); לזכר העלם².

chirs a-elicot (חרש ההלכות)³; כם שחגר השמרת (137^א, קשה. שם ותואר?); פן מיבא השמש וצדא מצח השמש (154^א–6)⁴; על מלכת הבנא (210²); על מלכת המטח (210³); סחרת הקרת (191); בסלמת המפקד (88⁵); ספר הנקת (A.S. III⁵)?; עם המחנת (113); ערת העזם (142^א); עשרת האשם (139); פעל הגגנס (380); פעל המגרדם (272³–4); פעל התעלית (185; וראה: R.E.S. 240); רב הכהנס (176); רב הספרם (שבו, כך 10, ע' 53; Costa 22)⁵.

וכן מקרים רבים בכתובת מישע, בשומרון ובלכיש. בנוגע לצורות הסמיכות קיימות אפוא שתי האפשרויות של יידוע הסומך ואי-יידועו; ושוב אין הפניקית יוצאת מגדר התחביר השמי הכללי.

עתה עלינו להסתכל באותם המקרים הנראים כסותרים את הכללים שמצאנו.

י"ד. הנסמך המיודע

1. המקרה הראשון שאנו נתקלים בו הוא המשפט המפורסם בכתובת יחומלך: המזבח נחשת זן... הפתח חרץ זן... והערפת חרץ (5–5^א). וסלושן מעיר: „בפניקית אין מקפידים בה"א הידיעה כלל"!⁶ כלום באמת אין מקפידים? מן הראוי לעיין בשאלה זו.

גם בעברית רבים היוצאים מן הכלל⁶, ופשט היום המנהג בלשון המדוברת לומר: הבית-ספר, הבעל-בית, אלא מובן שקשה להניח שיבושים יוצאים מן הכלל בכתובות. ולפיכך טרחו ומצאו סיבות לכך. [נמצא שבטכסטים מקבילים בתנ"ך יש אי-התאמות כאלו בכתוב וקרי כגון 7: החנית המלך — (שמ"א כו, כב) וכו'; הארץ כנען (במד' לד ב) 8].

Pronomen der 1. Person Singular i. d. westsemitischen Inschriften, 1932, ע' 12.

הבעיה טעונה בירור נוסף.

1. סל' 129^א וכו', 142^ב וכו'. וכן בקטע שפורסם ב-1940, CRAIBL ע' 348.
2. סל' 209, קשה לקרוא עם סלושן; לִנְכָר העלם. אולי לִנְכָר? הכתובת פורסמה כבר RES 912.
3. פוינולוס¹⁸. ויש גירסה lia: helicot: לוח ההלכות.
4. כאן שמש עם ה"א הידיעה בניגוד ל-10¹² (תן דעתך על הויכוחים שהתנהלו סביב המלה).
5. מענין להשוות את הניסויים המקבילים עם ה"א הידיעה לפני הסומך — ובלעדיה. ראה גם לעיל § ג' ו"א. למשל, רב כהנס (סל' 184¹), רב ספרם (סל' 66A¹⁵).
6. ראה את הרשימה העצומה אצל קויניג § 303 a (שאמנם אינו מבדיל בין נוסח האותיות והניקוד המסרתי). קאוטצש, § e-li 127.
7. ראה § Sperber, Parallel 77.
8. המלך אשור (ישע' לו טו) — מלך אשור (מלכ"ב יח לא), וכן כתבי-יד בישעיה. החוקרים (ראה ברוקלמן 137) דורשים למחוק את ה"א. — מלכאשר, וכן מלך בבל (מלכ"ב כה יא, המלך בבל

גם בלי חקירה מעמיקה של צורת הסמיכות בעברית ובשפות שמיות אחרות¹ ברור, שלפי המצב הנמצא לפנינו במקרא יש לחשב את הצורות של נסמך מיודע — גם אם הן רבות — ליוצאות מן הכלל.

נחזור למקום שיצאנו ממנו: בכתובת יחומלך אפשר לבאר את הצורה בשורה 5: „על פתח חרץ זן“ המקבילה ל: „הפתח חרץ זן“ כסמיכות. אבל לא כן את זו האחרונה. ולפיכך טענו קוק, ברוקלמן ואחרים שהצורות „המזבח נחשת זן“ וכו' בחזקת תמורה (apposition) הן. כדי לדון בהצעה זו עלינו לעיין בכל המקרים בפניקית אשר בהם מובע היחס בין שם חפץ וכו' ובין החומר אשר ממנו נעשה כלי זה. מלבד הביטויים הנ"ל נמצא:

על פתח חרץ זן (55; 12); מרקע חרץ אז (901); עלת מצבת חרץ (995); עטרת חרץ בדרכנם 20 (998); ומחסם חרץ לפי (5653); מזבח נחשת (1201); כמ הדלת הנחשת (9612); אשתת אבן (66A14); האליף פרוסתטית; עגלת עץ (4308); מלכת החרץ (1372); קבע כסף (Larnax 7); ...חרץ (שם). בהפרדת הסמיכות נמצא: קבעם של כסף (שם, שו' 4). דרך אחרת לציון החמר היא: את מש פנ אבי נחשת (967); אש יתן ויטנא מנחשת (602); (ית)ת סמל מש ז נחשת².

רוב הדוגמאות אינן מיודעות. אם נסתכל ברשימה יוצא שברוב המקרים נוכל להבין את הצירוף או כסמיכות או כשם ותמורתו. במקרה אחד בהכרח כסמיכות³. ובמקרה אחד בהכרח כשם ותמורה⁴, אלא שהקריאה מפוקפקת. אולם אם נקבל אותה כנכונה הרי צורת התמורה היא: הדלת הנחשת, ועלינו להיזהר לבל נדביק את הפתקה „תמורה“ בלי בדיקה נוספת על הצורה המזוהה נחשת!

אם נבדוק כיצד מובע הצירוף של שם חפץ וחומר בלשון המקרא⁵, ניווכח, שברב המקריע של המקרים עלינו להבין את הצירוף כסמיכות. [במקרה שהסומך בלתי מיודע: 43 פעם, וכשהוא מיודע: 33 פעם — על יסוד נוסח האותיות; ו 25 פעם (בלתי מיודע). 13 פעם (מיודע) — לפי הניקוד המסורתי. 7 פעמים נמצא מִבְּחַת הנחושת⁶ והמלה „מזבח“ נמצאת 18 פעם כנסמך אל שם חומר. ב 7 מקרים בלתי מיודעים מוטב להבין את הצירוף כשם ותמורתו]. אולם נמצא מקרים שאין לפרשם אלא בתור שם ותמורה:

לעומת ירמיהו נב טו), הוא מושג אחד באותו הזמן, βασιλεύς (אולי יש כוונה בכך שבכתובת כלמו א' 8 אין נקודת הפסק בין מלך אשר?)

1. השוה Max Mayer, Die Determinationsverhältnisse im Hebräischen, Diss. Freiburg, 1913 § 7 c.

2. Honeyman, Larnax — הדוגמאות „את מש פנ אבי נחשת“ ו„יתת סמל מש ז

נחשת“ הן הדוגמאות היחידות לביית החומר בפניקית. הדוגמה שהריס נותן לתופעה זו, עטרת חרץ בדרכנם 20 אינה מתאימה.

3. מלכת החרץ, כי אין המדובר שם בכלי וחומר.

4. כמ הדלת הנחשת. סלושץ מעיר, „היא הידיעה בשם ובחומר“.

5. השוה Ewald, Lehrbuch d. hebr. Sprache § 290 d-e; ברוקלמן 187 a.

אני נותן כאן את תוצאות הבדיקה של צירופים עם „זהב“ ו„נחושת“ במקרא.

6. ראה שפרבר, מקבילים, § 2 a המזכיר פלוגתא בין מערבאי ופדנחאי בדה"ב ד' א.

ואת המזבח הנחשת 1; מעל הבקר הנחושת (שם, פס' 17); ויתנו שתי העבותות הזהב 2. יוצא מזה שאפשר להביע את הרעיון שלנו בשני אופנים:

1: בתור סמיכות — והוא הרגיל, 2: בתור שם עם תמורה.
נעיין עתה במקרים שברוקלמן מביאם בפרק על התמורה 3. כלום המזבח נחשת זן, שברוקלמן מביא בפרק זה, מתאים באמת ל: *al-ṣanā' al-ḥab*, *et-tôbe' r-rîš* וכו'? וכלום צורה זו מתאימה למקרים שראינו הרגע במקרא? הדוגמאות מוכיחות בעליל שהשימוש בתמורה דורש ה"א הידיעה גם לפני השם וגם לפני התמורה 4. ואולם אם ניטיב לבדוק במקרא נמצא דוגמאות המתאימות להמזבח נחושת גם שם: המזבח עץ שלוש אמות 5; ושבת הכתונת שש (שם' כח, לט. והשוה שם' לט, כז) הכרובים זהב (דה"א כח יח). כלומר יש אפשרות שלישית במקרא המתאימה בדיוק למה שנמצא בכתובת שלנו.

מאחר שעד כה לא עמדו על מהות צורת ביטוי זו כראוי, אנסה לציין בקווים כלליים כיצד עלול היה ביטוי זה להווצר. 6
תחילת הביטוי היא במקרים כמו: המזבח — זהב *the altar (is) gold [golden]* כגון: הספות והמזמרות... והמחנות זהב סגור (מל"א ז, 1).

והמזלגות והמזרקות... זהב טהור (דה"א כח, יז); ובדומה דה"ב, ד, כב). או בסמיכות: וכל יתדות החצר נחושת (שם' כז, יט) 7

את הציורף הזה מוצאים אנו שוב בתור מושא בצורות כדוגמת: וצפית אותו זהב טהור (שם' כה יא), ועשית שנים כרובים זהב (שם' כה, יח).

ביידוע, כגון: ויצף את הכרובים זהב (מל"א ו, כח). כאן לפנינו — בלשונו של המדקדק יספרסן — *nexus-object* (תאגיד-מושא) 8. ה-*nexus* עלול בקלות להיפרד ולהפוך ליחידה אחת ונשאר לנו הכרובים זהב (דה"א כח, יח). כך נמצא:

ועשית את המזבח עצי-שטים (שם' כז, א); ומצורה דומה עלול להווצר: המזבח עץ. השוה: ועשית שלחן עצי שטים (שם' כה, כג); ועשית את הבדים עצי שטים (שם' כה כח. והשוה שם, לו, א). מתוך הדוגמאות המרובות של *nexus* אשר עלול להיפרד ולהפוך נושא (ביחס ישר): וצפית את הבריחים זהב (שם' כז, כט); ויעש את הפרכת תכלת וארגמן (שם' לו, לה) ויעש את המנורה זהב טהור (שם' כה, יח).

1. מלכ"ב טז יד. מצב המסורת לפסוק זה אינו משביע רצון. הנקודים ניקרו המזבח-הנחושת וכנראה הכוונה היתה המזבח הנחושת. יש כתבי-יד המקילים וגורסים מובח-הנחושת.

2. שמות ל"ט יז. והשוה שם' כ"ח כד בסמיכות. ונתחה את שתי עבותות הזהב.

3. § 137a. על יסוד עבודתו הידועה של פליישר (ראה Fleischer, Kleinere Schriften (II, Über einige Arten d. Nominalapposition im A rabischen.

4. כפי שגם ראינו לעיל בפניקית הדלת הנחשת (ראה לעיל עמ' 33 הערה 4).

5. § 142a אומר ברוקלמן, שאין צורך בהתאם מצב היידוע בין שם עצם ותמורתו. אולם הדוגמאות שם הן בעלות אופי תחבירי אחר לגמרי.

6. יחזקאל מא כב. המזבח בית אל (מלכ"ב כג יז) אין לו כרגע ענין לכאן.

7. התופעה המעניינת הזאת אינה קשורה בביטויי כלי וחומר, אבל אדון כאן במקרים אלה בלבד. אקווה לעסוק בהזדמנות בבעיה זו בהיקף רחב יותר.

8. השימוש נפוץ גם בשפות שמיות אחרות.

9. על מושג זה ראה למשל בספרו Jespersen, Philosophy of Grammar בעיקר ע' 122 וכו'.

לו. יו); ויעש את הכיור נחושת (שמ' לח, ח); ויצר את שני העמורים נחושת מלא"א ז. ט); ויצף את הבית אבן יקרה (דה"ב ג. ו). ומתוך צורה דומה ל"א את המכונות עשר נחושת" (מלא"א ז. כז) באה הצורה — כנראה בתור nexus ביחס ישר! — הבקר שנים-עשר נחושת (ירמ' נב, כ).

דוגמאות אלו דיין להוכיח שלדעה זו על התפתחות חיבורי הנקסוס בעברית יש יסוד בעובדות 1.

2. מקרה שני, שבו מצויה ה"א הידיעה — באמת! — לפני הנסמך הוא: יתן את החצי הס' (ף ז). (סל' 166. כך תקן את הגירסה שם). קלרמון—גנו והריס אינם נתקלים—כביכול—בצורה המוזרה, וכך הריס מתרגם: the aforementioned half (ראה גלוסר, ערך ה'). קוק מעיר למקום שהצורה היא: a grammatical anomaly. אלה שעלינו לבדוק אם נמצא מקבילות ל"אנומליה" הזאת, הואיל וקשה למצוא הצדקה לפירוש קלרמון—גנו והריס, אם לא נרצה להניח שיבוש לשוני. הסיבה יכולה להיות, שדין המלה "חצי" כדין שם מספר. חלילה לי להיכנס לתחביר המסובך של שמות המספר בעברית. אותנו מעניין: וירדו שלשה מן השלשים ראש (דה"א, יא. טו. שמ"ב, כג. יג. עם כתיב אחר). ותאכל את החמשים ומאתים איש (במד' טז. לה). אחרת כנראה: וקדשתם את שנת החמשים שנה (ויקרא, כה י). בייחוד: חציו אל מול הר גריזים והחציו אל מול הר עיבל (יהוש' ח. לג). לפחות הכתובת מלמדת אותנו שנהגו זהירות ולא נמחק את ה"א של "החציו" מכיון שהיא "מפריעה" כפי שדרשו זאת קאוטצש ואחרים.

3. אפשר, כנראה, להשתמש בה"א הידיעה לפני שם נסמך" זוהי המסקנה שמוציא הריס (ע' 56) מהמקומות: א(נ)סמך אנחשת (3-5642); אנס(ס)ך אחרץ (556 וראה CIS I 329). "אם אין זאת טעות הרי ניתן להכיר כאן את השפעתם של דוברי שפה לא-שמית".

לפני שנסכים למשפטו של הריס עלינו לראות כיצד מביעים "נסך" של משהו בפניקית: נסך האחרץ (3284-5); נסך אחרץ (2764); מִסְך הנחשת (4043); מסך הנחשת (5638-4). השוה: חֲרֵשׁ נחושת, ברא' ד', כב ועוד; נסך ברזל (834-5); נסך הברזל (1862; 2843); ובהפרדת הסמיכות: הנסכם שברזל (2117). אין ספק שנהגו להביע רעיון זה בצורת הסמיכות. ואילו הצירוף "אנסך אחרץ" נראה להיות יוצא מן הכלל, וייתכן שצריך להבינו באופן אחר: "הנסוך אחרץ" כל' בינוני עם מושא — תופעה רגילה כשהיא לעצמה. אולם לאור הרשימה הנ"ל קשה להניח אפשרות זו.

4. בפונית חדשה: אש נדר... הכהן גלא בן שעלא. (שבו, כרך 9 עמ' 152; פ. ח. 44) שבו מתרגם prêt de gilo, ולא מצינו צירוף כזה 2.

1. בדרך של נקסוס יש לפרש למשל ברא' לו ג. "ויבא יוסף את דבתם רעה אל אביהם". ואין כאן כל יוצא מכלל ההתאם כפי שחשבו קאוטצש ואחרים (דבתם הרעה). השוה, האנשים מוציאי דבת הארץ רעה" (במד' יד לו); "אשר אני שומע את דבריכם רעים" (שמ"א ב כג). הרבה פסוקים שחשבו למשובשים יתפרשו כך.

2. אין ביכולתי לבדוק את הגירסה. כנראה יש לקרוא, "הכהן שלא". לצורה זו השוה, "האיש שלא" [לעיל סעיף א'].

5. בן עבדאשמן האד(ר) חמשם האש: préfet de cinquante hommes (שבו, כרך 11 ע' 269) ולפי קריאה זו משלים המחבר — כנראה בלי כל יסוד — במקום אחר (כרך 17, ע' 75). יש לזכור שמלבד במקום בלתי ברור אחד אין אדר — préfet מתאים, אלא נוהגים להשתמש ברב מאת וכו'. אבל אין לחשוב בשום אופן על צירוף משונה כל כך אפילו בפוניית חדשה, ואין מן הדין להשלים לפיו כתובת אחרת.
6. הצורה: אשתת אבן מכתי אין לה ענין לכאן.

נספח א'

ט"ו. המושא המיודע

1: בשעה שהמושא מיודע על ידי ה"א הידיעה—באה לפניו מלת את-אית: תאבד את הא(דם) ז (514); תפר(חו) הרבת בעלת גבל אית האדם הא (515); אש תפק את הארן ז (93); נדר... אית השער ז והדלהת (223); חדש ופעל אית המטבח ז (139); ת הזבח (Eph 3288); טנא את המנצבת (קוק 56; פ. ח. 130); ות אכהנם אש עלהם (קוק 57c); אש איכרם את המזבח (קוק 59A 13) והרבה. וכן לפני סמיכות מיודעת: אנך חזת את כל מח(פץ) הבת (45); וכן בכתובת מישע 2. מתוך הרשימה מתברר, שאין יסוד לדברי הריס (ע' 63) האומר: "A clear distinction is maintained in Phoenician proper (?) between the acc. and the dat. וראה להלן."

2: בשעה שהמושא מיודע שלא על ידי ה"א הידיעה, באה המלית את-אית: וקרא אנך את רבתי, בעלת גבל (53). והשוה (57); אל ישא אית חלת משכבי (21, 7, 10 5); אית דאר ויפי, 3, כ בן אית חצר בת אלם ופעל אית כל אש עלתי (4-993); ולעומת: "כ שמע קלא" הרגיל ביותר נמצא: שמא את קלא 4. ובפוניולוס (Gray 6) ys si dobrim thyfel yth chyl ys chon chen liful.

3: יש שהמושא מיודע על ידי ה"א הידיעה ואין מלת את באה לפניו כדוגמת: תן לי הנפש והרכוש קח לך (ברא' יד, כא): ופעל אנך... המזבח נחשת זן (54); יקצן הממלכת הא והאדם המת (1022); פקד המפקד ז והסלמת (884); לכתב האדם (994); יתן המתנת ז (580 B); ומי ישחת הספר ז 5. וכן בכתובת מישע כגון: ואעש בה האשוח (ש' 9) ועוד. וכן בשעה שהמושא מיודע שלא על ידי ה"א הידיעה, כדוגמת: ויצר כל חית השדה (ברא' ב, יט). חוי כל מפלת הבתם אל (22); יארך... ימת יחמלך ושנתו (25). והשימוש נדיר.

1. סל' 110⁴ בעת ר אדר ערכת (?)

2. ואין לערבב מלת את זו במלת את-עם. סל' 210⁶⁻⁷: וננתן את הכהנם, את ארש... את... יכול להיות גם retained object. אין כאן המקום לדון בבניית מוצא את, אית, (iyât) ת. יש לשים לב שהכתיב המלא יותר דווקא בכתובות העתיקות, בעוד שבכתובות הפונייות החדשות נמצא לרב ת' בלבד.
3. סל' 10¹⁹. מקבלים את הרושם ששימוש אית לעומת את גובר בדיאלקטים ירועים. כך בכתובת אשמנעור, 9 פעמים אית פעמיים את. ויש להוסיף ולעידן בבעיה זו—הדוגמאות הן רק מבהר קטן.
4. סל' 233. והשוה 240. גם פ. ח. 74 = Chabot, כרך 7, ע' 84.
5. כלמו ב' 15. — ב 2 A. S. III אפקן הכסף, המלה הכסף כנראה נושא המשפט.

4: לעומת זה יש שהמלה „את” באה לפני מושא בלתי מיודע כדרך לשון המקרא: „כי יגח שור את איש (שמ' כא, כח): יקדש (א) ת מזבח $\tau\acute{o}\nu\ \beta\omega(\mu\acute{o})\nu\ \acute{\alpha}\nu\epsilon\theta(\eta\kappa)\epsilon\nu$ ”¹. אולם נדמה שביתר המקרים — רובם ככולם — יש תמיד יידוע מה, או על ידי כינוי רומז או על ידי משפט זיקה:

אל יפתח את משכבו (104); אם אש ישא אית חלת ז (1010-11); יסגרנם... אית ממלכת אם אדם הא (1010); כל אש לגנב ת אבן ז (574); וכל אדם אש גנב ת מתנת ז (5735-6); פצא את נדר ז (240); אית, רעת ז (994); לשלם חלפת אית אדם אש פעל (997); וכל אש לסר ת אבן ש... (1537) (לא ברור).

ובתוספת „כל”², כדרך לשון המקרא: הנה נתתי לכם את-כל-עשב (ברא' א כט) נמצא: ומלאתי... אית כל כסף אש ל (A. S. III 3-4). ומתוך הפוינוולוס (110): $yslym\ mon\ cho\ th\ iusim$ ³.

מכל זה מתברר, שהאמצעים אשר בהם משתמשת הפניקית לביטוי המושא דומים לשל העברית. ומצד אחר: לשם חקירת השימוש התחבירי של המלית „את” בעברית — וקל וחומר בהשואה לשפות שמיות אחרות — עלינו להתחשב בשורה ראשונה בחומר החשוב שהפניקית מספקת לנו.

נספח ב'.

טז. חוסר יידוע ואי-יידוע

בתחילת מאמרי זה הערתי, שאין עלינו לעסוק בשאלה: באיזה מקום היתה ה”א הידיעה „צריכה לבוא” — והיא חסרה. על סמך ידיעתנו המצומצמות של הפניקית אין אפשרות, שקביעה כזאת תהיה אוביקטיבית. ומן הדין שאין ללמוד מ”חוסר” כזה על קיום ה”א הידיעה בתקופה קדומה מסוימת — או אי-קיומה⁴. ראינו בסוף הסעיף הקודם מספר מקרים אשר בהם חסרה ה”א הידיעה לפי „הרגשתנו”. אוסיף מספר דוגמאות בתור חומר גלמי גרידא לחקירה נוספת לכשיתרבה החומר לכך⁵. „אש בתכת אבן” (55). אולי הכוונה לציון החומר בלבד ואין להבין: „האבן”. „עלת גבל ארץ”⁶; וכן הערת לכהנים ותברת לבעל הזבח⁷. ואי הקבלה כזאת בכתובת מישע: מבקע השחרת עד צהרם (שו' 15). ואחרי מלת „כל”. וכל אדם אש יובח (12916).

1. סלי 95⁴. — ואולי בהשפעת שפה זרה (?)

2. כללי היידוע של המלה הזאת אינם ברורים די צרכם. השוה את הנספח אצל Mayer.

3. רשימה זו חשובה גם לבידור. מהות הביטויים על משקל איש זה.

4. גם בעברית לא נוכל להגיד לרוב מתי „חסרה” ה”א הידיעה. ראה אצל Sperber

§ 93 c-d.

5. הכוונה ל”חוסר יידוע” ולא „לאדישות”. ראה Mayer § 14-15. — לא נדבר על כתובות גבל 1-4, שסיפקו חומר רב למתוכחים, ולא על „תחת שמש” (סלי 97-8) השוה לזה ברוקלמן § 31b לעומת 32aa.

6. סלי 10⁸⁰. ואין להבין גבול ארצי. השוה: וילך אל ארץ (ברא' לו ו).

7. סלי 142². השוה בכתובת. הור לכנת גו ערב (סלי 99⁵⁻⁶) לעומת כ ידע הגו (99⁷)

[הדבר חלוי אולי בבעית מוצא הכתובת].

את האִי־יִדּוּעַ מבטאים בעברית בצורה:
 תחת אחד השיחים (ברא' כא, טו); על אחד ההרים (שם, כב, ב) או: אנכי
 אשלח גדי עזים מן הצאן (שם, לח, ייז); ואין איש מאנשי הבית (שם, לט, יא).
 ואילו הצורה היחידה בפניקית משקלה: מִלֵּךְ במלכם וסִכֵּן בס(כ)נם¹.

סוף דבר

כמו בכל שפה, כן גם בפניקית קיימים כללים מדויקים שהלשון שומרת
 עליהם. אף אם נדמה לכאורה, שבפניקית אין מקפידים בשימוש ה"א הידיעה,
 נווכח לאחר עיון, כי אמנם קיימים כללים; ובלי שים לב להם לא נוכל לפרש את
 הכתובות פירוש נכון. יש שהעברית והפניקית הולכות יחדיו באותה דרך — יש
 שדרכיהן נפרדות. אבל תמיד זו מלמדת על זו, ואם הפניקית נחנה לנו הזדמנות
 להבין מספר תופעות בלשוננו, הרי עבודתנו לא היתה לחינם.

1. סל' ¹ — השוה מִלֵּךְ מִן הַמְּלֹכִים.

להרחבת הלשון ולתיקונה

א' גרבל

המבטא העברי ודרכי לימודו *

בשבועות האחרונים יצא לאור ספרו של הד"ר שלמה דב גויטין, הוראת העברית, הוצ' יבנה, תש"ה, שהפרק השני בו (עמ' 76-108) מוקדש לבעיות המבטא העברי ודרכי לימודו.

טובה כפולה ומכופלת עלינו להחזיק לד"ר גויטין שהרהיב עוז בלבו לטפל בשאלה כאובה זו, ולא עוד אלא שבא להציע לפנינו הצעות של ממש לפתרונה. הפרק כולו נחלק לשנים: א. עובדות והנחות, ב. מסקנות; ומן הדין שנעיין בדברי המחבר'עיון רב ונשתדל לברר אותם לעצמנו, ראשון ראשון ואחרון אחרון. לאחר הקדמה, שהמחבר מגדיר בה את מושג "המבטא הנכון" כמבטא אחיד, הנקבע ע"י סוג אנשים שהשפעתם מכרעת בחיי תרבות האומה (סעיף 102), הוא עובר לקביעת היחס בין המבטא והכתב בכלל (סעיף 103) ובין המבטא והכתב העברי בפרט (סעיף 104).

1. המבטא התימני

בסעיף הנזכר לאחרונה נאמר, שרק המבטא שיש בו הגה מיוחד כנגד כל סימן שבכתב, יחשב למבטא מתאים לצורות השפה כפי שנקבעה בספר בעזרת ה"ניקוד". אך נוסף לזה יש לפי"ד לדרוש מ"מבטא נכון", שההגיים המצויים בו יהיו מתאימים — פחות או יותר — לכוונת הנקדנים.

ומה שאמר המחבר "מבחינה זו קיים רק מבטא עברי אחד נכון והוא התימני" קשה מכמה פנים. שכן התימנים מבטאים ג' דגושה בדומה ל-gy ההונגרית, היינו כהגה מחוכך (affricata), שהתחלתו עיצור מפסיק, הנוצר ע"י מגע גב הלשון בחך, וסופו הגה חוכך, הנוצר ע"י התרת המגע במקצת, והרי מבטא זה של אות ג' מיוחד הוא ליושבי חצי-אי ערב ולשבטי הבדוים דווקא.

וכן נהגית ק' אצלם בדומה להגה [k] באנגלית בראש המלה, היינו עיצור מפסיק, הנוצר ע"י מגע גב הלשון בחך הרך, אלא שמיתרי הקול אינם מתחילים לרעוד אלא באמצע ההגה לערך, באופן שסימנו הפוניטי המדויק ראוי להיות [g] או [kg] (ועי' D. Jones, An Outline of English Phonetics, סעיף 572), וגם מבטא זה מיוחד הוא לשבטי ערב (עי' Wallin, ZDMG, 18, 1858 p. 600).

מבטא תנועת חולם בפי התימנים בדומה לתנועת [ə] האנגלית במלת sir, עדיין לא נתבררו תולדותיו. אין לדעת, אם מבטא זה מקורי הוא (אם כי דיאלקטי), מאחר שהגה o אינו מצוי בערבית-תימנית כפונימה עצמאית; מכל מקום קשה לתאר שהוא מתאים למבטא החולם בפי הנקדנים, שמקצתם (בעלי הניקוד האי-הבבלי) לא קבעו אלא סימן אחד לחולם ולקמץ קטן (עי' בפסקה הבאה).

(*) ההערות המובאות במאמר זה על כמה הגיים המצויים במבטאים העבריים השונים מבוססות

על החומר הפוניטי שקלטתי במשך שנים רבות מפי קריינים מבני ארצות אסיה ואפריקה (א"ג).

2. קמץ גדול וקמץ קטן

באותו סעיף עצמו נאמר עוד (אגב צייון מידת הדיוק של הניקוד הטברניני), כי קביעת סימן אחד לקמץ גדול וקמץ קטן מראה כי „בלי ספק ביטאו הם את שניהם כתנועה אחת, קרובה בודאי להגה o, כדרך התימנים והאשכנזים במזרח אירופה (o רווחה)“.

אמנם נכון שס' „דקדוקי הטעמים“ המיוחס לר' משה בן אשר אינו מבחין בין שתי תנועות אלו (ע' הוצ' Strack, עמ' 11 ו-12), אך בשיטת הניקוד המכונה אי"ת אנו מוצאים בדרך כלל הבחנה בין שני ההגיים האלה, שהרי ק"ג סימנו — ע"פ רוב — (ע' ובעיקר 38, 20—21, 17, 15, II, p. 32; Kahle, MW I, בעוד שק"ק (וכן חטף-קמץ) אין הבדל בין סימנו לבין סימן החולם (שם, II, 17, 28), ורק פעמים אחדות מציינים אותו בסימן ק"ג (שם, II, 20, 33). והוא הדין בניקוד הבבלי (ע' ד"ר אפרים פורת, לשון חכמים, ירושלים תרצ"ח, במקומות שונים, ועל קמץ קטן ע' ביחוד עמ' 42, 52—88).

בקשר לזה מענין לציין, שבעוד שהאשכנזים (הליטאים דווקא) אינם מבחינים במבטאם בין ק"ג וק"ק במידה ניכרת, יש הבחנה כזו בפי שאר ההוגים ק"ג בקמיצת פה, כלומר היהודים האירניים (לרבות גולי אסיה התיכונה) והתימנים. שכן הם הוגים קמץ גדול כ־o רווחה מאוד (סימנה הפוניטי [o]), חוץ מיהודי פרס ההוגים אותה בדרך כלל כ־a אחורית בקמיצת פה קלה (סימנה הפוניטי [a]); ואילו קמץ קטן נשמע בפה כ־o בינונית (בדומה ל־o במלה הצרפתית progrès). בעיקר בולט הבדל זה במלים כגון: אֶמְנָם [omnəm], פֶּעֲזִי [po'oli] וכיוב'.¹⁵ על ההצעות לתיקון מבטא הקמץ ע' להלן, מספ' 16.

אחרי שציין המחבר (בסעיף 105), שבעברית הקמה לתחיה הכריעו בקביעת המבטא לא גורמי ההתפתחות הטבעית, אלא גורמים רצוניים (כשם שיש לראות בבחירת המבטא הספרדי), הוא קובע את טיבו של המבטא המקובל בארצנו כ„ספרדי לפי הרצון ואשכנזי לפי היכולת“.

3. דגש חזק

אגב תיאור אופיו שהוא „צפוני ולא ים-תיכוני“ מתעכב המחבר בעיקר על חוסר הכפלת העיצורים (דגש חזק) שבו (סעיף 107). לדבריו מציינת הכפלת העיצורים ביחוד את לשונות הים התיכון, שעמהן הוא מונה גם את הספרדית. כאן ראוי לציין דרך אגב, שבשפה זו אין נוהגים להכפיל אלא עיצור אחד, והוא r (כשהוא כפול או כשהוא בא בראש הברה), ועיין הטכסטים הספרדים בכתב פוניטי שנתפרסמו בכל גליונות הרבעון „Le Maître Phonétique“ (לונדון, ולפנים פריז).

לעצם הענין יש להעיר, שדגש חזק נתבטל ברוב המבטאים העבריים (חוץ מארצות ערב), בלי שום ספק בהשפעת הלעזים. אך מעניין שהכפלת העיצורים נתבטלה גם בסורית-מערבית כפי המאורנים, אע"פ שהם רגילים להכפיל את העיצורים כדין בערבית שהיא לשון דיבור יום-יום.

4. ארך התנועות

בסעיף 108 מדובר על הפקעת העיצורים השמיים האופייניים, ובסעיף 109 על התעיה באורך התנועות.

אמנם נכון הוא ש„החלוקה המסרתית של התנועות... לארוכות וקצרות אין לה יסוד מדעי“ (מדובר כאן בקמץ גדול, צירה וחולם חסר), אך מה שהמחבר

מציין את דרך ר' דוד ילין, הקורא לתנועות אלו בינוניות (עי' דקדוקו, עמ' 82-83), כדרך של פשרה בין הדעה המקובלת ובין מסקנות המדע, נראה לנו כמשפט קשה במקצת.

שכן יש לזכור שלמעשה נהגות שלוש התנועות האלה (וכן גם פתח וסגול) בפי כל העדות ללא יוצא מן הכלל (לרבות את השמרונים) כתנועות ארוכות למחצה כשחל עליהן הטעם או כשהן מתוגות, מה שמתאים גם ליסודות תולדותיהן. אגב, המחבר עצמו מעיד על תנועת סגול (בסעיף 122), שהיא יכולה להתארך כשהיא נושאת את הטעם, ובכלל אין בקיום הפתח והסגול בהברה מוטעמת בתנאים ידועים משום הוכחה לכמות התנועות האלה.

5. הטעמה מוטעית

סעיף שלם (110) מוקדש לדרך הטעמה בלתי הולמת, כלומר להבלעת כל הברות המלה שאין הטעם חל עליהן, שלדברי המחבר היא משווה לדיבור העברי צלצול מטושטש ומכווץ.

אך מן הראוי היה להתעכב בסעיף זה על תופעה מרגיזה אחרת במבטא המקובל, והיא הבלעת מלים שלמות בפסוק לעומת הדגשה יתרה של המלה הנראית למדבר כעיקר, כגון: „אינני רוצה לומר את זאת“, „מרחוק נראה בית אחד קטן“ וכיו"ב.

ברוב הלשונות יש חוקים להטעמת המשפט, שבעלי הפוניטיקה טרחו לא מעט לקבעם ולצייןם ע"י סימנים שהמציאו במיוחד לשם כך. ואנו דוברי עברית נוהגים לשכות, שזכינו בזה זכות מיוחדת, שהרי נמסרו לנו פסוקי לשוננו כשכל מלה ומלה שבהם כבר מצוינת בכתב ע"י מערכת טעמים מפורטת ומדוקדקת (מפסיקים ומחברים למיניהם). מן הרצוי שייחקרו טעמי המקרא (וכן טעמי המשנה באשר הם מצויים) חקירה מיוחדת מבחינת יחס ההטעמה בין חלקי המשפט השונים; אך דבר אחד ברור מעתה: ההטעמה בעברית הולכת וגוברת במידה שהמשפט מתקרב לקצו, כגון „שְׁתֵּה אֶדְנִי“ (בראשית, כד, יח), „בֹּא בְרֹךְ ה'“ (שם, שם, ל), ואין צריך לומר ששם התואר מוטעם יותר משם העצם, כגון „וְכָדִים רִיָּקִים“ (שופטים, ז, יז), „לֹאֲנִשְׁנֶה הַעֲפָיִם“ (שם, ח, טו). בכל המקרים האלה מודגשת בדיבור המלה הראשונה דווקא, דבר שיש לראות גם בו השפעת שפות אחרות.

ב. מסכנות

6. החלפת קוליים בשאינם קוליים.

בסעיף הבא (111) המחבר מעיר על תכונות מיוחדות של קיבוצי יהודים שונים, אך יש לציין בקשר לזה, שהחלפת ההגיים הקוליים בשאינם קוליים נוהגת כמעט אצל כל העדות בסופי המלים, ובמידה פחותה גם בסופי ההברות לפני הגיים שאינם קוליים מעיקרם, וכן להפך עלולים ההגיים שאינם קוליים לקבל קול במקצת לפני הגיים קוליים.

7. הטענות נגד שיפור המבטא

לדברי המחבר (סעיף 112) הגורם הראשון לשמירת האופי האירופי של מבטאנו הוא הנטיה לדבר הנוח ביותר, ולזה הוא משיב בצדק (סעיף 114) „כי גם בהחייאת העברית לא הלכנו בקו הנוחיות.“

אך מלבד זה טוענים—לדבריו—לשמירת המצב הקיים גם „מטעמים לאומיים“,

שהם: א. הקלת לימוד הלשון העברית על העולים החדשים מארצות הצפון והמערב. וכן על היושבים בארצות ההן, ב. חשש שמא נדמה לעמי הסביבה. ננסה להשיב בזה על שתי הטענות בקיצור נמרץ.

א. הטענה הראשונה אין לה על מה שתסמוך, שהרי לא העולים החדשים הם המקיימים את השפה או ממשיכים ביצירתה, אלא בניהם, שכבר הספיקו להכות שרשים בארצנו, ואלו לומדים את שפת הארץ לא מהוריהם, אלא מן הסביבה, כלומר — במישרים או בעקיפין — מן המורים, שאליהם מכוונים דברי הספר כולו — ונמצאת השאלה חוזרת למקומה.

ב. ואילו הטענה השניה — הרבה מוקשים טמונים בתוכה, שהרי אין מקשין על דברים שבלב. מכל מקום נראה לנו שהנימוק האמיתי כאן, שהוא כמוס לפעמים מתחת לסף ההכרה, אינו אלא התבטלות בפני הלשונות האירופיות, שאינה מתיישבת יפה עם השאיפה להחיות את לשון האבות, ושאין לה דוגמה בתולדות שום שפה משפות העולם. אמנם מוצאים אנו לרוב, ששפה שואלת מלים וגם ביטויים שלמים משפות תרבות עליונה, אך עדיין לא נודע שום מקרה של התבוללות פוֹנִיטִית במחשבה תחילה.

נוסף לנימוקים הנ"ל נמצא — לדאבון לבנו — גם נימוק חברתי-מעמדי וד"ל. לא היינו מתעכבים כאן על ענין זה, אלמלא שהוא עשוי לדעתנו להבהיר במקצת את גישת חלק לא מועט של ציבורנו לעצם שאלת תיקון המבטא, ואף את נטיית רבים מבני המזרח לסגל להם את המבטא המקובל הנראה להם כאירופי, הגם שכל היודע פרק בפוֹנִיטִיקָה, על כרחו יתעוררו בו ספקות לגבי טיבו ה"אירופי" של מבטא זה.

הסעיפים 115—122 מוקדשים לשאלה של קביעת מבטא למופת, לביעור שגיאות מבטא שונות, כגון החלפת א' (וגם ע') ב"ה' ולהפך, והחלפת הגיים קוליים בשאינים קוליים, לתיקון מבטא ל' ור', למיעוט ההבחנה בין סגול וצירה, כל הסעיפים האלה יש בהם הצעות נאות לתרגילי מבטא בכיתה, שכדאי לו למורה שיקבלן הלכה למעשה.

8. מלעיל ומלרע

בענין ביעור "שיירי ההטעמה המלעילית" (סעיף 123) נראה המחבר כמלמד זכות במקצת על הטעמה זו בשמות פרטיים וכן במלים כגון "אבא, אמא, סבא, סבתא", באמרו ש"שמות אלה נמצאים לרוב לא מתוך משפט אלא באים ביחידות, וכאן נופלת ההטעמה על ההברה הראשונה שהיא יכולה לתפוס".

וקשה. שכן אינו ברור כל צרכו, מפני מה תופסת כאן ההטעמה את ההברה הראשונה דווקא, אם לא בהשפעת לשונות זרות. הרי לא יתואר שיבטא ילד צרפתי את המלים papa, maman, וכן את כל השמות הפרטיים שבלשונו, בהטעמה מלעיל, וגם הרוסי לא יאמר livan במקום silvan.

ואשר לשמות המקומות, כגון "חברון, טבריה, פתח תקוה, זכרון יעקב, עקרון" ועוד, הרי נראה לעין שההטעמה מלעיל שאולה כאן מאידיש, כי תושבי המקומות האלה היו מעיקרם דוברי אידיש (אגב, בני חברון וטבריה המזרחיים אומרים: חֶבְרוֹן, טַבְּרִיָּה במלרע). והקבל לעומת זה: תל-אביב, הכרמל, וכן שמות כל היישובים החקלאיים החדשים, שמבטאים אותם במלרע כדן.

בין שרידי ההטעמה מלעיל יש להזכיר עוד את צורת היחידה של בינוני פועל קל מגזרת ע"ו וע"י, כגון קָמָה, גָּרָה, שָׁה וכו"ב, וכן את הצורה הבוודיה "הָרָה" לעומת יָפָה, נָפָה, רָזָה וכו').

לעומת זה מבטאים רוב תלמידינו „אַצֵּל“ במלרע דווקא, — שגיאות מי יבין! בסעיפים 124—126 מדובר על השגיאות שמקורן בחוסר ידיעה בלשון, על תפקידו של המורה בשיפור המבטא, על הבלטת התנועות והטעמה ברורה.

9. שוא נע

הסעיפים 127—132 מוקדשים לבעיות הכרוכות בהגיית שוא נע. לדעתנו יש להבחין כאן בין שתי בעיות שונות ומשונות זו מזו, שהן:
א. מה טיבו הדקדוקי (הפונקציונלי) של שוא נע?
כאן אמר המחבר בצדק, כי „אין לזוז לעת-עתה מחמשת הכללים של אליהו בחור“, אם כי נראה לנו שאפשר לצמצם בשני כללים שהם אחד: שוא נע בא במקום שנפלה תנועה (את זאת מציין המחבר עצמו בסעיף 128), וכן בראש מלה בכלל, שבראשית התפתחות השפה היתה כל מלה פותחת באות מונעת, אך ברבות הימים נפלה התנועה הזאת בכמה מקרים בגלל סבות שונות (כגון: בְּרָכָה, גָּבֹול, צָדִיק, יְדִבֵּר, מְלִמֵּד וכו'). הנסיון בהוראת הדקדוק מוכיח שהתלמידים נוחים לקלוט את הכללים הפשוטים האלה, ושוב אינם טועים בענין שוא נע.
ב. דבר אחר לגמרי הוא השאלה, אימתי משמיעים שוא נע, יהיה טיבו הפוניטי-האיכותי מה שיהיה?

לפי החומר שקלטתי מפי קריינים מבני כל העדות שבמזרח מתברר, שאין משמיעים שוא נע (בדיבור ובקריאה שלא בטעמים) אלא במקרים הבאים:
אא. בראש המלה (כגון: דְּבָרִים), בב. באמצע המלה אחרי אות דגושה (כגון: דְּבָרוֹ), גג. באמצע המלה אחרי שוא נח, כגון: שְׁמֵרוֹ), דד. באמצע המלה בין שתי אותיות שוות (כגון: רוֹמְמוֹ).

יוצא מזה, שאין משמיעים שוא נע באמצע המלה אחרי תנועה ארוכה (כגון: שוֹמְרִים) או מוארכת (כגון: שְׁמֵרוֹ, יִלְכוּ). ומה שאמר המחבר כי משוררי ספרד „נהגו... להניח את השואים בשירתם“ דורש ברור נוסף. מן השירים השקולים שהגיעו אלינו יש לראות שהמשוררים האלה נהגו להניח שוא נע או להניעו לצרכי המשקל אך ורק אחרי תנועה ארוכה או מוארכת.

כן אנו מוצאים: וְאַם אֶמְסֹר בְּיַד צָרִי מִשְׁרָתִי (משקל ואפר מקוצר, אצל הנגיד: אלוה עז).

בצד: תִּקְרִי אֲדֹנִי אֶמְרָה נִפְשִׁי (משקל סריע מקוצר, אצל ר' יהודה הלוי: עבדי זמן).

אמנם במקרים בודדים מצאנו גם ביטול ש"נ בראש מלה, כגון

כִּפְּאֵר שְׁחָקִים וְחִלָּם בֵּין תַּאֲוֹתַי וּבִינִי (משקל מג'תת', אצל רשב"ג, נחר בקראי גרוני)

לעומת זה היו מניעים שוא נח (לעתים רחוקות) לצרכי המשקל, כגון: אֲשֶׁר מִרְסֵּי לִילָה יִתְצַרְרוּ (משקל טויל בשינוי הקטע האחרון, אצל ר' יהודה הלוי: ישנה בחיק ילדות)

וכן היו משוררי ימי הבינים וביחוד האחרונים נוהגים לפעמים להניח חטפים ולהניע שוא מרחף, כגון:

וְאַחֲרֵי כָּלֹת הַלֵּל בְּבֹדוֹ יִמְעָד נוֹרָא (משקל הזג' אדון עולם,

וכן: וְהוּא צוֹרֵי יְחִי גְּוֹאֲלִי (שם)

בדומה להם ראינו אצל הרמח"ל:

אִם יֵשְׁבוּ, אִם יֵלְכוּ, אִם קָמוּ (משקל עולה, "מגדל עז" חלק שלישי, ענין ראשון, שורה 43)

לעומת: קָה אֲרַמְנֹת שָׁרִים וְהִכְלִי מֶלֶךְ (שם, שם, שורה 6).

מן הראוי לציין בקשר לזה את המנהג המוטעה והמגונה, הנהוג אצל רוב דוברי עברית היום, להניע שוא נח בין שני מפסיקים שווים (תת) או דומים (דת, טת) כעין סגול, כגון: מִתִּי, הוֹלְדָתוֹ, שְׁקֶטִי.

ברור שאין להשמיע שוא מרחף (סעיף 128), אך הרוב נוהגים להשמיע אותו, ביחוד אחרי אותיות חיבור ויחס, כגון: וְשָׁמַיִם, בְּרָשָׁמַיִם וכו"ב. לכלל שוא מרחף נכנס גם שוא נע באותיות שבהן נתבטל דגש חזק, כגון: יִסְעוּ, הַמִּנְבֵּחַ, וכו"ב.

כדי להבדיל בין שוא נח ושוא נע ביתר בירור, מציע המחבר (בסעיף 132) להשמיט לחלוטין את סימן שוא נח מתוך ספרי הקריאה המנוקדים לשלוש שנות הלימוד הראשונות.

נראה לנו שקשה לקבל הצעה זו, שמא יטושטש ההבדל בין האותיות הבאות בשוא נח (כלומר הנהגות ללא תנועה) והאותיות הנחות ממש באמצע המלה, (כלומר שאינם נהגות כלל) כגון: לִירִיחוֹ, יִשְׁשָׁכָר, שתלמידיו נוהגים לבטא אותם בלא הכי "לִירִיחוֹ, יִשְׁשָׁכָר". לעומת זה רצוי לסמן שוא נע או ע"י קו מעל לאות (כאשר היה נהוג בקצת סידורי תפלה לפנים) או ע"י עיגולים קטנים כגון: יֵשְׁבוּ, או יִשְׁמְרוּ, — אם יתאמתו דברי המחבר (בסעיף 135) "שאנו עומדים לפני פעולה מרובה ליציקת אותיות עבריות".

10. לימוד הגיית הדגש החזק

בסעיפים 133—135 מציע המחבר כדרכו לצאת בהוראת מבטא הדגש מן המקרים, שבהם התלמיד רגיל לבטא כהלכה שלא מדעת. לדוגמה הוא מביא מלים שבהן מבטאים דגש חזק מתוך התרגשות, כגון: גָּן—נָב! וכדומה. לדעתנו אין מבטא זה מקובל ביותר, וראוי כאן להשתמש בדוגמאות כגון: נִתְנָה, תִּישָׁנָה וכו"ב.

ראויה הצעת המחבר להמציא סימן מיוחד לדגש חזק; לשם כך הוא בוחר בנקודה מוגדלת או מרובעת; אולי היה רצוי להשתמש במקום זה בעיגול קטן. בסעיף 136 מובאות הצעות לאימונים בהטעמה נאה. הסעיפים הבאים (137—143) מוקדשים למבטא ההגייה השמיים האופייניים.

11. ח — כ

המחבר מעיר כאן דרך אגב, ש"רוב ציבורנו מבטא את ההגה הזו (כ' רפויה) בצורה הרוסית הקשה (הלחוצה)". הכוונה כנראה לחוכך הענבלי, שבהגייתו זרם האויר עובר דרך המעבר הצר בין שורש הלשון ואחורי החך הרך תוך קול חיוכוך חזק. הגה זה, שסימנו הפוניטי [x], שגור בפי דוברי אידיש וערבית דווקא, בעוד שההגה הרוסי המקביל לו אינו חוכך אלא רפה, שכן בשעת הגייתו עובר זרם האויר ללא כל חיוכוך דרך המעבר הרחב בין גב הלשון והחך הרך, וסימנו הפוניטי הוא [x]. קשה להכריע להלכה, איזה משני ההגיים היה מתאים לכ' רפויה מעיקרה, אך למעשה נוהג בכל המבטאים העבריים המסורתיים, וכן בארמית למיניה, ההגה הראשון דווקא.

בענין הגיית ח' (וכן ע') ראוי להעיר, שאמנם הגרון (כלומר מיתרי הקול) משתתף כאן, כבהגיית כל העיצורים והתנועות גם יחד ללא יוצא מן הכלל, אך עצם העיצור, היינו עצירת זרם האויר, נוצר כאן ע"י כיווץ הלו ע.

12. ע'

אמנם נכון שע' נהגית באפנים שונים (סעיף 139), ולפעמים גם בלויית תהודה אפית, כשם שנוכל לשמוע זאת באזנינו מפי זקני הישוב הספרדי בירושלים למשל (ועי' גם J. Vilencik, Arabskije gortannyje, Zapiski Kollegii Voostokovedow [Akademii Nauk] t. V, Leningrad 1931 בסיכום הגרמני). אך אין לראות, משום מה יש לבחור בהגייה אפית כזו דווקא. מלבד זה נחלקים דרכי הגיית ע' לשנים: א. עיצור מחוכך שתחילתו הפסקת זרם האויר ע"י הידוק שורש הלשון בדופן הלוע תוך התכווצות הלוע כולו והרמת כסוי הגרון, וסופו הרפאת ההידוק במקצת. ב. עיצור חוכך הנוצר ע"י הקרבת שורש הלשון לדופן הלוע תוך התכווצות הלוע והרמת כסוי הגרון.

וילנצ'יק (שם) מסתפק בציון דבר ההגייה הכפולה הזאת, אולם רוסלו (L'abbé J.-P. Rousselot, Principes de Phonétique Expérimentale, Paris —) (Toulouse 1925, II, p. 871 קובע שהגה א) נהוג בראש המלה והגה ב) אחרי תנועה (לכה"פ בפי דוברי ערבית בטלמסן שבאלגיריה). מכל מקום נראה לנו להנהיג במבטאנו את ההגה השני.

13. ט' ק

המחבר נראה כמיקל בדבר הגיית ט' וק', וזה משני טעמים: 1. משום שאין רישומן ניכר בתנועות הבאות אחריהן, 2. משום שלמעשה אין חשש שיוחלפו בכתב בת' וכ' (דגושה). שכן הראשונה אינה מצויה הרבה בלשוננו, והשניה אינה מצויה כמעט כאות שרשית.

נברר את הטענות האלה אחת אחת:

1. אמנם אין התנועות הבאות אחרי ט' וק' משתנות בעברית, אך גם בשאר הלשונות השמיות אין שינוי זה ניכר בניקוד מחמת קלות ערכו הפוניטי. שכן שינוי זה נגרם ע"י הרמת כל גוף הלשון כלפי גג הפה, מה שגורר מצדו העברת מוצא התנועות לאחורי הפה, אך אין בו, כאמור, כדי לקבוע סימנים מיוחדים לתנועות האלה.

אך נוסף לזה נבדלים ההגיים ט' וק' מת' וכ' בשתי בחינות חשובות: א) במקום מוצאן, שההי'ת' נהגית ע"י. מגע חוד הלשון בשנים העלינות, בעוד שט' נהגית ע"י מגע שפת הלשון בשנים, בגומיותהן, וכן בחלקו של החך הקשה הסמוך להן. ואילו כ' נהגית ע"י מגע גב הלשון בחלקו הקדמי של החך הרך, בעוד שק' נהגית ע"י מגע שורש הלשון באחורי החך הקשה בסמוך לענבל. א) בפעולת מיתרי הקול, שההי'ת' מיתרי הקול נפתחים לנשימה קלה (ואצל הפרסים והתימנים לנשימה חזקה) מיד לאחר הפקעת ההידוק, באופן שבין העיצור והתנועה הבאה אחריו נשמע כעין ה' (קלה או ניכרת), בעוד שבהגיית ט' מיתרי הקול מתחילים מיד לרעוד לקראת התנועה הבאה.

לגבי ק' הדברים מסובכים יותר, קיימא לן, שכ' ראויה להיות נשומה פחות או יותר, אך הגיית ק' אינה אחידה במבטאים המבחינים בינה ובין כ'. על הגיית התימנים דיברנו לעיל (מספ' 1); דוברי ערבית בארצות הים התיכון (חוץ מיהודי חלב וכן השמרונים הנוטים להגות במקומה "המָזָה" במבטא מרושל) הוגים אותה

כעיצור ענבלי בנשימה קלה (והבבלים בנשימה חזקה), שסימנו הפוניטי [K], ואילו היהודים האיראנים (פרט לבוכארים וליהודי המדאן ואצפהאן) סיגלו לעצמם את המבטא האיראני, כלומר הוגים אותה בראש המלה כעיצור ענבלי, שתחילתו דומה וסופו קולי [G], ואחרי תנועה כחוכך ענבלי קולי [x].

מכל מקום אין העיצורים ט' וק' נהגים „ביתר חזקה“, ואין להבין משום מה זכו הם והדומים להם לתאר „הגיים לחוצים“ בפי חוקרי הלשונות השמיות בארצות המערב, מאחר שבעלי הפוניטיקה הערבים מכנים אותם בשם „חרוף אלאטבאק“, כלומר „אותיות הכיסוי“, שבהגיתם גב הלשון מתרומם בפה כעין כסוי של אלפס.

בקשר לזה ראוי לציין, שרוב רובו של ציבורנו לא די שאינם מבחינים בין ט' וק' ובין ק' וכ', אלא שלמעשה אינם הוגים אף ת' וכ' כהלכה; שכן הוגים הם ת' בלחיצת שפת הלשון אל גומות השיניים וכ' בלחיצת גב הלשון באמצע החך הרך; שני ההגיים האלה, שאינם מלווים כל נשימה, הם סלאביים או רומאניים ים-תיכוניים לכל דבר.

2. המציאות המרה מלמדת, שלמרות ההבדלים הדקדוקיים שבין הזוגות ת-ט וכ-ק נוטים תלמידיו להחליפם בכתב, והמחבר עצמו מודה בכך.

14. צ'

צדק המחבר באמרו (בסעיף 142) שאין צורך לשנות את מבטא המקובל, מאחר שאין חשש שתוחלף באות אחרת.

ומה שהמחבר אומר שמקצת התלמידים נוטים להחליף צ' בס' (בכתב), הרי מובן הדבר לגבי היהודים שמוצאם מארצות איראן ובלקאן, ההוגים צ' כס' ממש, בעוד שדוברי ערבית הוגים אותה כאחת מ„אותיות הכיסוי“ (עי' לעיל).

15. ו'

בסעיף 142 ממליץ המחבר לדייק בהבחנה בין ו' [w] וב' [v] רפויה ומעיר אגב אורחא כי „לעתים קרובות היא (ו') נהפכת לתנועה שלמה (ובא)“.

לעומת זה יש לציין שיהודי המזרח לעולם אינם מבטאים ו'ו' החיבור לפני אותיות בומ"ף כתנועה שלמה, אלא כו'ו' רפויה מאד מונעת בחטף-קיבוץ [wu], וכן היא נחשבת לחצי תנועה גם בשירת-ספרד; כגון:

וְמָה אֹחֶלֶי יָעֵד פֶּמָה אֵיחָל (משקל ואפר מקוצר, אצל רשב"ג: מליצתי בדאגתי הדופה)

ואלו ו'ו' החיבור לפני אות שואית נחשבת (ככל תנועה קלה לפני שוא „מרחף“) לתנועה שלמה, כגון:

וְבָצַל פְּנֵי מַאֲנוֹשׁ יְחֶסְיוֹ (משקל סריע בשינוי הקטע האחרון, אצל ר' משה ין עזרא: מנחלי בכה).

16. חולם וקמץ גדול

אמר המחבר (בסעיף 143): „קבלנו מן השפות הסלאביות את הסרח לבטא את התנועות a ו־o באופן רווח... מבטא זה... רצוי בשפה העברית... וההגיה הרווחת אינה כבדה ובולטת כמו הקפוצה“.

אמת שהמבטא הרווח הוא „סרח מן השפות הסלאביות“, שאינו מקובל (לכה"פ באותה מידה) בשום מבטא אחר, אך קשה לראות במה יתרונו.

ואילו תנועת a, הרי רצוי מאד לדעתי להבחין כאן בין פתח וקמץ גדול. אין צורך להחזיר את מבטאו המקורי של קמץ גדול דווקא (עי' לעיל, מספ' 2).

אך כדאי ללכת בענין זה בדרך השמרונים, ההוגים ק"ג (בדרך כלל) כ־a אחורית [ʔ] (בדומה ל־a במלים הצרפתיות part, femme, או במלה האנגלית father) לעומת פתח הנשמע בפיהם כ־a קדמית [a] (בדומה ל־a במלה הצרפתית patte). הבחנה כזאת עשויה להקל על התלמידים בהרבה את לימוד תורת הניקוד להלכה ולמעשה.

17. הפעלת כלי המבטא

נראים לנו דברי המחבר על הצורך בהפעלת השפתיים לשם הקנאת מבטא מדויק וברור בעברית. אך יש לצרף לה גם את הפעלת הלסת התחתונה כדי לשוות לדיבור העברי אותה הצלילות שהיא סגולת שפות הים התיכון בכלל, והשפות השמיות בפרט. לעומת חוסר תנועת הלסת התחתונה שהוא תכונה הרוסית והאידיש.

18. הכשרת המורים

התרומה החשובה שבכל הפרק הנדון היא הדרישה (שהמחבר דורש וחוזר ודורש אותה בכל סעיף וסעיף) להכשרת המורה למבטא הנכון. לדעתו „הקמת מכון לחינוך ודיבור הוא צו השעה“.

לא למותר להזכיר כאן, שבשנת תרצ"ז הורכבה בירושלים ועדה מב"כ האוניברסיטה העברית, ועד הלשון, מוסדות החינוך העליונים, וכן כמה מורים, לשם קביעת מבטא למופת ועיבוד הצעות להוראתו. מסקנות הוועדה בצירוף תכנית הוראה מפורטת הוגשו בשעתן למחלקת החינוך של הוועד הלאומי לכנסת ישראל, אך מאז לא נעשתה שום פעולה בענין זה — וחבל.

כמו כן מציע המחבר לשלוח צעירים מוכשרים לחו"ל גם לשם התמחות בתרבות הדיבור. הצעה זו ראויה לכל השבח; אולם יש לזכור, שהמוסדות הפוניטיים בחו"ל אמנם יש בהם כדי להספיק בידי המתלמידים ידיעות מבוססות ומעמיקות בשטח הפוניטיקה בכלל, אך אין ביכלתם (וגם אין מתפקידם) להקנות ללומדים את החומר הפוניטי של שפתם הם. לשם כך אין מקום טוב כארצנו, שבה יוכלו לשמע בכל עת דוגמאות חיות.

לבסוף רואים אנו חובה לעצמנו להודות שוב למחבר, על שגולל לפנינו את פרשת תיקון הדיבור, שלדבריו יש להעריכה בימינו „כמעט—כשאלת חיים“.

ערעור על ה"תחקה"

ראשית, יש להבחין בין תחוקה (החיי"ת שרוקה) ובין תחקה (בקיבוץ); וכן בין תחיקה בחירק גדול, ביד, ותחקה בחירק קטן, (בדגש לאחר החי"ת). ברור הדבר שאם הוי"ו היא מן השורש הרי היא נשמרת ואינה משתנית גם בשעה שתי"ו שימושית נוספת לה מלפניה: נוע—תנועה, נוד—תנודה, קום—תקומה וכיו"ב, אולם במקרה של גזרת כפולים אין מקום לשורק בניקוד האות הראשונה של השורש (במשקל תפעלה), אלא, לחירק קטן או לקיבוץ; בשני המקרים יבוא הדגש באות השלישית: דגש זה בא להשלים את האות הבינונית הנשמטת. אך נשוב למקרה הראשון:

השאלה היא, מאיזה שורש אנו גוזרים את התחוקה או התחיקה: משורש „חוק“ או משורש „חקק“.

היש שורש „חוק“ בכלל?

ישנו וישנו.

בתנ"ך מצאנו אמנם רק פעם אחת: „בחוקו מוסדי ארץ“ (משלי ח' כ"ט) ובן-יהודה גזור אותו משורש „חוק“ (בערבית: حوق), הקיים כשורש מיוחד, על יד „חקק“ (حق) בתלמוד — לעתים קרובות (כגון: „חוק בשארו שם“ — שבת, קל"ז, ב). אם נרצה לבנות את השם תחוקה משורש זה, הרי בעל כרחנו נקבל תחוקה בשורק, והוי"ו שרשית.

דרך אחרת היא, אם נקח את הצורה הכפולה חקק ונרצה לבנות ממנה שם על משקל תפעלה. במקרה זה אין מקום כמובן לא לוי"ו ולא ליו"ד, ויש לבחור בין תחקה ובין תחקה.

מצדדי החירק מביאים ראיה מ„תהלה“, „תחנה“, „תפלה“ ודומיהן. אולם כנגד זה יש להביא: חפה (ולא חפה) מ„חפף“; סכה מ„סכך“, תפים מ„תפף“, העיקר הוא אפוא הדגש שבאות השניה, ולא החירק.

אולם לי נראה שיש לגזור את המלה משורש חוק, למרות נדירותו, ולא משורש חקק למרות תדירותו. רצוני להסתייע בשנים שלוש דוגמאות: א) השם תשוקה נגזר לא משורש שקק אלא שוק, וזה למרות תדירותו של „שקק“ ולמרות שהשורש שוק במשמעות הקרובה איננו במקרא, ואנו לוקחים אותה בהשאלה מערבית ומסורית; ואעפ"כ לא נאמר תשקה משקק, וכתוב תשוקה מ„שוק“. כן כתוב תקופה אם כי לא מצאנו בשום מקום „קוף“ במשמעות זו, אלא נקוף, הקיף.

נשען על זה הנני מערער על ההחלטה שנתקבלה בזמן האחרון ע"י ועדה מסוימת — לא ע"י ועד הלשון — לקבוע הלכה „תחקה“ או „תחיקה“. מרבית העתונים שלנו קיבלו את הגזירה מבלי לבדוק היטב את העניין, ומבלי ששמעו את הדעה שכנגד.

לזה יש לי עוד תלונה (לא תלינה) אחת, שהעתון שפניתי אליו, סירב לתת מקום לרשימתי זו בטענו, שכך החליטו כבר העתונאים שגזרו לכתוב בחירק וגזרתם היא גזרה עליונה שאין לערער אחריה, ואעפ"כ — יש ויש לערער — ואני מערער לפני הציבור הקורא עברית ולפני המוסד העליון של הלשון — לפני ועד הלשון.

ג. ה. טורטשינר

על קניית קרקע, אשה ועבדים בלשון המקרא

הפועל קנה, משמעותו במקרא איננה רק זו של לקיחת דבר במחיר (emptio) וההחזקה בו (possessio) סתם, אלא בכמה מקומות, בין שהוכר הדבר ובין שנעלם מעיני המפרשים, אף זו של החזרת דבר לרשות הבעלים הראשונים ע"י קנייה, של גאולה ופדייה, או בלשונות אחרות, של פועל מורכב כגון to redeem, racheter, rückkaufen, ובשם הלטיני redemptio, הוראה זו ברורה וידועה היא למשל בישעיה יא יא: והיה ביום ההוא יוסיף אדני שנית ידו לקנות — ז"א לגאול, ת"י למפרוק — את שאר עמו אשר ישאר מאשור וממצרים וכו'; וכן הדבר בנחמיה ה, ח: ואמרה להם אנחנו קנינו — ז"א פדינו וגאלנו — את אחינו היהודים הנמכרים לגוים כדי בנו וגם אתם תמכרו את אחיכם וכו', כלו' ועתה אפילו שוב תמכרו את אחיכם?

אך לפי דוגמה אחרונה זו ביחוד ברור הדבר שזאת אף כוונת דברי התוכחה בדברים כח, סח: והשיבך ה' מצרים באניות וכו' והתמכרתם שם לאיביך לעבדים ולשפחות ואין קנה — לא שלא ימצא מי שיקנה אתכם כעבדים, אלא: ועתה לא יהיה לכם מי שיקנה ויגאל אתכם כאשר עשה זאת האלוהים לכם בימי משה, כי כך נאמר על יציאת מצרים בשירת הים, בפס' יג: עם זו גאלת; ובפס' טז: עם זו קנית (ת"א די פרקתא ית ירדנא), וזה כזה לשון גאולה הם. וזאת אף כוונת המזמור (ע"ד, ב): זכר עדתך קנית — ז"א גאלת — קדם.

וכן אנו מוצאים את הצירוף קנה אשה במקרא אך ורק בקשר עם גאולת הנחלה שנמכרה, ברות ד, גוכ': ויאמר לגאל חלקת השדה אשר לאחינו לאלימלך מִכְרָה נעמי השבה משדה מאב וכו' אם תגאל גאל וכו' ויאמר בעז ביום קנות — ז"א גאלך — השדה מיד נעמי ומאת רות המואביה אשת חמת קנית וכו' ויאמר הגאל לבעז קנה לך וכו' ויאמר בעז וכו' כי קנית — ז"א גאלתי — את כל אשר לאלימלך וכו', כלו' בגאולת השדה כלולה גם גאולת האשה, הנקראת קנייה.

ואם סופר בירמיה לב, ח וכו': ויבא אלי חנמאל בן דודי וכו' ויאמר אלי קנה נא את שדי אשר בענתות וכו' כי לך משפט הירשה ולך הגאולה קנה לך, וכו' ואקנה את השדה וכו', העניין הוא בגאולה, בהחזרת שדה שנמכרה, redemptio, ולא emptio סתם, ואם נאמר בסיום הפרשה (פס' טו): כי כה אמר ה' צבאות אלהי ישראל עוד יִקְנוּ בתים ושדות ורכמים בארץ הזאת — מה זה בא ללמדנו אלא אם נבין לפי תוכן כל הפרשה: עוד ייגאלו ויוחזרו לנו הבתים והשדות והרכמים בארץ הזאת, שעתה עברו לרשות זרים. אין קניין קרקע בארץ ישראל, שירמיהו רומז עליו, אלא גאולת קרקע.

(1) [דברים אלו נדפסו, מבלי שקרא מחברם, ששהה אז בחו"ל, אותם בהגהות, ולענין יש להעיר, בין דברים אחרים: א) המלה תִּחְקֶה נגזרה לא מן הפועל חקק או התחקק, ששירושו כתב, רשם, אלא מן השם חק, תִּחְקֶה, ועל כן אין לסטות מתנועתה. ב) משקל תִּחְקֶה הוא ממש כמשקל תִּתְּנָה, תִּלְּנָה (ולא תלונה) ואין כל סיבה לשנותו. העורך]

לזה יש לי עוד תלונה (לא תלינה) אחת, שהעתון שפניתי אליו, סירב לתת מקום לרשימתי זו בטענו, שכך החליטו כבר העתונאים שגזרו לכתוב בחירק וגזרתם היא גזרה עליונה שאין לערער אחריה, ואעפ"כ — יש ויש לערער — ואני מערער לפני הציבור הקורא עברית ולפני המוסד העליון של הלשון — לפני ועד הלשון.¹

ג. ה. טורטשינר

על קניית קרקע, אשה ועבדים בלשון המקרא

הפועל קנה, משמעותו במקרא איננה רק זו של לקיחת דבר במחיר (emptio) וההחזקה בו (possessio) סתם, אלא בכמה מקומות, בין שהוכר הדבר ובין שנעלם מעיני המפרשים, אף זו של החזרת דבר לרשות הבעלים הראשונים ע"י קנייה, של גאולה ופדייה, או בלשונות אחרות, של פועל מורכב כגון to redeem, racheter, rückkaufen, ובשם הלטיני redemptio, הוראה זו ברורה וידועה היא למשל בישעיה יא יא: והיה ביום ההוא יוסיף אדני שנית ידו לקנות — ז"א לגאול, ת"י למפרוק — את שאר עמו אשר ישאר מאשור וממצרים וכו'; וכן הדבר בנחמיה ה, ח: ואמרה להם אנחנו קנינו — ז"א פדינו וגאלנו — את אחינו היהודים הנמכרים לגוים כדי בנו וגם אתם תמכרו את אחיכם וכו', כלו' ועתה אפילו שוב תמכרו את אחיכם?

אך לפי דוגמה אחרונה זו ביחוד ברור הדבר שזאת אף כוונת דברי התוכחה בדברים כח, סח: והשיבך ה' מצרים באניות וכו' והתמכרתם שם לאיביך לעבדים ולשפחות ואין קנה — לא שלא ימצא מי שיקנה אתכם כעבדים, אלא: ועתה לא יהיה לכם מי שיקנה ויגאל אתכם כאשר עשה זאת האלוהים לכם בימי משה, כי כך נאמר על יציאת מצרים בשירת הים, בפס' יג: עם זו גאלת; ובפס' טז: עם זו קנית (ת"א די פרקתא ית ירדנא), וזה כזה לשון גאולה הם. וזאת אף כוונת המזמור (ע"ד, ב): זכר עדתך קנית — ז"א גאלת — קדם.

וכן אנו מוצאים את הצירוף קנה אשה במקרא אך ורק בקשר עם גאולת הנחלה שנמכרה, ברות ד, גוכ': ויאמר לגאל חלקת השדה אשר לאחינו לאלימלך מִכְרָה נעמי השבה משדה מאב וכו' אם תגאל גאל וכו' ויאמר בעז ביום קנות — ז"א גאלך — השדה מיד נעמי ומאת רות המואביה אשת חמת קנית וכו' ויאמר הגאל לבעז קנה לך וכו' ויאמר בעז וכו' כי קנית — ז"א גאלתי — את כל אשר לאלימלך וכו', כלו' בגאולת השדה כלולה גם גאולת האשה, הנקראת קנייה.

ואם סופר בירמיה לב, ח וכו': ויבא אלי חנמאל בן דודי וכו' ויאמר אלי קנה נא את שדי אשר בענתות וכו' כי לך משפט הירשה ולך הגאולה קנה לך, וכו' ואקנה את השדה וכו', העניין הוא בגאולה, בהחזרת שדה שנמכרה, redemptio, ולא emptio סתם, ואם נאמר בסיום הפרשה (פס' טו): כי כה אמר ה' צבאות אלהי ישראל עוד יִקְנוּ בתים ושדות ורכרים בארץ הזאת — מה זה בא ללמדנו אלא אם נבין לפי תוכן כל הפרשה: עוד ייגאלו ויוחזרו לנו הבתים והשדות והרכרים בארץ הזאת, שעתה עברו לרשות זרים. אין קניין קרקע בארץ ישראל, שירמיהו רומז עליו, אלא גאולת קרקע.

(1) [דברים אלו נדפסו, מבלי שקרא מחברם, ששהה אז בחו"ל, אותם בהגהות, ולענין יש להעיר, בין דברים אחרים: א) המלה תִּחְקֶה נגזרה לא מן הפועל חקק או התחקק, ששירושו כתב, רשם, אלא מן השם חק, תִּחְקֶה, ועל כן אין לסטות מתנועתה. ב) משקל תִּחְקֶה הוא ממש כמשקל תִּתְּנָה, תִּלְּנָה (ולא תלונה) ואין כל סיבה לשנותו. העורך]

בִּיקוּרַת וּבִיבִלְיוֹגְרַפִּיָּה

א' אברונין

הערות למלון בן יהודה הכרך העשירי *

4800b פ' היא אחת מאותיות מנצפך שיש להן שתי צורות וכ', לדעתי היה ראוי להזכיר גם את הסימן הרגיל כמנפץ, שהרי בעמוד 4001 בא ערכן המספרי של אותן האותיות הסופיות מ' שמונה מאות, וכידוע תלוי ערכן זה בסדר ק' ס' ו' פ' היינו "כמנפץ" ולא במנצפך. ואף בהבאה מבראשית רבתי, אלבק עמ' 5 מסודרות האותיות על סדרן בא"ב. אכן מעניין שבתחילת פרשת לך לך עמ' 67 באה הלשון כך: "אמר ר' לוי מנצפך צופים אמרו, נרמז לאברהם מנין לך לך" (מאה) נולד לך בן. מ"ם ליצחק: "עצמת מ'מנו מ'אד". נז"ן ליעקב: "הצילני נ'א". פ"ף לישראל: "פ'קד פ'קדתי". צ"ץ למשיח: "והקימותי לדוד צ'מח צ'דיק". גם כאן מתחיל במנצפך ושב לסדרן הא"ב: "כמנפץ".

פ' מתחלפת עם ב', ו' (שם). המחבר אינו מביא שום דוגמא להתחלפות זו, והנה על פ'ב יש דוגמות באות ב' עמוד 454: הַבְּקֶרֶת־הַפֶּקֶר (בלל—פלל בסורית) (הערת ט. ערך פלפל—4963) [פזר-בזר, ברזל-פרזל (בארמית) פין] עם וו: גף-גב-גו (שטינברג) ואולי אפשר-אֶשֶׁר. ארמית, אולם גם ב מ מ באה התחלפות של פא: "נשיפה-נשימה, פלט-מלט" (פירסט וכן טורטשינר בהערה לשרש פלט לקמן עמוד 4945, בהערה).

עמוד 4803a (ש' 7 מלמטה). וכשיהיה העבר מרוב' יהיו לו ד' פאות. הקו העקום בסוף המלה, המראה על קיצורה, אינו נוהג אלא במלים ידועות לכל כמו וגו' השם ית' או, כשהאות הנגזרת היא רפה, או מובנה מאליה; אולם איש לא יעלה על הדעת, כי מרוב' הוא מרוב' ע (בעין) ולא מרוב' (בהא). בספר המובא אמנם נדפס כך מפני חוסר מקום בסוף השורה, אולם שם לא היה חשש טעות, שכן לפני זה נמצאת המלה מרובע במלואה, לא כן בהבאה, שהקורא אינו מוכן לקרוא תוכנה, צריך היה המעתיק לדייק ולתת את המלה בשלמותה. (הערה טכנית גרידא).

עמוד 4804a ומ"ז (ומספר זוגי) סמ' "פאתי מואב" (במד' כד יז) ובהערה 1: לפי רוב המדקדקים וגם ריב"ג סמ' רב' מן פֶּאֱתִים, וז"ל: "הוא סמוך פֶּאֱתִים על משקל שְׁנֵתִים". ע"כ. אם ריב"ג אומר על משקל שנתים הרי נקודו פֶּאֱתִים, ולא פֶּאֱתִים!

שם בהבאות על פאתי נפל בלבול: מחמש ההבאות שבאו בערך זה רק שלוש שייכות לעניין שהמחבר עומד בו, היינו: קצוות, אולם שתיים אחרות שייכות

* [כרך זה נערך על ידי. ואמנם בכל הכרכים של "לשוננו" שהוצאתי לא הבאתי ביקורת של הערכה על עבודתי, אך אין כאן בזאת אלא הערות לתיקון ולהשלמה, הבאתי את דברי המבקר הנכבד ללא שינוי, גם במקום שאין אני מסכים להם. העורך]

לפאתי קצינים ז"א בהשאלה מן פאה (ע"ד קצין מן קצה. וכן קצות העם) אשר משום מה לא ייחד המחבר לו שום מדור. וזה לשון ההבאות ואמר בן סירא: השבת ראש פאתי אויב האומר אין זולתו (בס' גניזה לג, יב) ברור שכאן ידובר על שרי האויב ולא פאה במשמעה הרגיל וכן מתרגם סמנד: „פערטיליגע דאס. הויפט דער קירסטען דעם פיינדעס“. וכן ההבאה מן הפיוט: פרוזני כנען רגזו וחלו. פאתי מואב ברעד לחללו. פחתו אלופי אדום אז נבהלו (אתה הארת יוצר אחרון של פסח פולין). גם כאן פאתי מואב מקביל ל„אילי מואב“ שבכתוב כלומר שריים וכן מתרגם שם רוויה וא. ברלין (הנובר) פיורסטען והוא ע"פ תרגום אונקלוס ברבני מואב.

עמוד 4805b בערך ב. פאור באה הבאה מרס"ג. נהלתך שחררת מצען יצאת לילה ללילה מגידים וכ' (אזהרות קובץ מעשי ידי גאונים קדמונים 40) במקום יצאת צ"ל יציאתה (כמו שהוא בסדר רס"ג עמ' קצ"ה) כלומר מזכירים יציאת מצרים בכל לילה (דוידזון).

עמוד 4809b על פג. בהשאלה קשה. עבה. קרוש באה הערת העורך 1: „אפשר שזה מן פוג היה קר. נקפא וצריך לנקד: פג, פגה, פגים, פגות“ ע"כ. אולם אם שרשו פוג. ע"ו איך יפרנס את הפעל (שם 4810) מפגג? והיה צ"ל מפוגג כמו מקלמם!

4818 שו" 6 מלמעלה „הקנאים פוגעים בהן“ טה"ד צ"ל „בו“. 4819a הבאה מהראב"ע איגר 52 „עושו ובאו תמצאו דעתו מקור חיים פבלעדי כדוב תפגעו“ צ"ל בדוב.

4819b שו" א גישת צקון מכפל דלק פעם וזאת רגעה (אתית עת יוצר) [קרובות] פרש' החדש. צ"ל „דלג פעם“ ר"ל הקב"ה דלג „קץ“. קוף צדי שנה מן ארבע מאות שנה (פעם בג' „קץ“) (עבודת ישראל).

4830 ערך פדע באה הבאה זו: לעזרתי חושה וכו' (שמחי ועלוי יוצר שבת ב' אחה"פ) טעות: צ"ל איומתי שמחי ועלוי (יוצר) [מאורה] לשבת ב' וכן רשום אצל דוידזון.

4820a באה הבאה וז"ל: כי שמעתי וכ' ערוגת הבושם. (מהדורת אורבאך א) הבאה זו שייכת כבר להעריכה החדשה. שכן הספר המובא יצא רק בשנת תרצ"ט, אולם, מפני שמר אורבך הוציא מתחת ידו דבר שאינו מתוקן (כה"י משובש מאד ומר אורבך הראה חריצות ובקיאות רבה. כדי להעמיד את נוסחו. אבל במקום הזה לא הצליח כמו שאבאר) ומכיון שדבריו כבר הובאו על שיבושיהם למלון. הרי כאן מקום אתי להביא את הטכסט במלואו ולבארו. ועל ידי זה גם יתברר מונח חדש שלא היה ידוע עד כה. הלשון המתקנת היא זו: כי שמעתי רבים מפגיעים (ו) דורשים פרושים משובשים ותועי לב האומרים: והלא רבותינו דרשו ודגלו עלי אהבה — דילוגו עלי אהבה? הם קלי רוח (וריקמ) [וריקי מוח] (בתקון זה קדמני הרב ר' ראובן מרגלית יצ"ו) ויגיעי כח. אשר לא ידעו ולא יבינו. כי לא דרשו רבותינו. אך על מי שאינו משיג לדעת לא מהבנתו ולא מאחר [אבל אם] אינו עוסק, וסומך על דר(י)שת רבותינו — דילוגו ודגלו עלי איבה. (על) [וכל] מפגיע ומפגיע יעשה לו גן ויטייל בו וישמח לבו בקרבנו ואם אין ידו משגת יכנס לגן אחרים טובי עין ויבורכו דל ועשיר וכו'. המהדיר שלא הבין מה לפניו, מעיר על המלה מפגיע בהערה 8 „המחבר פונה נגד המבקרים. אימת מפגיע על ארי היא אימת חלש על הגבור (שבת ע"ו ב.)“ ע"כ.

והנכון הוא: המחבר שעשה פירוש ליוצרות וקורא לספרו ערוגת הבושם אומר יש מפגיעים (כלומר שליח-ציבור, חזנים) הדורשים פירושים משובשים כי הם סומכים על הדרשה: דילוגו — כלומר שיבושו-עלי אהבה. והוא מבאר, שזה נכון רק כלפי מי שהשתדל בדבר ולא השיג, אבל מי שאינו עוסק, אינו משתדל להבין את הפיוטים והיוצרות וסומך על הדרשה — הרי דילוגו — איבה, ולא אהבה. וכל מפגיע ומפגיע (כלומר כל ש"ץ, כל היורד לפני התיבה להתפלל) צריך להכין לו גן כזה. כלומר ספר. חיבור (עיין ברודי בפירושו לרמב"ע) פירושים לפיוטים הקשים ואם אינו בר הכי יפנה לעזרת אחרים או בלשונו: "יכנסו לגן אחרים טובי עין" ויהנה מן המוכן.

עכשיו הרווחנו מונח חדש לש"ץ — מפגיע. וראוי שבכרך המילואים והתיקונים יתנו למפגיע זה מדור מיוחד בשם: כינוי לשליח ציבור "ואפשר שגם בהבאה מרגמ"ה "מפגיע אין בעדינו" (מובא שם) וכן "ואיפה מפגיע הגון המוב" בשם ר' אליה בר שמעיה, הכוונה לש"ץ.

4845 גער לך בדאגה ותן ללב פוגה ומה תועיל פוגה. רשב"ג (זמני מה לך, ברודי) על "פוגה" השני הוער בסוגרים מרובעים: "צ"ל תוגה" וזה נכון, אבל למה יביאו מרחוק לחמם ובשיבוש, הלא מהדורת ב"ר לעינינו ושם כתוב "תוגה" בפנים, כתיקון העורך?

4846a פוח—פח היום, זרח השמש. והעורך בהערותו מחזק פירוש זה ע"י השואה לאשורית. אין לי כלום נגד הפירוש עצמו. כל מלון יש לו רשות לבאר את הפסוק שבמקרא כפי רצונו. אולם מה ענין להבאה ממחזור ויטרי לכאן? כלום אפשר לומר כי "חברים יפוחו בנעם אֶרְשָׁם" יש לו איזה שייכות לזריחה? בליס יש לבאר יפוחו יפוחו, כלומר ידברו, כפי שמעידה המלה "אֶרְשָׁם" ארש, ארשת שפתים.

4846b והרוחות מפחות והן ארבע ונושבות לכל רגע. הראב"ע בשם אל אשר אקרא (כהנא 196). צ"ל בכל רגע (שם) ושם השיר הוא: בשם אל אשר אמר. וראוי לדעת ששיר זה שבמהדורת כהנא הוא משובש מאד. והוא נמצא מיוחס לרמב"ע בדיואן מהדורת ברודי דף רל"ד מתוקן וממנו צריך להביא את ההבאות, וגם בהבאה זו צ"ל במקום "והרוחות", ובה רוחות.

4856 הבאה מלקו"ק צ"ג צ"ל צ"ז וצ"ל מזן (אל) [אלין] זן.
4866 ערך פור: "עדר צאן פזור שהצאן אינו במקום אחד יחד אלא קצתו במקום אחד וקצתו במקום אחר". צאן הוא בכל מקום לנ' וצ"ל "אינה" "קצתה", מן ויחמו הצאן אין ראייה, שכן הוא בלשון רבים שבא לפעמים בל"ז או כדעת שטינברג שהכוונה על העתודים.

4874 ב. פֶּחַד ש"ז מ"ר כנ' פֶּחֶדְיו. אין ספק שהנפרד הוא זוגי, פֶּחֶדִים שאלו היה רבים פֶּחֶדִים היה צריך בכינוי להיות פֶּחֶדְיו.

4874 פֶּחֶדְיון הבאה מרס"ג "פחדוני" יתכן שהיחיד יהיה פֶּחֶדְיון ע"מ רַעְבּוֹן, רַעְבּוֹנִי. (שם) פֶּחֶדְיון, דלת דגושה, צריכה לבוא רפה ע"ד מִלְכוּת, עֲבָדוֹת.

4881 שורה א בסבת הנכשל צ"ל כסבת (ע"ש).

4884a פָּחַם — כמו פָּחָה, ב"י מעיר: ואולי הפחה שלהם. אשתמיטתיה שאז היה צריך לבוא פָּחָתָם כמו הקריבהו לפחֶתָךְ. אוֹלָם יתכן שיבוא ע"ד מִדָּה, פָּחָה שהוא במקום מדתה, פנתה.

4880 חסר פֶּחַח אומן העושה כלים של פח ברזל.

4885 פֶּחַח — כלי חרס, בן יהודה מביא שלוש הבאות התומכות בניקודו, אולם הדבר מוזר, הלא פחד פא סגולה חית קמוצה הוא תואר לאומן, לפוחר, ליוצר כלי חרס, כן בדניאל (ב, מא) וכן בתנחומא בובר ויקרא, ואיך זה אפשר שהיוצר והחמר יקראו בשם אחד? ובס' עבודת ישראל בא"ל אל שדי (יוצר לשבת נחמו) מנוקד ונשבר פֶּחַח, וכן מנוקד לוי במלון התרגומים והוא מבדיל יפה בין פֶּחַח (פֶּחַחָא) — חרש ובין פֶּחַח (פֶּחַחָא או פֶּחַרָא) יוצר, ודעתו שהניקוד פֶּחַח לכלי חרס — שיבוש, וכן דעת ב"ר (שם) ותמוהה ביותר היא הערת העורך לפֶּחַח — כלי חרס וז"ל בהערה 3 ע"פ הארמי' (דניאל ב, מא) הכיצד? הלא פֶּחַח שבמקרא הוא בלא ספק יוצר כלי חרס ולא כלי חרס עצמו.

4887 ערך פֶּחַח, מ"ר פחתים, יש להוסיף: גם פחתות: „ואיך אתה בתוך פחת גדולה ואיך תפיל נקיים בפחתות“ (ר"ש הנגיד, בן קוהלת, רמ"ה).
4889 שו' 10 הבאה מהמשורר אלעזר בן יעקב הבבלי על פי פוננסקי גיאוניקא, בלא שם השיר שממנו לוקחה ההבאה, אולם ע"פ המשקל צריך לומר, „ודבר על לִבִּי יפת“ במקום על לב.

4892 בערך פטט, אחר ההבאה מתנחומא בובר, תולדות טז (של ב"י) באה הבאה מסהמ"א ע"י העורך החדש מבראשית רבתי, אלבק 115 (נדפס ת"ש). המעיין ימצא, שגם אלבק מציין את דברי המדרש של ר' משה הדרשן כלקוחים מתנחומא בובר, תולדות טז, אלא שאלבק מציין את העמוד (סח) ולא הפרשה והוא סופו של המאמר, שהובא ע"י בן יהודה, ולפי זה אין כאן הבאה מסהמ"א כי אם מאמר אחד של תנחומא שנחלק במקרה לשתי הבאות בשמות שונים.
שם ערך פטיט: ובסהמ"א: וכי מי יכול לשות' פיהם של בעל פטיט וכ' צ"ל „להשתיק“ (?) או „לסתום“ (?) פיהם של בעלי (?) פטיט וצ"ע שם שהרי לפי זה אין פטיט תואר אלא שם מופשט.

4904b שו' 2 „זמן בוגד אסרני בפידו עדי אחי המירני בבגדו (רשב"ג, זמן בוגד דוקס 6) צ"ל כבגדו, כפי המובן מן העניין וכן נמצא במהדורת ביאליק רבניצקי (כ"א סז, לד).

(שם) „והפך הזמן שלוי לפיד והבעיר בקרבי קרבי לפיד (תחכמוני י"ד 159) כן אמנם נמצא בתחכמוני אולם לדעתי צ"ל והבעיר בקרב קרבי לפיד.

4905a „כי במלאכת הפיוט לשונו ברור ושוט (תחכמוני ג 43) כן הוא במהדורת קמינקא. אצל לגרד: „לשונו חץ ברור ושחוט“ וזוהי נוסחא ישרה.

4910b פייס ל יש להוסיף: אלה תולדות נח, נח שתי פעמים למה? אמר הקב"ה בשביל לפייס לכל באי העולם שלא יהרהרו לומר שלא היה צדיק אלא בדורו (ת"ב 32).

4916a שו' 10 מלמטה רסעג לפתיחה לתרי"ג מצות צ"ל פתיחה לאזהרות סדור רס"ג קצ"ו. ושם ירגילני במקום ירגילוני.

4930b שו' 10 מלמטה. והרחיק על פתחו טה"ד וצ"ל והרתיק (דפק).

4930b שו' א ההבאה: „אמר אם אראם“ וכ' (מד"ר בראשית מח) כבר הובאה בעמוד 4929b מאותו המקור.

4939b שו' 6 מלמטה „כבודה היא לנכבד התבונה וכו' (רשב"ג, עטה הוד, דוקס 16) עפ"י ביל-רבנ' לנכבדי-תבונה.

4941b ערך פלוס „רצונו בעפר השעור והפלוס" וכ' (כיוזי ד כה) טה"ד המשחיתה הכוונה וצ"ל רצונו בספר (ע"ש). (שם) ומשקיו (של ה') גשמי נדבה.. פלוסין של שנים עשר מנה" (פפנהים ארבע כוסות) ע"ז מעיר ט: פפנהים רומז בסוגרים על המשנה (יומא ג יז) שדבריו מיוסדים עליהם. ויש להוסיף שהרמז הוא על הצחות שבלשון זו, כי במשנה פלוסין הוא שם מקום במצרים; תרגום רעמסס פלוסין.

4964b ערך פלפל הערה 2 בערוך ערך פלפל: תרגום ועוללתי בעפר קרני (איוב טו, טו) ופלפלי בעפרא איקרי „ותרגום איש נבוב ילבב (איוב יא, יא) וברנש מפלפל ידיק, ע"כ. [אולם אין להניח שתרגמו איש נבוב כאילו איש מפלפל וחרף, אלא גם מפלפל ארמי זה פרושו הפכפך, ובספרים שלפנינו ע"י טעות הבנה של מפלפל: וגבר חריף]. ע"כ לעניננו.

וראוי להעיר: הוראת לשון זו שלטה בעברית בימי הגאונים וגם בימי הרבנים והנני רושם לפני הקורא את המקומות, כפי שרשמתי בזמנים שונים:

(א) בגנזי שכתר 74 „לבבתיני צנועה בנואי מעשיך הטובים / קשטה באחת מעיניך ודקדוקיה הנבובים" (רבי שמואל השלישי, אסלסל בפצה רנני).

(ב) און המבינים קשבת לחכמים ולבם נבוב אל המבינים. מכתב רב שרירא גאון (וזאת ליהודה עמוד 161 שו' 5) ואנו מחזיקים טובה ומישרים לכל איש נבוב ונכבד בעמנו (שם 162 שו' 25).

(ג) והרגיל בחכמות והאיש המשכיל הנבוב ישים אל לבו הדברים ההם וכ' (ר"י אלהריזי פירוש המשניות להרמב"ם סוף ברכות וילנא דף נח).

(ד) „חכם לבב ונבוב לא ילבב" (שיר היחוד ליום שלישי מחזור הנובר). ברדלהיים ואחרים „ונבון" וכנראה זהו תיקון של מגיה שלא ידע על מציאות „נבוב" במונח „חריף"; ומן הלשון של אלהריזי: „האיש המשכיל הנבוב ישים אל לב" נראה שלפניו היה התרגום של נבוב ילבב כנוסח בעל הערוך: בר נש מפלפל ידיק שזהו תרגום של ילבב ובפי ר"י אלהריזי ישים אל לבו.

4968b למטה ערך פֶּשׁשׁ (בשין ימנית) מלך פלש סוד המעמקים לסתור במעמקים. במחזור מטה לוי וילנא ראם 1882 וכן במחזור רווה—ברלין (הנובר) פֶּשׁשׁ בשין שמאלית (אעפ"י שגם הם מבארים מענין גלוי).

4969a הערה 1 [בדפוס פֶּפֶּשׁי בגוד לחרות, ואינו נראה] במחזור רווה—א. ברלין (הנובר) לֶפֶּשׁי בשין ימנית, כדעת העורך; ומבואר ל' התגלגלות.

4970b „וקרע כל סגור לב אוילים ונפשותם מפולשות חלולות בכל סתום וכו'" (רשב"ג תהלת אל, שירי שלמה לדוקס). במהדורת ב"ר כרך א' עמוד 79 שו' 149—152 הנוסח: (ע"פ תיקון ברודי (ספ' ז 138) וקרע כל סגורי לב אוילים / ונפשותם מפולשות חלולות / וכל סתום וכל נעלם ועמום / מגלות הן לקשיות עפלות.

4970b שו' 10 מרוע כל שינוי וכ' צ"ל מדוע כל שנוי (מעשה טוביה ויניציא פט).

שו' 3 מלמטה ואמר הפיטן: שחקת גובה וכ' (רס"ג תריג מצות, קובץ מע"י גאון) צ"ל רעשה שחקת וכ' (סדור רס"ג אוהרות קפח) ומבואר

שם: „כשרעשה מצרים שחקת לה מגבהי שמים“ וע"ש הערת ז(קש). המלים העומדות מן הצד הם חלק הבתים הבאים אחריהם.

4977b שו' 3 רצתי לקרבתה. אנה פנותך אך והיום פנה שעה"ש 38.

במהדורת ב"ר רשב"ג כ"א שו' 51: אנה פנותך אף וכ'. אולם עיין ע"ז ברודי רשב"ג ספ' ז 134.

5010b שו"א: „שירה כמו חותם עליו שמך חקוק לרום ולמדות תהי שלישיה

וכ' (רשב"ג, גפן שתולה, שירי שלמה דוקס כב) במהדורת ב"ר (עמ' 132 שו' 37) ש"ק"ה כמו חותם, עליו ש"מך (כצ"ל במקום ש"מך) חקוק לעד ולעדות תהיה שלישיה. ואמנם ברודי בסוף ספ' ז עמ' 148 מקיים בטוב טעם את הנוסח של דוקס „שירה“ „לרום“ ולא „שימה“ „לעד“ של ב"ר אולם לעדות מקוים גם על פיו וכן יש לתקן.

1017b נפסד יש להוסיף דוגמה יפה מן המדרש: אם חוטאים אתם לפני

כסבורים אתם שאני מפסיד, נפסכם אתם נפסדים. [חלון] בובר.

5018 להוסיף: הפסד — קלקל בזנות. „ויהי כראות את הנזם (בראשית כד,

ל) לפך רץ שהיה סבור שהפסידה, שכן אמר אלמלא לא הפסידה לא היה נותן לה נזמים וטבעות. (בראשית רבתי 95).

5045b שו' 7 מלמטה יש מפרשים רבים מטעים את המפסיק וכ', ואני לפי

דעתי אתמה מזה תמהון גדול וכ', כי הנה ראינו בכל המקרא לא הפסיק כי אם במקום הראוי והנה ראינו ששם הטעם (ה') במלות ויקרא שם בשם ד' דבק שם עם השם ובפסוק וייתצב עמו שם ויקרא בשם הפסיקו והוא האמת (ראב"ע צחות שער הרביעים) ועל זה באה הערת ט. כלומר כאן ב"שם, בנסמך, וכאן ויקרא ב"שם בנפרד ע"פ הטעמים. ובהוצאת ס' צחות ברלין תקכ"ט מנוקד בטעות: דבק שם עם השם (עמ' נג). ע"כ יש להעיר א) בהבאה זו אחר מלת „הטעם“ באה ה' מיותרת המבלבלת את הקורא (אני הקפתיה בסוגרים). ב) גם טורטש' התוקף את הוצאת ברלין על שנוקד בטעות: דבק שם עם השם, לא הרגיש שהפסוק ויקרא שם ב"שם ה' (בראשית כא, לג) הועתק אל ס' הצחות תקכ"ט בטעות כי לא עליו ידבר הראב"ע, כי שם הטעמים אחרים, הפסוק הראשון הוא בבראשית יב ח ויקרא ב"שם ה', והפסוק השני הוא בשמות לד, ה ויקרא ב"שם ה'. כי רק שני הכתובים הללו מדגימים באופן ברור את חכמתו של המפסיק, שכן בשניהם אותם הטעמים (מירכא, טפחא ס"פ) והנה בבראשית בא הסדר: (טפחא) (מפסיק) מירכא (ס"פ) כי הנושא, הקורא הוא אברהם והוא שקרא בשם ה' והמלה בשם דבקה עם ה' ואלו בשמות ל"ד ה' הנושא הוא אדני, לכן בא ההפסק על מלת ב"שם, כדי להפרידו מן שם הויה, מירכא טפחא ס"פ. והוא מה שרצה הראב"ע להוכיח.

5053 הבאה מהכוזרי א כאלו הוא השכלה הוא הפועל וכ". צ"ל כאלו הוא

והשכל ההוא הפועל אין ביניהם שינוי.

5055 ומדוע חרה לרדנש, אשר הפעיל לשון פת אחר אשר מצא לעות

(הכרעת ר"ת תשוב' דונש על מנחם, לעות 79) צ"ל אשר הפעיל לשון עת וכ'.

5057 התפעל בדקדוק, נהיה פעל, נוצר פעל: הוסדה, שנתיסדה וכל תיבה

שתחלת יסודה ילד כגון יסד, ילד, ידע, יסר, כשהיא מתפעלת תבא הויו במקום

היוד כמו הוסדה, הולדה וכ' (רש"י שמות ט, יח), טעות: ההבאה הזאת אין מקומה

כאן, אלא בערך הבא במקום שידובר על הבנין, כי כוונת רש"י במתפעלת

איננה שנעשה פעל. אלא שבא בבנין נפעל. שהוא קורא לו מתפעל; עיין שם ר"ה בהבנת המקרא. וכן בההבאות מתהלים י"ח ל"ה על ונחתה קשת וכו' ותהלים לח. ג על "נחתו" המלה מתפעל באה במובן בנין נפעל. ולא על היות לפעל בכלל. רק בהבאה מן ישעי' על סוּאן תורה המלה מתפעל כפי פירושו של ב"י. 5068b שו" 7 מלמטה "פְּעָמִים וּשְׁלוֹשׁ" מסומן בשלוש נקודות: לאות שימוש לשון מאחר התלמוד, ואיני מבין למה? הלא פְּעָמִים שלוש פסוק הוא באיוב לג' האם בשביל הוספת הו' "ושלש" נעשה שמוש מאחר?

5075 פצה—פצה פה. יש להוסיף פצה שיח; "יראת בפצותי שיח להשחיל (קליר, שחרית ר"ה).

5003 ערך פְּקוּד בסופו הבאה מקרובות פרשת שקלים: מי יוכל... ברית כרותה למו מאז בפקודים לבל יחסר המזג מחמש (ר"ל מבטן?) פקודים. המוקף בסוגרים הוא של המחבר. ט. לא העיר כלום, אבל אין ספק כי חמש הוא ס' במדבר הנקרא גם ברומית Numeri וכן מפרש שם פֶּר, ס' עבודת ישראל 650

5115b ערך פֶּסֶס. הבאה מתוספתא (שבת יח ב) כל שמרביצו ופוקס את צוארו, יש להעיר שהגר"א מתקן: "ועוקס".

5125 הבאה מברכות כח: המתפלל צריך שיכרע עד שיתפקקו כל חוליות שבשדרה. ע"ז מעיר העורך אבל בערוך עד שיתפקקו כל חוליות שבשדרה. ויש להעיר שבגנזי שכטר ג' עמ' 320 בשיר אניה ותאניה לרבינו יוסף בן יצחק ספרדי יש חרוז שגם בו נראית הקריאה "מפקק" וזו לשונו: נותש ונותץ ינתחון צלעותיו סוחף ומנוחץ) יפקקון חלונותיו עוקר... קר יפרפרון עצמותיו. ברור שבמקום "חלונותיו" צריך לקרוא יפקקון חליותיו, והוא מלשון התלמוד כגירסת הערוך, כהערת העורך. וכן מביא שם דקדוקי סופרים (ועיין הערתי על זה במזרח ומערב כרך ג, יב במאמרי "בינה שירי הקדמונים" עמ' 13 וכן בתדפיס של מאמרי עמוד 13).

5129a על הכתוב ונשלמה פרים שפתינו כותב ט', אולי הכוונה ונשלמה פר משפתינו מלשון שפות הבקר (ש"א) [שב] יזן כט. קשה להבין מה ענין פר לשפות בקר, שתרגומו גובנין דחלב תורא. היינו גבינה. וצ"ל כנראה פר משפתינו מלשון בין שפתיים שהוא רבץ בקר. (שם) "והמחבר בתנ"כ שלו רשם בסימן שאלה דברי, פרי?" יש להעיר שההצעה לקרוא פְּרִי מובא בתנ"כ קיטל בשם השבעים.

5132. פרד פ"י רק בינוני פעול נק' מ"ר פְּדוּת, יש להוסיף גם בינוני פועל: ופורדות ומשיקות סליחה להרבות (מלך במשפט, סליק ליום א' דרה"ש).

5130b. הבאה מן הראב"ע: אלי אסוף פזורה בין פרא ולביא (איגר 135) לדעתי כוונת הראב"ע במלת פרא לישמעאל ע"פ הכתוב ואין מקום להבאה זו כאן עיין צונץ ס. פ 465.

5154 פרוזני כנען רגשו וחלו. הבאה מן הפיוט אתה הארת, מחזור איטלי' יוצר ז' של פסח. במחזור פולין יוצר אחרון של פסח יש הפיוט "אתה הארת" ושם הנוסח פזורי כנען.

5156 (ערך פרח) ואמר הפייטן "פץ השרץ אדירים, פורחים, שחים טמאים וטהורים" יוצר שבת ד' אחה"פ. 'הבאה זו צריכה להיות מסומנת לדעתי באופן מיוחד שכן "פורחים" כאן איננו בינוני פועל מן פרוח שהערך עוסק בו, אלא כנוי מיוחד לעופות כמו שחים שאחריו לדגים וכן יש להוסיף עוד דוגמא: פועל

מופלא פלג מלא פרץ להעלה פורח ונשלה [אילת השחר יוצר לשבת וראש חדש].
 5204 ובמליצה פרס השכל חצי השכל. ואמר המשורר יתפארו המה בשירותם
 ולא זכרו פרס שכלי אשר נובע (עמנואל מחברת א' 4) כבר ציינתי במאמרי על
 החלק התשיעי, שהוצאות וואלף למחברות עמנואל מכשילה בשיבושיה הגסים; גם
 כאן במקום ההבאה המובאה יש לקרוא עם ברודי (וכן קושטא); יתפארו המה
 בשלוחם ולא זכרו פרס שכלי אשר נובע "ר"ל המה מסתפקים בשכלם הקצר
 העובר לאט כמו השלה שעל יד ירושלים, ואינם שמים לב אל שכלו הכביר של
 המשורר הנובע כמו נהר פרת ומימיו הרבים והעצומים. וכן הוא אומר במחב' ב':
 "הוא ירדן השכל" (עמ' 64)

שם והמלה פרס משמשת היום במשמע שכר כבוד הנתן לאדם על פעולה
 מצוינת (Preis). ב"י אינו מביא שום דוגמה למושג זה, ויש להביא את דברי יל"ג:
 זה אוכל אכילה גסה ומקבל פרס / וזה חייב כרת על אכילת פרס (ילג, הכל
 תלוי במזל).

5204 בערך פרסה ובתו"מ: רשאי להקל את הפרסה ולגבות שכרו הימנו
 תוספתא ב"מ ב. כד. פרסה זו אינה פרסה של בעל חיים שהערך עוסק בה, אלא
 פרסה מדת הדרך. ולהקל את הפרסה פירושו; לדדות עמו פרסה ולהקל משאו.
 כדאיתא בגמרא ב"מ דף לג ע"א: ומדדה עמו עד פרסה (מגן אברהם).
 5232 ערך פֶּרֶץ יש להוסיף פרץ=שרץ: פועל מופלא פלג מלא פרץ להעלה
 פֶּרֶץ וְנִשְׁלָה (אילת השחר) יוצר לשבת ור"ח ע"ש).

ה' ס פ ה

5046 התפ', נתפ' החפסק, נתפסק, כמו נפעל נפסק: סנדל שנתפסקו אזניו
 ונתפסקו טרסיותיו וכו' (תוספתא כלים ב"ב דה) ויש להוסיף: התפסק במובן
 נפסק-הדין: אמר הקבי"ה בראש השנה אני דן את עולמי ובו ביום הייתי
 צריך לגמור את הדין. ולמה אני תולה עד עשרה ימים? כדי שיעשו תשובה
 עוד וכו'. אם עשיתם תשובה באלו הימים אפילו יש בכם כמה עונות אני מבערם
 ומזכה אתכם ואם לא עשיתם בהם תשובה הוו יודעים שדינכם מתפסק
 ביום הכיפורים. (פסיקתא רבתי, בחדש השביעי) ובסהמ"א: למדנו שכל זמן שיש
 דין בין אדם לחברו תחרות ביניהם. נתפסק להם הדין נעשה שלום ביניהם.
 (לקח טוב, משפטים א.)

ספרים שנתקבלו במערכת

אבן שושן א', עולם ומלואו. ספורי מדע ערוכים בידי... לשון וכחב. הוצאת „עבר“ ירושלים (1944).

אבן-שושן א' וביליק א', ספר בראשית עם מבחר פרוש רש"י, ערוך, מנוקד ומבואר. מוספים לספר הפטרות עם באור קצר, דיני הקריאה בתורה; פעמי המקרא; תולדות רש"י; לקט אמרות וניבים מתוך פרוש רש"י לספר בראשית. הוצאת „אשכול“, ירושלים.

אלקושי גדליה, יהודה ליב גורדון (לחקר יצירתו). חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה. הוגש לסינש של האוניברסיטה העברית ביום ד' בכסלו תש"ד (1.11.1948) בובר מ', בפרסם החסידות. עיונים במחשבה ובהויה. הוצאת מוסד ביאליק על-ידי „דביר“, תל-אביב, תש"ה.

בן גוריון מיכה יוסף [ברדיצ'בסקי], ממקור ישראל, מעשיות וספורי עם, הוצאת „מוסד ביאליק“ ע"י „דביר“ תש"ה.

גויטיין שלמה דב, הוראה העברית בארץ-ישראל, הוצאת „יבנה“ תל-אביב, תש"ה. **גולדברג יצחק ליב,** חייו ופעולותיו, בצירוף הקדמה מאת יעקב פיכמן (בהוצאת המשפחה). בתוך הספר פרק „החמיכה בועד הלשון“ (127—131).

היילפרין ישראל, פנקס ועד ארבע ארצות, לקוית חקנות כתבים ורשימות סדורים ומבוארים בידי... בתוספת מלון ספתחות תצלומים ומפה של בית ישראל דד"א, ירושלים תש"ה. הוצאת מוסד ביאליק של הסוכנות היהודית לארץ ישראל.

הספר העברי, קובץ שנתי תש"ה, כך שלישי מועצת הספר הישראלי באמריקה ניו-יורק. ועדת המערכת: דניאל פרסקי עורך, ד"ר פי חורגין, הרב ש"ק טירסקי, מנחם ריבולוב.

ליברמן מכס, על הדמיון בציוור, ירושלים תש"ה (תורגם בידי סי נרקיס, הוצא לאור ע"י מוסד ביאליק וקרן בצלאל על שם זיגמונד בי זוניברון של בית-הנכות הלאומי בצלאל). **מארקס אלכסנדר,** ספר היוכל לכבוד... כעריכת דויד פרענקיל. הוצאת עלים לביבליוגרפיה ולקורות ישראל. ניו יורק תש"ה.

נאדל מ', עמי המקרא, ספרות, בראשית, היסטוריה—סוציולוגיה—תולדות החרבות, כך I 1045 קונטרס 1. הוצאת „מחברות לסוציולוגיה“.

סיקו מאיר, אבן תזעק, מחברות סיפורים, ירושלים תש"ה. הוצאת מוסד ביאליק ע"י „דביר“.

סמבטיון משה ד"ר, חיי סמבטיון, אפוס יהודי-ארופה בצורת אבטוביוגרפיה מאת... נשיא פא"ן קלוב יהודי עולמי „אשכול“ תל-אביב ת"ד 4148.

סנקא לוציוס אנאוס, שיחות פילוסופיות מתורגמות מרומית עם מבואות והערות מאת אהרן קסינקא. כך שני הוצאת „דביר“ בהשתתפות מוסד ביאליק, דפוס „דבר“ תל-אביב תש"ה.

עגנון שמואל יוסף, סיפורים ואגדות, ערוכים ומבוארים בידי יחיאל בן-נון. הוצאת שוקן, תל-אביב תשי"ד (ספרי מופת לבתי ספר יוצאים לאור בהשתתפות בית הספר הריאלי העברי בחיפה ובעריכתו מסי' 9).
עובדיהו מ', מפי ביאליק, דברים מפי המשורר. תנים לדיוקנו. הוצאת מסדה, תל-אביב, תשי"ה.

פרימן א"ח, סדר קידושין ונישואין, הוצאת מוסד הרב קוק, ירושלים תשי"ה.

פרסקי דניאל, זמנים טובים, הוצאת "פרדס" ניו-יורק תשי"ה.

פרץ יצחק ליב, מפי העם. מבחר ערוך ומבואר בידי יחיאל בן-נון הוצאת שוקן, תל-אביב, תשי"ה (ספרי מופת לבתי ספר, יוצאים לאור בהשתתפות בית הספר הריאלי העברי בחיפה ובעריכתו, מסי' 10).

קדם, קובץ להקר קדמוניות ישראל יוצא לאור מזמן לזמן מטעם בית הנכות לעתיקות היהודים האוניברסיטה העברית ירושלים, בעריכת א"ל סוקיניק ירושלים תשי"ה. המסכר הראשי בידי הוצאת ראובן מס, ירושלים.

Bulletin de l'Institut Français d'Archéologie Orientale. Tom XLIII. Le Caire, Imprimerie de l'Institut Français etc. 1945.

Marenof Shlomo, Critical Notes, reprinted for private circulation of the American Journal of Semitic Languages and Literatures, Vol. LV. No. 2 1938.

ממלכה

המלה „ממלכת“ מצויה פעמים מספר באוצר האפיקורסי הפיניקי; היא מצטמצמת לשתי כחובות (פרט למקום אחד מסופק). המספרים 5 ו-10 ע"פ האוסף של סלושן, שם הוראתה היא, לפי סלושן, „מלך, מלכות, ר"ל עשתי מלך“. הרכבי לשון שבהם מצויה המלה הם „כל ממלכת וכל אדם“ (= כל מלך וכל עבד) וגם „זרע ממלכת“ (= זרע מלכים, סלושן, 10, 11). Harris מוכיר בלגוסאר שבספרו Grammar of the Phoenician language גם את התואר „ממלכת“, הניתן לשלישים ברכויים באפריקה הצפונית ודוגמאות אחדות נוספות (royalty, becoming concrete: royal person, prince).

יש בידורנו להצביע על התקרבות גדולה עד כדי זיהוי פראסיאולוגי והוראתי שבין שימוש המלה בכחבות הפיניקיות לבין מקומות מספר בשכס המקראי. אנג מקרים רבים, אשר בהם מראה המלה את ההוראה הרגילה „ארץ מלכות, kingdom, Königreich“, יש מקומות אחדים, אשר בהם באה המלה בניגוד תקבלתי אל „גוי“ או אל „עם“ (ר' את הרשימה במלון המקראי לבראון) ומשוה לעצמה ע"י כך הוראה לא של שמה אדמה, כי אם של מוסד מדיני-היסטורי.

אולם אפשר להרחיק לכת. אף עצם ההגשמה (פרסוניפיקציה) של מוסד מדיני זה, נושא הטשטש המונארכי, המלך עצמו, מובע על ידי המלה „ממלכת“ במקרא.

במקומות מספר מודתה הוראת המלה „ממלכה“ לשל המלה „מלך“. בולט מהכל הפסוק בשמואל א', ו' יח: ואציל אחכם מיר מצרים ומיר כל הממלכות הלחצים אחכם. לא „הממלכות“ לחצו את נתיניהן ולא הן הן המאפשרות כנית משפט כה „משובש“ בלא התאמה במין. עלינו להפס כאן את המלה „ממלכה“ בסובן „מלך“, והקשי נפתר סאליו.

אמנם, גם הקדמונים הרגישו בכך, כי ההוראה המוגשמת-האישית הכרחית לעתים. אם נאמר, למשל, באיכה, ב', ב', „חלל ממלכה ושריה“, הרי עצם העמדת שתי המלים „ממלכה ושרים“ זו על יד זו מעידה בבהירות מספקת כי כאן המדובר על „ראש הממלכה“, המלך. בואת הרגישו השבעים ותרגמו: ἡ βασιλεία αὐτῆς καὶ οἱ ἀρχόνται („חלל בארץ את מלכה ואת שריה“). כאן ראו אפוא השבעים את המובן „מלך“ במלה „ממלכה“¹.

(1) רק כתב יד אחד מתוך מסורת השכס של השבעים מראה *βασιλείαν* („אח הממלכה“) in correctura. — בדבתי ב', י"ג, ה' אין ספק כי בתרגום „יהוה אלי ישראל נתן ממלכה לדוד על ישראל“ יש לבקר את גרסתו של כתב יד אחד *βασιλείαν* in correctura תחת *βασιλέα* (מלך) בשאר המסורות. — וכן נמסר ביהלים ק"ב, כ"ג ככתב יד Alexandrinus בלבד *βασιλεῖς* (את המלכים) ובשאר המסורות יחד עם כתב יד סיני החשוב *βασιλείας* (אח הממלכות). יתכן אמנם, ש-*βασιλείας* נוסח כתיבו תחת *βασιλείας* (את המלכים) המשחמע לשתי הפנים A. הידוע כאטיקיסט הית במקרה זה הופך את הצורה ל„נורמלית“ יותר: *βασιλεῖς*. הוא הדין בנוגע לדברים ג', ד': „ממלכת עוג בבשן“. שם נמסר בכל כתיבי היר של השבעים *βασιλέως* (של המלך). יש לרחות גרסה זו ולתקנה ל-*βασιλείας* (של הממלכה). כפי שעשו זאת גם המוציאים לאור הבקרתיים המודרניים. הגרסה נכנסה בוראי בהשפעת מקומות רבים המכילים את הביטוי „עוג מלך בשן“ יחד עם הדמיון הגראפי שבכתב המינוסוקוריות היוני בין *βασιλέως* שבין *βασιλείας*.

עתה אפשר לצרף גם את הביטוי הנאמר בסוף תיאורו של כסא שלמה (מלכ"א י' כ'): לא נעשה כן לכל הממלכות. לפי המובן הרגיל של המלה נוצר כאן קשי מבני בהבנת הפסוק. השבטים שבו כאן — זהו מקרה נדיר מאד — משימושה של מלת היחס בעברית והציגו במקומה את מלת-היחס "בחוץ": *οὐκ ἐγένετο οὕτως ἐν πάσῃ βασιλείᾳ* — לא נעשה כן בכל ממלכה. אין כאן, כנראה, כל שאלה של גרסה משוכשכת במסכת המסרתי, כאן הכונה, לא נעשה כן לכל המלכים.

גם צירוף לשון קים במקרא המקשר את שימוש המלה, "ממלכה" בו לשימושה בפיניקית. כוונתי לזרע ממלכה, זרע מלכים, זרע בית המלך (מלכ"ב י"א א'—דב"ה ב' כ"ב, י' — סלושץ 10, 11). המעבר ההוראתי מן "ממלכה" במובן המופשט למובן המוגשם מעיר על תופעה לשונית נוספת: שימוש המלה שצורתה נקבה לאישיות שהיא במין זכר (המלה, "אישיות" עצמה הרי היא מקרה דומה!). מקרה מקביל הוא, כנראה, "קהלת", אולי אף הוא במובן "מלך". תופעת המעבר מהמופשט למוגשם ושימוש הנקבה לזכר, ידועה מלשונות אחרות: *Hoheit, majesté* וכד'. וכדאי היה לחפש הקבלות נוספות במסכת המקראי.

חיים רוזנראוך

הערה להערה

ב"לשוננו" כרך י"ג, עמ' 249 מעיר מר י' גור על המסופר בחזרה על אשת לוש, והוא מביע דעה של המלים, "ותהי נציב מלח" הן ביטוי של הגזמה ומשמעותן כמו, "היה לאבן", כלומר נכהלה ונדהמה בראותה את הפיכת סדום. בדרך זו אמנם הציל בעל הערה אשת צדוק ממיתת משונה, אולם לא דק כל צרכו במה שמסופר לפני סיפור זה ומיד לאחריו, להפיכת סדום קדמה האזהרה, "אל הביט אחריו ואל תעמוד בכל הככר" (בראשית יט, יז), וברור מכאן שהמסופר להלן בא לספר את ענשה של אשת לוש שעברה את צו האל, ולא לתאר את רגשותיה והתרשמותה ממראה עיניה.

ומיד לאחר מיתה בא מעשה לוש ושתי בנותיו, שמכל פרטיו ברור שאשתו כבר לא הייתה אתו וסיפור מיתה בא לבאר, כיצד קרה מה שקרא במערה בין האב והבנות.

יאיר-מאיר

עתה אפשר לצרף גם את הביטוי הנאמר בסוף תיאורו של כסא שלמה (מלכ"א י' כ'): לא נעשה כן לכל המלכות. לפי המובן הרגיל של המלה נוצר כאן קשי מבני בהבנת הפסוק. השבטים שבו כאן — זהו מקרה נדיר מאד — משימושה של מלת היחס בעברית והציגו במקומה את מלת-היחס "בחוץ": οὐκ ἐγένετο οὕτως ἐν πάσῃ βασιλείᾳ — לא נעשה כן בכל ממלכה. אין כאן, כנראה, כל שאלה של גרסה משוכשכת במסכת המסרתי, כאן הכונה, לא נעשה כן לכל המלכים.

גם צירוף לשון קים במקרא המקשר את שימוש המלה, "ממלכה" בו לשימושה בפיניקית. כוונתי לזרע ממלכה, זרע מלכים, זרע בית המלך (מלכ"ב י"א א'—דב"ה ב' כ"ב, י' — סלושץ 10, 11). המעבר ההוראתי מן "ממלכה" במובן המופשט למובן המוגשם מעיר על תופעה לשונית נוספת: שימוש המלה שצורתה נקבה לאישיות שהיא במין זכר (המלה, "אישיות" עצמה הרי היא מקרה דומה!). מקרה מקביל הוא, כנראה, "קהלת", אולי אף הוא במובן "מלך". תופעת המעבר מהמופשט למוגשם ושימוש הנקבה לזכר, ידועה מלשונות אחרות: Hoheit, majesté וכד'. וכדאי היה לחפש הקבלות נוספות במסכת המקראי.

חיים רוזנראוך

הערה להערה

ב"לשוננו" כרך י"ג, עמ' 249 מעיר מר י' גור על המסופר בחזרה על אשת לוש, והוא מביע דעה של המלים, "ותהי נציב מלח" הן ביטוי של הגזמה ומשמעותן כמו, "היה לאבן", כלומר נכהלה ונדהמה בראותה את הפיכת סדום. בדרך זו אמנם הציל בעל הערה אשת צדוק ממיתת משונה, אולם לא דק כל צרכו במה שמסופר לפני סיפור זה ומיד לאחריו, להפיכת סדום קדמה האזהרה, "אל הביט אחריו ואל תעמוד בכל הככר" (בראשית יט, יז), וברור מכאן שהמסופר להלן בא לספר את ענשה של אשת לוש שעברה את צו האל, ולא לתאר את רגשותיה והתרשמותה ממראה עיניה.

ומיד לאחר מיתה בא מעשה לוש ושתי בנותיו, שמכל פרטיו ברור שאשתו כבר לא הייתה אתו וסיפור מותה בא לבאר, כיצד קרה מה שקרא במערה בין האב והבנות.

יאיר-מאיר

מפעולות ועד הלשון

מונחי מוסיקה

(רשימה ב' *)

בראשית שנת תש"ה פנה מר ש' הופמן אל ועד הלשון העברית. לשכת תל-אביב, וביקש כמה מונחים במקצוע המוסיקה, שהיו דרושים לו לרגל פרסום ספרו על החינוך המוסיקלי. לפי הצעתו הורכבה ועדה ארעית. שחבריה ה"ה: א' ברש, חבר ועד הלשון, א' בוסקוביץ' וש' הופמן מומחים, וי' קוטשר, מזכיר הוועד בתל-אביב. בישיבה אחת השתתף גם מר א' שלונסקי. הוועדה דנה בכמה ישיבות בחומרי שהוגש ע"י מר הופמן. אחרי תום הדיונים נשלחו הצעותיה בצורת חוזר לחברי ועד הלשון ולמומחים. ואחרי שנתקבלו הערותיהם, חזרה הוועדה ועיינה בחומר. הוועדה מביעה את תודתה לה"ה ד"ר י' אבן שמואל, ש' ייבין וח' שירמן, חברי ועד הלשון, ה"ה ק' סלומון, א' גולדשטיין ולמועצת המורים למוסיקה בבה"ס, שהאילו ועד הלשון, ושלחו את הערותיהם לחומר הכלול בחוזר. עם תום העבודה בוועדה נתעוררה שאלת הוצאתו של מלון מקיף ושלם למוסיקה. מאחר שתכנית זאת עומדת להתגשם, תיהפך הוועדה הזאת בצירוף חברים נוספים, הן חברי ועד הלשון והן מומחים למוסיקה, לוועדה קבועה, אשר תשוב ותדון בחומר לכל היקפו.

bar	מקף	accompaniment	לְוִי
barre		accompagnement	
Balken		Akkompagnement, Begleitung	
flat	בְּמֹל	touch	נְקִישָׁה
bémol		touche	
Be		Anschlag	
chromatic	כְּרוֹמָטִי	to accompany	לְוֶה
chromatique		accompagner	
chromatisch		begleiten, akkompagnieren	
diatonic	דִּיָּטוֹנִי	chord	תַּצְלִיל, אַקֹּרְד
diatonique		accord	
diatonisch		Akkord	
duration, length	מֶשֶׁךְ, אֶרֶךְ	natural, cancel	סִלְקָה
durée		bécarre	
Dauer (der Noten)		Auflösungszeichen, Quadrat	
dissonance, discord	צְרִימָה	unaccented beat, weak pulse,	קְדָמָה
dissonance		anacrusis	
Dissonanz		anacrouse	
		Auftakt (leichter Zeitwert)	
hock, cross	וּן	bass clef	מִפְתָּח-בֶּס, מִפְתָּח-פָּה
croche		clef de fa	
Fähnchen		Bass-Schlüssel	

(*) עיין זכרונות ועד הלשון מחברת ו' (תרס"ח) עמ' 47—48. רשימה זו ערוכה לפי סדר

הא"ב של המונחים הגרמניים.

notation	תוויר	staff, fivelinestaff (stave)	סמֶשֶׁה
notation		portée	
Notierung		Fünfliniensystem, Liniensystem, System	
pause, rest	הַפְסֵק	leger lines, added lines	קוֹיִם נוסְפִים, קוֹי-עוֹר
silence		lignes supplémentaires, lignes additionnelles, lignes postiches, lignes accessoires	
Pause		Hilfslinien	
rhythm	מקצב, רתמים	interval	רִנּוּחַ, אֵינְטֶרְוָל
rythme		intervalle	
Rhythmus		Intervall (Tonentfernung)	
clef	מפתח	intonation	הַנְצָמָה ¹
clé, clef		intonation	
Schlüssel		Intonation	
keysignature	ציוני-מפתח	to intone	הַנְצָם
armature		entonner	
Schlüsselvorzeichnung		intonieren	
to tune	הַכּוֹן ²	sound	צֶלִיל
accorder		son	
stimmen		Klang	
tune	הַכּוֹנָה ²	keyboard, piano	מִקְשֵׁת
accordage		keyboard	
Stimmung		Klavatur	
stem, neck	רִגֵל (סתו)	consonant	קוֹנְסוֹנָנְט, לְכוּד-קוֹלֹת
queue		consonant	
Strich, Stiel		Konsonanz	
measure	תִּבְיָה	head	רֹאשׁ (הַתו)
mesure		tête	
Takt		Kopf	
bar	קוֹ-תִּבְיָה	sharp	דִּיֶּזֶה
barre (de mesure)		dièse	
Taktstrich		Kreuz	
time signature, key signature	ציוני-תִּבְיָה	meter	מִשְׁקָל
signes de mesure		mètre	
Taktvorzeichnung		Metrum	
Key	מִקְשׁ	note	תו
touche		note	
Taste		Note	
temperament	עֵיּוֹן	to note	תוּה
tempérament		noter	
Temperatur		notieren	

1 ואילו במונחי ההגיג (”לשוננו” כרך ח’ עמ’ 235) נקבע הַנְצָמָה ויש לשים לב להבדל
ההוראות של infonation במוסיקה ובבלשנות. 2 ולא צָוֵן, קוֹיִן כברשימה א’ עמ’ 48.

triolet	שלישון	tempo, speed (time)	קצב, טמפו
triolet		tempo	
Triole		Tempo (Zeitmass)	
compass	הקה, דיפוזון	tetrachord	טטרקורד
diapason, étendue		tétrachord	
Umfang (Diapason)		Tetrakord	
accidentals	סימני-עראי	tone	טון
accidents		ton	
Versetzungszeichen, Akzidentalien		Ton	
treble clef (מפתח-סול, מפתח-כנור)		tonal	טוני
clef de sol		tonal	
Violinschlüssel		Tonal	
Volta (time)	שער	tonality	טוניות
Volte		tonalité	
Volta		Tonalität	
signature	ציון	key, scale, mode	דרך (על דרך המזמר, על דרך המינור), מודוס
armature		ton, mode	
Vorzeichnung		Tonart	
well tempered, equal temperament	מעין יפה	pitch, tune	גבה-הטון, גבה-הצליל
bien tempéré		hauteur, acuité	
wohltemperiert		Tonhöhe	
count, beat, pulse	פעמה	scale	סקם
temps		gamme (échelle)	
Zählzeit, Schlagzeit, Pulsschlag		Tonleiter	
space	אור (ר' אוריים)	to transpose	העבר
interligne		transpose	
Zwischenraum		transponieren	
		transition	העברה
		transition, transposition	
		Transposition	

ח ק י ר ו ת ב ל ש ו ו

לאחי נחום נ"י בן הששים כסמל לגאולה

נ. ה. טורטשינר

בשולי המלון

XIV. כמל הכנאה המכנה

אכן עדיין אין אנו יודעים את לשוננו, לשון הירושה שבמקורות. חכמי התלמוד, המתרגמים הקדומים והפרשנים הראשונים פירשו מלים וצורות על פי עניין הכתובים ועל פי מקבילים בספרותנו עצמה בעברית ובארמית; בימי הבינים נוספה הלשון הערבית, אחות לשוננו, כמקור חדש, הבא להורות על משמעותן של כמה וכמה מלים וביטויים עבריים. ומני אז, ובפרט בדורות האחרונים, נתגלו לשונות שמיות חדשות, מקורות ספרות חדשים ועשירים, כתובות ועובדות ארכיאולוגיות, המפיצות אור חדש לגמרי על מושגי העבר, ועל המלים המשמשות מונחים להם, ומקורות אלו לא נוצלו עדיין אלא במקצת. כי עובדה מלמדת על עובדה, מתוך ספרותנו אפשר ללמוד על מקורות חוץ, ומתוך מקורות אלו מוחזר אור על ירושתנו אנו. ומלים שנדמו לנו כפשוטות, ואין אנו רגילים לשאול עליהן אלא, לכל היותר, שאלה זו, שמא אין מלה זו עברית במקורה והושאלה ללשוננו מאחת הלשונות הקדומות, הן באמת, בצורתן ובהוראתן, אך תולדה של תהליכים מסובכים מאוד, אספקלריה בזעיר אנפין של דרכי החיים בימי הקדם, ודרכי המחשבה הדתית והחילונית של עמים רבים. ודוגמה אחת של מלה עברית שבמקרא, הנראית כמובנה וכפשוטה ביותר, תובא כאן לדיון בגלגוליה המשונים והמפתיעים, עד כמה שנוכל לעמוד עליהם על פי העובדות הגלויות לנו עד היום, דוגמה מאלפת מאוד, שיש ללמוד ממנה על כמה מקרים אחרים, שגם בהם אמרנו עמנו היא, והיא באמת רחוקה ממנו.

ואם יובאו כאן לפני הקורא העברי גם כמה מקורות זרים, מלשון זרה וכתב זר — עם תרגום או ביאור פשוט —, אל תירטע דעתם מפניהם. ידיעת הדברים הכרחית היא להבנת לשוננו אנו, ואף מי שאין ביכולתו לבדוק את הדברים במקורם ועליו להסתפק בקבלת הדוגמאות הזרות כפי שנמסרו כאן, נשאר לו מקום רחב למחשבה עצמית על פי המקורות העבריים הידועים לו, ולא יצא ריקן כולו, אם ישתתף בדיון בעניינים, שבלעדיהם אין ידיעתו שלמה. ומוליך אני את הקורא בדרך זו, שבה נתבררו לי הדברים: ראשונה עד למסקנה זמנית, הפותחת אפשרויות חדשות לפנינו, ונדמה לנו כאילו כבר עמדנו על פתרון הבעייה כולה; אך ממסקנה ראשונה זו ועל ידיה עצמה לידי עובדות והכרות נוספות; ועל ידיהן חזרה, כמעט עד לידי אותה הנחה, שממנה יצאנו, ושהקשיים הכרוכים בה הכריחו אותנו לדחותה.

בפרק ח שבס' יחזקאל מסופר, כיצד הובא הנביא, היושב בבית וזקני יהודה לפניו, (פס' א), על ידי דמות כמראה אש¹ (ב), אחוזו בציצית ראשו בין שמים וארץ, אל מקום במקדש ה' בירושלים (ג), ושם מופיע לפניו כבוד אלוהי ישראל (ד) ומראה לו בזה אחר זה תועבות רעות, אשר ישראל עושים שם (ו וכו'). והנה עצם בוא הנביא למקדש מתואר במלים אלו:

(ג) וישלח תבנית יד ויקחני בציצת ראשי ותשא אותי רוח בין הארץ ובין השמים ותבא אתי ירושלימה במראות אלהים אל פתח שער הפנימית הפונה צפונה אשר שם מושב סמל הקנאה המְקַנָּה. (ד) והנה שם כבוד אלהי ישראל כמראה אשר ראיתי בבקעה. (ה) ויאמר אלי בן אדם שא נא עניך דרך צפונה ואשא עיני דרך צפונה והנה מצפון לשער המזבח (בשבועים: המזרח, כמו נחמיה ג, כט) סמל הקנאה הַזֶּה בַּבָּאָה. מה הוא סמל הקנאה המקנה² הזה? על פי שימוש המלה סמל במקומות אחרים במקרא (דברים ד, טז וכו'): פן תשחתון ועשיתם לכם פסל תמונת פל סמל תבנית-זכר או נקבה תבנית כל בהמה וכו'; דהיי"ב לג, ז: וישם - מנשה - את פסל הסמל אשר עשה בבית האלהים; שם שם טו: ויסר את אלהי הנכר ואת הסמל מבית ה' וכו' וישלח חוצה לעיר. ועי' לקמן) ובכתובות הכנעניות, ועל פי תהלים עח, נח (ויכעיסוהו בבמותם ובפסיליהם יִקְנִיאוּהוּ) הובן גם סמל הקנאה המקנה כאן כתמונת פסל מקניא ומכעיס ובמציאות הפסל הזה במקדש ראו אחת התועבות, שהאלוהים בא להראותן לנביא.

ואמנם א) לא ברור היה מה פירושו הלשוני של הצירוף „סמל הקנאה המקנה“, כי אין להבין כאן קנאה במשמעות הרגילה של קנאת ה' וכעסו, שאיננה מקניאה אחרים, ואיננה תועבה, ואיננה עניין לעיצוב בדמות פסל וסמל; ואם נבין, כרוב המפרשים והמתרגמים, „צלם קנאתא דמרגזון“ (ת"י) כסמל להערת קנאה, המקניא, הרי כל הצירוף הכפול, סמל הקנאה המקנה, עדיין אינו אומר, סמלו של מי הוא הנמצא כאן והמעורר קנאה.

ולא זו בלבד, אלא כמה זריות נוספות בביטוי המשונה הזה: (ב) סמל הקנאה המקנה כתוב, ולא המקניא, כאילו לשון קנייה לפנינו, ולמעשה כך הבינו השבועים את המלה המקנה ותרגמו בפס' ג: *οὐ ἦν ἡ σιγή τοῦ πτωμένου* אשר שם (היה) סמל הקונה, או המקנה בלבד, — ואילו בפס' ה וכו' אין השבועים מביאים כלל את המלים „סמל הקנאה הזה בבאה“, ואינם מתרגמים אלא את המלים: ואשא עיני דרך צפונה והנה מצפון לשער המזרח (כך!). ויאמר אלי בן אדם וכו'. ואמנם אין כאן כנראה אלא השמטה.

(ג) בפס' ג, עצמו אין עניין סמל הקנאה נזכר בפירוש כמעשה תועבה, אלא כהוראה למקום בלבד, אשר שמה הובא הנביא, ושם נראה לך כבוד האל: אל פתח שער הפנימית הפונה צפונה אשר שם מושב סמל הקנאה המקנה. והנה שם כבוד אלהי ישראל וכו', ולפי זה אין אולי הסמל בפני עצמו דבר מרגזו. ואשר לפס' ה, אין עצם המלים „והנה מצפון לשער המזבח סמל הקנאה בבאה“ מורות על מעשה תועבה; כי כך נאמר גם בפס' ז (מיד אחרי המלים: ועוד תשוב תראה תועבות גדלות): „ויבא אתי אל פתח החצר ואראה והנה חרא חד

1. לפי השבועים בששסעות איש, כדוגמת אֲשַׁעֵל, שעל ידו איש-בושת.

2. הצעות התיוון השונות, הואיל ואינן מיוסדות על הכנת המלים, אינן באות בחשבון.

עי' גם בחשערות הענייניות המוכאות בפירושי החוקרים.

בקיר", ובפס' ח: "ואחתר בקיר והנה פתח אחד", ובוודאי לא בחור ולא בפתח מעשה התועבה, אלא בעניינים אחרים, בין שנזכרו ובין שלא נאמרו במפורש. ואם אין מושב סמל הקנאה נזכר אלא כסימן למקום, וכרמו לדבר ידוע הנמצא שם, קשה לראות בו דבר המקניא מעצם טבעו.

ד) והמדובר הוא על מושב סמל הקנאה; והרי אין בכל המקרא מושב במשמעות מעמד של פסל¹. כלשון התרגום הסורי: דתמן קימא קימתא דטננא. השם מושב משמש במקרא א) במשמעות (זמן) ישיבה ודירה של בני אדם במקום. כגון: ומושב בנו ישראל אשר ישבו במצרים; הנה נא מושב העיר טוב; ב) של מקום ישיבה (של בני אדם) כגון: ונפקדת כי יפקד מושבך; ואף מושב האל, היושב כמלך על כסאו או בשמים, כגון: מושב אלהים ישבתי, וכדומה. אך אין מושב לפסל ומצבה; אותם מקימים במקום (ויקרא כו. א: ופסל ומצבה לא תקימו לכם; שופטים יח. ל: ויקימו להם בני דן את הפסל) או מעמידים (דהיי"ב לג, יט: והעמיד האשרים והפסלים). ואיזה סמל משונה הוא זה שיש לו מושב במקדש ה' בירושלים?

עובדות אלו, וביחוד העובדה, שדובר כאן על מושב הסמל, והכתיב מקנה, המורה כנראה על קנייה², כתרגום השבעים, ולא על קנאה, הם המחייבים אותנו לשאול: שמא לא על פסל מקניא מדובר כאן, אלא על מושב של בן אדם, שיש לו עניין לקנייה ולא לקנאה?

כי המלה (מושב סמל) הקנאה בפני עצמה איננה מורה בהכרח על קנאה וכעס; יש במקרא גם קנאה אחרת. כי כך נאמר בקהלת ד. ד: וראיתי אני את כל עמל ואת כל כשרון המעשה כי היא קנאת איש מרעהו וכו'. ואמנם רגילים לפרש גם כאן, כאילו רצה קהלת לאמור, שקנאת נסופרים תרבה חכמה, או שכל העמל אינו מביא אלא לידי קנאת איש ברעהו (אין "קנא מן" במקרא); אבל לא זאת הבעייה שקהלת מעוניין בה בכל דבריו, אלא רק זו: מה יתרון לאדם בכל עמלו אשר הוא יעמול תחת השמש. ואין גם כשרון המעשה, בקשר עם עמל, אלא הטוב והכשר היוצא לאדם מן העמל והמעשה. ובוודאי לא על קנאת בני אדם מדבר קהלת כשהוא בא בסוף לידי המסקנה, שבכל זאת אף זה רק הבל ורעות רוח. אלא קהלת מדבר כאן על איזה דבר, איזה נכס, שאולי אפשר היה לראות בו שכר, כשרון ויתרון מעמל האדם; והוא: קנאת איש מרעהו, כלו' שיקנה האיש מרצ וחבר לו, כמאמרו של רבי יהושע בן פרחיה באבות א. ו: "עשה לך רב וקנה לך חבר". הרי על עניין זה מורה כל המשך הפרשה: (ח) יש אחד ואין שני גם בן ואח אין לו ואין קץ (ז"א תכלית) לכל עמלו וכו' ולמי אני עמל וכו' (ט) טובים השנים מן האחד אשר יש להם שכר טוב בעמלם וכו' וכו'. וגם פס' ה—ז אינם מובנים באמת אלא מתוך עניין זה: הכסיל חֲבֵק — את ידי, ואכל—את בשרו (ה)— במקום לחבוק אשה וידידים! ואמנם אשה ורעים עולים בהוצאות— אבל: טוב מלא כף נחת — עם אשה טובה ומרעים — ממלא חפנים עמל ורעות רוח, בלעדיהם (פס' ו), כשאין לאדם "רעות" אלא עם הרוח בלבד. אבל גם על כך אומר קהלת: "ושבתי אני ונאראה (כי גם זה) הבל תחת השמש". ושים לב לכך, שגם כמה מן הפתגמים, המקבילים לפס' ו במשלי שלמה, דנים בחיים עם אשה

1. טעות היא, כמובן, לזכור מושב סמל (כדעת אהרליך ואחרים) כפסל של דמות יושבת; אין "מושב האדם, מקום האדם" יכול לבוא במקום: אדם יושב, אדם קם.
2. ועיי' גם לקמן.

וחבר: "טוב ארחת ירק ואהבה שם משור אכוס ושנאה בו (משלי טו, יז); טוב פת חרבה ושלוח בה מבית מלא זבחי ריב (שם יז, א)". אין אפוא קנאת איש מרעהו אלא קניית, קנאת איש מֶרֶע וחבר לו, בין שנשנה את הניקוד ובין שנקיים אותו במשמעות זו, והשווה את הכתיב בִּבְיָאָה במקום בְּיָאָה על יד קנאה ביחזקאל ה, ה, ועל כן נתונה גם כאן האפשרות להבין הקנאה על יד מקנה כלשון קנייה וקניין.

ועל עניין קנייה וקניין, מקח וממכר, מורה גם המלה סמל בפי יחזקאל, אם נבין אותה, על פי המלה מושב המיוחסת לה, ככינוי לבן אדם, ולא לפסל ומסכה. כי באכדית, לשון אשור ובבל, אחות הלשון העברית שממנה ירשנו כל כך הרבה מלים ומושגים, פירוש המלה shamallū(m) הוא סוחר סוכן, סוכן הסוחר הגדול, היוצא בשליחותו לקנות ולמכור.

על שימוש השם shamallū(m) במסחר ובחוק (על מקור המלה, על הזדהותה עם סמל, הדרך שעברה בה המלה לעברית בצורה זו ועוד, עי' לקמן) מורים במיוחד הסעיפים 99–107 בחוקי המלך חמורפי מתקופת האבות, המובאים באבן אחרי דיני השותפות, ולפני דינים של מכירת יין ושכר:

shum-ma tam-kar-um a-na shamalli³⁾-im kasp-am a-na ki(?)-bi-[im?])... sha-ri-[im] id-[di]-jin-ma a-na harrāni it-ru-uz-zu shamallūm i-na harrāni... (100) shum-ma a-shar il-li-ku ne-me-lam i-ta-mar⁴⁾ ši-ba-at kaspim ma-la il-ku-u i-sa-ad-dar-ma ūm-mi-shu i-man-nu-u-ma tam-kar-shu i-ip-pa-al. (101) shum-ma a-shar il-li-ku ne-me-lam la i-ta-mar kaspam il-ku-u ush-ta-sha-nu-ma shamallūm a-na tam-kar i-na-ad-di-in. (102) shum-ma tam-kar a-na shamallīm kaspam a-na ta-ad-mi-iq-tim it-ta-di-in-ma a-shar il-li-ku bi-ti-iq-tam i-ta-mar ga-ga-ad kaspim a-na tam-kar u-ta-ar. (103) shum-ma har-ra-nam i-na a-la-ki-shu na-ak-ru-um mi-im-ma sha na-shu-u ush-ta-ad-di-shu shamallūm ni-ish i-lim i-za-kar-ma u-ta-ash-shar. (104) shum-ma tam-kar a-na shamallīm she-am shipātam shamnam u mi-im-ma bi-sha-am a-na pa-sha-ri-im id-di-in shamallūm kaspam i-sa-ad-dar-ma a-na tam-kar u-ta-ar shamallūm ka-ni-ik

1. אפשר לשקול גם את האפשרות להבין את דברי קהלת כאילו כוונתם: אין כל מה שהארס רוכש בעמלו אלא: מה שאיש קונה מֶרֶעו (מן רעהו). כלו' אין יצירה חדשה, אלא אותם נכסים עוברים הם מאיש לאיש, אך כל יתר הכתובים מורים על הפירוש הניתן לעיל.
2. הסעיף 99 (שאנינו לפנינו בשלמות, אך הוא הנותן את הרקע הכללי) וראשיתו של ס' 100 מחוקים הם באבן חמורפי ונדעו אך מהעקבות שנתנלו ופורסמו אחר כך, עי' אצל מ' שור D. alte Orient, Eilers, Rocznik Orientalistyczny 1, 130, וכו', ובתרגומו הספסם של D. 1932. בחרגום הניתן כאן שמרתי, עד כמה שאפשר, בעברית על סדר המלים באכדית.
3. הכתיב כאן כמו בכל מקום Shagan. Lal, עי' לקמן.
4. מכאן ואילך נמצאים הדברים גם על האבן, ונמסרו אף כאן לפיה.

kaspim sha a-na tam-kar i-na-ad-di-nu i-li-ki. (105) shum-ma shamallūm i-te-gima ka-ni-ik kaspim sha a-na tam-kar id-di-nu la il-te-ki kaspi la ka-ni-ki-im a-na ni-ik-ka-az-zi-im u-ul ish-sha-ak-ka-an. (106) shum-ma shamallūm kaspam it-ti tam-kar il-ki-ma tam-kar-shu it-ta-ki-ir tam-kar shu-u i-na ma-har i-lim u shi-bi i-na kaspim li-ki shamallām u-ka-an-ma shamallūm kaspa ma-la il-ku-u a-du 3-shu a-na tam-kar i-na-ad-di-in. (107) shum-ma tam-kar shamallām i-ki-ip-ma shamallūm mi-im-ma sha tam-kar id-di-nu-shum a-na tam-kar ut-te-ir tam-kar mi-im-ma sha shamallūm id-di-nu-shum it-ta-ki-ir-shu shamallūm shu-u i-na ma-har i-lim u shi-bi tam-kar u-ka-an-ma tam-kar ash-shum shamallā-shu ik-ki-ru mi-im-ma sha il-ku-u adu 6-shu a-na shamallīm i-na-ad-di-in.

ובעברית: (99) אם הסוחר לסמל כסף לשם... נתן, ולדרך שלחו, והסמל בדרך... (כי אז)... (100) אם באשר הלך, ריוח ראה, את הריבית של כל הכסף אשר לקח ירשום, את ימיו ימנו, הסמל לסוחרו ישלם. (101) אם באשר הלך, ריוח לא ראה, הכסף אשר לקח הסמל יכפיל ולסוחר יתן. (102) אם הסוחר לסמל כסף לשם מסחר נתן, ובאשר הלך הפסד ראה, את קרן הכסף (מלה במלה: קדקוד הכסף, ראש הכסף) לסוחר ישיב. (103) אם, בלכתו בדרך, אויב כל אשר ישא ממנו יגזול, הסמל שבועת אלוהים יזכיר ויניקה. (104) אם הסוחר לסמל תבואה, צמר, שמן וכל דבר לסחור נתן, והסמל את הכסף ירשום ולסוחר יחזיר, הסמל שטר חתום על הכסף אשר לסוחר יתן, יקח. (105) אם התרשל הסמל, ושטר חתום של הכסף, אשר לסוחר נתן, לא לקח, הכסף הלא-חתום (בשטר) לחשבון לא יסוכם. (106) אם הסמל כסף מן הסוחר לקח ולסוחרו יכחש, הסוחר ההוא לפני אלוהים ועדים בדבר לקחת הכסף על הסמל יוכיח, הסמל את הכסף, כמה שלקח, 3 פעמים לסוחר יתן. (107) אם הסוחר לסמל הקיף (נתן בהקפה), והסמל כל מה שהסוחר נתן לו, לסוחרו השיב, והסוחר מה שהסמל נתן לו כיחש, הסמל ההוא לפני אלוהים ועדים על הסוחר יוכיח, והסוחר, על שכיחש לסמלו, מה שלקח, 6 פעמים לסמל יתן.

עיקר הדברים, המורים על תפקיד הסמל, כלולים בסעיפים הראשונים (השאר דן במקרים יוצאים מן הכלל, כשהסמל או הסוחר מפירים את המוטל עליהם): הסוחר נותן ביד הסמל כסף או סחורה למקח או לממכר במקומות אחרים; במקרה של ריוח ניתן העניין לחשבון מדויק; אם אין ריוח, אבל גם לא הפסד, על הסמל על כל פנים להכפיל את הסכום שקיבל; אם יש הפסד, גם אז על הסמל להשיב לפחות את הקרן; ורק במקרה של גזלת אויב הסמל פטור בשבועה.

1. ע"פ שימוש הצירוף ana dammuqim, ana tadmiqtim בתעודות (ע"י CAUK,

139, 238-9) הכוונה כנראה: לשם חשבונית הכסף ע"י הסוחר. ע"י גם בספרות הנזכרת כתרגומם

של איילרס עמ' 29.

ה shamallū הוא אפוא סוחר, הנושא ונותן בכסף או בסחורה של איש אחר, בתנאים חוקיים ידועים. השם ש. נזכר גם במקומות אחרים, עי' מלבד המלונים הכלליים גם אצל A. Ungnad במלונו לחוקי חמורפי, אצל Seltene, B. Meissner Assyrische Ideogramme מס' 6737 ועוד. ¹ האכדים, הקדומים עצמם מתארים את הסמל גם על על ידי הצירוף nāsh kīsi, נושא הכיס, כיס עור שבו הכסף ואבני המשקל של הסוחר הגדול. בצורת פועל נקרא תפקידו גם nashū naruqqa, נשא את השק, את שק(י) הסחורות; ועי' לקמן.

אך גם מצד העניין וגם מצד הלשון חשובות ביותר התעודות המשפטיות והמסחריות האשוריות המרובות מקפוטקיה, הקדומות בזמן מחוקי חמורפי, שעובדו ביחוד בספרם של ג. איסר וי. לוי. (G. Eisser u. J. Lewy, Altassy. Urkunden) vom Kültepe כרך I—II, 1930, III—IV, 1935, מצוטט לקמן בסימן AUK א, AUK ב). בתעודות אלו, שיוכלו לשמש פירוש עובדתי חשוב לסעיפי החוקים הנזכרים לעיל, והמראים את הסוחר הגדול ואת סוכניו בכל האפשרויות של יחסיהם במסחר, נזכר גם השמל, סמל, בתארו. אבל, בעוד שבחוקי חמורפי כתוב תואר זה באותיות Shagan-Lal, כאילו בתמורה לועזית, שומרית (אך עי' בסמוך), כתוב הוא בתעודות האשוריות בכתב הברות שמיות פשוטות: sha-ma-la. השווה:

א) AUK מס' 257, שורה 9 וכו' kaspam sha Shal-ma-A-shur sha-ma-la a-bi-ni ni-is-ba-at

כלו את הכסף של שלם-אשור, סמל אבינו, תפסנו (עי' AUK ב, עמ' 101).

ב) AUK ב, מס' 327, 8 וכו': A-gu-za mēr Shu-ani sha-ma-la a-bi-shu u-ba-ab

כלו את אגוז בן שו-אנ, סמל אביו, יטהר (מאחריות כספים).

ג) שם מס' 338, 19 וכו'; 340, 13 וכו': u-la sha-ma-la Pu-shu-ki-in a-na-ku ; כלו לא סמל של פושכון אנוכי.

הכתב sha-ma-la בא כאן, בניגוד לצורות הנטייה הרגילה בתעודות אלו (בסיומים um, im, an), ללא שינוי בכל היחסות (casus), גם בנומינטיב (ג), גניטיב (א) ואקוסטיב (ב). י. לוי, ב AUK ב 101 רואה בצורה זו סמיכות של צורה אשורית — מדומה — shamalla'um, לעומת הבבלית shamallūm. אבל (א) אין עדות לצורה shamalla'um (ב) למעשה באה הצורה shamala דווקא, ולא shamallūm אף בחוקי חמורפי הבבלים עצמם. כי אין הסימנים, שקראו אותם Shagan. Lal באמת אלא כתיב אחר של Shama(n)-la! כי כך יש לסימן הראשון (עי' Meissner SAI שם) גם הקריאה Shaman, והסימן השני נקרא כידוע בכמה

1. על יחסי מסחר שבין סיחר וסוכן מדובר למשל גם במכתבים שהוציא ס. קרויס, השווה בפרט שם II, 14 וכו'. ואולם שלא כנותרת הניתנת שם למכתבים אלו, אין השם shamallūm נזכר בהם.

2. כך במסמך ידוע אל השמש שפורסם ראשונה ZA IV עמ', 11 וכו', עמודה III

שורה 26 וכו':

[[ilū] Shamash] i-mah-har-ka a-lak-tu i-ti-qu pu-luh-ti [tam-] kar al-la-ka (amēlu) Shagan. Lal na-ash kīsi

אל השמש, לפניך בא ההולך בדרך חתחתים, הסוחר הנוסע, הסמל נושא כיס (העור).

מקומות (עי' R. Brünnow, Classified List מס' 10082) la. ואשר למבטא shaman-la במקום shamala המקורי, הרי כך ביטאו גם למשל בשמות עצם פרטיים shumman-la במקום shumma-la (הוא שִמָּא לא בעברית), כגון: Shumman-la-ilia (=אלמלי אלוהי, השווה לולא ה' שהיה לנו, תהלים קכד, ב), השווה את ספרי Entst. d. sem. Sprachtypus עמ' 40, D. Akkadische Namengebung, J. Stamm 136. כך אין גם כתיב חוקי חמורפי במקורם מורה אלא על אותה צורה shamala. והיא הבאה שם בכל מקום, לא רק בסמיכות אלא גם בנפרד, בכל הייחסות, בסעיפי החוקים 107—100. זאת, shamala. היא הצורה הקדומה של התואר הזה, ואך בתקופה מאוחרת יותר, כשרגש הלשון התחיל לראות בביטוי שם עצם במשמעות סוכן וכדומה, ניתנה לצירוף shama(n)la ומכאן shamalla, צורת שם עצם עם סיומי הנטייה -im, -am, -um, shamallūm, ועל כן בא אף בהעתקות המאוחרות של חוקי חמורפי, בניגוד למקור, הכתיב המאוּבן Sham-an-la בתוספות הסיומים -um -im -am.

אך בעיקר אין shamala שם עצם. אלא הוא משפט זיקה אנכי: sha mala בהוראה: ש(הוא) כְּמָה (הסוחר), as much as, שכמו הסוחר, שלוחו של הסוחר ושכמותו! מסקנה זו יוצאת ברורה כל צרכה מן העובדות דלקמן: המלה mala, שעיקר פירושה: מלוא (הדבר), כמה ש, משמשת בלשון המשפטית-מסחרית הקדומה כמו kīma במשמעות כמו, כפי (והשווה אותה התפתחות בכיוון נגדי בין כמו, kīma, בחבשית kama, אל כְּמָה, בערבית כְּ במשמעות המספר), כך באים בתעודות הקפוטסקיות על יד ביטויים כגון:

kīma awāt kārīm כפי דבר מועצת העיר (AUK, עמ' 56 ועוד)

גם צירופים כגון;

(kārīm), a mala dīn alim כפי דין (מועצת) העיר (שם 13, 246, 269 ועוד)

mala tuppim sha alim כפי תעודת העיר (שם 247)

a mala shīmāt abīshu כפי פקודת אביו (שם 332)

a mala shīmātīm כפי הפקודה (שם 255 ועוד)

mala pīshu כפי פיו (דבריו) (AUK ב 28 ועוד).

והנה גם המלה kīma (כמו) משמשת בתוך הצירוף sha kīma, שכמו, בקשר עם הסוחר הגדול, במשמעות סוכן, ממלא מקום חוקי, בתעודות אלו, במשפטים כגון:

AUK א 93. בהערה (TC 22, 25 וכו'): kaspa... a se-er sha ki-ma

.tam-kar a-na a-lim lu-bi-il

כלו את הכסף וכו' אל סוכני הסוחר (מילולית: שהם כמו הסוחר) אל העיר יוֹבֵל.

שם עמ' 104 (מס' 121, 9 וכו') shu-ma lu-qu-tam... sha ki-ma

Ili-a-lim a-na A-mur-Ishtar la i-ta-ad-nu

כלו אם את הסחורה וכו' סוכני א. לא. לא נתנו

שם 113 (מס' 130, 1 וכו') kaspa... a se-er sha ki-ma i-a-ti...

.a-la-qi

...כסף וכו' אל י הסוכנים שלי וכו' אקח.

שם 123 (מס' 140, 1 וכו') a-na shi-a-ma-tim a-na se-er ...kaspam...
sha ki-ma tam-kar-ri-im u-bi-il

כלו' (כך וכך) כסף וכו' לשם קנייה אל סוכני הסוחר הוביל.

שם 236 (מס' 230, 1 וכו') a-na sēr um-mi-a-ni-a sha ...kaspam...
ki-ma i-a-ti u Na-mi-a E-la u-bi-il

כלו' ...כסף וכו' אל בעלי המון (=קבלנים) שלי, (אל) הסוכנים ו(אל)
ג. הוביל א.

שם 146 (מס' 158, 9, וכו') ana Pu-shu-ki-in sha ki-ma ...kaspam...
Shu-Hu-bur Ili-ba-ni i-sha-qal

...כסף... לפי סוכנו של ש. א. ישקול (=ישלם)

שם 535 (מס' 229, 1 וכו') sha A-shur-ni-...kaspam... hurāṣam...
im-ri a-na sha ki-ma shu-a-ti Enum(nuin)-A-shur A-shur-ta-ak-la-
ku Be-lum-ba-ni [u] Zu-ku-a ap-qi-id

כלו' ...כסף... וזהב (בחתמתו) של א. אל (=ביד) הסוכנים שלו א, א, ב, ו.
הפקדתי.

שם 299 (מס' 68, 7 וכו') tup-pu-shu ha-ar-mu-um sha ki-ma

A-dad-sulūli a-na Shu-ma-li-bi-A-shur i-du-nu-ma i-du-ak

כלו' את לוחו המעוטף יחנו סוכני א. לש. והוא ימית (=יבטל) אותו.

321 (מס' 282 שו' 13 וכו') shu-ma Pa-na-ka a-na Ka-ni-ish la i-la-ak

i-sha-par-ma sha ki-ma shu-a-ti a-wa-tam i-da-shum

כלו' שמא פ. אל (העיר) כניש לא ילך, ישלח (ז"א יכתוב שמה) וסוכנו
(שכמותו) את הדבר יתן לו (לאיש הנזכר לפני כן).

AUK ב 27 (מס' 308 ב, 10 וכו') sha ki-ma shu-a-ti a-na-ku

הסוכן שלו (שכמותו) אנוכי.

שם 28 (מס' 309, לוח פנימי, שו' 7 וכו') Puzur-Amurrim

אשר Aguza תבע ממנו חוב בכסף; i Shi-ri-is sha ki-ma i-a-ti e-ri-ish-ma

li-di-nu-ni-kum

כלו' ב(עיר) ש. תבע (מ) את הסוכנים שלי (שכמותי) ויתנוך.

שם 34 (מס' 11, 28 וכו') a-na a-lim(ki) a se-er sha ki-ma ku-a-ti

shu-pu-ur-ma u-za-shu-na pi-ti

אל העיר, אל הסוכנים שלך (שכמותך) שלח (=כתוב), את אונם, פקח י

1. ummīānu אינו, כדעת לוי שם, נותן הכסף סתם, Geldgeber, אלא הקבלן, המשלם סכום כסף קבוע חמורת עסקים שונים, בניגוד לסוכן, העובד בתנאים המשחיתים על פי תוצאות העסק. ועל כן נזכר הוא על יד הסוכן, באותה כשסמעות כמו ummīānu בא במקרא בעל המון, ע"י חוברתי, "שיר השירים" עם' 23 וכו'.

2. השווה תעודות לכיש 3, 4 וכו'; הפקח אדם און עבדך לספר.

שם 38 (מס' 313, 4 וכו') ...kaspam u... hurāsam sha ki-ma i-a-ti
 u Da-da-a i-na a-lim(ki) shi-ma-am i-sha-u-mu-ni-ma
 כלו'... בכסף... ובוהב יקנו שכמותי (סוכנים שלי) וד. קנייה.
 שם 65 (מס' 324, 10 וכו') I-ku-num u Shu-Ishtar ska ki-ma a-bi-a
 a-na Bu-ru-ush-ha-dim e-ru-bu annakam lu-she-ri-bu-ma la u-shu-
 ru-nim

א.ו.ש. סוכני אבי אל (העיר) ב. ייכנסו, את העופרת יכניסו ולא יתירוהו לי.
 שם 45 (316, 5 וכו') : um-ma sha ki-ma Bu-za-zu-ma a-na I-li-
 we-[da]-ak-ma lu ba-ab-tam sha Nu-a-e lu shi-ma-am e-zi-ba-kum
 lu i-na ba-ab-ti-shu ish-ti tam-kar-ru-tim tal-ta-qí
 כלו' כך אמרו סוכני ב. אל א: בין שעזב לך את חובו של נ. או את המחיר
 ובין שלקחת בחובו (דבר מה) מן הסוחרים.

שם 102 (מס' 328, 13 וכו') tup-pi-am sha na-ru-uq Shu-A-nim u
 A-gu-za Ku-ku-la-num a-na sha ki-ma A-gu-za i-da-ma
 את הלוח של השק של ש. וא. יתן כ. לסוכניו של א.
 שם 165 (מס' 339, 4 וכו') ra-bi-su-um sha Pu-shu-ki-in u sha
 ki-ma Pu-shu-ki-in u-ši-u-ma

הפקיד (רובק) של פ. וסוכניו של פ. יצאו וכו'.
 תואר זה, sha kima NN, שכמו פלוני, אשר במקומו בא בכתובות אלו אף
 sha kī NN, שכפלוני, בלבד, אינו רק דומה אל הצירוף sha mala NN בצורתו
 ובהוראתו היסודית: שהוא כמו פלוני, שהוא ממלא מקום פלוני; אלא מכל תוכן
 התעודות ניכר, שהוא ה־sha-kima הוא ה־sha-mala לכל דבר, ושאין שני
 הביטויים אלא שמות נרדפים לאותו דבר. כמו ה־sha-mala, כך גם ה־sha-kima
 הוא סוכן הסוחר, שנסע למקום אחר לשם מקח וממכר, אליו שולח הסוחר, ה־
 tamkaru, על ידי שליחים כסף לקנייה, סחורה למכירה וכו' וכו'.
 אין אפוא sha-mala ו־sha-kima אלא שמות נרדפים לשלוחו של
 הסוחר שהוא כמותו, דכוותיה בארמית, ביטויים המתאימים לתארים דומים
 הרבה באכדית (השווה גם בעברית אשר על הבית וכדומה), כגון: sha femi (= בעל
 טעם בארמית שבמקרא), sha rēshi (מכאן סריס בעברית), שהפכו ונעשו אח"כ
 למלה אחת.

ואמנם הכתיב שבחוקי חמורפי shaman-la, בתוספת n במבטא, ובחלוקת
 הביטוי, שעיקרו sha mala (הוא) כמו, נגד הרכבתו המקורית של משפט הזיקה,
 מורים, כי בבבל כבר לא הבינו את פירושו האמיתי של המונח וראו בו מלה זרה,
 כשם שהיתה גם המלה tamkar, שם הסוחר, מלה שאולה משמית מערבית, ועל כן
 באה גם היא ללא שינויים בנטייה בחוקי חמורפי. ואשר למבטא shaman-la,

1 השווה למשל AUK ב 37 (מס' 312, 1 וכו'): kaspam... hurāsam sha Da-da-a

ik-nu-ku-ma a-na se-er sha ki shu-a-[ti] u-she-bi-lu-ni
 כלו' ... כסף ... וזהב אשר חתם ד. אל סוכניו להובלה נתנו.

שהקבלתו, כאמור למעלה, בכתב Shumman-la במקום שמא-לא בשמות פרטיים דווקא, הרי גם בהם נשכחה הוראתו המקורית של הצירוף שהפך לחלק משם אדם, תהא משמעותן המקורית של המלים מה שתהיה. השם sha-mala, שמקורו באשור, שימש אפוא בבל אך כמלה שאולה.

ואולם כמונח שאול ניתן הביטוי בלשון בבל להבנה שונה מן המקורית באשור. כאמור, מקביל הצירוף sha mala לצירופים אחרים כגון sha femi, בעל טעם, sha rēshi, סריס, ואכן, דווקא על פי דוגמאות כאלה כמו sha femi וכדומה, שהמלה sha משמשת בהן במשמעות של, לגניטיב, ולא כמלת זיקה, קל היה להבין את ה-sha mala במשמעות בעל הפֶּמָה, בעל הסכום, שאותו קיבל מן הסוחר, לשם מסחר. בכיוון להתפתחות כזאת, להבנת המלה mala, שרוב שימושה במשמעות „כמה ש“, במובן „סכום“, הולך עצם שימוש המלה בסעיפי החוקים ובתעודות, כגון ma-la il-ku-u (חמורפי, סעיף 106), כמה שלקח ה-sha-mala, שאפשר להבינו הסכום שלקח, עד שנוצר בזה שם מיוחד לאותו סכום בכסף ובסחורה שבידי הסוכן הזה. ועדות להתפתחות זו היא העובדה, שנשמרה מלה זו, mala, בלשון התלמוד בצורה מלאי, אשר בטעות הבינו אותה במשמעות סחורה סתם, ואין פירושה באמת אלא: כסף או סחורה, שהסוחר הגדול מסר אותם בידי הסוכן, ה-sha-mala. משמעות זו יוצאת בקל דיוקה מתוך דברי הבבלי בפסחים נג ע"ב:

אמר רבי יוסי בר אבין „מטיל מלאי לכיס של תלמידי חכמים היה (תודוס איש רומי) דאמר ר' יוחנן כל המטיל מלאי לכיס תלמידי חכמים זוכה ויושב בישיבה של מעלה“, ופירש רש"י: נותן סחורה לתלמידי חכמים להשתכר בה. תלמידי החכמים משמשים כאן במקום ה-shamallūm האכדי, הנקרא גם nāsh kīsi נושא הכיס, והמלאי מוטל בכיסו על ידי הסוחר הגדול לשם מסחר, ואין ב"כיס" זה ברוב המקרים ובעיקר אלא הכסף והמשקלות, ואך בהשאלה מדובר כך גם על סחורה. אין אפוא ה-sha mala אלא מי שהמלאי בידו.

אותו יחס ניכר גם בברייתא המובאת בתוספתא סוטה יד, ה: „משרבו מטילי מלאי על בעלי בתים רבה שוחד והוטה משפט והיו לאחור ולא לפנים וכן הוא אומ' ולא הלכו בניו בדרכיו ויטו אחרי הבצע ויקחו שוחד ויטו משפט, ר' מאיר אומ' חלקם שאלו בפיהם, ר' יהודה אומ' מלאי הטילו על בעלי בתים" וכו', ובבבלי שבת נו ע"א בלשון זו: „והם (בני שְמוּאל) לא עשו כן אלא ישבו בעריהן כדי להרבות שכר לחזניהן ולסופריהן כדתנאי ויטו אחרי הבצע, ר' מאיר אומר חלקם שאלו בפיהם, רבי יהודה אומר מלאי הטילו על בעלי בתים" וכו', ופירש רש"י: נותנין להן פרגמטיא לעסוק בה ולתת להם השכר ע"כ. וגם כאן ברור הדבר, שמקבלי המלאי משמשים בתפקיד ה-sha-mala, כלפי נותני הכסף והסחורה.

ואותו יחס, כזה שבין ה-tamkar וה-shamallūm, משתקף בדברי הברייתא בפסחים לא ע"ב: חנות של ישראל ומלאי של ישראל ופועלי נכרים נכנסים לשם וכו'. רק במקום שהמלאי של אחר ולא של בעל החנות, אפשר לדבר על „מלאי“, ואין „מלאי" סחורה, אלא מונח משפטי מסוים.

(1) התוספתא חלה א: ב: „המלאי של ישראל ופועלי גויים עושין בתוכו" וכו' מקוצרת היא, ועלינו להשלים, אף שאין זה מפורש, שאין בעל המלאי אף בעל החנות. ולמעשה אין הזכרת בעל החנות נחוצה.

תואר הסוכן האכדי *sha mala* שכמות (הסוחר) או במשמעות בעל המלאי שקיבל מן הסוחר, הוא אפוא שעבר לעברית בצורה סמל. והנה במלים אכדיות, שעברו לעברית ולארמית, מופיעה במקום שין אכדית (אין הבדל של שין ימנית או שמאלית בלשון זו) לפעמים שין ולפעמים סמך, וזאת על פי הבדל במבטא שד אשור ובבל שנחלקו בהגיית אות זו. במלים שהושאלו לעברית מ**ב**בל, באה שין במלים כגון תשרי (*tashrītu*), שיזיב (*shuzubu*), שכלל (*shuklulu*), וכך נכתב גם השם אשור (*Ashur*) במקרא על פי הכתיב הבבלי הזה. אבל במלים שהושאלו לעברית בדרך ארץ אשור, בא סמך במקום שין: אסרחדון (*Ashur-ahhē-iddin*), ספר (*shipru*), מסכן, מסכנות (*mushkēnu mashkanāti*), ואף במלים מורכבות במלת היחס והזיקה *sha* כגון סריס במקום *sha rēshi*, וכך גם המלה סמל במקום *sha-mala* מלה כזאת היא, שהושאלה לעברית מאשור ונהגה בה כבר בתקופה עתיקה למדי.

ואמנם חדרה המלה *sha-mala* ובלשון המאוחרת (*shamallū(m)*) עוד פעם ללשון החכמים הארמית, על פי מבטאה של הבבליה המאוחרת, שלא הבדילה אף בין *m* ו-*w*, כבשמות החדשים כסלו, יסין במקום *simānu*, *kislimu* וכדומה, וכך, כמו שהוא ידוע מומן, עברה גם המלה *shamallu* בצורה שוּׁוּלָלָא ללשון התלמוד, ושם היא משמשת במשמעות המטושטשת של פועל עוזר, עוזר האומן, כגון שווליא דנגרי (פסחים ק"א ועוד), שווליא דנפחי (בבא קמא לב ע"ב) וכדומה.

הזדהות שתי המלים, *shamala* וסמל (בעברית ובכנענית), תחאשר לנו בהמשך ללא כל ספק, ועל כן גם בעברית סמל הוא במשמעותו הראשונה: סוכן הסוחר, היוצא לקנות ולמכור בשליחותו, ומתוך הנחה זו אפשר כנראה לבאר גם את כל קושי המלים שבפרשה הזאת ביחזקאל ח. מכאן פירוש למלה מושב; הרי סוכן הסוחר הוא אדם, ואפשר שישב על מושב ממש במקדש בירושלים, ועל כן הצורה סמל הקנאה המקנה, כלשון קנייה; שהרי אם המדובר על סוכן מסחרי, הוא עוסק בקנייה והקנאה (ועי' לקמן), ואשר לעניין, הרי ידוע הדבר, כי יש בו במקדש סוכנים מסחריים, שקנו בהמה ועופות ומכרו אותם לשם הקרבן לנצרכים לכך, הרי כך מסופר בכל האבנגליונים, במתאי כא, יב (וכמעט באותן המלים מרכוס יא, יח): ויבוא ישו אל המקדש ויגרש משם את כל המוכרים והקונים במקדש, ואת שולחנות השולחנים ואת מושבות (*καθέδρας*) מוכרי היונים הפך, ובקיצור בלוקס יט, מה וכו': ובבואו למקדש התחיל לגרש את המוכרים וכו', וביתר פירוט ביוחנן ב, יד וכו': וימצא במקדש את המוכרים בקר וצאן ובני יונה ופורטי הכסף יושבים (*καθημένους*) וכו'.

האם לעובדה זו רומז יחזקאל? האם לפנינו סוכן מסחרי של המקדש (השווה גם את המשנה בשקלים ה), סוכן שדאג לקנייה ומכירה של מקנה בקר וצאן וכדומה? ושמא, בכיוון זה, יש לבטא אפילו את המלה המקנה, כברוב המקומות במקרא: הַמְקָנָה, מקנה בקר וצאן? ואם לכך הכוונה, היש לראות בזה אחת התועבות שהוראה הנביא, או שיש כאן הוראה למקום בלבד על יד שער המזבח? כי בשביל המזבח הוצרכו בהמה ועוף לקרבנות, ואמנם מציאות המוכרים האלה במקדש עוררה את כעסו של ישו, שהתנגד לדרכי הכהנים והפרושים בכלל; אך בלום עוררה גם את חמתו של יחזקאל, הכהן, המחזיק בקרבנות גם בתכנית מקדשו לעתיד, והמבין בצורכי מזבח?

אך בטרם נוכל לענות על שאלה זו, עלינו לענות על שאלה אחרת, והיא: המלה סַמַל במשמעות shamala, סוחר סוכן, האם אותה מלה היא כמו סַמַל, שהובנה במשמעות פסל במקומות אחרים במקרא ובכתובות הכנעניות, או שתי מלות שונות לפנינו, שאין כל קשר ביניהן? ואם מלה אחת לפנינו, האם קיבלה סמל, כמו שקרוב לחשוב, את הוראת הפסל על ידי מעבר כזה, שבא סמל, בעיקר sha-mala, סוכן הסוחר, בהשאלה במשמעות סוכן האלים, שליח האל, מלאך האלוהים ופסלו?

הכתובות הכנעניות מלמדות אותנו, שעל כל פנים אין סמל בשימוש זה בא כתמורת האל וסוכנו. כי כך אפשר להוכיח שכל סמל שבכתובות „מסמל“ לא את האלוהים שהפסל מוקדש לו, אלא אותה נפש שלטו בה הוצבה המצבה. כי רק במקרים אלו, שהוקמה מצבה לאדם זכר, מדובר בכתובות על (ה)סמל, כגון: סלושץ אוצר הכתובות הפיניקיות 96, 2 וכו': הסמל ז משאנך יתנבעל וכו' אש יטנא לי אבמקדש מלקרת וכו' לשמי וכו'.

שם 97, 1 וכו' סמל אז אש יתן ויטנא מנחם בן בנחדש בן מנחם בן ערק לאדני [לרשף] אליית וכו' כ שמע קל יברך.
שם 98, 3 וכו' [סמל] אז אש [יתן...] סמל בן [סמל] לאדני לרשף אלהיתס וכו' כ שמע קלא יברך.

וכשהמדובר על כמה בני אדם בריבוי, בא סמלם (=סמלים, בריבוי) במקום סמל:

שם 93, 3 וכו': הסמלם האל אש יטנא בתשלם בת מריחי בן אשמנאדן על בן בני על אשמנאדן ושלם ועבדרשף שלשת בן מריחי בן אשמנאדן וכו'.
וכשהוקמה מצבה לטובת אשה, דובר על סמלת, בנקבה:
שם 60, 2 וכו' [סמלת] אן, אש, יתן, ויטנא, מנחשת, יאש, אשת. [בעלת] יתן וכו' לרבתי, לעשתרת. [תש]מען קל.
שם 70, 2 [סמלת] ז לאשתי וכו'.

שונה אפוא שימוש המלה למין ולמספר. לגבר מעמיד הוא או אחר סמל, לגברים אחדים מעמיד איש או מעמידה אשה סמלם, סמלים, בריבוי, לאשה מעמידים גבר או אשה: סמלת, בנקבה. „סמל“ איננה אפוא מלה במשמעות פסל או מצבה ממש, אלא היא מלה המציינת את תפקיד הפסל והמצבה, לשמש: כסמל לזכר, סמלים לזכרים, סמלת לנקבה. ועל פי כוונת המצבות הכנעניות בכלל, שתפקידן להעיד על מילוי נדר הבא להקנות את ברכת האל לאדם, ועל פי יחס משתנה זה של הסמלת) אל המבורך בכתובת המצבה, אין ספק שבא כאן סמלת), כמו sha mala, sha kima באיזה אופן במשמעות סוכן או סוכנת של המבורך, (המבורכת); המצבה ומילוי הנדר שימשו שלוחים וסוכנים להשגת ברכת האל.

עד כאן הגעתי, כשעיינתי בכתובת האכדית שפירסם ועיבד אותה פ. יוזן ב-Keilinschr. Bibliothek III, 1 עמ' 3—121. כתובת זו, שסימנה בבית הנכות הבריטי

1. לפי כללים אלו שנהגו אף לגבי צלם(ת), יש לחקן כמה מהשלמות החוקרים בכתובות הכנעניות.
1. יוזן לא עסד על כוונת ההוספה הזאת, ובלי ידיעת העובדות שהזכירו עד כה אי אפשר היה למעשה לעמוד על פירוש הדברים, הניתנים כאן בהעתקה מתוקנת. יוזן קרא: amilu U. KAN LAL NAB sihru, ובהערה הוא מעיר כי הסימנים הראשונים מהווים אידיאוגרם של shamallu, וכי במקום sihru אפשר לקרוא tur, והוא סתרגס: ein ...lehrling, ע"ס התלמודי שוליא.

בלונדון הוא 9, 30—8, 81, ושניתנה בספר על פי העתקותיהם של פֶּצוֹלֶד ומייסנר. היא בעיקרה של חמורפי; אך אין כאן מקור מימי חמורפי עצמו, אלא העתקה מאוחרת יותר מידי אִישׁ, שכנראה לא היה ממוצא אכדי (על כך מעיד הכתב והכתיב) ושהעמיד כתובת זו בהעתקתו לטובת עצמו, והוסיף לה הוספה כמנהג הכתובות הכנעניות ובדמיון רב אליהן.

וזאת היא הכתובת הנוספת, שיש לראותה כמקבילה מלאה של אחת הכתובות הפיניקיות הנזכרות לעיל:

sha eli mu-sar-i sha E-nam-ti-la (2) sha Ha-am-mu-ra-bi
 sharri Ri-mut-(il)Gula (3) mār (amēl) rēsh sābi (amēl)shaman-la
 nap-tur² ish-tur-ma (4) ana balāt napshāti-shu tūb lib-bi-shu u
 shēmī su-pi-e-shu (5) i-na E-zi-da bit narām (il) Nabū u-ki-in.
 ובעברית: מה שהיה על התעודה של (המקדש) אינמתל, של חמורפי המלך,
 (זאת) כתב (ז"א העתיק) והכין (העמיד על כנו) רימות-גול בן ראש הצבא, סוכן
 (shamala) של פדייה (nap-tur, מן פטר) לחיי נפשו, טוב לבו ושמיעת תפלותיו
 ב(מקדש) אזיד, ביתו האהוב של האל נבו.

כמה דברים ברורים מיד: כמו שמסופר בכתובות הכנעניות על העמדת
 סמלת) לטובת האדם, למען ישמע האל קולו ויברכהו (כ שמע קל יברך), ממש
 כך מסופר כאן על העמדת כתובת, שתשמש shamala naptur, סמל וסוכן של
 פדייה לכותבה.

אבל הבנה מלאה של הדברים אפשרית היא אך ורק מתוך ידיעת הרקע
 המדיני והחברתי המשתקף אף הוא בתעודות הקדומות, בחוקי חמורפי וביחוד
 בסעיף 32 שבהם, האומר:

shum-ma lu rid sabbē u lu ba'iram sha i-na har-ra-an shar-
 ri-im tu-ur-ru tam-kar ip-tu-ra-ash-shu-ma ali-shu ush-ta-ak-shi-
 da-ash-shu shum-ma i-ne bi-ti sha pa-ta-ri-m i-ba-ash-shi shu-ma
 ra-ma-an-shu i-pa-at-tar shum-ma i-na bi-ti-shu sha pa-ta-ri-
 shu la i-ba-ash-shi i-na bit ili abi-shu i-pa-at-tar shum-ma i-na bit
 ili abi-shu sha pa-ta-ri-shu la i-ba-ash-shi ekallum i-pa-at-ta-ri-shu
 eqil-shu (isu) kire-shu u bit-zu a-na ip-te-ri-shu u-ul i-na-ad-di-in.
 ובעברית:

או חייל או דייג¹ אשר במסע המלך נשבה, אם פדה (בלשון המקור: פטר)
 אותו הסוחר ואל מקומו הגיעו: אם יש בביתו (של החייל) כדי פדיון (פטר), הוא
 עצמו יפדה (יפטור, ע"י תשלום לסוחר); אם אין בביתו כדי פדותו, בשל בית
 האל של מקומו יפדה; אם אין בבית האל של מקומו כדי פדותו, ההיכל (ז"א
 המלך וקופתו) יפדהו, שדהו, כרמו וביתו לפדיונו (ipteru, פטר) לא יינתן.

מאוד מאוד אפייניים הדברים שמאחרי הסעיפים האלה. כדבר המובן מאליו
 הונחה הנחה זו בראש הסעיף: חייל כי נפל בשבי, הסוחר הגדול, כאחת מפעולות

1. גם זה בוודאי סוג של חיילים.

המסחר הרגילות שלו. פודהו, פוטר אותו. הוא שיש לו יחסים עם מדינות החוץ ולפי זה גם זכויות מיוחדות אף בארץ האויב. וכדי להבטיח שיטול הסוחר על עצמו חובה זו ו"עסק" זה של פדיון השבויים, משעבד החוק רכוש פרטי וציבורי כערובה לתשלום המגיע לסוחר: אם אין בבית הנפדה עצמו כדי תשלום זה, כי אז כל המקום אחראי לכסף, ואם אין לקיפת (אלוהי) המקום כדי הפדיון, כי אז קופת המלך עצמו ערבה לתשלום. וברור הדבר, שלא בחינם פועל הסוחר בתפקיד זה; הרי הסוחר קונה גם (ע"י שם סעיף 118 וכו') בני אדם למכירה כעבדים ושפחות. ואין גם כאן אלא עסק בלבד; ועם כסף הפדיון ודמי הוצאותיו מקבל הוא ללא ספק רבית בשיעור הגבוה הנהוג בתקופה זו.

ואכן הסוחר עצמו איננו במדינת האויב; אבל בארצות חוץ פועלים שליחיו המסחריים, הנקראים "שכמותו", sha mala, sha kima, סמליו. וכשנשלח sha mala בשליחות כזאת כדי לפטור (לפדות) שבויים, כי אז שימש כסמל לפטור shamala naptur סמל למפטור¹, סמל לפדיית שבויים.

ומובן שאין תואר זה תואר קבוע לאדם זה או זה, אף לא לכותב הכתובת, כי עיקר הפודה הוא הסוחר, שבשליחותו הולך הסמל לכל מיני עסקים מסחריים, וביניהם גם לפדות שבויים. אלא כינוי הוא לאותו תפקיד של הסמל המסחרי, לפדייה ולגאולה. ובהשאלה מתפקיד זה של הסמל, נקרא אף כל דבר דתי, המשמש באותו תפקיד של פדייה וגאולה, shamala naptur, סוכן הפדייה. וכסמל פדייה כזה מעמיד אף רימות-גול מצבה, שעליה העתיק וכתב כתובת קדומה של חמורפי. כך נולד אפוא באכדית גופא המונח shamala naptur, סמל הפדייה, במשמעות שליח לגאולה ולפדייה. וכך נקראה, בכינוי הלכות מחיי המדינה והמסחר, אף המצבה וכתובתה, שהוקמה לטובת האדם, סמל וסוכן להשיג בשביל האדם פדיון וגאולה מצד האלוהות, שהאדם השתעבד לה בדרך זו או זו. וע"י גם לקמן.

מכאן עדות סופית לזהות המוחלטת של המלים shamala וסמל. אלא שסמל בשימושו המושאל הוא בעיקר קיצור לשוני. לא סתם סוכן מסחרי הוא הסמל בעברית, אלא סוכן הפדייה והגאולה, שנשלח לאלוהות כדי לבקש רחמים על שולחיו.

במובן זה אפשר להבין כעת, ללא קושי, גם את המקומות שבמקרא, ששם בא סמל במשמעותה הידועה: פן תשחתון ועשיתם לכם פסל תמונת כל סמל (דברים ד, טז וכו') כלו' תמונת כל דבר המשמש לכם שליח לפדיון ולגאולה, ולכן ההמשך: תבנית זכר או נקבה תבנית כל בהמה אשר בארץ תבנית כל צפור כנף אשר תעוף בשמים, תבנית כל רמש באדמה תבנית כל דגה אשר במים מתחת לארץ; כי כך חשב רימות-גול הבבלי אפילו את העתקת הכתובת הקדומה של חמורפי כמוכשרה לשמש סמל כזה, שיביא את דמי פדיונו לאלוהיו, וכן בדברי הימים ב לג, ז וכו': וישם את פסל הסמל אשר עשה בבית ה' וכו' ויסר את אלהי הנכר ואת הסמל וכו'. כלו' את הדבר אשר הקים לו כסמל ושליח, ואין ניגוד לכך אם כתוב במקום זה במלכים ב כא, ז: וישם את פסל האשרה וכו'.

1. כך פודה הסוחר, למשל, על פי סעיף 119 גם את האסמא שילדה בנים לבעליה, כשהוכרח למכור אותה.

2. במלים אכדיות המכילות אחת מאותיות במקף משתנית ט' נוספת לנ', על כן narkabtu = מרכבת, naptur = מספר.

כי היא האשרה ששימשה במקרה זה כסמל. ואין סמל עצמו הפסל, אלא התפקיד שבו שימשו פסל ואשרה.

ואולם מתוך הכרה זו, כי עצם פירוש המלה סמל, בשימושה ככינוי לפסל ימצבה, הוא אך קיצור לשוני במקום סמל הפדייה, סוכן הבא לפדות, נפתחת ממילא גם אפשרות נוספת וחדשה להבנת עצם הביטוי שביחזקאל: אשר שם מושב סמל הקנאה המקנה. ה-shamala האכדי הוא סוכן הסוחר, הנשלח לקנייה ולמכירה; אבל גם לפדיית שבויים, ואך בהשאלה ממושג זה מציינת המלה אף את המצבה. אך הפועל קנה, שממנו נגזר גם (סמל) הקנאה המקנה, ואשר על פיו היכרנו את עיקר משמעות המלה סמל ואת מקורה באכדית, פירושה, כפי שהעירתי בקיצור ב"לשוננו" יד, עמ' 49, גם גאולה ופדייה. כך, כאמור שם, בישיעה יא. יא: והיה ביום ההוא יוסיף אדני שנית ידו לקנות (ז"א לגאול ולפדות) את שאר עמו אשר ישאר מאשור וממצרים וכו'; נחמיה ה, ח: ואמרה להם אנחנו קנינו (ז"א פדינו וגאלנו) את אחינו היהודים הנמכרים לגויים כדי בנו וגם אתם תמכרו את אחיכם וכו', כלו' ועתה שוב תמכרו את אחיכם? בדברים כח, סח: והשיבך ה' מצרים באניות וכו' והתמכרתם שם לאיביך לעבדים ולשפחות ואין קנה — לא שלא ימצא מי שיקנה אתכם לעבדים, אלא: ועתה לא יהיה לכם מי שיקנה ויגאל אתכם. כאשר עשה זאת האלוהים לכם בימי משה, כי כך נאמר על יציאת מצרים בשירת הים, בפס' יג: עם זו גאלת; ובפס' טז: עם זו קנית, וכן בתהלים עד ב: זכר עדתך קנית קדם גאלת שבט נחלתך, ועוד ועוד.

והואיל וכך הדבר, אפשר להבין (מושב) סמל הקנאה (המקנה) ממש בהוראת הביטוי האכדי shamala naptur, שליח וסוכן היוצא לפדייה. ועל פסל וסמל, סמל ומצבה מדובר כאן. ואם קשה היה לנו, כיצד אפשר לאמור על פסל: מושב הפסל, הרי כעת הוסר הקושי, כי לא דובר על הפסל כשהוא לעצמו, אלא דובר עליו בתפקידו כסוכן הסוחר ההוא, שנשלח לפדות את נפש האדם. סוכן סוחר כזה וודאי שאומרים עליו שהוא יושב, כי הוא בעיקר בן אדם, ועל כן דובר עליו בלשון השייכת לבני אדם, וזהו כנראה הפירוש הנכון, וכל הביטוי סמל הקנאה בא מאכדית כתרגום של shamala naptur במשמעות המצבה המשמשת שליח לפדיון ולגאולה. ובעברית וגם בכנענית של הכתובות שימש אפוא ראשונה גם הביטוי המלא סמל הקנאה, וגם כקיצורו סמל סתם, זה על יד זה, ועי' עוד לקמן.

ומכאן אפוא יש לבקש גם פירוש סופי למלה המקנה המצורפת לביטוי סמל הקנאה בכתוב. כל המונח הזה משמש כאן בהבעה לרעיון דתי (אף כי אלילי), של שליחות לפדייה וגאולה מידי האלוהות. וביחוד בביטויים דתיים חביב על קלשון השימוש בהכפלת מלים בלשון נופל על לשון. וכך למשל אומר ר' נחמיה בבבלי ראש השנה (לא ע"א) על חלוקת הפרשיות במעשה בראשית: מה ראו חכמים לחלק בין הפרקים הללו, אלא בראשון שקנה והקנה ושליט בעולמו, בשני שחילק ומלך עליהם וכו', וכן נאמר בסנהדרין פ"א ע"ב על המקלל בקוסם, שזאת קללתו: יכהו קוסם לו ולקונו ולמקונו. וכך בא גם כאן סמל הקנאה המקנה לשם חיזוק: סמל הגאולה והפדייה המלאה. ואם תרצה, אפשר לבטא אף את את שתי המלים: סמל (ה)הקנאה המקנה, סמל לגרימת גאולה, הגורם לפדייה.

בתעודות האשוריות הקדומות מקפוטקיה, לפי שעה המקור הקדום ביותר שבידנו לשימוש המונח shamala, ביטוי זה מתחלף, כנאמר לעיל, במונח אחר, השכיח אפילו יותר: sha kima, זה ש הוא כמו (הסוחר). והלא בעברית החדשה שלנו, אך בהמשך למה שהורגש כהוראת המלה שבמקרא, נוהג באותה משמעות כמו shamala, כשלוחו שכמותו של הסוחר, המונח סוכן, ובכתיב שבמקרא סֶכֶן, ובנקבה סִכְנָת. והשאלה מתעוררת: שמא, כמו שהתפתח סמל בשימוש זה מתוך האכדית shamala, כך אולי גם סֶכֶן, מתוך סכס סכס כצורה המקורית, יוכל להיות גלגול לשוני של shakima, באותו חילוף של ש"י"ן וסמ"ך כבכל המלים, שעברו לעברית מאשור ולא מבבל. כי, כמו שכבר העירותי במקומות שונים, יש בעברית שבמקרא סֶכֶן כזה, שהוא סכס במקורות התלמודיים, ואפשר שדווקא כתיב זה במ"ם הוא הקדום. והרי חילוף מ"ם ונ"ן בסופי המלים הופעה שכיחה היא בשפות השמיות, אפילו בצורות כמו מלים — מלין, ריקם — ריקן, חילוף הגאים המותנה בסגירה מלאה או חלקית של הפה והשפתיים בין מלה למלה. כך למשל במקרא: הִסְכֵּן נָא עָמוּ וּשְׁלֵם (איוב כב, כא) באותה משמעות כמו בלשון התלמוד, בעברית ובארמית: הִסְכֵּם עָמוּ, אִסְכֵּם עִמָּהּ, ומשמעות הפועל הזה, הִסְכֵּם עם פלוני בדבריו ומחשבתו, חשב כמוהו, יכולה להיות התפתחות של ביטוי שאמר, שהיו מעשיו ומחשבותיו של ראובן כלפי שמעון, שכמותו, דכוותיה, ואם ראשית מבטאו של הביטוי היה סֶכֶם, סֶכֶן, היה זה יכול להפוך למבטא סֶכֶן, סֹכֶן, כמו שכל בינוני פועל על משקל כותב, הוא בעיקר, כמו בארמית ובערבית, קָתַב.

אם אפשרות זו נכונה היא, יהיה עלינו לזהות עם sha kima לא רק את הצורות שבמקרא (סֶכֶן וסִכְנָת) ושכתובות הכנעניות (ע"י לקמן), אלא גם את המלה הכנענית הכתובה בצד אחד המכתבים, ממכתבי עמרנא מארץ ישראל (בהוצאת קנודטזון 256, 9), zu-ki-ni, המתורגמת שם באכדית בבליית ra-bi-si, כל' פקידים, מנהלי משק, ואמנם חושבים רוב החדשים היום, כי המלה סֹכֶן, וכן המלה שבמכתבי עמרנא, הן תמורה של האכדית shaknu, שפירושה פחה, מושל המדינה, ואולם משמעות זו של shaknu, פחה, ממש איננה מתאימה גם במקרא — הרי שבנא אשר על הבית בירושלים עצמה, במקום המלך, אינו פחה של מדינה — ואף לא במכתב מעמרנא; כי המדובר שם הוא על פקידים קטנים, בכל עיר ועיר, על החורים והסגנים שבהן, המתורגמים באכדית rabisi, ולא shakni, ואילו הכיר כותב המכתב, המחרגם מה שאמרו או כתבו לפניו בכנענית, במלה את הפחות האכדיים, היה מתרגם במלה shaknu המקבילה בלשונו, אשר לסִכְנָת שבמלכים א, א, אין הפירושים המקובלים אלא ניחוש בעלמא, ופירוש חדש למלה יובא לקמן.

ואמנם בכתובות הפיניקיות בא סֶכֶן כנראה במשמעות shaknu, פחה ממש; בכתובת הקדומה של אתבעל בן אחרם מגבל (סלושן מס' 1): 2. מלך במלכם וסכן בסן(כ)נם; מלימסול שבקיפרוס (שם 58, 1, B): סכן קרת חדשת עבד חרם מלך צדנם, וכדומה. ואולם המלה האכדית shaknu, shakin, עצמה, מה מקורה ומה פירושה? אין "שכן" באכדית אלא: השכן, שים, והבינוני shaknu לא בא אלא במשמעות: מושם, מוכן, בעוד שהשם shaknu, shakin פירושו ותרגומו בכל לשון הוא Statthalter, lieu-tenant, ממלא מקומו, shakima ו-shamala של המלך! כד המלה shaknu עצמה, עם כל הקבלותיה, גם לרבות סֶכֶן וגם סֹכֶן,

סגנים במקרא ובתלמוד, כלום אינם באמת התפתחות של אותו צירוף shakima, במבטא מרושל shakin, שהפך לשם עצם ממש, כמו שהפך גם sha-mala לשם עצם shamallu, סמל? הרי אין גם סמל הסוחר וסוכנו אלא ה-lieu-tenant שלו. ואי אפשר שתהיה המלה zu-ki-ni במשמעות חורים וסגנים במכתב ממכתבי עמרנא מארץ ישראל מהמאה הארבע עשרה שאולה מן shaknu במשמעות מושל מדינה באכדית. כי אין מלה זו קדומה באכדית, ולא היתה כלל בלשון זו בתקופה ההיא. אין המלה נזכרת בכל תעודה קדומה, לא בחוקי חמורפי, בתעודות המשפטיות והמסחריות המרובות, ולא במכתבים הרשמיים והפרטיים, ומלה אחרת היא shakinu, shaknu הגנן, המשיך צמחים בקרקע, הנזכרת בתעודות מתקופת המלכים הכשיים בבבל. ואין המלה מופיעה באכדית של מכתבי עמרנא עצמם, ובמקום אחד, שחשב מוציא המכתבים להשלים מלה זו, טעות בידו, ואם באותו זמן, שאין המלה עדיין באכדית, מופיעה היא במכתב זה מארץ ישראל, ואחר כך בכתובת אחרים מגבל, מאות שנים לפני הופיע מלה זו בכתובות אשוריות ומכאן אף בבבלית מאוחרת, ברור הדבר, שלא העברית קיבלה את המלה במשמעות זו מאכדית, אלא להפך, במשמעות זו עברה המלה שוב מכנענית לאשורית. אמנם בכנענית עצמה אין מקור למלה, ועל כן יש לראותה כמלה, שנשאלה מקודם במשמעות הסוכן בכלל, הסוכן המסחרי והמשקי, מאשורית לכנענית, וכאן ראשונה התפתחה כמונח של השלטון, של סוכן המלך; ובני אשור קיבלו מלה זו חזרה וקיימו אותה במשמעות זו של סוכן המלך בארץ הזרה. ודאי, אין בכל הדברים האלה אלא אך ורק הוכחת האפשרות, שיש לראות גם סכן כתולדה של sha kima האשורי; ואולם עובדה חדשה נוספת הופכת את האפשרי בלבד לקרוב לוודאי. כי, כמו sha mala — סמל, שבא לא רק במשמעות סוכן הסוחר, אלא אף כשם לפסל ומצבה, הנחשבים כסוכן הגאולה והפדיון, כך בא בלשון אוגרית שבסוריה מאמצע האלף השני סכן דווקא במשמעות זו. כך משמשת שם המלה סכן, כמו סמל בכתובות הפיניקיות, בראש הכתובות שעל מצבות הקדשה, כגון (השווה Syria XVI, Virolleaud 'עמ' 183, גינזברג, כתבי אוגרית 'עמ' 131, גורדון Ugaritic grammar 'עמ' 66):

סכן. דשעלית

ת(?)ריל. לדגן. פגר

[ש. ואלף לאכל

כלו' סכן שהעלתה (=הקימה) תריל. ל(אל) דגון (כ)נדר, שה אשור לאכול. וכאן כבר העיר גינזברג על העובדה המעניינת, שגם סכן וגם נציב, שתי מלים המשמשות במשמעות מצבה, פירושו בעברית גם פקיד, ממונה, עובדה המתבארת כעת על ידי כך, שלא נקראה כך בעיקר המצבה עצמה, אלא, כמו גם בשם סמל, תפקיד הסוכן, סוכן הגאולה, שהמצבה ממלאה אותו.¹

1. גם באכדית סאוחרת בא shakin, shiknu במשמעות המצבה. ויש לראות גם

כמלה זו לא מלה אשורית קדומה, אלא גם זה גלגול של המלה shakima, סכן הקדומה, שחזרה לאשורית בשתי התפתחויות ההוראה: גם סוכן הפלך, וגם סוכן הגאולה, סמל קנאה המקנה

אך מכאן גם פירוש למאמר חשוב אחר בכתובות אוגרית שלא יכלו למצוא את ביאורו המלא עד כה.

בתוך עלילת דנאל שבכתובות אלו (Virolleaud, *Légende phénicienne de Danel*) עמ' 187 ועוד) II 1, שורה 17 וכו' מסופר כי נולד בן בכור לדנאל, והנה מה שנאמר בשו' 26—27:

ויכן, בנה. בבת.

שרש. בקרב. הכלה.

נצב. סכן. אלא־בה. בקדש.

ובעברית: וישם בנו בבית, שורש בקרב היכלו, הציב סכן אלא־בו בקודש. והנה ידוע לנו גם מן המקרא וגם מן הכתובות הכנעניות המנהג לפדות את הבן הבכור ע"י קרבן, והמצבות בשם סמל וכדו' קשורות היו בקרבן, ובפרט בקרבן שה, הנקרא מלך אמר². והביטוי המשמש כלפי קרבן פדיון הבכורות, וכל בכור אדם בבנין תפדה³ (שמות יג, יג) הוא המשמש גם כלפי שבויים ועבדים: ויפדך מבית עבדים מיד פרעה מלך מצרים (דברים ז, ח), ועוד, ובפרשה שבשמות יג, יב וכו' קשור הוא פדיון הבן בפדיון ישראל מבית העבדים, ובמכת הבכורות במצרים.

והנה השם הניתן לבכורות של אדם או בהמה, פֶּטֶר רחם, פֶּטֶרַת כל רחם, פֶּטֶר שגר הבהמה, שהובן עד כה כאילו כוונתו: פתיחת הרחם או כדומה, הלא אינו בא במקרא אלא באותן הפרשיות הדנות בפדיית הבכור, או אפילו בהקרבת הבכור בקרבן. כך בפרשה זו בשמות יג, יב—טו: והעברת כל פטר רחם לה, וכל פֶּטֶר שגר בהמה אשר יהיה לך הזכרים לה, וכל פֶּטֶר חמר תפדה בשה וכו' וכל בכור אדם בבנין תפדה וכו'; במדבר ג, יב: אני הנה לקחתי את הלויים מתוך בני ישראל תחת כל בכור פֶּטֶר רחם מבני ישראל וכו'; ח, טז: כי נתנים נתנים המה לי מתוך בני ישראל תחת פֶּטֶרַת כל רחם בכור כל מבני ישראל לקחתי אתם לי, יח, טו: כל פֶּטֶר רחם וכו' יהיה לך אך פדה תפדה את בכור האדם ואת בכור הבהמה הטמאה תפדה; יחזקאל כ, כו: ואטמא אותם במתנותם בהעביר כל פֶּטֶר רחם. הרי ברור הדבר כי פֶּטֶר זה לשון פדייה הוא; ולא במובן זה, שכן בכור טעון גאולה ופדייה, אלא בעיקר ובראשונה משום כך, כי נחשב כל בכור, כל ביכורים, כל ערלה, כל ראשית בהשקפת הקדמונים כחוב האדם לגבוה בקרבן, המשמש *shamala naptur*, כסמל הפדייה, לפטור ולפדות את כל שארית התבואה, את הרחם ואת פרי הבטן, ואת פירות האילן והאדמה, לבל יזקו ובלב יושמדו.

כך יש לראות כנראה במנהג זה של קרבן הבכור באדם ובבהמה, כסוכן הגאולה והפדייה, שרק תמורתו בא אחר כך פדיון בשה תמורת האדם, את ראשית התפתחות הטכס, אשר לזכרו הועמדה המצבה, שנקראה סמל, סוכן או נציב, ומכאן כל עיקר התועבה, שראה אף הנביא בסמל הקנאה המקנה הזה, שעלינו לראותו כעדות להעברת הבנים הבכורות באש ממש.

ועל כן יש לראות גם הצבת „סכן אלא־ב” במקדש, בעת הולדת הבכור

1. כידוע בכתובות הן תעודות אוגרית בכחב איב, שאין בו בדרך כלל סימני תנועות, אך סימן האלף בלבד בא בשלוש צורות שונות להבדיל א, א, א.
2. עי' על כך בקרוב במקום אחר.

לדנאל בכתבי אוגרית, כהעמדת סמל הפדייה, כזכר לטכס של פדיית הבכור בקרבן, והמלה אֵלֶאב פירושה אפוא: פטר, פדייה וגאולה.

„סכן אֵלֶאב” זה בא לפיכך כהקבלה מלאה אל „סמל הקנאה, shamala naptur, ועל כן יש לראות באמת סכן זה, ואף סכן שבמקרא, zu-ki-ni בעקנא, כהתפתחות של sha kima, ואין פלא שהתפתחות זו באה בשווה בשתי המלים: סמל וסוכן, כי כך משמשות מלים אלו זו על יד זו בכתובות הקדומות, וכנראה השתמשו בהן חליפות גם זמן רב אחר כך, ללא הבדל. וכך מחזקת התפתחות המלה סוכן גם את הנאמר על סמל.

והואיל ושימשה המלה סכן, סוכן לא רק במשמעות משנית זו של סוכן מסחרי, או כסוכן הוזה אשר על הבית, אלא אף כמושג של פדייה וגאולה, על כן נפתחת אף אפשרות חדשה לביאור המלה „סִכָּנָת” במלכים א. א. הרי מסופר שם, לא שדויד המלך הזקן היה זקוק למשרתת סתם, כי רבים היו משרתיו; ואף לא לאשה או פילגש, כי היו לו נשים ופילגשים, ואין אבישג השונמית משמשת לו כאשה או כפילגש, וכך נאמר במפורש (פס' ד): והמלך לא ידעה.

ואם בכל זאת נאמר: יבקשו לאדני המלך נערה בתולה ועמדה לפני המלך ותהי לו סכנת ושכבה בחיקך וחם לאדני המלך (פס' ב), הכוונה היא אחרת, מיוחדת: „והמלך דוד זקן בא בימים ויכסהו בבגדים ולא יחם לו” (פס' א), חום החיים הולך ובורח, ויש צורך בחום חדש, בכוח חיים חדשים, וחום חדש, כוח חיים חדשים, ניסו להביא לגוף, ההולך ותש, על פי ההשקפות המגיות של ימי הקדם, בדרכים שונות: אפשר להקריב סוכן פדייה ממש לאלוהות הכוּעֶסֶת, בקרבן של ילד, כמעשה מישע מלך מואב מלכים ב ג וכדומה, וגם אפשר לנסות בדרך פשוטה ואנושית לשתף כוח נעורים עם כוחו ההולך ומתדלדל של הזקן על ידי כך, שישכב ביחד עם גוף צעיר ורענן, ומובן שאי אפשר להשכיב נער על יד המלך, הרי משכב זכר נחשב כתועבה שעונשה עונש מוות, ועל כן ביקשו נערה צעירה, את אבישג, והואיל ושימשה בתפקיד דומה לזה של סוכן הגאולה בקרבן הבכורות ובפדיון הבכור, על כן קראו גם לה בתפקיד זה באותו שם: סוכנת, כלו' סוכנת הפדייה מחרון האלוהים ומן המוות המתקרב. וכך פותחת בדיקתן של המלים סמל וסוכן ותמורתן בלשונות הקדם אופק רחב על השקפותיהם הדתיות, המשפטיות והמסחריות של קדמונינו.

XV. אימר יד ימינו; ממולח או ממולא? זריז ומזורז

בקידושין כ”ט ע”א נאמר על מצוות האב ללמד את בנו תורה: ת”ר הוא ללמוד ובנו ללמוד הוא קודם לבנו, ר' יהודה אומר אם בנו זריז וממולח ותלמודו מתקיים בידו בנו קודמו.

ואמנם מועד גם בגליון הש”ס על הביטוי בנו זריז וממולח: ס”א ממולא, ועל גירסה זו מדובר אף במלון בן יהודה ערך מִלָּח, ועי' עוד לקמן; אך למעשה לא שמו לב לגירסה „מזורח” זו, ואף בלשוננו החיה נוהג הצירוף ילד ממולח, בן ממולח במשמעות בן מוצלח ופיקח, לא כל כך בהשפעת הערבית המדוברת, אשר מְלִיח (גם: מְנִיח) משמש בה במשמעות: טוב, אלא בוודאי בהשפעת עקיפין של הרומית: sales (מלח) בהוראת: טעם, שכל, חידוד, עד

שמדברים במיוחד גם על מלח אָטִי, מלח מאַטיקה, מאתונה, במשמעות זו בלשונות אירופה.

וכן נאמר גם בדרך ארץ זוטא א': „דרכן של תלמידי חכמים עניו ושפל רוח זריז וממולא עלוב ואהוב לכל אדם“. וגם כאן מעדיף אף מ. היגר בהוצאתו את הנ"א: ממולח.

ואף על פי כן, הנוסחה הנכונה במקורות היא אך ורק: אם בנו זריז וממולא, ואך מן הכתיב ממולה בה"א במקום ממולא, נולד השיבוש: ממולה. ואלה הראיות:

במחקרי על „כתב התורה“, לשוננו יב, 11—54 דנתי במיוחד בביטוי: בן מזורז ומלובן, בן מלובן ומזורז (סנהדרין ע"ב; נידה לא ע"א), והראיתי א) שהמלה מלובן מבוארת במקורות ע"י המלה היוונית פרידכסיוס, *πριδξιος*, בעל שתי ידיים ימניות, זריז ביותר; ב) שעיקר פירושה: מלא מכל צד כל־כָּנָה זו באמצע החודש, ולא כירח, אריח, שאינו שלם, בהקבלה לילד הבריא והשלם, שהעריבים אומרים עליו שהוא כמו הלבנה ביום החמשה עשר.

ואין ספק כי זריז וממולא אינו אלא ביטוי מקביל, פשוט יותר, במקום: זריז ומלובן; ואין כוונתו אלא כיוונית פרידכסיוס: בעל שתי ידיים ימניות, כהוראתו הנכונה של הצירוף המקראי: אָטִר יד ימינו, ופירושו אינו כלל וכלל לידיים ממש, אלא: זריז ומזורז בלבד, קולע באבן אל השערה ולא יִחְטֵא! ואמנם המאוחרים לא הבינו את הביטוי, וכן מוצאים אנו למשל במדרש הגדול (ע' הסגולה של הרב מ. ד. חסידה 116) את הנוסחה: אם היה בנו זריז וממולא בתלמודו; ובתוספתא בכורות ו, י השמיטו את המלה הקשה בכלל, וכך מתבארת גם המלה אָטִר מצד הלשון, על פי שימוש הפועל בהוראת סגר: ואל תאטר עלי באר פיה (תהלים סט, טז), אין האיטר אלא הסגור והמסוגר, הממולא והמלובן מכל צד.

וכן אין גם זריז ומזורז בעיקר אלא חגור ומחוגר, כמשמעות הפועל זרז, זרו מתנים, כי כל המלים האלה, מלובן, ממולא, איטר וגם מזורז אין פירושן מראש: מהיר, מוכשר וכדומה, אלא: (ולד) מושלם וגמור מכל צד, ואך משום שחשבו כי ולד מושלם כזה יהיה גם בן מהיר ומוכשר, על כן קיבלו מלים אלו גם הוראה זו.

מקורה העברי של המלה Sitwa

בעשרות כתיב־עת וחבורות, אשר הצבא הפולני הוציא לאור בימי חנייתו בארץ־ישראל, היתה חוברת אחת, שנדפסה בהידור רב באחד מבתי־הדפוס בתל־אביב, ושנקראה בשם הנקוב בכותרת של סקירה זו.¹

לא הקורא הפולני, שלא היה מעורב בין היהודים, ולא הקורא העברי היודע רק את המבטא הספרדי, לא יעלה בדעתם, כי כאן שם עברי, שמקורו המלה העברית „שותפות“, במבטא האשכנזי, באמצעות ה־*sytfas* האידית. גם הוראתה של *sitwa* אינה רחוקה משל המקור העברי.

כהרבה מלים אחרות עברה גם המלה „*sytfas*“ האידית ללשון העממית של הפולנים, ראשית כל בשטח היחסים המסחריים ההדדיים, ואחרי כן „ירדה למחתרת“, ללשון של „העולם התחתון“, לדיאלקט של הגנבים.

פירושן של המלים „*sitwes*“ „*sitwa*“ בלשון הגנבים — „עבודה משותפת“ וגם „חלוקת שלל משותפת“. ואוי ואבוי לו לגנב, שלא התנהג בהגינות בעסקי ה„שותפות“, כי אז היה עלול להיתבע בפני „*dintojra*“ (!) [זה שמו של „משפט כבוד“ של ה־*chawres* או ה־*chawryśnik* — היינו חברים ושותפים למקצוע; „*dintojra*“ זו (המלה בפולנית היא ממין נקבה, כרוב שמות העצם המסתיימים ב־*a*) היו לה סמכויות רחבות עד כדי פסק־דין של מות שהיו מוציאים אותו לפועל בקפדנות].

השאָלה זו בצורת „*sitwa*“ ידועה זה מוזמן גם בלשון החיילים ופירושה: 'ידידות', 'אחוות נשק', 'חיים משותפים', 'חבריא' וגם מה שקוראים בסְלֶנְגַּה העברי בארץ־ישראל 'קומונה'. *sitwa* היתה כבר ידועה במלחמת העולם הראשונה בפי הלגיונארים של פילסודסקי; היא מופיעה גם בספרות החיילית, וגם בתרגום הרומן הידוע „במערב אין כל חדש“ לרימרק.

1. *Sitwa Rysiów, Żbików. Wilków. 1941—15—IX — 1943—15—IX.*

Ziemia Święta, הוצאת זכרון למלאת שנתיים לכתב העת של הבטליונים מברית־החיים „החואים“ (Żubrów) של הקלעים הווילנאים. דפוס „ספר“ תל־אביב, יאנואר 1944, 112 עמודים. בחוברת תצלומים מכל הגליונות הקודמים של ה־*Sitwa*, שיצאה (עוד בהיות הצבא ברוסיה) בצורת עתון־קיר ואחרי כן בצורת חוברות רגילות (משעבר הצבא למזרח התיכון). בין הסיסמאות בתוך החוברת: *Niech żyje sitwa między wszystkimi rodzajami broni i służb!* תחי ה־*sitwa*! בין כל יחידות הנשק והשרותים! (עמ' 104). המלה נזכרה הרבה פעמים בגוף החוברת, בין השאר גם בציורים ובקאטורות.

רוב הפולנים מרגישים אותה כמלה פולנית טהורה והם גם מטים אותה. בגליון הנזכר של כתב־העת נמצאת בין השאר ברכתו של המפקד הראשי לשעבר, הגינ' סוסנקובסקי בזו הלשון:

„Sitwie, która w najtrudniejszych czasach umiała krzepić dusze i serca żołnierskie“ היינו „ל-sitwa אשר בזמנים הקשים ביותר ידעה לעודד את נשמותיהם ולבותיהם של החיילים“ (עמ' 6).

או ב־"Ochotniczka" ('המתנדבת', כתב העת של ה-A. T. S. הפולני) משנת 1944 היה מאמר בשם "Kłaniamy się Sitwie" היינו „אנו דורשים בשלום ה-Sitwa". Sitwie היא יחסת־אל (דאטיבוס).

קל לעקוב אחרי תהליך הפולוניזציה של ההשאלה העברית הזאת מ־sitwa ל־sytfes:

הצירוף שיין ושורוק נקלט לא כ־sy (בכתיב הפולני: szy) אלא כ־si בפולנית. מכיון שה־s היהודי (עיצור נדחק, הנחתך בין קצה הלשון וגבה־השיניים בצירוף תנועה של אמצע הלשון לחך הקשה) הוא הקרוב ביותר ל־s הפולני (עיצור נדחק שמקום חיתוכו: אמצע הלשון והחך הקשה; בטרמינולוגיה הפוניטית הפולנית עיצור זה נקרא: ciszący 'משתיק')¹.

הצירוף „תפ“ נקלט בהכרת הפולני כ־"tw" שבכתב, שהוא "tf" מבחינה פוניטית, בגלל ההידמות לאחור (=אסימילציה פרוגרסיבית), אשר היא חוק בהגיה הפולנית: כל w (עיצור צלילי) מושפע מעיצור אטום הבא לפניו: tw kw הופך ל־tf, kf... ומכאן גם בעברית של היהודים הפולנים, הואיל ואין הם מבטאים את ה־שוא, ההגיה: kfu'ca (קבוצה) kfey'dim (כבדים); (kfar) כבר; ffi'la (טבילה); ffi'a (תביעה); ptut (פדות) ועוד.

להפיכת ה־twa || tfes — עזרה האנאלוגיה לשמות־עצם רבים בלשון הפולנית, שנגזרו מפעלים ומסתיימים בסיום twa, כגון 'מרוץ' gonitwa; bitwa 'קרב'; modlitwa 'תפלה'; brzytwa 'תער' ועוד ועוד. החלק tf, אשר בעברית (תפ) שייך הוא לשורש, הורגש בהכרת הפולני כסופיקס, היינו קרה כאן מקרה של ה־perintegratio². ומכאן ניצחה הצורה "sitwa" את "sitwes".

המלה sitwa איננה, כמובן, ההשאלה הפולנית היחידה מן הלשון העברית: מלבד שמות פרטיים וצירופי־לשון תנכיים, ומלבד מלים עבריות

1. על הגדרה מדויקת של הגית העיצור s באידית ויחסו אל ה־s הפולני ראה במאמרי „על הטעיות בכתיב וטעויות דקדוקיות בחיבורים פולנים של תלמידים יהודים מפשמישל" (פולנית) בכתב־העת „Język Polski" ש' י"ד, 1929, עמ' 100—105, 139—146. עיין גם אצל ד"ר חיים לב: „השפעת הלשון המדוברת על האורטופוניה והכתיב של הלשון העברית" (פולנית), תדפיס מדו"ח של הגמנסיה העברית בקראקא לשנת 1929/30, קראקא 1930.

2. מעשה פיראניטגרציה היה גם בתהליך ההשאלה של המלה הפולנית ślamazarny מן המלה האידית śly'mazal (צירוף של ה־"schlimm" הגרמני וה־"מזל" העברי), כפי שהוכחתי במאמרי „מילואים למלון האטימולוגי של הלשון הפולנית לאלכסנדר בריקנר" שנתפרסם ב־Język Polski שנה י"ז, 1932, עמ' 47—49; 76—78; גם באידית ב־„ייווא בלעטער", ש' ב', 1931, גל' 4—5, עמ' 453—459. [אין שלימול אלא מבטא מרושל של שלא מול (העורך]

שעברו ללשון הפולנית עם הדת הנוצרית (באמצעות הלשון הרומית ולשונות רומניות) — יש היום בפולנית הספרותית ובדיאלקטים עד כדי מאה השאלות מן הלשון העברית (רובן באמצעות האידית). במספר זה לא הובאו כלל מלים עבריות, הנוהגות בלשון הפולנית שבפי היהודים, הקשורות בחייהם הדתיים והלאומיים ובציונות.¹

(1) פרטים על נושא זה וכן דוגמאות רבות ימצא הקורא בחוברת שלי בלשון האידית, "די קעגנזייטיקע פויליש-יידישע השפעות אויפן שפראכגעביט", הוצאת "ווילנער פערלאג", ווילנא, 1934, וכן במאמרי: "על אוצר-המלים הפולני של היהודים (פולנית) ב-Miesięcznik Żydowski ש' 1932, כרך ב', עמ' 184—187.

להרחבת הלשון ולתיקונה

ד"ר ז' מונטנר

בעיות לשונו בחכמת הרפואה*

לשפה ברורה ונעימה בחכמת הרפואה דרושים לנו כללים עקרוניים, שעל פיהם יכולים לקבוע מונחים רפואיים חדשים על נקלה — עד כמה שבכלל יהיה צורך לחדש — מונחים, שהבנתם תהיה קלה יותר. בזאת נוכל למנוע את הערבוביה, השוררת בקהל הרופאים בשטח זה.

כוונתי להציע כאן שיטה אחידה ופשוטה, שלפיה יכול כל מחבר ליצור את רוב המונחים החדשים במקצועו, מבלי לבקש כל מלה ומלה מאת ועד הלשון, אשר גם הוא טרם ידע אותן וצריך ליצור אותן אחרי שקלא וטריא ממושכת. התלמיד בחכמת הרפואה יצטרך לעבור על הכללים הללו עשרה רגעים כדי לדעת את טעמם ופירושם, הרופא יבין אותם מתוך הרגל ובדרך „גורה שווה“, שניהם יהיו מסוגלים להבין מיד את כוונת המחבר, המשתמש במונחים ע"פ הכללים האלה בדיבור או בכתב בלי לחפש במילון.

לא כל ההצעות הבאות הן פרי מחשבותי, רבות מהן אספתי מתוך החומר של ועדת המונחים הרפואיים בתל-אביב, אשר בה השתתפו החברים ד"ר מ' בן עמי, ד"ר א' גולדשטיין, ד"ר ש' טשרניחובסקי וז"ל, ד"ר נריה, ד"ר ד"א פרידמן וד"ר שכטר (עיין הפרוטוקולים מאוקטובר 1937 עד יולי 1938 בארכיון של ועד הלשון ירושלים); כ"כ מן המאמרים החשובים של חברינו באמריקה, הנפוצים בכל החבורות של „הרופא העברי“. בעיקר אלה של ד"ר מ"א הרברט כרך ב', 1939 ע' 77; ד"ר א"א גולדין, כרך ב' חוב' א' עמ' 107; ד"ר ש' רבינוביץ שם ע' 129.

א. עקרונות

1) כל המונחים, המשמשים לקביעת מושגים בשיחות בין בעל מקצוע ובין הדיוט במקצוע זה זקוקים לתרגום.¹

(*) מאמר זה הוא קיצור הרצאה, שהרצה המחבר הנכבד בשנת ת"ש בוועדה למונחי הרפואה של ועד הלשון, שהוא אחד מחבריה. כבר בויכוחים שנאחזה הישיבה נהביר, כי דרך עבודתה של הוועדה הזאת, כדרכו של ועד הלשון בכלל, תהיה שונה ממה שמציע המחבר. אין ועד הלשון יכול להסתפק בקביעת הנחות כלליות וסתמיות ואין הוא רשאי לפטור את עצמו מחקירה ודרישה בחומר הלשוני העברי שבתחום העניין הנידון. אדרבה, חובתו היא לישא וליתן בכל מלה ומלה לחור, לפי צורתה, משמעה ומידת התאמתה למושג, שנועדה להביעו. רשימות מונחי הרפואה שנתפרסמו עד עתה („לשוננו“ כרך י' 89-91, 262-266, 369-372, כרך י"א עמ' 83-82) וכן המלון השלם למונחי אנאטומיה, פרי פעולתה של אותה הוועדה, הוכנו אפוא על יסודות אחרים. אף על פי כן נמסרים דברי המחבר לפרסום כאן, כדעה שכנגד, שיש לה תומכים בקרב חוגים שונים של הציבור, ואם ניפנה לכך, אף נשוב לדון בה ב„לשוננו“.

המערכת

(2) כל המונחים הלועזיים, המשמשים אמצעי הבנה בין בעלי מקצוע לבין עצמם בלבד אינם זקוקים לתרגום, אלא במקרים אחדים לפירוש קצר. אפשר לפרשם במילון כמלים לועזיות או בספר הטרמינולוגיה הרפואית, אבל הלימוד ומסירת הידיעות ייעשה במונחים הלועזיים ולא ב"פירוש" שניתן למונח. יש רק לסגל את המונח הלועזי לשפה העברית, להלבישו לבוש עברי. מונחים לועזיים אלה, הבין-לאומיים, ישמשו גשר בין העולם העברי לעולם שאר האומות. רק קנאים קיצוניים לשפת אמם דורשים תרגום לכל מונח לועזי בין לאומי. מותר להיות קנאי כלפי ביטויים לועזיים-ברבריסמים, ולא כלפי קנין משותף לכל אומות העולם, בפרט אם קנין משותף זה לא צמח על אדמתנו ובקרב התרבות שלנו.

במקרים אלה יש להרכיב ועדה, שתקבע איזה מונח ראוי להיתרגם ואיזה לא. יש לקבוע כללים לסיגול המלים הלועזיות לעברית (למשל הסופית העברית ית בשביל -itis, כגון: אפנדיציט, גונארתרית, מנינגית, פלויורית וכו'); בשביל -oma — יומה, כגון בלסטומה, קיראטומה וכו'; בשביל -asis — ית, כגון סטאזה; -osis — יוזה, כגון נפרוזה, טוברקולוזה, איזוציטוזה וכו'; -un — יון, כגון אינופנדיבולון, אציטאבולון, קלציון, פרינולון וכו'.

מאת ועד הלשון אנו דורשים כללים לטרנסקריפציה אחידה ומדויקת של המונחים הלועזיים. יסוד לטרנסקריפציה ישמש לנו המונח בשפתו המקורית, ולא כפי שמבטאים אותו האנגלים, הגרמנים הרוסים או הערבים. הוי אומר אם מקור המונח היא השפה הלטינית, הרי ע"פ הכתיבה הלטינית, למשל: פונקציון ולא כבאנגלית "פאנקשן", ביאולוגיה ולא ביאולוגי, אסטיגמאטיסמוס ולא "אסטיגמאטיסם" וכו'; מלה ערבית ביסודה ובמקורה, לפי כללי הטרנסקריפציה הערבית הרשמית.

(3) אל נא נחדש לשוא מונחים ושמות לדברים ועצמים, כל זמן שמצויים שמות בעברית העתיקה, בספרות התלמודית וזו של ימי הביניים. אולם יש לבדוק בדייקנות, אם המונחים הללו הולמים באמת את העניין או הפעולה או העצם הרצוי. לשם כך אנחנו זקוקים לאדם, שהוא בקי בחכמת הרפואה וגם בספרות העברית העתיקה, ובמיוחד בספרות הרפואית העברית (המקורית ושל התרגומים העבריים) העשירה לאין שיעור ואשר לא נבדקה ולא עובדה די צרכה עד היום הזה—היות והיא מצויה אך ורק בכ"י, לאלפים—ואשר כמעט לא יצאה לאור עד היום הזה. כתבים אלה הם בבחינת אוצר בלום, שאין לו יורש הגון, והוא מחכה לגואלו. בכל פסוק ופסוק יש שם מונחים שאבד לנו משמעם והם יפים יותר מן היצירות החדשות שלנו. כגון "תעורה" במקום "אי שינה" שלנו, הגרה *Ableitung auf* במקום העברה ל..., מגירי שתן, מגירי זיעה וכו'.

לעומת זאת עלינו ליצור מונחים חדשים במקרים, שפירוש המונח ומשמעו אינו הולם בדיוק את כוונת הכינוי הדרוש לאבחנה המדויקת, משום שהקדמונים עדיין לא הבחינו בין איבר לאיבר, בין אריג לאריג, בין מחלה למחלה. חז"ל לא ידעו את האנאטומיה, היסטולוגיה ופרטי הפתולוגיה, כשם שאנו מגדירים את פרטי החכמות האלו היום, אלא בקווים כוללים. לא הבדילו בין גידין לעורקים ועצבים וכלי לימפה וכו', כפי שאנו מבחינים היום. א"כ השתמשו בגידים או

1. כגון דיאסטזה, טיליאנגיאקטאזיה, Karyokinesis, Caloria, Sutura coronalis,

Teleangiectasia, Diastasis, Protoplasma וכו'.

בורידין הדופקים, וכל זה אינו הולם עוד את ידיעותנו אחרי תגלית מחזור-הדם. כאן עלינו להטות מדרך המסורת ולקרוא מושג חדש בשם חדש. לפעמים אנו מוצאים שם אחד לכמה מושגים שונים (למשל הקנה ל-Trachea, Ductus; במקרים אלה יש לקיים את השם קנה רק להבעת המושג השכיח ביותר בציון זה, היינו ה-Trachea. את המובנים האחרים יש להשמיט, כדי שלא לגרום ערבוביה. למרות מציאותם הרבה בספרות העתיקה וזו של ימי הביניים. כמו כן יש לקבוע אחרי שקלא וטריא של מומחים את השמות הרבים למחלות עור, המופיעים בספרות המקרא והתלמודים למחלות ידועות, אע"פ שבימי קדם קבעו את שמות האבחנות לא מנקודת ראות של תקופתנו. המונחים צרעת, שחין, ספחת וחרס כללו גם מחלות אחרות, מאשר קבעתי במאמרי, אולם היום צריכים אנו להחליט להשתמש בהם לאבחנה, למושג מסויים. כידוע קראו היוונים למחלת המספחת (Psoriasis לפי הגדרתנו) בשם Lepra, והשם פֶּפְרָה עבר היום למחלה החמורה והרצינית הנגרמת ע"י הבאצילוס לפרה. עלינו לבחור מרוב המחלות, המתאימות לכינוי זה וזה, מחלה אחת ולקבוע מכאן ולהבא את משמעו.

4) כל מונח מחודש צריך שיהיה לו צליל יפה, עממי, ערב לאוזן ונוח להיזכר, קרוב מאוד למקור העברי העתיק, שעליו הוא סומך ונגזר ממנו, וגמיש עד כמה שאפשר, כדי שיוכלו ליצור ממנו גם שם-עצם, שם-פועל וגם תואר. המונחים יהיו קצרים, עד כמה שאפשר בלתי מורכבים. יש להשתדל לא לבחור במונח, שהוא כבר תפוס במונח אחר במקצוע זה או אחר, כדי שלא יהיו כפולים העוללים לגרום ערבוביה.

ב.

כדין שפות אחרות היו גם בלשון העברית העתיקה כמה מן היסודות לאחידות, להקלת ההבנה של ביטויים רבים, הגזרות, הסופיות (Suffixa) והתחיליות (Praefixa) וכדומה. למשל כל מלה ב"סופית" יות בעברית דומה במשמעה לסופית הלטינית -io, או הגרמנית -ung וכו'.

השפה העברית במקרא ובתלמוד דייקה במשקל מחלות מסוימות. דבר זה נעשה בדיקנות כה רבה, עד שאנחנו מסוגלים לקבוע את הכוונה ומין המחלה רק מתוך המשקל במקרים, שהטילו ספק בכך, כפי שאוכיח א"כ.

1) לגבי המומים הנזכרים בתלמוד הרי ידוע לנו אחרי פרסום עבודתו של ד"ר רבינוביץ ב"הרופא העברי"², שקדמונו ז"ל נקטו כמעט בלי יוצא מן הכלל במשקל "פיעל" כדי לכנותם. כגון: איטר, אילם, גיבה, גיבן, גיבע, גידם, גימם וכו'; עֲקָשׁ (pervers), צִמְח (langohrig), צִמֵּעַ (Auromegale), צִמֵּם (kleinohrig) וכו'.

2) המשקל "פיעלון" שימש יסוד לבטא את מחלות הנפש, הרוח והנשמה בניגוד למחלות הגופניות; כגון: דאבון (נפש) (דברים כ"ח, ס"ה), חפזון, כשלוך, כליון, עצבון (=עגמת נפש, בפרט בספרות שלאחרי המקרא), עורון.

1. כפי שניסיתי אני במאמרי "מונחי מחלות העור וכו'" ("הרפואה" כרך ט"ו, שנת תרצ"ה).

חוב' א"ב).

2. כרך ב' א' וגם תרצ"ו, א'.

רעבון, שיממון, שברון, שכרון (שכרון ויגון תמלאי — יחזקאל כ"ג ל"ג), שגיון, שגעון, תמהון, עכרון (בן סירא המקורי ז' ט"ז) (רוח נעכרת); בתלמוד: סרחון (קלקול מוסרי, רוחני), גמחון (Caprica) (ב"ר ר' נ"ז), דכאון (בפיוטים הקדומים) וכו'.
 (3) לעומת זה שימש המשקל "פַּעַל" יסוד לסימון מחלות גופניות בלבד, כגון: בהרת, גבחת, דלקת, יבלת, ילפת, ספחת, עצבת, עורת, צרבת, צרעת, קדחת, קרחת, שרשת, שחפת ועוד. דבר זה מצוי בקביעות כה מסוימת, שנוכל במקרי ספק להכריע ע"פ המשקל לצד הסוג הגופני או הרוחני, כמו במלה "עצבת" (תהלים קמ"ז): "הרופא לשבורי לב ומחבש לעצבותם". המתרגמים והמפרשים הקדמונים ראו ב"עצבת" שם למכה כאובה ולא כהאחרונים, המתרגמים את המלה ב"עצבנות" או "עצבון", דהיינו "יסורים". אנו חובשים מכה ופצע, ולא יגון ועגמת-נפש! והוא הדין בתהלים מ"ג, ד': "ירבו עצבותם" מקום כאבם, להפך, טעו ולא הבחינו כראוי המתרגמים והמפרשים בין עֲצָרַת (המחלה הגופנית — סגורים, עיין רש"י ויקרא כ"ב, כ"ב) ובין עוֹרֹן (דברים כ"ה, כח; זכריה י"ב, ז'), שהיא מחלה רוחנית, המלווה עפ"ר במלים תמהון, שגעון.

(4) כ"כ אנו מוצאים תוצאות המכות (Trauma) ע"פ המשקל "פעול" שבור, חרוץ (ויקרא כ"ב כ"ב), שרוע, קלוט (שם כ"ג), מעון, כחות, נתוק, כרות (שם כ"ד) רצון, צרוע, שחול, שרוע, פצוע דקה.
 עלינו כמובן להמשיך בדרך זו, ולא לקבוע סתם מונח חדש, הלקוח משורש הקרוב למובן אבל גזור במשקל כל שהוא, כחפץ לב.

באופן כזה קל להעשיר את השפה, כל אחד ואחד מן העם מבין ותופס מהר את הגדרת המובן הרצוי, ולעתים ניתן בידו אף ליצור ביטוי חדש ומובן לכל, רק אם ישתמש בשורש המתאים ובלבוש (משקל) הנכון. הקורא או השומע משייך מיד את הביטוי לסוג שאר המונחים, הנוצרים ע"פ משקל זה בדרך הסמיכות (האסוציאציה) הקלה הפשוטה ביותר, למשל רופא השומע את המלה Conjunctivitis מבין מיד, שהכוונה כאן בדלקת Conjunctiva, או המלה Arthritis פירושה דלקת ה-Arthron, והוא הדין בסוגי המלים Alkalosis, Koniosis, Leucocytosis, Aktinomykosis — או Perichondrium מן Pericard, Periost, או Natrium, Kalium, Calcium, Radium, Strontium וכיוצא בהם. כדי להקל את ההבנה ולשם תפיסה מהירה מרבה הלשון המדעית בשימוש סופיות מחוברות וצמודות לשמות עצם, המורות על מובן מסוים, כגון הסופית -oid (Alkaloid, Cancroid), -algia (Amyloid וכיוצא בהם), והוא הדין במשפחות הציוריים -pathia, -algia (Aortalgia, Arthropathia) או סוג המלים המלמדות על השליליות a-, an- (כגון Apathia או Analgesia), בגרמנית un-, ungut, unreif), סוג אחר המלמד על הניגוד לגבי העצם הנזכר: -anti (כגון Antidolorosum, Antiseptica וכו').
 (5) לפי המשקל "פעול" נקבע מונחים חדשים למחלות הרוח (Psychiatria) כגון: שִׁגָּאוֹן (Megalomania סִגָּי), גִּנְבוֹן (Kleptomania), נִדְדוֹן (שגִּעוֹן הנדידה).

1. בדומה למשקל המשמש בבוטאניקה (I. Löw. II. 394): דמוע, חבוש, הזור, חרוב, חרוע, חרול, (יתוע) מלות, פקוע, תפוח (נפוי), וכן: ירבו, יחנן, הזרור, הרדוף, נעצין, עזורר, פעמוע, קפרוט, קרמול, (קרבוט, יאחור) וכו'.
2. יש הרוצים לראות ב-o את צורת הדאטיבוס הלטיני וה id הוא קיצור של eides או ideus (דומה ל...).

נשיון (Amnesia) (שכחה גמורה, מלשון נשיתי טובה), שכחון (Hypomania), סגריון (Somnambulismus), חזיון (Delirium) (חזות=Illusio), דכאון (Melancholia), רהיון (Schüchternheit); מלשון „אל תפחדו ואל תרהו" — ישעיהו מ"ד, ח'), תהיון (Perplexitas); העומד לפני החלטה רצינית ואינו יודע להחליט, תוהה), בדיון (Mythomania), חלשון (Schwachsinnigkeit).

(6) המשקל „פָּפָּפָּ" (מהשרשים המרובעים והנכפלים) משמש לנו הוראה לפעולה הולכת וחוזרת בקביעות מסוימת, כמו כן לתופעות חולניות, ההולכות ונשנות. למשל: עפעף (blinzeln), פרפר, צלצל, חרחר, גגג, טפטף, הרהר, רשרש, נמנמ, (נמנמ אינו, אפוא, שינה רגילה, ולא תנומה קלה, אלא נום והעדר נום בסירוגין), דרדר, כסכס, במשקל זה אפשר להשתמש כדי להורות על הישנותן של תופעות מרובות, כגון: נגנג או נגנן (ausblasen, klingen, sausen), פחפח (ausblasen), חרחר (auspuffen, durchlöchern, ausfressen), לעלעל (verschlucken), זעזע (erschüttern), שמות העצם מהפועלים הללו הם שונים לפי הכוונה, הפעולה: זיזוע (Erschütterung), הפועל: המזעזע (Erschütterer), תוצאת הפעולה: זעזוע (Convulsion), זעזוע של המוח (Gehirnerschütterung), צרצור (=פעולת המצרצר או הצרצר Grille) וכן פרפור של הפרפר, עפעף העפעף וכיוצא בהם. (7) בנוגע לביטוי מצב־הדלקת של איברי הגוף השונים הצעתי אני כבר לפני שתיסע־שרה שנה להשתמש בדוגמה „פָּעֵל־דֶּלֶק". במקרה שסוף המלה הוא אחד מן האותיות ד', ט' ת' (ה), יש להכפיל את ה"דל"ת של דלק בדגש, צורה זו מאפשרת גם ליצור שם התואר, גרון־דלק, גרון־דלקי; עין־דלקי; ריאת־דלק, ריאת־דלקי, פְּרִק־דֶּלֶק (Arthritis), מעיד־דלק וכו'. קיימת גם הצעתו של ד"ר ל"מ הרברט (הרופא העברי 1939.2 ע' 77) להשתמש במלה דלק בתור Praefix במקום Suffix, וכן יצא דלק־פרק, דֶּלֶק־עין, דֶּלֶק־עין וכו', צורה יותר יפה מהקודמת.

(8) אותו המחבר הציע גם את הסופית -ן, כלומר המשקל פעֶלֶן לכל שמות העצם הגומרים בשפה הגרמנית ב־er-, כגון Blutbildner, Pneumoniker, Arthriker, דלק־פרקן, דלק־ריאתן, בעל השחפת = שחפתן, בעל הקבסה (Aufstossen = קבסתן וכו').

(9) לשמות ההקטנה (Diminutio) הציע הרברט את הסופית -יֶן, „גוף—גופיֶן, מוח—מוחיֶן (Cerebellum), סימפוניֶן (Bronchiolae), עורקיֶן, פטמיֶן, כיסיוֶן וכו'. הצעה אחרת להבעת ה־Diminutivum היא „פָּעֵל־עֵלֵל" או „פלפיל" כגון כלבלב או גופיֶן, ראשיש — Capitulum (ד"ר י' ריבלין) וגם „פעלית" תעלה—תעלית (Canaliculus), פטמית (Papula), כיסית (Vesicula), כרסית (Ventriculus).

(10) לחלקי הגוף מסוימים מציע ד"ר הרברט (שם) את הצורה -ן, כגון תוספתן (Appendix), תריסרן (Duodenum), סומאן (Caecum), גססן (Colon, Dickdarm), צממן (Jejunum), נדדן (Vagus), אהדן (Sympathicus).

(11) לבעלי מקצוע השונים ברפואה, הסימן: הסופית יֶן מקצועיֶן = מומחה ל... (Specialist)—פנימיֶן (Internist), נתחיֶן, תחלואיֶן (Pathologist), מתגיֶן (Bacteriologist), עיניֶן (Oculist), אוניֶן וכו'.

(12) את החכמות השונות או המקצועות השונים: ע"פ הסימן, נות, כגון: מתגנות (Bactriologia), אוננות, עיננות, פנימנות, נתחנות.

(13) פעולות ומצבים רפואיים שגומרים בלטינית בסופיות -ia, -sis, -es מציע ד"ר הרברט (שם) להביע לפי הדוגמה „פֶּעֶלָת“, כגון: גרודת (Irritabilitas, Reizbarkeit), פְּרֹודת (Lysis), פְּלֹוגת (Paresis, Rhagia), יִצֹובת (Stasis), שתוקת (Plegie), שְׁבוֹרֶת (Krisis), חֲבוֹטֹות (Chock), רְגוֹשֶׁת (Empfindlichkeit), רְקוֹקֶת (Ptysis), עֲצוֹבֶת (Neurosis), כְּחֹולֶת (ולא כְּחֶלֶת — Cyanosis).

במקרה שהשורש לקוח מהגזרות ע"ו או ע"י יש ליצור את המונחים לציון הפעולות או המצבים הרפואיים על פי הדוגמה „תפולה“, כגון: תזונה, תמוטה (Collaps), תמותה (Mortalitas), תנודה (Beweglichkeit).

(14) להבעת תהליכים רפואיים כדאי להשתמש במשקל „תַּפְּעָלָת“. כגון: תנסעת (Implantation), תוצרת (Production) (הפעולה): תצבעת (Chromia, Färbungs-vorgang), תִּלְכֶּנֶת (Combustio), תִּקְרַנֶת (Irradiation).

(15) הדבר הנולד, היוצא כתוצאה מהתהליכים הנ"ל: מְכֹנָה (Brandwunde), מְשָׁקַע (Ablagerung, Satz), מִיכֵל (Inhalt), מִצִּוָּה (Gebot), מוֹצֵר (Product), מְנַטֵּעַ (Implantat).

(16) בתים, חדרים מכונים רפואיים יציין המשקל „מִפְעֵלָה“, כגון משטרה, מחלבה, מעבדה, מחטאה (Desinfektionsraum), מנשמה (Inhalatorium), מנתחה (Operationssaal) וכו'.

(17) המלים לרקמות הגוף ייוצרו ע"י הוספת הסופית „-ית“, כגון: עֲבִיבִית (Dura mater), רִכְכִּית (Pia mater), דְּמִית (Netzhaut, Gefässhaut), חִיצוֹנִית, אִמְצָעִית, פְּנִימִית (Externa, Media, Intima), זִגּוּגִית (Lamina), רִירִית, מִימִית, סְפּוֹגִית (Spongiosa) וכו'.

(18) המונחים לשכבות יוצרו ע"פ הצורה „פְּעוֹלָה“: קְרוֹם, כְּסוּי, חֲפוּי, לְמַשֵּׁל חֲפוּי פָּנִים (Entoderm), חֲפוּי-תוֹךְ (Mesoderm), חֲפוּי-חוּץ (Exoderm), סְלוּי (Mesenterium) וכו'.

(19) יצורים כתוצאות מפעולות ותהליכים יובעו בצורה „פְּעִיל“, כגון: „יציר“, פְּעִיל (Produkt), שְׁתִּיל (Transplanat), פְּרִישׁ (של עצם) — Sequester, סְחִיף (Embolus), קְרִישׁ (Thrombus), פְּלִיט, שְׁחִיל, פְּרִיד חֲשְׁמִלִי (Elektrolyt), זִקִּיק (Follikel), פִּקִּיק (Infarkt), בִּקִּיעַ (Hernia) (א' גולדשטיין).

(20) ואולם המשקל „תַּפְּעִיל“ ישמש סימון ל„תהליך“ התחלואי המביא ליצירים אלה, כגון תסחיף (Embolia), תִּקְרִישׁ (Thrombosis), תִּפְקִיק (Infarkt-bildung), תִּשְׁחִית (Ausmerzung).

(21) סימון למצבי הגוף השונים: ע"פ המשקל „פְּעִלָּה“ או פְּעוֹלָה כגון: חוֹלְשָׁה (Asthenia), טוֹרְפָה („Trophia“), זִנּוּנָה (Ernährungszustand), עֲלִי-טוֹרְפָה, תַּת-טוֹרְפָה, דְּמוּמָה (Aemia), עֲלִי-דְמוּמָה (Hyperaemia), חֲסֵר-דְמוּמָה (Anaemia) וכיוצא בהן, חֲמוּמָה (Wärmezustand).

(22) את הדברים הקיבוציים, הכוללים, ראוי לסמן ע"י המשקל תַּפְּעֵלָת, כגון תִּשְׁרֶת (Muskulatur, קבוצת כלל השרירים), תִּרְהוּט (Mobiliar), תִּכְשׁוּרֶת (Inventar), תִּחְבוּשֶׁת (Bandage), תַּעֲצוּבָה (Plasma), תִּפְרוּטֶת (Spezialisierung), תִּחְמוּשֶׁת (Ausrüstung), תִּנְגוּדָה (Resistenz), תִּצְלוּבָה (Chiasma), תִּסְכּוֹכָה וכו'.

(23) לתיאור הצורות והכלים אפשר להשתמש ב„סגוליים“ „פֶּעֶל“ וכו' כפי שהרבו לעשות קדמונינו הפיטנים בימי הביניים¹ וכמוהם המתרגמים של כתבי רפואה בימי הביניים².

במידה שאין הצורה הסגולית עדיין תפוסה ע"י מובן אחר, כדאי להמשיך בעקבותיהם, כגון: אָנְף (כעס, חרון), הָשָׁל (אפיסת כוחות), קָשָׁל (Fehlleistung) חמד, תרף (במקום רפוי), וָסַת (הרגל), הֶלֶךְ, אָרָךְ (Heilvorgang) כָּפָה, נָשַׁם, סָכַת (Abhorchen), עָרַג (תאית נפש), שָׁגַג (Irrtum), שָׁקַד (התמדה) וכו' — מָרַח (Pfaster), קָדַח (Entzündung), בָּחַל, בָּעַת, גָּעַל, זָעַק, רָחַשׁ, תָּאב (Zunz 389). (24) המשקל המתאים לכוחות, הגורמים את המצבים הוא „פועל“ כגון: עוצם, חוסם, אוטם, עז, יוכש, פָּח, גוֹדֵשׁ, זוֹהֵב, צָח, טוהר, גודל, רב, עוֹפֵת Flugkraft (צונז שם).

(25) בשורשים ל"ה יפה לבטא את הפעולה והתכונה ע"פ המשקל „מפל“, כגון: מָחַל (Erkrankung), מָחַץ, מָעַט, מָצָן, מָעַשׂ וכו' (צונז שם).

(26) והשורשים ע"ו ע"פ המשקל „מפור“, כגון מָצוּל, מָרוּם (שם).

(27) מלים למושגים מופשטים כדאי ליצור ע"פ המשקל „תפעול“ כגון: תענוג, תחמוד, תעצום, תגמול, תרבות.

(28) בשביל צורות הרפואות יפה השימוש במשקל „פעל“, כגון: מוהל, צוהר, רוקח, בושם, מורח.

(29) רפואות ממש והדומה להן, ששמותיהם הלועזיים נגמרים עפ"ר בניב in- יפה להביע גם בעברית בסופית הזאת: „פעלין“, כאילו היתה צורת רבים של החמרים הללו; אחדים יש להשאיר בצורתן הלועזית; פלפלין (Papaverin), רעלין, ארסין (Toxin), פִּיבְרִין, אדמין המרה (Bilirubin), סטריכנין, חמצין וכו'.

(30) המשקל „פְּעִיל“ כבר הוכנס לשימוש להוראת היכולת והעלילות, המובעות בגרמנית ע"י הסופית -lich, -bar; סדיר (ordentlich), פעיל (tunlich), לחיץ (drückbar, pressible), חמיר (ernstlich) שָׁמִיעַ (hörbar).

(31) שלילת ההוראה הנ"ל אפשר לבטא בשני אופנים:

(א) או: בלתי סדיר, בלתי לחיץ, בלתי פעיל, או

(ב) ע"י הוספת ה-Praefix „נטיל“ לשם העצם, נטיל לחץ (decompressibile) נטיל-מתח (atonisch), נטיל-סדר וכו'.

(32) עלינו להבחין בין התוארים של הפֶּעִיל והסְבִיבִי המוחלפים לעתים קרובות, למשל: שביר brechbar עלול להישבר, ו„שבירני“ brechsam נוטה לשבור תמיד; סביל erträglich, ertragbar ו„סבילני“ leidend, נוטה לסבול בדרך כלל; גמיש biegsam גמישני beugungsfähig, וכך הלאה.

(33) להבעת תואר הפועל אנו רגילים להשתמש בסופית „-ית“, ובה אנו יכולים להרחיב עוד הרבה וליצור מונחים כגון: סרוגית (alterierend), ראי־דקית (mikroskopisch klein), תחלואית (pathologisch), קבועית, רשמית, תקינית, ראשונית (primär), שניית, שלישית וכו'.

1. עיין L. Zunz. Synagogale Poesie. 1920* p. 386 ff.

2. השווה M. Steinschneider. Catalog d.Hebr.Hss. Hamburg.1878 p.190.

(34) שפתנו לקויה וענייה ביצירת שמות ותוארים מורכבים, בכל זאת יש דרכים להתגבר על המכשול הזה ולהעשיר את השפה ע"י סיפוח מלה מתאימה בצירוף מקף בינה ובין השם, כדוגמת: איסדר, רב-גונוי, קל-דעת, מד-חום, כבד-פה, מר-נפש וכו'.

(35) לשם יצירת שמות העצם לציון בעלי מחלות או מומין אנו יכולים להמשיך בשימוש הנסמך בעל: כגון: בעל דלק מוח (Encephalitiker), בעל-מום, בעל-קדחת, בעל-שגעון (Paralytiker) וכו'.

(36) הרכבים חוזרים ונשנים, צירופי-מלים אשר מקצתן כבר השתמשו בדיבור אביא להלן: בעדי (בעד durch, hindurch) — Dia, למשל: בעדי-חום (Diathermia); נגדי — Anti, נגדי-חום (Antipyretikum), נגדי-קדח (Antiphlo-); על-גירודת (Hyper-; Überempfindlichkeit; Hyperirritabilitas); על-טרופה (Hypertrophia); רב- (poly-; רבגוני, רב-צורתי (Polymorph) רב-גרעיני (Polynuclear), רב-שתונת (Polyuria), אל- (a-; an-, un-, -los) נטיל- (nervlos), א"א גולדין, כגון: איסדר, אל-מות, אל-דעת, אל-מצפון; נטיל-עצב (nervlos), א"א גולדין, הרופא העברי ב' א' 107 מציע את הסופית דק — Mikro-, ראי-דק (Mikroskop), חידק, שמעידק (Mikrophon); יוצר — blast-, יליד — genous, genosus, או זיר, יציר — plast, כ"כ אפשר להציע אהב — phil-, פרא — phob-; ספייף — Dys-, סליף-מוג (Dyskrasia), סליף-בישול (Dyspepsie); קביל או קבל para במובן דומה ל..., קבל-טיפוס (Paratyphus), קבל-שיתוק (Paraplegia), יתיר, ספיח-טפיל — para- (במובן מיותר, טפיל) יתיר-כלית-דלק (Paranephritis), מצד — para- במובן על ידי (Parathyreoidea), מסב — peri-; דמוי-oid, דמוי-טרטן (Cancroid), דמוי-עמילן (Amyloid), דמוי-טיפוס (Typhoid); שיב — re-, שיב-תיקון (Restitutio) שיב-תקן (restituieren) שיב-ביצור (Wiederherstellung).

(37) לפעמים יש אפשרות ליצור מוח חדש, המורכב משתי מלים, ע"י השמטת אות אחת ושינוי הכתיב, אולם בלי לשנות את הקרי והמבטא, למשל: מגדלור, "חרומף" וכדומה. אכן יש להתרחק תכלית ריחוק מיצירות מפלצות המלים, כפי שנהגו לעשות זאת בראשית ימי "הרפואה" (כתב העת הרפואי בארץ) ועוד כעת מצד חברינו באמריקה, שאין להם קשר ישיר ללשון החיה, כך נוצרו שם מלים כגון "אָדְמֶינֶס" (אד מעי הגס) "אלארכבי" (abarticulär), מימיכלור (מימן, כלור) וכדומה.

(38) בעיה כאובה מאד היא יצירת פעלים חדשים בעברית, בפרט במקרים, אשר שם העצם לאותו דבר נקבע ונשרש בצורתו הלוועזית, כאן ברצוני להציע כמה דרכים, אשר באחת מהן אפשר להשתמש פה ושם, אע"פ שגם הן אינן משביעות רצון בכל המקרים.

(א) במקרים אחדים אפשר לתרגם את הפועל של המלה הזרה ע"י הרכבת שני פעלים עברים, כדוגמת הצנע-לכת, הנמין-עוף; התקרב ונהור ל zu-fließen; התרחק ונהור ab- wegfließen; העביר ושתול transplantieren.

(ב) במקרים חוזרים ונשנים ע"י הכפלה: סבסב zirkulieren, טפטף tröpfeln (עמל sich mühen), עמלל tränieren (מעומלל), תהתה meditieren.

(ג) במקרים שה"הפעיל" יכול לשמש מקור לטעות או לגרום אי-הבנה, יש להשתמש ב"אפעל". אילו רצינו להביע heptatisieren, הכבד, הרי היו

חושבים „עשות יותר כבד“ (beschweren). משום כך אומרים כאן „אכבד“ ומכאן אכבדה, איכבוד (Hepatisatio) „אכתם“ (luteonisieren), אכתמה (Luteonisatio) בדומה לאזכרה, אזהרה, אכובה וכו', טפל behandeln, אטפל Kurieren, איטפול Kur, אפטר abreagieren.

(ד) בשרשים בעלי עץ או עץ אפשר להשתמש במשקל פיעל המרובע. „פּוּל“, כגון מיים verwässern; מוּם (מים) zum Krüppel schlagen; חוּשׁ (חוש) sensibilisieren; כִּיב (כיב) ulzerieren; גוּשׁ (גוש) וכו' koagulieren. (ה) דוגמה אחרת היא פועל מורכב משם העצם המורכב, מן אל-חוש (Anaesthesia): אלחש, אלחוש (anaesthisieren).

(ו) יצירת פעלים מן שמות, כגון מן צנור: צַנַר vaskularisieren, מן מורסה קֶרֶס vereitern.

(ז) כדי לשנות מן המובן הרגיל אפשר להשתמש במשקל פעלן: צבוע färben, צבען pigmentisieren; קבוע festsetzen, קבען, יצבן stabilisieren, אבן versteinern, אבנן petrifizieren וכו'. צונק בספרו הנ"ל מביא עוד דוגמאות מפייטני ימי הביניים שיצרו פעלים מתוארי הפועל ואפילו מלות וע"ש.

נ. סיכום

הריני חוזר ומדגיש שיש לתרגם מונחים לועזיים רק לצרכי שימוש בשיחות בין בעל מקצוע להדיוט במקצוע זה, זאת שאר המונחים טוב להשאיר בלתי מתורגמים, רק בלבוש עברי במסגרת עברית עד כמה שאפשר. למשל הסיומת הלטינית osis תיהפך ליוזה, כגון לבקוציטוזה, קוניאוזה, וכו'. אינני עומד בהצעת הקודמת לתרגם את ה-Leucocytosis ב-„לבנוזה“ או את ה-Koniosis ב-„פחמנוזה“.

והוא הדין לגבי המונחים המציינים את הגידולים בסופית היוונית — oma כגון Epithelioma, Myoma, Myxoma, Carcinoma, Sarcoma. כאן אין צורך לתרגם או לשנות את הצורה כלל וכלל ואפשר ליצור אפילו שם התואר בעברית: מיאומה — מיאומתי, קרצינומה — קרצינומתי, ולא „שרירומה“, בשרומה, רירומה וכיוצא בהן.

ד"א פרידמן מציע להביע את שם התואר הגומר עפ"ר בלטינית -alis aris- בשם הלועזי בצירוף סיומת „רית“ או „ית“ העברית, למשל: „טיביאלי“ tibialis; „אולנרית“ ulnaris.

כל הסיומות הלטיניות ב-ion ium (בצורה העברית „יון“, כגון: קאלציון Calcium), נטריון (Natrium), אוריפיציון (orificium) וכיוצא בהן, בנוגע למושגים „עלה“ או „מדוה“ (= כאב תמידי), המובעים בלועזית בסופיות -pathia או -algia, כגון Aortalgia, Cardialgia, Arthropathia וכדומה, הצעתי להשאיר את המונחים בצורתם הלועזית הנשמעים יפה גם בעברית: „קרדיאלגיה“, או במקרים שיש צורך לתרגמם מהטעמים הנ"ל אפשר להוסיף את המלה „דוֹקָה“ (דוי, מדווה) לאיבר הנגוע, כסיומת קבועה, כגון „עורקדוקה“ (Aortopathia), אֶנְדוֹקָה, פֶּרְקָדוֹקָה (Arthropathia), קִיבְדוֹקָה וכו'.

בהצעותי הנ"ל לא באתי לדרוש מ"ועד הלשון" לקבל דווקא צורות אלו שהזכרתי — כי אני בעצמי אוכל להציע עוד צורות רבות — אלא להביא חומר לעיון, ולשמש מורה דרך לבעיות העומדות לפני הסופר העברי, הרואה צורך לכתוב בשפה, אשר לא התפתחה עם התפתחות המדע במאות האחרונות. ספרי מדע רפואיים מקוריים בעברית אין לנו אלא בכ"י, וגם אלה לא מן המאות האחרונות. ועד הלשון צריך קודם כל להתעסק בשיטה, שהצעתי וא"כ לדון על כל "פרטי הכללים". אם בכלל יקבע כללים, יקבע את המשקלים הטובים והמתאימים למושגים הנדונים. השיטה לייחד משקלים למושגים מיוחדים מקילה בהרבה על ההבנה וההדדית.

ועדת מונחי הרפואה הירושלמית צריכה לבוא בדברים עם אנשי מקצוע בת"א ובשאר חלקי-הארץ וכן עם חברינו המעוניינים באמריקה, כדי לקבוע כללים כגון אלה. כללים אלה יוצעו א"כ לוועד הלשון המרכזי לאישור או לדחיה או לתיקון. על סמך הכללים הקבועים, המאושרים ע"י ועד הלשון קל יהיה לכל ועדה וועדה, ואפילו לכל חבר וחבר, שלמד את דרכי הכללים הללו, ליצור מאליו מונחים חדשים, שיבינם כל אחד ואחד, בלי חשש ללכת שולל או לכתוב או לדבר מלים בלתי מובנות או בלתי ברורות לקהל השומעים והקוראים. מובן, שגם קביעת הכללים אינה פותרת את כל השאלות, והועדות ללשון הרפואית בארץ ומחוצה לה צריכות לעמוד בקשר תמידי. ישיבות משותפות של כל הסניפים צריכות להתקיים לכל הפחות פעמיים בשנה, ישיבות משותפות בין ועדות הארץ וחוף לארץ לכל הפחות פעם בשלוש שנים.

קביעת הכללים אינה משחררת אותנו גם מהדרישה להוציא בקרוב מלון רפואי עברי, מסודר לפי הא"ב העברית, אשר בלעדיו כל עבודה מדעית בעברית נדונה לכשלון¹.

הסקירה הנ"ל על מה שיש ליצור, או מה שכבר נקבע בשדה המונחים הרפואיים מוכיחה, שאין אנו צריכים להישאר בחיבורינו אלמים ודלים בהבעת מחשבותינו המדויקות מסאת, "עווי שפתנו" (כפי שכתב מתרגם הרמב"ם בהקדמתו לספר הטחורים, וכמו שמתלונן המתרגם של ספר פילוניוס על הדבר, בימי הביניים). בעזרת הכללים הללו נוכל להרחיב את שפתנו, שהיתה מוזנחת בדורות הקודמים, מפני חטאינו שגלינו מארצנו. נחדש את השפה, נעשיר אותה באוצרות התרבות שכדאי, שלא יאבדו. וכך נוכל להתקדם וליצור רפואה עברית חדשה ומחודשת בכל המובנים. בדרך זו נחפש ונמצא את החוט המקשר אותנו אל חכמינו הרופאים שקדמונו.

רק בהמשך התרבות המסורתית יראה קסמה של תרבותנו עתיקת-יומין.

(1) בהזדמנות זו הריני שמח להודיע, שעלה בידי לאסוף אוצר מונחים רפואיים בעברית, המכיל שש רבואות כרטיסים ויותר, בו נמצא החומר מכל הספרות העברית העתיקה והספרות המקצועית בעברית של ימי הביניים (מעובד ע"פ כ"י רבים) ועד לימינו אנו. האוצר מביא את מקור המלים (מראה מקומות), פירושן המילולי, פירוש המושג בקיצור נמרץ, תרגום המונח בלטינית וגרמנית, לעתים מובאים שמות נרדפים לכל מונח. אוצר זה זקוק לעיבוד ע"י חבר עובדים מטעם ועד הלשון. דבר זה לא יתכן שיעשה בקרוב, אבל תמצית האוצר, מלון שימושי קטן, המכיל בראש גם את השיטות הכוללות בקביעת המונחים הרפואיים, ראוי הוא, כי יראה אור בקרוב.

ניקוד מלים בין-לאומיות

כל מי שמעיין במלים הלועזיות המובאות בספרות החדשה (כגון פרסומי ועד-הלשון, פרסומי בעלי המקצועות השונים, ספרי-לימוד, מלונים חדישים וכד'), הוא מוראה לדעת את הערבוביה השורה בהעתקת תנועות לועזיות לעברית. כך למשל נמצא בפרסום אחד: אֶלקטרו (האל"ף בחטף-סגול), בשני — אֶלקטרו (אל"ף סגולה ולמ"ד רפויה), השלישי כותב: אֶלקטרו (אל"ף סגולה עם למ"ד דגושה), הרביעי — אֶלקטרו (אל"ף צרויה) וכיו"ב רבים. ואולם אין הדבר מתמיה; הלא עד-עתה לא נקבעו כללים מחייבים, אשר עליהם יוכל להסתמך המעתיק תנועות מלעז לעברית, וכל איש — הישר בעיניו יעשה.

בשאיפתי להכניס קביעות וחוקיות בדבר סידרתי את המלים הבין-לאומיות שליקטתי — לקבוצות בעלות תנועות שוות או דומות, על-מנת למצוא את הקו המשותף שבהן ולקבוע חוקים כלליים.

מן הדוגמאות שאספתי גזרתי את „כללי העתקת תנועות מלעז לעברית“ שאת תריסר עקרוניהם ניסחתי כדלהלן:

- (1) התנועות הלטיניות a—e—i—o—u מועתקות לעברית ככה: a ע"י קמ"ץ-גדול (ֿ), פת"ח (ֿ), חטף-פת"ח (ֿ); e ע"י ציר"ה-חסר (ֿ), סגול-חסר (ֿ), חטף-סגול (ֿ); i ע"י חיר"ק-גדול (ֿ), חיר"ק-קטן (ֿ); o ע"י חול"ם-מלא (ֿ), חול"ם-חסר (ֿ); u ע"י שור"ק (ֿ), קבו"ץ (ֿ).
- (2) בדרך-כלל משמשות: תנועה גדולה — בהברה סגורה מוטעמת או בהברה פתוחה, תנועה קטנה — בהברה סגורה שאינה מוטעמת, חטף-פת"ח וחטף-סגול — בהברה פתוחה המתחילה ב"א' או ה'.
- (3) ההברות תהיינה בעברית פתוחות או סגורות — בדרך-כלל לפי הלעז (ואולם ע' להלן, עיקרון 8).

- (4) פעמים משתנית כמותה של תנועה לועזית בהיעתקה לעברית, לפי חוקי ההגאים העבריים, כגון אֶנסִטִּטוּט (ולא אִנסִטִּטוּט, למרות Institutum). לִיקְרָגוּס (ולא לִקְרָגֻס, למרות Lycurgus).

- (5) במלים מודרניות לא תיהפך שום תנועה לועזית לשווא.
- (6) אם הברה מתחילה בשתי-אותיות, תנוקד האות הראשונה שלה בשווא-נע, שאין לבטא, כגון בְלוּם (קרי Blum ולא Belum).
- (7) תנועה גדולה (חוץ מקמ"ץ-גדול) משמשת בהברה פתוחה, אפילו אם זו נסמכת ל"ב"פ פשוטות או להברה המתחילה באות שוואית, כגון גלובוס, טריבון; פרוגרס וכ'.

1. 'הסתמכתי בדרך-כלל על הלעז העקרי — על היוונית והלטינית, כי מהן או מיסודותיהן

לקוחות כמעט כל המלים הבין-לאומיות.

(8) שווא יחידי באמצע המלה – הוא שייך להברה הקודמת (פעמים אפילו בניגוד ללעז, כגון פֶּטֶרֶון > pa-tron). פרט למקרים כגון פֶּרֶר־פֶּקֶט, דִּיא־גֶרֶם, פֶּרֶא־גֶרֶף וכד' שבהם ההרכב עודנו מורגש.

(9) שני שוואים באמצע המלה – הראשון שייך להברה הקודמת (אֶס־טְרֹלוגִיה), פרט למקרים כגון אפֶר־סְטְרוֹף וכד' שבהם ההרכב עודנו מורגש.

(10) האותיות בגִ'ד־כפִ'ת מקבלות דגש־קל, והיינו גִדְכִ'ת – לפי חוקי הניקוד העברי (א), בִ'פ – לפי הגייתן בלעז (ב). דוגמאות: (א) גִיאולוֹג, דִיאֶדֶם; (ב) קלוב (> club; ולא קלוב), סֶפְקולצִיה (ולא סֶפְקולצִיה), פֶטום (> fatum; ולא פֶטום) וכו'.

(11) אות כפולה (חוץ מן ff < פֶ, rr < ר') תסומן בעברית ע"י דגש־חזק, כגון גֶרֶמוֹפֹן (בשתי מ', מן grammophon) וכו'.

(12) בכתב העברי אי־אפשר להבדיל בין האותיות הפשוטות b—p—f—r לכפולות bb—pp—ff—rr ע"י דגש־חזק אלא ע"י התנועה הקודמת, והיינו: תנועה גדולה – לפני האות הפשוטה, תנועה קטנה – לפני האות הכפולה, כגון אֹפּוּס (פ' אחת, מן opus) לעומת אֶפּוּזִיצִיה (שתי פ', מן opposition), גֶרֶפִיקָה (פ' אחת, מן graphica) לעומת אֶפֶקֶט (שתי פ', מן affect), אִירִיס (ר' אחת, מן iris) לעומת אִירִיגַצִיה (שתי ר', מן irrigation) וכו'.

בפרקים הבאים הכנסתי רק דוגמאות „חוקיות“; למשל בפרק „התנועה e“ הובא כדוגמה „אֶלֶקְטְרוֹ“ ולא הצורות „אֶלֶקְטְרוֹ“, „אֶלֶקְטְרוֹ“, „אֶלֶקְטְרוֹ“, „אֶלֶקְטְרוֹ“, „אֶלֶקְטְרוֹ“ שדווקא ניקוד זה האחרון היה נחשב כמקובל יותר; שהרי כוונת מאמר זה היא לגזור כללים ולבאר אותם ע"י משלים מתאימים, ולא להראות את כל האופנים והצורות אשר השתמשו בהם עד־עתה.

I. התנועה a. היא תועתק:

(א) בהברה פתוחה שאינה נסמכת ל־בִ'פ – ע"י קמ"ץ, כגון אָנוֹדָה (> anoda), אָנאסטיגמטי, אָסימפטוטה, אָצטון, אָרתמטי, בָּסיס, בָּסיליקי, גִלְדִיאטור, מִיכְנִי, קְתוּדָה; אֹרְסִיה (> aversion), קוֹרְלָצִיה וכו'.

הערה 1. אם ההברה הנ"ל מתחילה באות גרונית, יש נוהגים להעתיק את ה־a בחטף־פת"ח, כגון אֶטוֹנִיה, אֶנאקולות וכו'.

הערה 2. אם הברה פתוחה מסיימת מלה – ה־a שלה יועתק ע"י קמ"ץ־מלא (ה־), כגון פִּבְרִיקָה וכו'. – אציע לדון את התחילית (=פריפיקסום) כמלה ולהעתיק גם את ה־a הסופי שלה לא ע"י קמ"ץ־חסר (־) אלא ע"י קמ"ץ־מלא (א־), כגון אֶנאטוֹמִיה, פֶרְאִדִגְמָה, קֶטָלוג וכו'; בפרט לפני הברה המתחילה באות שוואית, כגון אֶנאכְרוֹניזֶם, פֶרְאגְרָף, קֶטָסטרופָה וכו'.

(ב) בהברה פתוחה הנסמכת ל־בִ'פ – ע"י פת"ח, כגון אָבָקוּס (> abacus), אֶבִירטוּס, אֶפּוֹתִיקָה, זֶפּוֹן, יֶפְנִי, סֶטְבִילִית, פֶּפִין; פֶּבּוּלָה (> fabula) וכו'.

הערה. כדי להבדיל בין בִ'פ קלות (ב=b, פ=p) ובין בִ'פ חזקות (בּ=b, פּ=p) מוטב להעתיק את ה־a שלפני בִ'פ קלות לא ע"י פת"ח אלא ע"י קמ"ץ־מלא (א־), כגון פֶּאבּוּלָה, יֶאֶפְנִי וכו'; בפרט בסופו של פריפיקס, כגון אֶנאבְּסִיס, פֶרְאבְּסִיס וכו'.

(ג) בהברה סגורה מוטעמת — ע"י קמ"ץ, כגון קופל (<Kopal>), פברואר (Februār) וכו'.

(ד) בהברה סגורה שאינה מוטעמת — ע"י פת"ח, כגון נרקיס (<Nārciss>); סנרצה, אלגוריה, קופל — אַתְּלִיט (<athlet>), אַפְּרִיקָה וכו'; גם לפני ff <פ' או rr <ר' (ע' לעיל, עיקרון 12), כגון אַפֶּקט (<affect>), אַרְגוֹנְצִיָּה (<arrogantia>) וכו'.
(ה) בהברה סגורה כפלים — ע"י פת"ח, כגון בֶּנֶק, דיסקָנֶט וכו'.

II. התנועה e. היא תועתק:

(א) בהברה פתוחה — ע"י ציר"ה, כגון גֵּאודִיטִי (<geōdaetic>), גליצ'רין, הומוגֵנִי, היסטֶריה, טמפרטורה, מְרִידִיאַן, מְתוּדָה, נְגִטִיב, קוֹרְלִצִּיָּה; אֶלקֶטְרוֹ (<electro>), אֶלְגוֹרִיָּה, אֶרְתֶּמֶטִי, דֶּטֶקְטוֹר, מְכִנִּי, סֶטְסוֹסְקוֹפ, בִּסְלִיקִי וכו'; אפילו לפני ב"פ או לפני הברה המתחילה באות שוואית, כגון אֶפּוֹס (<Ēpos>), אֶפִּירוֹס (<Ēpirus>), דֶּפְלִצִּיָּה וכו'.

הערה. אם ההברה הפתוחה מתחילה באות גרונית, יש מעתיקים את

ה־e ע"י חטף-סגול (במקום ציר"ה), כגון אֶלְגִּיָּה, אֶנְרִגִּיָּה וכו'.

(ב) בהברה סגורה מוטעמת — או ע"י ציר"ה (ē) או ע"י סגול (ē) כגון אֶתְלֶט, קֶסֶטל וכו'.

(ג) בהברה סגורה שאינה מוטעמת — ע"י סגול, כגון טמפרטורה, פֶּטְרוֹסְלִינִין וכו'; אפילו לפני ff <פ' או rr <ר' (ע' לעיל, עיקרון 12), כגון אֶפֶקְטִיבִּי (<effective>), פֶּרֹמֶגְנֶטִי (<ferromagnetic>) וכו'.

(ד) בהברה סגורה כפלים — ע"י סגול, כגון אֶרֶךְ, מוֹמֶנֶט, קִילוֹהֶרֶץ וכו'.

הערה. אך בעברית הישנה הועתק ע"י ציר"ה, כגון נֶפֶט, נֶרֶד.

III. התנועות i, y. הן תועתכנה:

(א) בהברה פתוחה — ע"י חיר"ק-גדול (i, y), כגון אִירִיס, בִּסְלִיקִי וכו'; אפילו לפני ב"פ קלות, כגון טְרִיבּוֹן, טְרִיפּוֹלִיס וכו'.

(ב) בהברה סגורה סופית — ע"י חיר"ק-גדול, כגון אֲנִפִּינִיט, בִּסִּיס וכו'.

(ג) בהברה סגורה שאינה סופית — ע"י חיר"ק-קטן (i, y), כגון אֲנֶפְלִצִּיּוֹנִי, אֶרְתֶּמֶטִי, הֶגְרוֹמֶטֶר, הֶדְרוֹ, הֶסְטוֹרִיָּה, צֶקְלוֹאִיד; אֲמוֹבִילִי וכו'. — גם לפני ff <פ' או rr <ר' (ע' לעיל, עיקרון 12), כגון דִּפְרֶנְצִיָּה (<differentia>), אִרִּיגְצִיָּה (<irrigation>) וכו'.

(ד) בהברה סגורה כפלים — ע"י חיר"ק-קטן, כגון פֶּנֶג־פּוֹנֶג.

IV. התנועה o. היא תועתס:

(א) בהברה פתוחה — ע"י חול"ם-מלא (o, u), כגון אֲבוֹטוֹמֹבִיל, אֶלְגוֹרִיָּה וכו'; אפילו לפני ב"פ קלות, כגון גִּלּוֹבּוֹס, רוֹבוֹרִין, קוֹפֶל וכו'.

(ב) בהברה סגורה סופית — ע"י חול"ם-מלא, כגון קֶנְדִּנסְטוֹר, סֶטְטוֹסְקוֹפ וכו'.

(ג) בהברה סגורה שאינה סופית — ע"י קמ"ץ-קטן (o, u), כגון אֶסְמִיּוֹם, קֶנְדִּנסְטוֹר; אֶבְסֶטְרוֹקְצִיָּה, אֶפֶסִּי; אֶפֶרְטוֹן וכו'. — ואולם לפני ff <פ' או rr <ר' יבוא חול"ם-חסר (במקום קמ"ץ-קטן), כגון אֶפֶנְזִיבָּה (<offensiva>), קֶרְפֶּצִּיָּה (<corruption>) וכו'.

(ד) בהברה סגורה כפלים — ע"י חול"ם-חסר (o, u), מֶרֶן, קֶקֶס, קֶשֶׁט, שֶׁנֶט וכו'.

V. התנועה u. היא תועתס :

- (א) בהברה פתוחה — ע"י שור"ק (—ו), כגון ספקולציה וכו'. — אפילו לפני ב"פ קלות (1) או לפני הברה המתחילה באות שוואית (2), כגון (1) טובה, פופה (pupa >); (2) אלוטרציה, דופלכס וכו'.
- (ב) בהברה סגורה סופית — ע"י שור"ק, כגון סקרבוט, טרובדור וכו'.
- (ג) בהברה סגורה שאינה סופית — ע"י קבו"ץ (—), כגון רפרודקציה קבסקריפציה וכו'. — גם לפני פ' > ff או ר' > rr, כגון בפו (> buffo), דרו (> durro) וכו'.
- (ד) בהברה סגורה כפלים — ע"י קבו"ץ, כגון דרמאטרג.

VI. התנועה au. היא תועתק :

- (1) ע"י — במלים יווניות, לטיניות, רוסיות מעיקרא, כגון אָגוסט, אָטובוס, אָטוטיפיה, אָטרקי, גֶלְקִיה, טָרוֹס, נְוִטִיקה, פּוֹלוֹס, קֶקֶז וכו'.
- (2) ע"י — במלים גרמניות, כגון נוק-אָוט, גֶּוֹס, נורֶדו, קֶלֶזנר וכו'.

VII. התנועה eu. היא תועתס :

- (1) ע"י — במלים יווניות ולטיניות, כגון אָקלידס, אָרופי, הָוריסטי, קֶקֶזיטוסיס, פְּנוֹמְטי וכו'.
- (2) ע"י — במלים גרמניות, כגון גֶּומן, פְּרִוד וכו'.

VIII. התנועה ae. היא סומנה :

- (א) ע"י ציר"ה-מלא, כגון ארכיאולוגיה, פְּרִימיה.
- (ב) ע"י ציר"ה-חסר, כגון דיאטה, מורנה, סומוסתזה.
- (ג) ע"י סגול-חסר, כגון אדהזיה, אטמוספרי, אקוילונטי, בקטריאמיה, גאודטי, גינקולוגיה, ספטיצמיה, פיאמיה, קינסתזה וכו'.
- (ד) ע"י חטף-סגול, כגון הימפיליה.
- הערה. התנועה ae נחשבת בלטינית לתנועה כפולה (דיפתונג) ולא לתנועה פשוטה (מונופתונג, כמו בגרמנית). ל־ae לטיני זה מתאים בעברית סגול-מלא (כגון י של אבוֹתִיךְ או ה של זה) ולכן אציע להעתיק ככה: ארכיאולוגיה, פְּרִימיה; דִּיִּיטה, מוֹרִינה, סומוסְתִּיזה; אדהִיזיה, אטמוספִּירי, אִקוִילונטי, בקטריאִמיה, גיאודִיטי, גינקולוגיה, ספטיצִמיה; הימפִיליה וכו'.

IX. התנועה oe. היא סומנה :

- (א) ע"י ציר"ה-חסר, כגון טרגדיה (> tragoedia).
- (ב) ע"י סגול-חסר, כגון אֶסטרין (> oestrin).

1. ה-u של הדיפתונגים eu ו-au נחשב כעיצור (קונסוננט) גם ביוונית ולטינית (השווה < εὐ-αγγελιον > evangelium) וגם בעברית, והועתק בעברית חרשה — ע"י בי"ת (כגון אֶבְטֶרִיק, פֶּבְרֻמְטי) ובעברית החלמודית — ע"י בי"ת או וי"ו (אֶבְטֻמְטוֹס לעומת אֶתֻמְטִי, אֶבְגִּינֶס אצל אֶבְגִּינֶס וכו'). — יש להעדיף את ההעתיקה ע"י וי"ו כקרובה יותר למקור הלועזי.

הערה. גם ציר"ה וגם סגו"ל אינם מתאימים ל-*oe*. ולכן אציעה להעתיק תנועה זו ע"י אָ (אל"ף חלומה-סגולה) או ע"י ו' (וי"ו עם חול"ם וגריש; הצעת פרופ' סלזנר). כגון טרג'אדיה או טרג'ודיה, אסטריין או או'סטרין וכד'.

X. התנועה *aj* (= *ei*, *ai*).

תנועה זו תועתק ע"י *ֿי*, כגון אינְשֵׁטִין, נִימְסֶהורסט, פרנְהִיט וכד'.

XI. התנועה *ia*. היא תועתק:

(א) ע"י יָה' – בסוף-המלה, כגון אלְגִיה, אספְלֶרֶה וכו'. – וכן צ"ל: אנרגִיה, היסטורִיה (ולא אדְגִיה וכו').

(ב) ע"י יָא' – שלא בסוף המלה, כגון אספְלֶיִאדי, טריבִיִאלי וכו'.
הערה. יש מעתיקים יֶאָ או יָא, כגון אסוצִיָאטיבי, גלדִיָאטור, דיֶאגנוזה, דיֶאמגנטי, דיֶאפוזיטיב, דיֶאֲתוֹס, דיֶפֶרנֶציָל, מריֶדיָאן, פוטנֶציָל (במקום אסוצִיָאטיבי וכו').

(ג) ע"י יָה או יָא' – למניעת תלת-עיצור, כגון אוסטרִיה, אנגִ'יה, פְרִיאס וכו'.

1) *i* הנשמך לתנועה (כגון ב-*ia*, *io* וכד') נהפך ל-*j* לא רק בלשונות חדשות (כגון הגרמנית ובנווית, השפות הסלכיות, הצרפתית, האידיש וכו') אלא אפילו בלשונות הקלטיות. הוכח למשל ע"י מדידת קצבים של פיוטים קלטיים, שבלטינית היו מבטאים את ה-*i* שלפני תנועה לעתים קרובות מאוד כ-*j*. כגון *faciat* = *faciat* (2 הברות), *insidjantes* = *insidiantes* (4 הברות); *medjus* = *medius*; *meljor* = *melior*; *collegjum* = *collegium* (3 הברות). *pretjum* = *pretium* וכו'; בפרט היתה הגייה זו נפוצה בלטינית העממית, כמו שניכר מהצורות האיטלקיות כגון *prezzo*, *mezzo*, שאי-אפשר לגזור אותן מן *pretjum*, *medius*, אלא רק מן *pretjum*, *medjus*. גם צורות יווניות כגון *Zeús*, *ζῆς* (וג), *φαίω* וכו' גוזרים הבלשנים מן *pretjum*, *medjus*. מבטא זה שורה בכל חפוצות ישראל מימי-התלמוד (השווא *ἰδού* < *ἰδού* ולא איֶאָמין, *idiota* < הִדְיוֹט ולא הִדְיוֹט, *legion* < לִגְיוֹן ולא לִיגְיוֹן, וכו') ועד ימינו אנו (שומעים למשל: סוצִיָאלי ולא סוצִיָאלי), ולא כדאי לדחותו מפני איהו מבטא אחר, איטלקי או ספרדי כביכול [אפילו בלשונות אלו נחשבים *io*, *ia* וכד' כדיפתונגים וההתאמה היא: *gladia-to-re* (איטלקית) = גֶלֶדִיָאטֶרִי ולא גֶלֶדִיָאטֶרִי, הברה אחת יותר], *po-ten-cial* (ספרדית) = פוֹטֶנֶציָל (ולא: פוֹטֶנֶציָל, 4 הברות) וכד'.

2) בטקסטים מודרניים, מקובל: אספְלֶיִדי, טריבִיִלי וכד'. ואולם הכתיב המלא יָא עדיף מן החסר יָ, כי האל"ף בתור אס-קריאה היא "חוקית" בקיבת יו"ד או וי"ו קונסוננטיות, השווה צִיָא, פְנָאי וכד'.

3) תלת-עיצור או טריקונסוצציה – שלש אותיות זו אחר זו בהברה אחת בלי תנועה ביניהן, כגון *str* של *struma* < סְרוּמָה וכד'.

4) במקרים כגון *Istria* < אִסְטְרִיה (ולא אִסְטְרִיה = *Istrja*), *trio* < טְרִיו (ולא טְרִי) = *trjō* (*trjō* < טְרִיאָקונטה (= טרייאקונטה בכתיב בלתי-מנוקד של תלמוד ירושלמי) וכד'.

(ד) ע"י j — בחברה סגורה שאינה מוטעמת, כגון אמינטון, יקמין, מרידן וכו'.

XII. הרנוטה io. היא תועתס:

(א) ע"י יו, כגון אינפלציוני; רדיו, מריונטה, פוטנציומטר; ליגיון, ספיליון; יון; אירידיון, אסמיון, מנגליון, סיליציון, פלדיון, רודיון, רותניון וכו'. — וכן צ"ל רציונלי; אורניון, אצדיון, סנקיסיון (ולא רציונלי וכו').

(ב) ע"י יו² — למניעת תלת-עיצור, כגון ברייו, טרייו וכו'.

הערה 1. בעברית החדשה נהפך ion — לִיָּה (בהשפעת האידיש), כגון אינפלצְיָה, קוהִיָּה וכו'. — וכן צ"ל אדהִיָּה, אינסטלצְיָה, טרנס־פורמצְיָה, ספקולצְיָה, קורילצְיָה, ריפרודוקצְיָה (ולא אדהִיָּה וכו').

הערה 2. בעברית הישנה נהפך ion — יִין, כגון פסנטרין (*ψαλτρίον*), סנהדרין (*συνεδριον*), מונופולין וכו'.

הערה 3. השווא שלפני יָה, יָא, יו וכד' הוא „נע" (שאין לבטאו), ובכן (א) התנועה הנסמכת לשווא־נע הנ"ל היא גדולה, כגון הסטורִיָּה, הסטִירִיָּה וכו'. — ואולם במקום קמץ גדול יבוא פת"ח, כגון אַמינטון, אספקלִרִיָּה, רָדיו וכו'.

(ב) השווא הנסמך לשווא־נע הנ"ל הוא נח, כגון פוטנציומטר וכו'.

לא יסול ה-i ליהפך ל-j (כבדוגמאות בהערה 1), כדי שלא יתהווה ע"י זה תלת-עיצור, אלא בין i ובין התנועה שאחריה מתפתחת „אות-עור", והיא יו"ד או j. הן בלטינית (המדקדים מוכיחים למשל את הקרי patrius למרות הכתיב patrius) והן בעברית (השווא למשל גם גזירת הריבוי של ראשית: ראשית־ות < ראשית־ות < ראשית).

(1) ר' הערה 1 מתחת לקו של העמוד הקודם.

(2) ר' הערה 4 מתחת לקו של העמוד הקודם.

(3) ר' הערה 3 מתחת לקו של העמוד הקודם.

ה ע ר ו ת ו ה צ ע ו ת

א' אברונין

הגדת חידות

1

בלשוננו כרך י' חוברת א' עמוד 49 מובאה חידת הראב"ע (כהנא צג רוזין 107) ופתרונה.

תְּחִי תִשָּׁם כְּכֹל תִּשָּׁם

וְלִבִּי אֶת מְבִינִי יוֹד

תְּחִי תִשָּׁם וְתִצֵּי בִּם

תְּחִי סִמְךָ וּמַחְצִית יוֹד

הפרופיסור טורטשינר כוון לאמת, שהראב"ע רומז לארבע האותיות מס, וו, סמך, יוד, שהצי השם ככל השם מ=ס; ו=י; ס=מך; י=יוד והנה חצי השם וחצי סמך וחצי יוד אומר הראב"ע בפירושו ושע"כ פתר גם ר' דוד ילין ז"ל כך, אבל היכן יש רמז לו? טורטשינר אומר, שבטלת "חציו" מתכוון א"ע ל"חציו וו", והוא קצת דחוק. לי נראה, שהראב"ע כתב בפירושו, "וחצי וו" אלא שבכתב היד נצטרפו שתי המלים למלה אחת "ובמקום, וחצי וו" יצא, וחציווי". המעתיקים שלא הבינו טחקו את הוי האחרון ונקדו, "וְתִצֵּי".

נוסח החידה צריך אפוא להיות כך (עפ"י המשקל מַפְעָלִים מַפְעָלִים):

תְּחִי תִשָּׁם / כְּכֹל תִּשָּׁם

וְלִבִּי אֶת מְבִינִי יוֹד

תְּחִי תִשָּׁם / מִם יִתְצִי וְ בִּם

חצי סִמְךָ וּמַחְצִית יוֹד

בשורה השלישית צריך לומר "מִם" במקום "תִּשָּׁם". כי ה' זו נוספת רק לשם המשקל. מעיד הדיואן של איגר חידה 22, המעתיק, חצי מס' ומתקן למסה "המס" וזה ברור. השם, שאליו כיוון הראב"ע, קשה לכוון. אפשר שאין כאן שום שם אחר, אלא אותן ד' האותיות לבד, וייתכן, "מוסי" כדעת הפרופ' טורטשינר וייתכן גם, "סיוס" וגם "סמיו", ואל האחרון הזה אני נוטה, שכן יש כאן חידוד בתוך חידוד, ששם אחד כתוב ושם אחר "סמיו" בתוכו.

2

(שם) "צָבָאֵת חֲמִידו" (כהנא קיא) 'שורה שלישית). כדי שלא תחסר גם האות ד', קורא מ' במקום, ונכתב מכתב השם בספר", ותכתב יד כתב השם בספר". ולי נראה שבמקום "ונכתב מכתב" צ"ל "ונדרש מכתב" וכי והבוחר יבחר.

3

בפי' סתומים וחתומים עמ' 30 מביא מר הברמן חידה מאת הקראי מ' דרעי על פי לקושי קדמוניות עמוד צו.

* אין העברי פותר חידות אלא מגיד אותן (עין שופטים י', יד והלאה, או מוצא שם יר, יח) רק את החלום הוא פותר.

חֲסֵר אֶף גַּם חֲסֵר עֵין וְאֶזֶן	חֲסֵר עֵין וְחֲסֵר יָד גַּם חֲסֵר פֶּה
בְּזוֹ אוֹחֲבֵיו מִזֵּן אֵלָיו זֶן	חֲסֵר בְּגֵד חֲסֵר לֶחֶם וּמִפֶּיךָ
וּחְבֵרְתּוֹ יָאוּ כָל שֶׁר וְאוֹזֶן	חֲסֵר עֶצֶת חֲסֵר חֲכָמָה חֲסֵר בֵּין
וְקִנְיָנוֹ מִתִּי חֲכָמָה בְּמֶזֶן	שְׂרֹךְ נֶעַל מַחִירוֹ בֵּין צִרְכִּים
וְדָאָה שְׁבִתּוֹכּוֹ מִן בְּנֵי־לֵוִי	וְלֹא תִדַּע שְׁמוֹ כִּי אִם בְּעֵינֶיךָ.

הַחֲסֵר מִסְתַּמֵּךְ רַק בַּתְּחִילָה קֶצֶר: הַעֲשֵׂה, וְאֵינוֹ מִפְרֵשׁ כְּלוּם. אוֹלָם פִּינְסָקֵךְ מִבְּאֵר: „לִמְלֹחַ עֵינֶיךָ שְׁנֵי מִבְּנִים, מִה שֶׁהוּא לִשְׁוֹן עוֹף יָדוּעַ וּמִה שֶׁהוּא לִשְׁוֹן עִם בְּרוֹל וּלְשִׁנִּיהֶם. כִּיּוֹן כֹּאן, וּמִתְעוֹרְרוֹת שְׁלוֹשׁ שְׁאֵלוֹת: (א) לִמָּה כִּיּוֹן הַשְׂוֹאֵל לְעֵינֶיךָ, עוֹף שֶׁאֵין לוֹ שׁוֹם רִמּוֹ וְעֵינָיו כֹּאן. (ב) הֵיכֵן מִצֵּא רִשְׁמֵי עֵינֶיךָ בְּמִבְּנֵי עִם בְּרוֹל? (ג) מִה זֶה „וְדָאָה שְׁבִתּוֹכּוֹ תֵּךְ בְּנֵי־לֵוִי“.

וְהַנִּכּוֹן, כִּי הַמַּחְבֵּר לֹא כִּיּוֹן לְשׁוֹם עוֹף בְּשֵׁם עֵינֶיךָ, אֲלֹא רַק לִמְלֹחַ עֵינֶיךָ חֲסֵר יוֹד שֶׁהוּא עִם וְהִיָּה צָרִיךְ לִזְמֵר „וְלֹא תִדַּע שְׁמוֹ כִּי אִם בְּעֵינֶיךָ וְיֹדֵד שְׁבִתּוֹכּוֹ תֵּךְ בְּנֵי־לֵוִי“, אֲלֹא כִּדִּי לְהַשְׁמִיעַ אֶת הַקּוֹרֵא שִׁיחֲשֵׁב שִׁישׁ לוֹ עֵינָיו עִם עוֹפוֹת כֹּתֵב „דָּאָה“ שְׁבִתּוֹכּוֹ, שֶׁכֵּן דָּאָה בְּגִיטְשֵׁי יוֹד.

4

כִּדְיוֹאֵן שֶׁל רִי אֶלְעִזֵּר הַכְּבִלִי עִמִּי קָם חִירָה רִלָּה.

וְזֶר וְזָה וּמִשָּׁה עַל שְׂמָאלוֹ וְתִשְׁבְּעִים וְקָנִים עַל יְמִינוֹ.

כִּדְיוֹדֵי זֶל מִבְּאֵר זֶר וְעֵין בְּרֵאשׁוֹ=עוֹר. כּוֹוֹנָתוֹ בְּמֵה שֶׁאִמֵּר „וּמִשָּׁה עַל שְׂמָאלִי נֶעֱלָמָה מִמֶּנּוּ, וְלִי נִרְאָה שֶׁבְּמִקְוֶה „וּמִשָּׁה“ צִל „וְהַשֵּׁם“ רִל „אֵל“ אוֹ יֵה וְזָה הַשֵּׁם עוֹרָאֵל אוֹ „עוֹרָאֵה“.

תִּקּוּן טַעוֹת

הַעִירוּנִי עַל טַעוֹת מִצְעֵרֶת בְּמִאֲמָרֵי הַסֵּךְ וְהַסְכּוֹם „בְּלִשְׁוֹנִי“ כִּדְיוֹדֵי עִמִּי 233, הַעֲרָה 1. שֵׁם הַבְּאֵתִי מִלֵּת אֵילָן (בְּנִיקוֹד הַכְּבִלִי!) מֵאָה פֶּה מִגְּכָצוֹרֶת סְמִיכּוֹת. דּוּגְמָה זֹאת טַעוֹנָה מַחִיקָה, זֶה בְּנֵי־חַיִּים

חֲסֵר אֶף גַּם חֲסֵר עֵין וְאֶזֶן	חֲסֵר עֵין וְחֲסֵר יָד גַּם חֲסֵר פֶּה
בְּזוֹ אוֹחֲבֵיו מִזֵּן אֵלָיו זֶן	חֲסֵר בְּגֵד חֲסֵר לֶחֶם וּמִפֶּיךָ
וּחְבֵרְתּוֹ יָאוּ כָל שֶׁר וְאוֹזֶן	חֲסֵר עֶצֶת חֲסֵר חֲכָמָה חֲסֵר בֵּין
וְקִנְיָנוֹ מִתִּי חֲכָמָה בְּמִזֵּן	שְׂרֹךְ נֶעַל מַחִירוֹ בֵּין צִרְכִּים
וְדָאָה שְׁבִתּוֹכּוֹ מִדְּבִנְיָנוֹ	וְלֹא תִדְעַ שְׁמוֹ כִּי אִם בְּעֵינֶיךָ.

הַחֲסֵר מִסְתַּמֵּךְ רַק בַּתְּחִיל קֶצֶר: הַעֲשֵׂה, וְאֵינוֹ מִפְּרֵשׁ כְּלוּם. אִלֵּם פִּינְסָק מִבְּאֵר: „לִמְלֹחַ עֵינֶיךָ שְׁנֵי מִכְּנִים, מִה שֶׁהוּא לִשְׁוֹן עוֹף יָדוּעַ וּמִה שֶׁהוּא לִשְׁוֹן עִם בְּרוֹל וּלְשִׁנִּיהֶם. כִּיּוֹן כֹּאן, וּמִתְעוֹרְרוֹת שְׁלוֹשׁ שְׁאֵלוֹת: (א) לִמֵּחַ כִּיּוֹן הַשְׁוֹאֵל לְעֵינֶיךָ, עוֹף שֶׁאֵין לוֹ שׁוֹם רִמּוֹ וְעֵינֶיךָ כֹּאן. (ב) הֵיכֵן מִצֵּא רִשָּׁה עֵינֶיךָ בְּמִכְּנֵי עִם בְּרוֹל? (ג) מִה זֶה „וְדָאָה שְׁבִתּוֹכּוֹ תִּךְ בְּגִרְוֶיךָ.“ וְהִנֵּנוּ, כִּי הַמַּחְבֵּר לֹא כִיּוֹן לִשְׁוֹם עוֹף בְּשֵׁם עֵינֶיךָ, אֲלֵא רַק לִמְלֹחַ עֵינֶיךָ חֲסֵר יוֹד שֶׁהוּא עִם וְהִיָּה צִרִיךְ לִזְמֵר „וְלֹא תִדְעַ שְׁמוֹ כִּי אִם בְּעֵינֶיךָ וְיִדְעַ שְׁבִתּוֹכּוֹ תִּךְ בְּגִרְוֶיךָ, אֲלֵא כְּדֵי לְהַשְׁמִיעַ אֶת הַקּוֹרֵא שִׁיחֲשֵׁב שִׁישׁ לוֹ עֵינֶיךָ עִם עוֹפוֹת כֹּתֵב „דָּאָה“ שְׁבִתּוֹכּוֹ, שֶׁכֵּן דָּאָה בְּגִיטְשִׁי יוֹד.

4

כִּדְיוֹאֵן שֶׁל רִי אֶלְעִזֵּר הַכְּבִלִי עִמִּי קָם חִירָה רִלָּה.

וְזֶר וְזָה וּמִשָּׁה עַל שְׁמָאלוֹ וְתִשְׁבְּעִים וְקָנִים עַל יְמִינוֹ.

כִּדְיוֹ זֶל מִבְּאֵר זֶר וְעֵין בְּרִאשׁוֹ = עוֹר. כּוֹוֵנְתּוֹ בְּמֵה שֶׁאִמֵּר „וּמִשָּׁה עַל שְׁמָאלִי נֶעֱלָמָה מִמֶּנּוּ, וְלִי נִרְאָה שֶׁבְּמִקְוֶה „וּמִשָּׁה“ צִל „וְהַשֵּׁם“ רִל „אֵל“ אוֹ יֵה וְזֶה הַשֵּׁם „עוֹרָאֵל אוֹ „עוֹרָיָה“.

תִּיקוֹן טְעוֹת

הַעִירוֹנִי עַל טְעוֹת מִצְעֵרֶת בְּמִאֲמָרֵי הַסֵּךְ וְהַסְכּוֹם „בְּלִשְׁוֹנִי“ כִּדְךָ יִיג עִמִּי 233, הַעֲרָה 1. שֵׁשׁ הַבִּאֵתִי מִלֵּת אֵילָן (בְּנִיקוֹד הַכְּבִלִי!) מֵאֵה פִּי אִם מִגְּכִצוֹרֶת סְמִיכּוֹת. דּוֹגְמָה זֹאת טְעוֹנָה מַחִיקָה, זֶה בְּנִיחִים

מפעולות ועד הלשון

שמות צמחי ארץ ישראל

ברשימת השמות, המתפרסמת להלן, מוסיף ועד הלשון חוליה חדשה
בשרשרת פעולתו בשדה הטרמינולוגיה הבוטנית¹, והוא משלים בכך את שהחל
לפני י"ז שנים ויותר.

באותו פרק העמיד ועד הלשון, בשיתוף המחלקה לבוטניקה של האוניברסיטה
העברית, ועדה מיוחדת לשם קביעת המונחים, שנוקקו להם מחברי המגדיר
לצמחי ארץ-ישראל². ועדה זו לא הגיעה לכלל דיון בשמות הצמחים, והללו
ניתנו שם שלא על דעתה.

משהחל בשנת ת"ש בהכנות למהדורה השנייה של המגדיר, באו מחבריו
בדברים עם ועד הלשון, וכתוצאה מן המוה"מ נתכוננה בתל-אביב הוועדה
לקביעת שמות הצמחים, שנכנסה לתפקידה בכסלו של אותה שנה. לחבריה נתמנו:
מטעם ועד הלשון — האדונים פ' אוירבך וז"ל, מ' אורחי, ד"ר ש'
טשרניחובסקי וז"ל, וי' פייכמן; כמומחים למקצוע — ד"ר מ' זהרי וד"ר
נעמי פינברון (מן האוניברסיטה), ש' דובדבני (פרס חנה), מ' כרמי
(עין חרוד), י' מרגולין (מכון לביולוגיה בתל-אביב) וד"ר י' ריכרט (התחנה
לחקר החקלאות ברחובות), ש' ייבין, המזכיר המדעי של ועד הלשון בתל-אביב
בעת ההיא, שימש אף מזכיר הוועדה הזאת.

עד אייר תש"ב התכנסה הוועדה בתל-אביב 17 פעמים, ולבסוף נפסקה
פעולתה מפני הקושי לזמן יחד את כל חבריה, תושבי מקומות שונים.

בשנת תש"ד, כשגבר הצורך לסיים את המלאכה עם תתקדמות הכנתו של
הספר לדפוס, הועבר הטיפול בחומר הזה לידי מזכירות הוועד שבירושלים. אז
נבחרה ועדת-משנה מן החברים הירושלמיים, והוטל עליה להכין את הצעותיה
ולהביאן לפני מליאת הוועדה. חברי ועדת-המשנה היו: ד"ר זהרי, ש' ייבין,
ד"ר פינברון, וצורף אליה גם ה' אמוץ כהן, מורה בגימנסיה העברית.³
מזכיר הוועדה שימש מעתה ד"ר זאב בן-חיים, המביא רשימה זו לדפוס.

ועדת-המשנה, פעלה למן כ"ד בשבט תש"ד ועד כ"ו באדר תש"ה והביאה
את מלאכתה לידי גמר. בתמוז מסרה היא אף סיכום הצעותיה, בצורת חומר,
לחברי הוועדה המלאה, לחברי ועד הלשון בכללו ולאנשי מקצוע שונים — לשם
עיון מוקדם וחוות דעת. בתוך תקופה זו נתכנסה הוועדה במלואה בתל-אביב
פעם אחת ודנה על כמה שאלות עקרוניות ועל מספר מונחים. בכ"ה במרחשון
תש"ו נתקיימה בירושלים ישיבת-הכרעה של מליאת הוועדה, ובה נתאשרה

1. זכרונות ועד הלשון א—ג עמ' 89-94; שם עמ' 95; "לשוננו" כרך ג' עמ' 85-96, 318-322;

ילקוט הצמחים, מילון ב' של מילוני ועד הלשון.

2. חבריה היו: פ' אוירבך וז"ל, מ' אורחי, ח"נ ביאליק וז"ל, י' פייכמן; מומחים: ד"ר א' איג

וז"ל, ד"ר מ' זהרי, ה' י' מרגולין, גבי' ד"ר פינברון וד"ר י' ריכרט.

3. חברה להוצאת ספרים על-ידי האוניברסיטה העברית, ירושלים תרצ"א.

4. בישיבה הראשונה השתתף גם מר אביוהר.

הרשימה לפרסום. למן שבט תש"ד ועד כ"ו במרחשון היו אפוא 20 ישיבות. חוץ מפגישות תכופות ובידורים עם מומחים בשעת עריכת הרשימה לדפוס. הוועדה מחזיקה טובה למר אוריה פלדמן, עורך "הטבע והארץ", על ססייע בידה בהערות חשובות לשמות שונים, ולגב' א' גרינברג על עבודתה בהכנת הרשימה. על הגהה עבר גם פרופ' נ"ה טורטשינר.

המטרה, שהציבה הוועדה לעצמה, היתה: קביעת שמות הצמחים לצרכי המחקר וההוראה של הבוטניקה בזמננו. על יסוד דרישה וחקירה במקורות לשוננו וזיהוי השמות, המצויים בספרותנו לתקופותיה. לנגד עיניה היו תדיר לא רק ספרו המופתי של עמנואל לעז, אלא אף פרסומים אחרים, העוסקים בזיהוי צמחים ובבירור שמותיהם, בייחוד אלה שנדפסו בכתבי עת המדעיים והמקצועיים בארץ. כן הסתייעה היא במידה ניכרת בנומנקלאטורה הערבית, הן זו המצויה בספרות הבלשנית והמקצועית בערבית, הן זו הנוהגת בלשון העממית בלבד, הידועה לאחדים מן חברי הוועדה גם מתוך מגעם האישי עם האוכלוסים הערביים בארץ ומחוץ לה.

כאן המקום לציין, שפרשת זיהוי שמות הצמחים עדיין רחוקה משלמות. רבים מן השמות המקוריים והותם עודנה בחזקת שמא. במקרים כאלה נמנעה הוועדה להשתמש בשם המפוקפק המצפה לבירורו, והעדיפה ממנו אפילו את השם הלועזי (עיין למשל מספר 911).

הואיל והוועדה ראתה את עיקר תפקידה בהנהגת שימוש אחיד וקבוע של שמות הצמחים, הדרוש כל כך בהוראת המקצוע, בחרה רק אחד מבין יתר שמות הנרדפים, השכיחים בספרותנו לרוב. היעדר שאר השמות הנרדפים אינו צריך אפוא להתפרש כשלילת זיהוים. בדרך כלל ביכרה היא את השם העברי הקדום, במידה שזיהויו ברור לחלוטין. על פני שם מחודש, וסטתה מעיקרון זה אך במקרים מועטים ומטעמים מיוחדים (עיין המספרים 699, 735). רק בשמות אחדים נראה לוועדה הכרח לצרף הנמקה והסברה מיוחדת, והיא מקווה שבדרך כלל יהיו בחירתה וקביעתה מובנות בנקל ויתקבלו על דעתם של המעוניינים.

עם כל שאיפתה לזכות את אנשי המקצוע בפרשת שמות עברית מקורית, נמנעה הוועדה מלתפוס מרובה והשאירה שמות מסוימים בלעז, בעיקר כשהם גזורים משמות פרטיים, או שאינם שכיחים ביותר, ונלאתה למצוא להם מקבילים עבריים נאותים. כאן מקום למהדורות הבאות לתיקונים ולשכלולים.

בחלק הלועזי הסתפקה הוועדה בשמות הלטיניים, המדעיים, שדיעתם נפוצה בחוג רחב של בעלי המקצוע, מורים, גננים וחקלאים בכלל, ולא דווקא בקרב חוג מצומצם של חוקרים. הבאת השמות הלועזיים בלשונות חיות כאנגלית, צרפתית וגרמנית נוסף על המדעיים, היתה מצרכת בירורים ממושכים כדי למצוא את המקבילים המדויקים, ולא נראתה תועלת מיוחדת בכך.

ניקודם של שמות שונים, במקרים העלולים לעורר ספק, נעשה לאחר התייעצות עם הוועדה לדקדוק של ועד הלשון.

הערות כלליות

(א) שמות המחלקות מובעים ע"י הסופית — ג'יים, כגון מחלקת המחטניים = Coniferea, מחלקת השרכניים = Filicinae, מח' הגנטניים = Gnetales, אבל מש' גנטיים = Gnetaceae.

(ב) בשמות המשפחות נוהגים הכללים הבאים:

1. משם צמח עברי לא מורכב גוזרים את שם המשפחה ע"י הסופית — יים, לפי כללי הלשון. כגון: ורד — מש' הנרדיים, גמא — מש' הגמאיים, פדון — מש' הפדוניים, יערה — מש' היערתיים, רכפה — מש' הרכפתיים, פפמונית — מש' הפפמוניתיים.

2. משם צמח מורכב על דרך רב-רגל, גוזרים את שם המשפחה ע"י הוספת — יים (כנזכר ב'1'). כגון מש' הרב-רגליים.

3. שם צמח מורכב משני שמות, כגון עץ-השמן, פה-הצפרדע, עדשת-המים, אף-העץ, אינו משתנה, ומוסיפים לו רק את המלה משפחת, כגון מש' עץ-השמן וכדומה.

4. לשמות משפחה, שאינם מתייחסים על שם צמח מסוים, והם נקבעו ע"פ תכונות ידועות של המשפחה, אין צורה חיצונית קבועה, והכל הולך אחר המלה העברית, המביעה את התכונה הנדונה, כגון: מש' המרכבים, המצליבים, הזיפניים, השפתניים (מן זיפני, שפתני ואין לערבבם בסופית לשמות המחלקה).

5. משם צמח לועזי גוזרים את שם המשפחה ע"י השמטת הסופית הלועזית והוספת — יים לעיקרו של השם, כגון: אילנתוס — מש' האילנתיים, אסקלפוס — מש' האסקלפיים, סולנום — מש' הסולנניים, סנטלום — מש' הסנטליים, גרניון — מש' הגרנניים, סלדורה — מש' הסלדוריים, פיגונזיה — מש' הפיגונזיים, פרנקיניה — מש' הפרנקיניים, מורנזה — מש' המורנזיים.

הערה א): תן דעתך על ההבדל בין השם הגזור משם-צמח עברי כגון יערה — יערתיים ובין הגזור משם-צמח לועזי כגון מורינגה — מורינגיים (ולא מורינגתיים). המגמה היא להשאיר את השם הלועזי (שלא נמצא לו שם מקביל עברי) בצורה הקרובה למקור, היינו Moringaceae, הוא הדין למשל סולניים מן סולנום, ולא סולנומיים, כי גם בלועזית נשמטת הסופית.

הערה ב): יוצאים מן הכלל הזה אחדים משמות הצמחים הלועזיים שנפוצו בעברית עד שנחשבים לעבריים, כגון: אירוס — מש' האירוסיים, טמוס — מש' הטמוסיים, טליה — מש' הטליתיים (ולא איריים, טמיים, טליים).

1. Aaronsohnia	אֶהְרוֹסוֹנְיָה	34. Alkanna	אַלְקָנָה
2. Abutilon	אַבוּטִילוֹן	35. Allium	שום
3. Acacia	שַׁעֲהָ	36. Allium Cepa	בַּצֵּל-הַגָּדוֹל
4. Acanthaceae	מִשְׁתֵּי הַקִּיצוֹצִיִּים	37. Allium Porrum	כִּרְשֵׁה
5. Acantholepis	עֶקְצוֹץ	38. Aloë	אַלּוֹי
6. Acanthus	קוֹצִיץ	39. Alopecurus	זֶנֶב-הַשּׁוּעָל
7. Acer	אַדֶּר	40. Alternanthera	בִּצְוֹן
8. Aceraceae	מִשְׁתֵּי הָאֲדָרִים	41. Althaea	חֲטָמִית
9. Achillea	אַכִּילְיָה	42. Alyssum	אַלְסוֹן
10. Achyranthus	רֶב־מוֹץ	43. Amaranthaceae	מִשְׁתֵּי יִרְבוּנִים ²
11. Adenocarpus	בִּדְוִסְנִית	44. Amaranthus	יִרְבוֹן ³
12. Adiantum	שַׁעֲרוֹת-שׁוֹלְמִית	45. Amaryllidaceae	מִשְׁתֵּי הַנֶּרְקִיסִים
13. Adonis	דְּמוּמִית	46. Amberboa	אַמְבֶּרבוּאָה
14. Aegialophila	חוּפִית	47. Ambrosia	אַמְבְּרוּסִיָּה
15. Aegilops	בֶּן-חֹשֶׁה	48. Ammania	אַמְנִיָּה
16. Aeluropus	פַּחַתְחוּל	49. Ammi	אַמִּיתָה
17. Aerva	לָכֶד	50. Ammochloa	בַּת-חֹדֶף
18. Aethionema	דוּפְרִית	51. Ammophila	יְדִיד-חֹלוֹת
19. Agrimonia	אַבְגֶּר	52. Anabasis	יִפְרוֹק ⁴
20. Agropyrum	אַגְרוֹפִירוֹן	53. Anacamptis	בֶּן-סֶחֶלֶב ⁵
21. Agrostemma	אַגְרוֹסְטֶמָּה	54. Anacardiaceae	מִשְׁתֵּי הָאֱלֵתִים
22. Agrostis	נִחְלִית	55. Anacyclus	קַחוּיָּה
23. Ailanthus	אַיִלָּנָה	56. Anagallis	מַרְגָּנִית
24. Ainsworthia	סֶלְסִיָּה	57. Anagyris	צוֹנָן
25. Aira	אַאִירָה	58. Anarrhinum	חֲסֶרֶף (מְקוֹרֵם; חֲסֶרֶף)
26. Aizoaceae	מִשְׁתֵּי הַחֲצִדִּים	59. Anastatica	שׁוֹשְׁנַת-יִרְיָחוֹ
27. Aizoon	חִיצֵד	60. Anchusa	רִשׁוֹן-הַסֶּרַף
28. Ajuga	חַד-שֶׁפָּה	61. Andrachne	שְׁלוּחִית
29. Albersia	אַלְבֶּרְסִיָּה	62. Androsace	אַנְדְּרוֹסָקִי
30. Alchemilla	אַלְכֶמֶלָה	63. Andropogon	זֶקֶן
31. Alhagi	הֶגֶה	64. Anemone	כִּלְנִית
32. Alisma	כַּף-הַצִּפְרֶדֶעַ	65. Anethum	שֶׁת
33. Alismataceae	מִשְׁתֵּי כַּף-הַצִּפְרֶדֶעַ	66. Ankyropetalum	אַנְגֶּן

1. ואילו Sempervivum נקרא "חי לעולם" וכן בסורית.

2. לסנים תַּמְמִיִּים.

3. לסנים חֲמָם, שפירושו Amomum.

4. הוועדה ראתה הכרח לקבל שם מחודש זה ולדחות את ההצעות שונאנא (שבת צ ע"א),

אַשְׁנָן וְאַשְׁנָן. שונאנא אינה מגוּף המקור הארמי, אלא הוספה מאוחרת שבדפוסים במקום אשלגנא ושולגא (ע"י אפשטיין, פירוש הגאונים עמ' 118) ומקורה בערבית أشان. אַשְׁנָן, ובשינוי ניקוד אַשְׁנָן, עלולות

להטעות כאילו נגזר השם מן השורש העברי שנק, ונוסף על כך יש להתרחק מן האפשרות לבלבל

צמח זה בַּשְׁשָׁנָן (Fumaria). 5. ראה הערה 684-6.

67. Anthemis	קָחֹן	99. Asphodelus	עִירִית
68. Anthistiria	קָשָׁח	100. Asplenium	אַסְפִּלְגִּיּוֹן
69. Anthriscus	סִיגִית	101. Aster	אַסְתֵּר
70. Antirrhinum	לִיעֵהָאָרִי	102. Asteriscus	כּוֹכָב
71. Anvillaea	אַנְוִילֵאָה	103. Asterolinum	זַעֲרִיר
72. Apium	פֶּרֶס	104. Astoma	אַסְתּוֹם ²
73. Apocynaceae	מִשְׁי הַהֲרָדוּפִיִּים	105. Astragalus	קֶדֶר
74. Apocynum	סִס־הַפֶּלֶב	106. Atractylis	חֲרָשָׁף
75. Arabidopsis	תּוֹדֶנֶת ¹	107. Atraphaxis	גִּפּוֹף
76. Arabis	אַרְבִּיס	108. Atriplex	מִלּוֹחַ
77. Araceae	מִשְׁי הַלּוֹפִיִּים	109. Avena	שִׁבְלֶת־שׁוּעַל ³
78. Araliaceae	מִשְׁי הַקִּיסוֹסִיִּים	110. Balanites	זָקוּם
79. Arbutus	קָטָלֵב	111. Ballota	בִּלּוֹטָה
80. Archegoniatae	מַעְרַכַת בְּעָלִי הָאַרְכִּיגוֹנִיּוֹן	112. Bassia	בִּסְיָה
81. Arenaria	אַרְנֶרִיָּה	113. Bauhinia	בּוֹהֵינְיָה
82. Argyrolobium	כֶּסֶפָסֶף	114. Bellevalia	זִמְזוּמִית
83. Arisarum	לוֹפִית	115. Bellis	חֲבִנִית
84. Aristida	מִלְעָנָן	116. Berberidaceae	מִשְׁי הָעֶרְטֵנִיתִיִּים
85. Aristolochia	סִפְלוֹל	117. Beta	סֶלֶק
86. Aristolochiaceae	מִשְׁי הַסִּפְלוֹרִיִּים	118. Betulaceae	מִשְׁי הַשֻּׁדְרִיִּים ⁴
87. Arnebia	אַרְנֶבִּית	119. Biarum	אַחִילוֹף
88. Arrhenatherum	בִּלְבָסֶן	120. Bidens	דּוּשֵׁן
89. Artedia	שִׁפְרִירָה	121. Biebersteinia	בִּבֶרְשְׁטֵינְיָה
90. Artemisia	זַעֲנָה	122. Bifora	חֲרִירִים
91. Arthrocnemum	בֶּן־מִלַּח	123. Bignoniaceae	מִשְׁי הַבִּגְנוֹנִיִּים
92. Arum	לוֹף	124. Biscutella	מִצְלָמִים
93. Arundo	עֲבֶקְנָה	125. Biserrula	מִסּוּרִים
94. Asclepiadaceae	מִשְׁי אֶסְקְלָפִיִּים	126. Blepharis	רִסָן
95. Asparagus	אַסְפָּרָג	127. Blumea	בְּלוּמֵיָאָה
96. Asperugo	חִסְפָסֶת	128. Boerhavia	בּוֹרְבֵיָה
97. Asperula	חִסְפָסֶתִּית	129. Boissiera	בּוֹאִסִירָה
98. Asphodeline	עִירִיּוֹנִי	130. Bongardia	כּוֹרְבֵלְתָן

1. עיין הערה ל-853. 2. כתיב השם הזה הוא בתי"ו, מפני שהוועדה גזרה אותו מן

השורש העברי סחם, ואין כאן תעתיק של השם הלועזי. הוועדה מצאה, שבלשון „סחם“ חביע באופן המדויק ביותר את השם המדעי, שפירושו חסר-פה או חסר גקב.

3. אמנם ידוע שבמקורות התלמודיים השיפון הוא Avena, ואילו שיבולת שועל—Panicum italicum (עיין למשל, ילקוט צמחים" של ועד הלשון עמ' 39, הערה 656). אולם זה כאלף שנים נהגו היהודים יושבי אירופה להשתמש במלה שיפון ל-Secale; והאיל ולא נמצאה לכך מלה עברית מתאימה. אין לשרש מנהג לשון זה. גם ועד הלשון סמך את ידו עליו במלון ל„מונחי מטבח“ עמ' 34.

4. Betula היא שָׁדֶר.

131. Boraginaceae	מִשֵּׁי הַזִּיפְנִיִּים	166. Capparis	צֶלֶף
132. Boreava	בּוֹרֻבִּית	167. Caprifoliaceae	מִשֵּׁי הַיַּעְרָתִיִּים
133. Boucerosia		168. Capsella	יֶלְקוֹט
v. Caralluma		169. Capsicum	פֶּלְפֶּלֶת
134. Bougainvillea	בּוֹגֵנְוִילֵאָה	170. Caralluma	אָצְבוֹעַ
135. Brachychiton	בְּרַכִּיכִיטוֹן	(= Boucerosia)	
136. Brachypodium	צֶקְצֶר	171. Cardamine	קַרְדָּמִין
137. Brassica	כְּרוֹב	172. Cardopatum	נַעֲצוּצִית
138. Brassica	כְּרוֹבִית	173. Carduncellus	קַרְדָּנִית
oleracea		174. Carduus	קַרְדֵּה
var. botrytis		175. Carex	כָּרִיךְ
139. Briza	זַעֲזוּעִית	176. Carissa	קָרֶסֶה
140. Bromus	בְּרוֹמִית	177. Carlina	קִיצְנִית
141. Brunnera	בְּרֻנֶּרָה	178. Carrichtera	כַּפִּית
142. Bryonia	דְּלָעַת-הַנָּחַשׁ	179. Carthamus	אֶרְטֵם
143. Buffonia	בּוּפּוֹנִיָּה	180. Caryophylla-	מִשֵּׁי הַצִּפְרָנִיִּים
144. Bunium	כְּבוּיָה	ceae	
(= Carum)		181. Cassia	כַּסִּיָּה
145. Bupleurum	צֶלַע-הַשּׁוֹר	182. Casuarina	קַסוּאָרִינָה
146. Butomaceae	בוּצִיָּיִם	183. Casuarinaceae	מִשֵּׁי הַקַּסוּאָרִינָה
147. Butomus	בוּצִיץ	184. Catabrosa	סָפָה
		185. Catananche	אֵזֶן-הַגָּדִי
148. Cachrys	שַׁעֲמוֹן	186. Catapodium	קַטְפוֹדִיוֹן
149. Cactaceae	מִשֵּׁי הַצִּדְרִיִּים	187. Caucalis	גִּזְרוֹר
150. Caesalpinia	קַסְלִפִּינִיָּה	188. Caylusea	שִׁשָּׁן
151. Cakile	פְּרָקִים	189. Cedrus	אַרְז
152. Calamintha	כַּלְמִנְתָּה	190. Celsia	בוּצִינִית
153. Calendula	צִפְרָנִי-הַחֲתוּל	191. Celtis	מִישׁ
154. Calepina	חַלְבִּינָה	192. Centaurea	דָּרְדֵר
155. Calligonum	שִׁבְטוֹט	193. Centaurium	עֶרְבּוֹ
156. Callipeltis	מַגְנוֹנִית	194. Centranthus	חַד-אֶבְקָן
157. Callitrichaceae	מִשֵּׁי הַטּוֹבְעָנִיתִיִּים	195. Cephalanthera	סַחְלָדָן
158. Callitriche	טוֹבְעָנִית	196. Cephalaria	שִׁלְמוֹן
159. Calotropis	פְּתִילַת-הַמֶּדְבָּר	197. Cerastium	קַרְנוֹנִית
160. Calycotome	קַדְהָ לִבְנָה	198. Ceratocapnos	עֲשָׂנִית
161. Camelina	קַמְלִינָה	199. Ceratocephalus	נוֹרְנִית
162. Campanula	פַּעֲמוֹנִית	200. Ceratonia	חֶרֶב
163. Campanulaceae	מִשֵּׁי הַפַּעֲמוֹנִיתִיִּים	201. Ceratophylla-	מִשֵּׁי הַקֶּרְנִיִּים
164. Capnophyllum	גִּבְשׁוֹנִית	ceae	
165. Capparidaceae	מִשֵּׁי הַצִּלְפִּיִּים	202. Ceratophyllum	קַרְזֵן

203. Cercis Siliquastrum	כָּלִיל-הַחֶרֶשִׁים	231. Citrus decumana	אֶשְׁכְּלִית
204. Cerinthe	דוֹנְגִית	232. Citrus deliciosa	מִנְדְּרִין
205. Ceterach	דְּנִדְנָה	233. Citrus Limetta	לִימון מְתוֹק
206. Chaenorthi- num	פְּמָה	234. Citrus Limonium	לִימון חֶמוֹץ, חֶמוֹץ
207. Chaetoscia- dium	שַׁעְרוֹר	235. Citrus medica	אֶתְרֵג (ר' אֶתְרֵגִים) ¹
208. Chamaepeuce	אֶרְנִין	236. Cladium	מַכְבֵּד
209. Chardinia	שְׂרָדִינָה	237. Clematis	זִלְזֵלָה
210. Cheilanthes	שְׂרָכָרָה	238. Cleome	בְּאֶשֶׁן
211. Chenolea	כִּינוֹלִיָּאָה	239. Clypeola	תְּרִיסָנִית
212. Chenopodia- ceae	מִשֵּׁי הַסְּלִקִּים	240. Cnicus	קֶרְצֵר
213. Chenopodium	פֶּה-הָאֵן	241. Cocculus	סִהָרֹן
214. Chlamido- phora	אֶזֶן	242. Colchicum	סִתְנֹנִית ²
215. Chlora	כְּלוֹרָה	243. Colladonia	כְּנֶפֶה
216. Chondrilla	כּוֹנְדְּרִילָה	244. Colutea	קֶרְקֵשׁ
217. Chorispora	קְרוֹיֶצֶל	245. Compositae	מִשֵּׁי הַמְּרַכְבִּים
218. Chrysanthem- um	חֲרָצִית	246. Coniferae	מִחֵי הַמַּחְטָנִים
219. Cicer	חִמְצָה	247. Conium	רוֹשׁ
220. Cichorium	עֵלֶשׁ	248. Conringia	גְּמִלוֹן
221. Cidonia	חִבּוּשׁ	249. Convolvulaceae	מִשֵּׁי הַחִבְבָּבִיִּים
222. Cirsium	קוֹצֵן	250. Convolvulus	חִבְבָּל
223. Cistaceae	מִשֵּׁי הַקְּטַמִּים	251. Conyza	פִּלְגִית
224. Cistanche	יִחְנוֹק	252. Corchorus	מִשְׁוֹכִיָּה
225. Cistus	לֶטֶם	253. Cordia	גִּפְנֹן
226. Citrullus	אֲבִטִּים	254. Coriandrum	קָד (גַם כְּסָבֵר)
227. Citrullus Colocynthis	[אֲבִטִּים] הַפְּקוּעָה	255. Cornucopiae	כּוֹסָנִית
228. Citrus	הָדָר	256. Coronilla	כְּתָרוֹן
229. Citrus aurantium	תַּפּוּחַ-זָּהָב	257. Coronopus	שַׁחְדִּיל
230. Citrus Bigaradia	חֲשִׁחַשׁ	258. Corrighola	שְׂרוֹכְנִית
		259. Corynephorus	אַרְצִית
		260. Cotula	קוֹטוּלָה
		261. Cousinia	קוֹסִינִיָּה
		262. Crambe	כְּרֶבֶה ³

1. ראה עמ' 123 השמטה 1. 2. ראה עמ' 123 השמטה 2.

3. השם המדעי (ביוונית *αράβη*) הוא ביסודו של המלה העברית כרוב (Brassica). בארמית מקבילה לכרוב או כְּרֶבֶא או כְּרָבָא (עיין למשל באוצר של Payne-Smith ללשון הסורית ובמלונים כגון של דאלמן ויאסטרוב). הוועדה כחרה בצורה הארמית, המזכירה ביותר את צלצולו של השם הלועזי. ודמה לתהליך זה סִבְלָת מן *συμβολή*, סעודה בחבורה, ויש כגון זה עוד.

263. Crassula	מִשֵּׁי הַטְּבוּרִיתִיִּים	296. Cyperus	גִּמְא
264. Crataegus	עֶזְרֵר (נִם עֶזְרֵר)	297. Cytinus	רְמוֹנִית
265. Crataeva	קֶרְטֵכָה	298. Cytisopsis	אֶכְסֵף
266. Crepis	נִסְנִית		
267. Cressa	עֶרְרִי	299. Dactylis	צִבְרָה
268. Crithmum	קֶרְתָּמוֹן	300. Dactyloctenium	בֵּת-יִבְלִית
269. Crocus	פְּרָכּוֹם		
270. Crotolaria	קְרוֹטוֹלָרְיָה	301. Daemia	דְּמִיָּה
271. Crozophora	לְשִׁישִׁית	302. Dalbergia	סִיסָם
272. Crucianella	צִלְבִּית	303. Damasonium	דָּמָסוֹן
273. Cruciferae	מִשֵּׁי הַמַּצְלִיבִים	304. Danthonia	דַּנְתוֹנִיָּה
274. Crupina	דְּרָדִית	305. Daphne	דִּפְנָה
275. Crypsis	עֶטְנִינִית	306. Datura	דְּטוּרָה
276. Cucumis	קִשּׁוּא ²	307. Daucus	גִּזְר
277. Cucumis vulgaris	קִשּׁוּא יֶרֶק	308. Delphinium	דֶּלְפִּינִית
		309. Descurainia	דִּקוּרִינִיָּה
278. Cucumis Melo	קִשּׁוּא צָהָב (מֶלֶפֶפוֹן)	310. Dianthus	צִפְרוֹן
279. Cucurbita	דִּלְעָת (רִי דִלְוָעִים)	311. Dicotyledones	דוּ-פָסְיִגִּיִּים
maxima		312. Digera	דִּיגֶרָה
280. Cucurbitaceae	מִשֵּׁי הַדִּלְוָעִיִּים	313. Dinebra	זִנְבָה
281. Cuminum	כַּמּוֹן	314. Dioscoraceae	מִשֵּׁי הַטְּמוֹסִיִּים
282. Cupressus	תַּאשּׁוּר (כְּרוֹשׁ ³)	315. Diotis	דִּיבּוֹנִית
283. Cuscuta	כִּשּׁוֹת	316. Diplotaxis	טוֹרִים
284. Cyclamen	רִקְקֶת	317. Dipsaceae	מִשֵּׁי הַשְּׁלֵמוֹנִיִּים
285. Cyclotaxis	דוֹרְנִית	318. Dipsacus	קֶרֶד
286. Cynanchum	חֲנָק	319. Dolichos	לִבְלָב
287. Cynara	קִנְרֵס	320. Dorycnium	אַחִילוֹטוֹס
288. Cynocrambaceae	מִשֵּׁי הַטָּרְשֵׁנִיתִיִּים	321. Dryopteris	שְׂרָכְיָה
		322. Duranta	דוֹרְנָטָה
289. Cynocrambe	טָרְשֵׁנִית		
290. Cynodon	יִבְלִית	323. Ecbalium	יְרוּקָה
291. Cynoglossum	לְשׁוֹן-הַכֶּלֶב	324. Echinaria	קְפוֹדִית
292. Cynomoriaceae	מִשֵּׁי הַטְּפָלִיִּים	325. Echinops	קְפוֹדֵן
293. Cynomorium	טַפֵּל	326. Echiochilon	כֶּרֶם-עֲכָנָאִי
294. Cynosurus	זֶנְב־הַכֶּלֶב	327. Echium	עֲכָנָאִי
295. Cyperaceae	מִשֵּׁי הַגִּמְאִיִּים	328. Eclipta	אֶקְלִפְטָה

1. עֵיפ הֶעֱרַבִית غرارہ (עֵיין Schweinfurth, Arabische Pflanzennamen, עמ' 98).

2. בְּנוּגָע לַחֲלֹטֶת וְעַד הַלְשׁוֹן מִלְפָּנֵי שְׁנַיִם לִכְנוֹת אֶת הַצִּמְחָה הַזֶּה בְּשֵׁם קִישּׁוּא וְלֹא מִלְפָּפוֹן.

עֵיין בִּילְקוּט צִמְחִים עמ' 26 וְבֶן-חַיִּים, לְשׁוֹנוֹנו כֶּרֶם יִיב עמ' 80.

3. אַע"פ שֶׁנִּתְבָּרַר מִזֶּמֶן, כִּי שִׁמּוּשׁ הַמִּלָּה בְּרוֹשׁ לַצִּמְחָה זֶה יִסּוּרוֹ בְּטֻעוֹת, בִּכ"ז לֹא רִאחָה

הַזֶּה אֲפֻשָּׁרוֹת לְבַטְלוֹ מִהוּתוֹ נִפְסָךְ בִּיּוֹתֵר, וְעֵיין הָעֵרָה ל-281.

329. Elaeagnaceae	מִשֵּׁי עֵז־הַשָּׁמֶן	370. Fibigia	מִשְׁקָפִים
330. Elaeagnus	עֵז־הַשָּׁמֶן	371. Ficus	פִּיקוּס
331. Eleusine	אֶלְבִּסִּינִי	372. Ficus Carica	תְּאֵנָה
332. Elymus	בֶּן־שְׁעוּרָה	373. Ficus	שְׁקָמָה
333. Emex	אֶמֶיךָ	Sycomorus	
334. Enarthrocarpus	מַחְרוֹת	374. Filago	פִּילָגוֹן
335. Ephedra	שָׂרְבִיטָן	375. Filicinae	מִתֵּי הַשָּׂרְבִיטִים
336. Epilobium	עֶרְבֻבָּה	376. Fimbristylis	עֵלִיָּעַב
337. Epipactis	בֶּן־חֶרֶשׁ	377. Foeniculum	שָׁמֶר
338. Equisetaceae	מִשֵּׁי הַשֶּׁבֶט־בִּטָּיִים	378. Forskahlea	פּוֹרְסֶקָלִיָּאָה
339. Equisetum	שֶׁבֶט־בֶּט	379. Fragaria	תּוֹת־שָׂדֶה
340. Eragrostis	חִילָךְ	380. Frankenia	פְּרַנְקֵנִיָּה
341. Eremobium	מִדְבָּרִית	381. Frankeniaceae	מִשֵּׁי הַפְּרַנְקֵנִיָּים
342. Eremostachys	עָמֶר	382. Fraxinus	מִילָה
343. Eremurus	עָרִיר	383. Fritillaria	גְּבִיעוֹנִית
344. Erianthus	קִנְה־עָמֶר	384. Fuirena	פּוֹאִירֵנָה
345. Ericaceae	מִשֵּׁי הָאֵבֶן־שֵׂיִים	385. Fumana	לְטָמִית
346. Erigeron	קִיָּצָה	386. Fumaria	עֲשָׂנָן
347. Eriobotrya	שֶׁסֶק	387. Francoeuria	פְּרַנְקוּרִיָּה
348. Erodium	מְקוֹר־הַחֲסִידָה	388. Gagea	זֹהֲבִית
349. Erophila	אֲבִיבִית	389. Galium	דְּבָקָה
350. Eruca	אוֹרֶה	390. Garhadiolus	גָּרְדִּיולוּס
351. Erucaria	שֶׁלַח	391. Garidella	חֶסְדִּית
352. Eryngium	חֶרְחִיבִיָּה	392. Gastridium	כֶּרֶסֶתָן
353. Erysimum	אֶרִיסִימוֹן	393. Gastrocotyle	בִּטְנוֹנִית
354. Erythrostictus	בַּצֵּל־צִיָּה	394. Gaudinia	גּוֹדִינִיָּה
355. Eucalyptus	אֶבְקָלֶפְטוּס	395. Genista	רְתֵמָה
356. Eupatorium	אֶבְקָטוֹרִיוֹן	396. Gentianaceae	מִשֵּׁי הָעֶרְבּוֹיִים
357. Euphorbia	חֶלְבָּלוֹב	397. Geraniaceae	מִשֵּׁי הַגֶּרָנִיָּים
358. Euphorbiaceae	מִשֵּׁי הַחֶלְבָּלוֹבִיִּים	398. Geranium	גֶּרָנִיוֹן
359. Euphrasia	עֶזְקָלוֹק	399. Geropogon	זֶקֶן־הַסֶּב
360. Evax	אֶפְרוֹנִית	400. Gladiolus	סִיפּוֹן
361. Exoacantha	עֲנִיָּה	401. Glaucium	פֶּרְגָּה
362. Fagaceae	מִשֵּׁי הָאֶצְוִיָּים	402. Glinus	אֶפְרוֹרִית
363. Fagonia	פֶּגּוֹנִיָּה	403. Globularia	גִּלְבִּיָּת
364. Faktorovskya	פֶּקְטוֹרוֹבְסְקִיָּה	404. Globulariaceae	גִּלְבִּיָּתִיִּים
365. Falcaria	חֶרְמִשִּׁית	405. Glossonema	לִשְׁנוֹן
366. Farsetia	פֶּרְסֵטִיָּה	406. Glycyrrhiza	שׁוּשׁ
367. Ferula	כֶּלְדָּן	407. Gnaphalium	לְבָדְנִית
368. Ferulago	כֶּלְכֶּלֶךְ	408. Gnetaceae	מִשֵּׁי הַגֶּנֶטִּיִּים
369. Festuca	בֶּן־אֶפֶר	409. Gnetales	מִתֵּי הַגֶּנֶטִּיִּים

410. Gomphocarpus	מסמור	448. Himanthoglossum	רצועית
411. Gonocytisus	צלען		
412. Gramineae	מש' הדגניים	449. Hippocrepis	פרסת-הסוס
413. Grevillea	גרוביא	450. Hippo-	שמרר
414. Grewia	גרויה	marathrum	
415. Gundelia	עובית	451. Hirschfeldia	לפתית
416. Guttiferae	מש' הפרעיים	452. Holcus	צדן
417. Gymnarrhena	מוצנית	453. Holosteum	סכיכון
418. Gymnocarpus	ערטל	454. Hordeum	שעורה
419. Gymnogramme	חשופית	455. Hussonia	אנקולית
420. Gymnospermae	בת-מערכת חשופי-הזרע	456. Hyacinthella	יקינטונית
		457. Hyacinthus	יקינטון
421. Gypsophila	גבסנית	458. Hydrocharis	מימון
		459. Hydrocharitaceae	מש' המימוניים
422. Hagioseris	חסנית		
423. Halogeton	מלחנית	460. Hydrocotyle	ספליליה
424. Halopeplis	אבימלח	461. Hymenocarpus	פלגנית
425. Halophila	ימון	462. Hyoscyamus	שכרון
426. Halorrhagaceae	מש' אלה-העלה	463. Hyoseris	חוררת
427. Haloxylon	פרקרק	464. Hypocoum	מגלית
428. Haplophyllum	פיגמית	465. Hypericum	פרע
429. Hedera	קיסוס	466. Hypochaeris	הפוכרים
430. Hedypnois	שופרית		
431. Hedysarum	משנצת	467. Iberis	גפים
432. Heleocharis	בצעוני	468. Ifloga	מחטנית
433. Heleochloa	בר-גדן	469. Imperata	משין
434. Helianthemum	שמשון	470. Indigofera	גיל
435. Helianthus	חמנית	471. Inula	טיון
436. Helicophyllum	חלפנית	472. Iphiona	אפיונה
437. Helichrysum	דם-המפבים	473. Ipomoea	לפופית
438. Heliotropium	עקז-העקרב	474. Iridaceae	מש' האירוסיים
439. Helminthia	תולענית	475. Iris	אירוס
440. Helosciadium	פרפסת	476. Isatis	איסטס
441. Hemarthria	ישרוע	477. Ixiolirion	כחיל
442. Herniaria	דרכנית		
443. Herpestis	פשקה	478. Jacaranda	יקרנדה
444. Hesperis	מצריב	479. Jasminum	יסמין
445. Heterocaryum	שנין	480. Juglandaceae	מש' האגוזיים
446. Hibiscus	הבסקוס	481. Juglans	אגוז
447. Hibiscus	במיה	482. Juncaceae	מש' הסמריים
esculentus		483. Juncus	סקר

484. Juniperus	עֲרֵעָר 1	518. Lens	עֲדָשָׁה
485. Jussiaea	מֶדֶד	519. Lentibularia-	מִשִּׁי הַנְּאִידִידִים
486. Justicia	יֶסְטִיצִיָּה	ceae	
		520. Leontice	עֲרֵטְנִית
487. Knautia	קְנֹאוּטִיָּה	521. Leontodon	שֶׁן-אֲרִי
488. Kochia	קֹכִיָּה	522. Leopoldia	מַצְעוֹת
489. Koeleria	דִּגְגִין	523. Lepidium	שֶׁחֲלִים
490. Koelpinia	קֶלְפִּינִיָּה	524. Leptadenia	מַצְלֵה-עֶשֶׂן
		525. Leptaleum	בִּינִית
491. Labiatae	מִשִּׁי הַשִּׁפְתָּנִיִּים	526. Lepturus	דֶּקֶן-גָּב
492. Lachnophyllum	דִּוְגוֹן	527. Leyssera	לִיזֶרָה
493. Lactuca	חֶסֶה	528. Ligustrum	לִיגֶסְטְרוֹם
494. Lagenaria	קֶרָא	529. Liliaceae	מִשִּׁי הַשּׁוֹשְׁנִים
495. Lagoecia	נוֹצָנִית	530. Lilium	שׁוֹשֶׁן
496. Lagoseris	צֶהְבוֹנִי	531. Limodorum	שֶׁקֶ
497. Lagurus	זֶנְב־הָאֲרָנְכָה	532. Linaceae	מִשִּׁי הַפִּשְׁתָּנִים
498. Lallelantia	מְנִיפָנִית	533. Linaria	פִּשְׁתָּנִית
499. Lamarckia	מִשְׁעֶרֶת	534. Lindenbergia	בֶּר-לֵעַ
500. Lamium	גִּזְמִית	535. Linum	פִּשְׁמָה
501. Lantana	לִנְטָנָה	536. Lippia	לִפִּיָּה
502. Lappa	לָפָה	537. Lissaea	לִסִּיָּאָה
503. Lappula	לָפִית	538. Lithospermum	גִּלְעִינִית
504. Lapsana	לַפְסָנָה 2	539. Lloydia	לִיזֶרֶת
505. Lasiopogon	בֶּן-צִיצִית	540. Lobularia	מִלְלָנִית
506. Lathyrus	טַפַּח	541. Loefflingia	לִפְלִנְגִּיָּה
507. Launea	לוֹגִיָּאָה	542. Lolium	זֶיזֶן
508. Lauraceae	מִשִּׁי הָעֵרִים	543. Lonicera	יַעֲרָה
509. Laurus	עָר 3	544. Loranthaceae	מִשִּׁי הַהֲרֹנוֹגִים
510. Lavandula	אֲזוֹבִיוֹן	545. Loranthus	הֲרֹנוֹג
511. Lavatera	מַעֲוֹג	546. Lotononis	לוֹטוֹנִית
512. Lawsonia	לָפֶר	547. Lotus	לוֹטוֹס
513. Lecockia	לֶקֶקִיָּה	548. Luffa	לוֹפָה
514. Leguminosae	מִשִּׁי הַקְטָנִיּוֹת	549. Lupinus	תֶּרְמוֹס
515. Leersia	בֶּת-אֶרֶז	550. Lycium	אֶטֶד
516. Lemna	עֲדָשֶׁת-הַיָּם	551. Lycopus	כִּי-הַזָּאב
517. Lemnaceae	מִשִּׁי עֲדָשֶׁת-הַיָּמִים	552. Lygia	לִיגִיָּה

1. לרעת חוקרים אחדים מכוננת לכך המלה המקראית ברוש.

2. אין זה לססן שבכלאים, שהנהו לפי לעף, כרך א' עמ' 520: Sinapis arvensis.

3. הוועדה לא הניחה לצמח הזה את השם דפנה, המצוי גם במקורותינו (פסחים נ"ו) כונה לער (עיין גם בילקוט צמחים עמ' 12), שכן הוא נחוצ לצמח Daphne, שער עתה לא נמצא לו מקביל עברי.

553. Lysimachia	לִיסִימַכְיָה	589. Monocotyledones	חד-פסיגניים
554. Lythraceae	מִשְׁי' הַפְּפָרִיִּים		
555. Lythrum	שָׁנִית	590. Monsonia	בהק
		591. Moraceae	מִשְׁי' הַתּוֹתִיִּים
556. Maerua	מְרוּאָה	592. Morettia	מורטִיָּה
557. Majorana	אָזוֹב	593. Moringa	מורנגָה
558. Malabaila	אֲגוּרָה	594. Moringaceae	מִשְׁי' הַמּוֹרְנִגִּיִּים
559. Malcolmia	מִדְּקוֹלָמְיָה	595. Morus	תוֹת
560. Malva	חֶלְמִית	596. Musaceae	מִשְׁי' הַמוֹזִיִּים
651. Malvaceae	מִשְׁי' הַחֶלְמִיתִיִּים	597. Muscari	כַּדָּן
562. Malvella	בַּת-חֶלְמִית	598. Myosotis	זְכֵרְנִי
563. Mandragora	דוּדָא	599. Myriophyllum	אַלְף-הָעֵלָה
564. Maresia	מֶרְסִיָּה	600. Myrtaceae	מִשְׁי' הַהֲדַסִּים
565. Marrubium	מֶרְבִּיּוֹן	601. Myrtus	הֲדַס
566. Marsilia	מֶרְסִילְיָה		
567. Matricaria	בִּבּוֹנָג	602. Najadaceae	מִשְׁי' הַנַּיָּדִיִּים
568. Matthiola	מִנְתוֹר	603. Najas	נַיָּדָה
569. Medicago	אַסְפֶּסֶת	604. Narcissus	נָרְקִיס
570. Melia	אַזְדְּרַכָּת	605. Nardurus	נַרְדוּר
571. Meliaceae	מִשְׁי' הָאֲזְדְּרַכְתִּיִּים	606. Nasturtiopsis	גִּרְגִּירִיּוֹן
572. Melica	דְּבִשִׁית	607. Nasturtium	גִּרְגִּיר
573. Melilotus	דְּבִשָּׁה ¹	608. Neotinea	נִיאוֹטִינִיָּאָה
574. Melissa	מֶלֶסָה	609. Nepeta	נֶפֶת
575. Menispermaceae	מִשְׁי' הַסְּהֶרוֹנִיִּים	610. Nerium	הַרְדוּף
576. Mentha	נֶעֱנֶע	611. Neslia	
577. Mercurialis	מֶרְקוּלִית	v. Vogelia	
578. Mericarpea	פֶּרְדֵּתִים	612. Neurada	כַּפְתּוֹר
579. Mesembryanthemum	אַהֶל	613. Nicotiana	טַבַּק
		614. Nicotiana rustica	טַבַּק גָּס
580. Michauxia	מִישוּיָה	615. Nigella	קֶצַח
581. Micromeria	זוּטָה	616. Nitraria	יָמְלוֹחַ
582. Micropus	קֶתָנּוֹ	617. Noëa	נוֹאִית
583. Milium	רֶפֶרֶף	618. Nonnea	נוֹנִיָּאָה
584. Minuartia	צִדְדִּית	619. Notobasis	בֶּרֶקֶן
585. Molucella	בֶּרֶגְבִּיעַ	620. Notoceras	דוֹקָרֶן
586. Momordica	לְעוֹסִית	621. Notochlaena	מוֹכִית
587. Mosheovia	מִשְׁיוֹבִית	622. Nuphar	נוֹפָר
588. Monerma	גְּלִימָה	623. Nyctaginaceae	מִשְׁי' לַיְלָנִיִּים

1. הוועדה לא יכלה להשתמש בשם „כליל המלך“ (ילקוט צמחים עמ' 20) ע"פ כליל מלכא

(כתובות עז ע"ב), כדי שלא יערבבוהו בשם „כליל“ = Cercis.

624. Nymphaea	נַמְפִּיאָה	658. Paeonia	אֲדָמוֹן
625. Nymphaeaceae	מִשֵּׁי הַנוֹפְרִיִּים	659. Paliurus	שְׁמִיר
626. Ochradenus	רִכְפָּתָן	660. Pallenis	מוֹצִית
627. Ochtodium	חֹטוֹטְרָן	661. Palmae	מִשֵּׁי הַדִּקְלִיִּים
628. Oenanthē	יֵינִית	662. Pancratium	חֲבַצְלֶת
629. Oenothera	גֶּר-הַלֵּילָה	663. Panderia	קְרוֹמִית
630. Oenotheraceae	מִשֵּׁי גֶר-הַלֵּילָה	664. Panicum	דִּחָן
631. Oldenlandia	אוֹלְדֵנְלַנְדִּיה	665. Papaver	פָּרָג
632. Olea	זֵית	666. Papaveraceae	מִשֵּׁי הַפָּרָגִיִּים
633. Oleaceae	מִשֵּׁי הַזֵּיתִיִּים	667. Pappophorum	צִיָּצוֹן
634. Oligomeris	רִכְפוֹנִית	668. Paracaryum	הִילָל
635. Onobrychis	פְּרַבְלֶת	669. Parietaria	פְּתִלִית
636. Ononis	שֶׁבֶרֶק	670. Parkinsonia	פֶּרְקִיסוֹנִיָה
637. Onopordon	חוֹחֵן	671. Paronychia	אַלְמוֹת
638. Onosma	סִמְקָן		(בסמיכות אֶלְמוֹת)
639. Ophioglossa- ceae	מִשֵּׁי לְשׁוֹן-הָאֶפֶסָה	672. Paspalum	פֶּסְפָּלוֹן
640. Ophioglossum	לְשׁוֹן-הָאֶפֶסָה	673. Passiflora	שְׁעוֹנִית
641. Ophrys	דְּבוֹרָנִית	674. Passifloraceae	מִשֵּׁי הַשְּׁעוֹנִיתִיִּים
642. Opuntia	צָבֵר	675. Pedaliaceae	מִשֵּׁי הַשְּׁמִשְׁמִיִּים
643. Orchidaceae	מִשֵּׁי הַסַּחֲלָבִיִּים ¹	676. Peganum	שֶׁבֶר
644. Orchis	סַחֲלָב ¹	677. Pennisetum	זִיפְנוֹצֶה
645. Origanum	אוֹרִיבִית	678. Pentatropis	מַחְמֵשׁ
646. Orlaya	אֲחִיגֵר	679. Peplis	יָבִלוֹל
647. Ormenis	קַחְנוֹנִית	680. Periploca	חֲלִיבִיב
648. Ornithogalum	גִּזְ-הַחֶלֶב	681. Petroselinum	פֶּטְרוֹסְלִינוֹן
649. Ornithopus	פְּהִי-הָעוֹף	682. Peucedanum	אֲחִישָׁבֶת
650. Orobanchaceae	מִשֵּׁי הָעֲצָקִיתִיִּים	683. Pkagnalon	צִמְרָנִית
651. Orobanche	עֲצָקֶת	684. Phalaris	חֲפוֹרִית
652. Orobus	בֶּן-טַפַּח	685. Phaseolus	שְׁעוֹצִית
653. Oryzopsis	גִּישְׁרָן	686. Phillyrea	בֶּר-זֵית
654. Osyris	שֶׁבֶטָן	687. Phleum	אִיטָן
655. Otostegia	אֲדָנָה	688. Phlomis	שִׁלְהֶבִית
656. Oxalidaceae	מִשֵּׁי הַחֲמַצְצִיִּים	689. Phoenix	דֶּקֶל
657. Oxalis	חֲמַצְצִיז	690. Phoenix dactylifera	תְּמָר
		691. Phragmites	קָנָה

1 בערבית سحلب במקום خصی ثعلب, ועיין דווי במלונז, כרך 637, וכן A. Barthélemy, Dictionnaire Arabe—Français, 1935. הכתיב שחלב הוא טעות נפוצה. כפי הנראה התכוונו לרמוז בו „אשכי כלבי, שהוא שם נרדף עמו.

692. Physanthyllis	שִׁחּוּפָן	726. Populus	צִפְצִפָּה
693. Physocaulos	מִפְרִיק	727. Portulaca	רִגְלָה
694. Phytolacca	פִּיטוֹלָקָה	728. Portulacaceae	מִשֵּׁ הַרְגֵּלְתִּיִּים
695. Phytolaccaceae	מִשֵּׁ הַפִּיטוֹלָקִיִּים	729. Potamogeton	נַהֲרוֹנִית
696. Picris	מִרְרִית	730. Potamogetonaceae	מִשֵּׁ הַנַּהֲרוֹנִיתִיִּים
697. Pimpinella	כַּמְנוֹן	731. Poterium	סִיכָה
698. Pinaceae	מִשֵּׁ הָאֲרָנִיִּים	732. Prangos	פְּרַנְגוֹס
699. Pinus	אֲרֵן ¹	733. Prasium	פְּרָסִיוֹן
700. Pirus	פִּירוֹס	734. Primulaceae	מִשֵּׁ הַרְקֶתִּיִּים
701. Pirus communis	אֲגֵס [תְּרַבּוּתִי]	735. Prosopis	יָנֻבוּט ³
702. Pirus Malus	[פִּירוֹס] תְּפוּחַ	736. Proteaceae	מִשֵּׁ הַפְּרוּטֵאִיִּים
703. Pirus syriacus	אֲגֵס סוּרִי	737. Prunus	פְּרוֹנוֹס
704. Pistacia	אֵלֶה	738. Prunus Amygdalus	[פְּרוֹנוֹס ה'] שֶׁקֶד
705. Pisum	אֲפִינָה (אֲפִין)	739. Prunus armeniaca	[פְּרוֹנוֹס ה'] מִשֵּׁמֶשׁ
706. Pithuranthos	קִזוּחַ ² , פִּיתוּרְנָתוֹס	740. Prunus cerasus	[פְּרוֹנוֹס ה'] דְּבִדְדָן
707. Plantaginaceae	מִשֵּׁ הַלְחָכִיִּים	741. Prunus domestica	שׁוּף (, אֲחֻנִּית)
708. Plantago	לֶחֶךְ	741a. Prunus persica	אֲפֶרֶסֶק
709. Platanaceae	מִשֵּׁ הַדְּלָבִיִּים	742. Prunus ursina	שׁוּף-הַדֵּלֵב
710. Platanus	דֵּלֵב	743. Pseuderucaria	שִׁלְחָח
711. Plumbaginaceae	מִשֵּׁ הַעֲפְרִיתִיִּים	744. Psilurus	נִימִית
712. Plumbago	עֲפְרִית	745. Psoralea	שִׁרְעוֹל
713. Plumeria	פְּלוֹמֶרִיָּה	746. Pteranthus	כַּנְפָן
714. Poa	סִיסְנִית	747. Pteridium	אֲבֵרָה
715. Podonosma	מִצִּיץ	748. Pteridophyta	בֵּת-מַעֲרֶכֶת הַשָּׂרְכִים
716. Poinciana	צִאֲלֹן	749. Pterocephalus	נוֹצִיץ
717. Polycarpea	פּוֹלִיכָרְפִּית	750. Pulicaria	פְּרַעוֹשִׁית
718. Polycarpon	רַב-פָּרִי	751. Punica	רְמוֹן
719. Polygala	מְרַבֵּה-חֵלֶב	752. Punicaceae	מִשֵּׁ הַרְמוֹנִיִּים
720. Polygalaceae	מִשֵּׁ מְרַבֵּה-הַחֵלֶב	753. Putoria	פּוֹאֲנִית
721. Polygonaceae	מִשֵּׁ הָאֲרָכְכִיתִיִּים	754. Pycnocycla	רַב-דּוּר
722. Polygonum	אֲרָכְכִית (רַב-כֶּרֶךְ)	755. Pyrethrum	כֶּן-תְּרַצִּית
723. Polypodiaceae	מִשֵּׁ הַרַב-רִגְלִיִּים		
724. Polypodium	רַב-רִגְלָה		
725. Polypogon	עֵבֶדְקָן		

1. ואמנם לפי לעף (כרך ב' עמ' 120) אין האורן המקראי אלא עֶר התלמודי, היינו Laurus, ואילו Pinus הוא עץ השמן. הוועדה אף כי נראה לה וזיהו זה, לא מצאה אפשרות לשנות מן המנהג הרווח, בייחוד שכבר יש שם עברי גם ל-Laurus.

2. בערבית قَرْوَح, שוויינפורטה שם עמ' 36.
3. הוועדה קיבלה את השם הערבי שנתאזרה בספרות המקצועית זה עשרות שנים, אף כי לדעת לעף כלים הוא הצמח הזה.

756. Quercus	אֶשְׁחָר	793. Ruscus	עֶצְבוֹנִית
757. Rafflesiaceae	מֶשֶׁי הָרַפְלִסִּים	794. Ruta	פִּיגִם
758. Ranunculaceae	מֶשֶׁי הַנּוֹרִיתִים	795. Rutaceae	מֶשֶׁי הַפִּיגְמִיִּים
759. Ranunculus	נּוֹרִית	796. Saccharum	קִנְה־סֶכֶר
760. Raphanus	צִנּוֹן	797. Sagina	סָגִינָה
761. Rapistrum	בִּקְבוּקוֹן	798. Salicaceae	מֶשֶׁי הָעֶרְבִיתִים
762. Reaumuria	אֶשְׁלִיל	799. Salicornia	פִּרְקָן
763. Reboudia	בֶּן־שֶׁלַח	800. Salix	עֶרְבָה
764. Reichardia	תְּמָרִיר	801. Salsola	מִלְחִית
765. Reseda	רֶכֶפָה	802. Salvadora	סַלְדוֹרָה
766. Resedaceae	מֶשֶׁי הָרֶכֶפֶתִּים	803. Salvadoraceae	מֶשֶׁי הַסַּלְדוֹרִיִּים
767. Retama	רֶתֶם	804. Salvia	מִרוֹנָה
768. Rhagadiolus	כּוֹכְבָן	805. Sambucus	סַמְבוּק
769. Rhamnaceae	מֶשֶׁי הָאֶשְׁחָרִים	806. Samolus	עֶרִידָה
770. Rhamnus	אֶשְׁחָר	807. Santalaceae	מֶשֶׁי הַסַּנְטָלִיִּים
771. Rhaponticum	קֶרְקָפִן	808. Saponaria	בּוֹרִית ²
772. Rheum	רֶפֶס	809. Satureja	צֶתְרָה
773. Rhizocephalus	קֶשִׁינָה	810. Savignya	סַבִּינָה
774. Rhus	אֹג	811. Saxifraga	בִּקְעָצוֹר
775. Rhynchosia	חֶרְטֵם	812. Saxifragaceae	מֶשֶׁי הַבִּקְעָצוֹרִים
776. Ricinus	קִיקְיוֹן	813. Scabiosa	תַּגִּית
777. Ricotia	פְּרִמְלִית	814. Scaligeria	סַקְלִיגֵרִיָּה
778. Ridolfia	גִּירִית	815. Scandicium	מַסְקִית
779. Robbairia	רֹבִירִיָּה	816. Scandix	מַסְרֶק
780. Robinia	רֹבִינִיָּה	817. Schanginia	טֶרִיוֹן
781. Rochelia	רוֹשְׁלִיָּה	818. Schimpera	חֶרְטֵמִית
782. Roemeria	פְּרִגְרוֹג	819. Schinus	פִּלְפִּלּוֹן
783. Romulea	רֹמּוּלִיָּה	820. Schinus Molle	פִּלְפִּלּוֹן בָּכוֹת
784. Roripa	רוֹרְפָה	821. Schismus	שְׂסִיעַ
785. Rosa	וֶרֶד	822. Schoenus	אַהֲגֵמָה
786. Rosaceae	מֶשֶׁי הַנּוֹרִדִּים	823. Scilla	בֶּן־חֶצֶב
787. Rosmarinus	רוֹסְמָרִין ¹	824. Scirpus	אַגְמוֹן
788. Rubia	פִּיאָה	825. Sclerocaryopsis	צִחוּחָה
789. Rubiaceae	מֶשֶׁי הַפּוֹאֲתִים	826. Sclerocephalus	רֶב־גֹּלָה
790. Rubus	פֶּטֶף	827. Sclerochloa	רֶקֶשׁ ⁶
791. Rumex	חֶמְצָה	828. Scleropoa	סִסֶּן
792. Ruppia	רִפִּיה	829. Scolopendrium	גִּרְיוֹת ³

1 הוועדה מעדיפה את השם הלועזי מן „כליל ההר“ (ילקוט צמחים עמ' 20) מן הסעם הנזכר

בהערה ל-573.

3. ע"ש מקום הימצאה בהר הגרניזים.

2. ראה עמ' 123 השמטה 3.

830. Scolymus	חֹחַ	861. Solanum	תפוח־אדמה
831. Scorpiurus	זַנְב־הַעֲקָרָב	tuberosum	
832. Scorzonera	הַרְדָּפִין	862. Solenostemma	חַרְגֵל
833. Scrophularia	לַעֲנִית	863. Sonchus	מָרוֹר
834. Scrophularia- ceae	מִשֵּׁי הַלַּעֲנִיתִיִּים	864. Sophora	סופורה
835. Scutellaria	קַעְרוּרִית	865. Sorbus	חֹרֶר
836. Sebestena	עֶרֶף	866. Sorghum	דוֹרָה
837. Sebestenaceae	מִשֵּׁי הַגַּפְנָנִיִּים	867. Sparganiaceae	מִשֵּׁי הַפְּדִירְנִיִּים
838. Securigera	קַרְדָּמִית	868. Sparganium	פְּדִירָן
839. Sedum	צוּרִית	869. Spartium	אַחִירָתָם
840. Senecio	סְבִיוֹן	870. Specularia	אַסְפַּקְלָרִיה
841. Serapias	שַׁפְתָּן	871. Spergula	אַסְפַּרְגוּלָה
842. Seriola	חֶסֶס	872. Spergularia	אַסְפַּרְגוּלָרִיה
843. Serratula	דְּרָדָרֶת	873. Spermatophyta	מַעֲרַכַת בַּעֲלֵי־הַזָּרַע
844. Sesamum	שֶׁמֶשֶׁם	874. Sphaenopus	יָתֵדָן
845. Setaria	זִפְזָן	875. Sporobolus	מִדְּחוּלָּה
846. Sherardia	שֶׁרָדָרִיה	876. Stachys	אַשְׁבֵּל
847. Sideritis	בְּרוֹזִילִין	877. Statice	עֵדְעֵד
848. Silene	צַפְרָנִית	878. Stellaria	כּוֹכְבִית
849. Silybum	גְּדִילָן	879. Sterculiaceae	מִשֵּׁי הַסְּטֶרְקוּלִיִּים
850. Simarubaceae	מִשֵּׁי הַסִּימְרַבִּיִּים	880. Sternbergia	חֶלְמוֹנִית
851. Sinapis	חֶרְדֵּל	881. Stigmatella	צִלְקִית
852. Sison	סִיסוֹן	882. Stipa	מַלְעִינִיָּה
853. Sisymbrium	תִּידְרָה 1	883. Stylocline	גִּמְד
854. Smilax	קִיסוּסִית	884. Styracaceae	מִשֵּׁי הַלְבָנִיִּים
855. Smyrniopsis	גִּדָּד	885. Styrax	לְבָנָה
856. Smyrnum	מוֹרִית	886. Suaeda	אַכֶּם 2
857. Solanaceae	מִשֵּׁי הַסּוֹלָנִיִּים	887. Symphytum	סַנְפִּטוֹן (קָוִיה) 3
858. Solanum	סוֹלָנוֹם	888. Synelcoscia- dium	דַּל־קַרְנִים
859. Solanum	עֶגְבָּנִיה		
Lycopersicum		889. Tamaricaceae	מִשֵּׁי הָאֶשְׁלִיִּים
860. Solanum	חֶצִיל	890. Tamarix	אֶשֶׁל
Melongena		891. Tamus	טָמוֹס

1. כך ניקודה בסורית, ונמצאת אצל הרופא (עיין הערה 3) עמ' 150, ובערבית "تودري".

2. השם המדעי לקוח מלשון ערבית سويد, سويدה שפירושו שחור, ומכאן השם העברי.

3. השם קוֹיָה משמש בספרות המקצועית זה כארבעים שנה (עיין זכרונות ועד הלשון מחברת ה' עמ' 37) על יסוד המלה "קויא" הנמצאת במלונים הסוריים. אולם כל עצמו של שם זה בסורית אינו נעלה מעל כל ספק, ויש אולי לגרוס קונה (עיין לעף כרך א' עמ' 208). לפיכך מציע הוועדה את השם המדעי, כפי שהוא נמצא בצורתו העברית אצל אסף הרופא. ומובא ב Asaf Judaeus לפרופ' Ludwig Venetianer (דו"ח של ביהמ"ד לרבנים בבודפשט 1917) עמ' 161 (שם הכתיב סיניפסיון).

892. Taraxacum	שָׁנָן	929. Tuberaria	שְׁמִשׁוֹנִית
893. Teucomaria	טְקוֹמִית	930. Tulipa	צִבְעוֹנִי
894. Telephium	טֵלֶפִּיוֹן	931. Tunica	חִלּוֹק
895. Telmissa	זַעֲרוּרִיה	932. Turgenia	טֶרְגֵּנִיה
896. Tephrosia	טֶפְרוֹסִיָּה	933. Typha	סוּף
897. Tetradiclis	אַכִּי-אַרְבַּע	934. Typhaceae	מִשְׁ הַסּוּפִיִּים
898. Tetragonia	רְבוּעָה		
899. Tetragonolobus	אַרְבַּע-כְּנָפּוֹת	935. Ulmaceae	מִשְׁ הַמִּישִׁיִּים
900. Tetrapogon	אַרְבָּעוֹנִי	936. Umbelliferae	מִשְׁ הַסּוּכְכִיִּים
901. Teucrium	גַּצְדָּה	937. Umbilicus	טְבוּרִית
902. Thesium	חִלּוֹקָה	938. Urginea	חֶצֶב
903. Thlaspi	חֶפְנִים	939. Urospermum	אַזְנָב
904. Thrinicia	כְּתֻמָּה	940. Urtica	סִרְפָּד
905. Thuja	תוֹיָה	941. Urticaceae	מִשְׁ הַסִּרְפָּדִיִּים
906. Thuspeinantha	זַעֲרָה	942. Utricularia	נֶאֱדִיד
907. Thymbra	צִתְרָנִית		
908. Thymelaea	מִתְנָן	943. Vaccaria	סְבוּנִית 4
909. Thymelaeaceae	מִשְׁ הַמִּתְנָנִיִּים	944. Vaillantia	חֲמוּרִית
910. Thymus	קוֹרְנִית	945. Valeriana	וֹלְרִינָה
911. Tiliaceae	מִשְׁ הַטִּילִיָּתִים 2	946. Valerianaceae	וֹלְרִינִיִּים
912. Tillaea	טִילֵּאָה	947. Valerianella	וֹלְרִינִית
913. Tolpis	קִיטָּה	948. Vallisneria	וַלִּיסְנֶרִיָּה
914. Tordylium	דֶּרְכְּמוֹנִית	949. Varthemia	כְּתֻלָּה
915. Torilis	גְּזִיר	950. Velezia	וֹלְזִיָּה
916. Torularia	שָׁנָס	951. Verbascum	בוֹצִיץ
917. Traganum	זִיזִים	952. Verbena	וֶרְבֵּנָה
918. Tragopogon	זֶקֶן-הַפִּישׁ	953. Verbenaceae	מִשְׁ הַוֶּרְבֵּנִיִּים
919. Trianthema	שִׁשִּׁי	954. Veronica	בֶּרוֹנִיקָה
920. Tribulus	קֶטֶב	955. Viburnum	מוֹרֵן
921. Trichodesma	צִמְרוֹרָה	956. Vicia	בִּקְנִיָּה
922. Tricholaena	בֶּן-דָּחַן	957. Vicia Ervilia	פֶּרֶשִׁינָה
923. Trifolium	תִּלְתָּן	958. Vicia Faba	פּוֹלָה
924. Trigonella	גֶּרְגֵּרָנִית 3	959. Vigna	לִבְנִיה
925. Tripteris	שְׁלֹשׁ-כְּנָפּוֹת	960. Vigna sinensis	לִבְנִיה מִצְרִית
926. Trisetum	שְׁשׁוֹן	961. Vinca	וִנְקָה
927. Triticum	חֻטָּה	962. Viola	סֶגֶל
928. Trixago	צִלּוֹק		

1. הכתיב בערבית حَالَوَة.

2. השימוש במלה תִּרְנָה לעץ זה מקורו בטעות.

3. זיהוי זה ניתן כבר בתלמוד (עיין למשל עירובין כח ע"א) ע"י פירושו של השם העברי

[הגירסה בגדגוניות משובשת, עיין לעף Aramäische Pflanzennamen עמ' 87] בשם הארמי הנדקוקי.

4. ר' עמ' 122 השמטה 3.

963. Viola tricolor	סָגֵל שֶׁל־גִּנִּי ;	975. Xanthium	לָקִיד
	אַמְנוֹן וְתָמָר	976. Xeranthemum	יִבְשׁוּשׁ
964. Violaceae	מִשֵּׁי הַסָּגִלִּים		
965. Viscum	דְּבָקוֹן	977. Zannichellia	חוֹטִית
966. Vitaceae	מִשֵּׁי הַגִּפְנִיִּים	978. Zea	תִּירָם
967. Vitex	שִׁיחַ-אַבְרָהָם	979. Zilla	סִלּוֹן
968. Vitis	גֶּפֶן	980. Zizyphora	אַבוּבִית
969. Vogelia	רִשְׁתוֹן	981. Zizyphus	שִׁזְף
970. Vulpia	שַׁעֲלָב 1	982. Zostera	שְׂרוּכִית
		983. Zozimia	זוֹזִימִיָּה
971. Warburgina	וֶרְבֶּרְגִּינָה	984. Zygophylla-	מִשֵּׁי הַזֹּזִימִיִּים
972. Washingtonia	וָשִׁינְטוֹנִיָּה	ceae	
973. Withania	וִיתָנִיָּה	985. Zygophyllum	זִיגֶן
974. Wolffia	פְּדֻרְיָה		

ה ש מ ט ה

1. נוהגים לנקד את הריבוי אֶתְרוּגִים (יחיד אֶתְרוֹג מלא ויין). אולם הצורה המדויקת מבחינת הדקדוק היא כמובא כאן אֶתְרָגִים, בערבית تَرْجٌ או اُتْرَجٌ בגימ'ל דגושה, ובארמית שכיחות גם הצורות תרונגא, אתרונגא. בניקוד הבבלי מצאנו אתרוגין (מעשרות פ"א מ"ד) בסימן הקיבוץ אחר הרי"ש, בעוד שביחיד בא סימן החולם (עיין „לשון חכמים לפורת עמ' 128). בכ"י קאופמן ובכ"י פארמא בא אמנם אחר הרי"ש חולם, אבל הגימ'ל דגושה, וזה עיקר כאן.
2. מקובל בארץ לנקד סְתֻנִּית, אך הניקוד סְתֻנִּית יוצא מפורש מכתבי היד הנוכרים בהערה 1, וכן הוא בניקוד הבבלי, שם עמ' 138. ועל כך יש גם מסורה חייה בעדות שונות (העיר עליה מר ילון).
3. עד עתה נקרא צמח זה בשם סבונית (עיין מס' 943). אולם משנחלק הסוג הזה לשנים והשם סבונית, הנפוץ והשגור בפי בעלי המקצוע, מתאים דווקא לאותו החלק המכונה Vaccaria, מציעה הוועדה את השם הנרדף בורית.

1. קשה היה לוועדה לגזור שם נוסף מן שועל (=Vulpes) והיא חידשה שַׁעֲלָב (בערבית

ثعلب=שועל), והשווה את השם שעלבים (שמ"ב כב לב).

מפתח עברי

המספרים מציינים את מקומו הסידורי של הערך ברשימה

בּוֹצִיץ 146, 147	אֶסְתֹּם 104	אֶחֱלוֹף 119	אֵאִירָה 25
בּוֹרְכִיָה 128	אֶסְתֵּר 101	אֶחֱלִיתָם 869	אֶבְנֵר 19
בּוֹרֻבִּית 132	אֶפֶן, אֶפּוֹנָה 705	אֶחֱשִׁיבֶת 682	אֶבּוּבִית 980
בּוֹרִית 808	אֶפִּינָה 472	אֶטֶד 550	אֶבּוּטִילֹן 2
בִּטְנוֹנִית 393	אֶפְרוֹנִית 360	אֵיטָן 687	אֶבְטִיחַ 226, 227
בִּינִית 525	אֶפְרוֹרִית 402	אֵילָנֶתָה 23	אֶבִּי-אֶרְבֶּעַ 897
בִּלְבָּסָן 88	אֶפְרָסֶק 741a	אִיסְטִיס 476	אֶבִּיבִית 349
בִּלּוּטָה 111	אֶצְבוּעַ 170	אִירוּס 475, 474	אֶבִּימֶלַח 424
בִּלּוּטִנִּית 11	אֶקְלֶפְטָה 328	אֶכְלִיאָה 9	אֶבְפִּטוֹרִיוֹן 356
בִּלְמוּיָאָה 127	אֶרְבִּיס 76	אֶכָם 886	אֶבְקֶלֶפְטוּס 355
בִּמְיָה 447	אֶרְבַּע-כִּנְפּוֹת 899	אֶכְסָף 298	אֶבְרָהָה 747
בֶּן-אֶפֶר 369	אֶרְבַּעוֹנִי 900	אֶלְכִּסִּינִי 331	אֶבְרָשִׁים 345
בֶּן-דָּחַן 922	אֶרֶז 189	אֶלְכִּרְסִיָה 29	אֶגֶז 480, 481
בֶּן-חֶשֶׁה 15	אֶרִיסִימוֹן 353	אֶלָה 54, 704	אֶגֶרָה 558
בֶּן-חֶצֶב 823	אֶרְכָּבִית 721, 722	אֶלֹנִי 38	אֶגְמוֹן 824
בֶּן-חֶרְצִית 755	אֶרְכִּיגֹזִיוֹן 80	אֶלון 362, 756	אֶגֶס סוּרִי 703
בֶּן-חֶרֶשׁ 337	אֶרֶן 698, 699	אֶלִּית 259	אֶגֶס [תְּרַבּוּתִי] 701
בֶּן-טַפַּח 652	אֶרְנָבִית 87	אֶלְכֶמֶלָה 30	אֶגְרוֹסְטֶמָה 21
בֶּן-מֶלַח 91	אֶרְנִין 208	אֶלְמָת 671	אֶגְרוֹפִירִיוֹן 20
בֶּן-סַחֲלָב 53	אֶרְנֶרָה 81	אֶלְסוֹן 42	אֶדְמוֹן 658
בֶּן-צִיּוֹצִית 505	אֶשְׁבֵּל 876	אֶלְה־הַעֲלָה 599, 426	אֶדְנָה 655
בֶּן-שֶׁלַח 763	אֶשְׁחַר 770, 771	אֶלְקָנָה 34	אֶדֶר 7, 8
בֶּן-שַׁעוּרָה 332	אֶשְׁכֵּלִית 231	אֶמְבְּרֹבֹאָה 46	אֶהֶל 579
בִּסְיָה 112	אֶשֶׁל 889, 890	אֶמְבְּרוֹסִיָה 47	אֶהֱרֹנְסוֹנִיָה 1
בַּעַל-הַזֶּרַע 873	אֶשְׁלִיל 762	אֶמִיד 333	אֶהֱרֹנְסוֹנִיָה 774
בַּעַל-הַגָּזָה 36	אֶתְרָג 235	אֶמִיתָה 49	אֶהֱרֹדְגֶלְנְדִיָה 631
בַּעַלְצִיָה 354		אֶמְנוֹן וְתָמָר 963	אֶוֹרָה 350
בַּעַן 40	בֶּאֱשֶׁן 238	אֶמְנִיָה 48	אֶוֹדְרֶכֶת 570, 571
בַּעְצוֹנִי 432	בִּבּוֹנָג 567	אֶנְדְּרוֹסְקִי 62	אֶזוּב 557
בַּקְבוֹקוֹן 761	בִּבְרִשְׁטִינִיָה 121	אֶנּוֹלִיאָה 71	אֶזוּבִיוֹן 510
בַּקִּיָה 956	בִּגְנוֹנִיִּים 123	אֶנְקוֹלִית 455	אֶזוּבִית 645
בַּקַּעְצוֹר 811, 812	בִּהָק 590	אֶסְפֶּלְנִיוֹן 100	אֶזוּב 939
בִּרְגִבִּיעַ 585	בּוֹאֶסְרָה 129	אֶסְפֶּסֶת 569	אֶזְרָה-הַגָּדִי 185
בִּרְיָה 686	בּוֹגְנֹלִיאָה 134	אֶסְפֶּקְלֹרִיָה 870	אֶזֶן 214
בִּרְלֶעַ 534	בּוֹהִינִיָה 113	אֶסְפֶּרָג 95	אֶחָנִיָה 741
בִּרְגֶּדֶן 433	בּוֹמוֹנִיָה 143	אֶסְפֶּרָגוּלָה 871	אֶחֱיָגוֹר 646
בִּרְעֶכְנָאִי 326	בּוֹצִין 951	אֶסְפֶּרָגוּלִרְיָה 872	אֶחֱיָגְמָא 822
בְּרוּמִית 140	בּוֹצִינִית 190	אֶסְקֶלְפִּיִּים 94	אֶחֱלּוּטוּס 320

זַעֲרָה 906	דְּרָכְנִית 442	דְּבִדְבֵן 740	בְּרוֹנִיקָה 954
זַעֲרוּרִית 895	הַבֶּסְקוּס 446	דְּבוּרְנִית 641	בְּרוֹשׁ 282
זַעֲרִיר 103	הֶגֶה 31	דְּבֵקָה 389	בְּרִזְיוֹן 847
זָקוּם 110	הֶדֶם 600, 601	דְּבִקוֹן 965	בְּרִכְיִטוֹן 135
זָקֵן-הַסֵּב 399	הֶדֶר 228	דְּבִשָּׁה 573	בְּרִנְהָ 141
זָקֵן-הַתִּישׁ 918	הֵילֵל 668	דְּבִשִּׁית 572	בְּרָקָן 619
זָקֵן 63	הַפּוֹכְרִים 466	דְּגָנִים 412	בְּת־אֶרֶז 515
	הַרְדּוּף 73, 610	דְּגָנִין 489	בְּת־חֹל 50
חָבוּשׁ 221	הַרְדְּפָנִין 832	דּוּגוֹן 492	בְּת־חֶלְמִית 562
חֶבְלָבֵל 249, 250	הַרְנוּג, 544 545	דּוּרָא 563	בְּת־יִבְלִית 300
חֶבְצֶלֶת 662	וִיתָנִיָּה 973	דּוּגָנִית 204	
חֲגִוִּית 944	וְלוֹזִיָּה 950	דּוּפְסִיגִיִּים 311	גְּבִיעֻזִּית 383
חֲדָאֲבָקָן 194	וְלִיסְנָרִיָּה 948	דּוּפְרִית 18	גְּבִקְנִית 421
חֲדָפְסִיגִיִּים 589	וְלָרִינָה 945, 946	דּוּקָן 620	גְּבִשֻּׁנִית 164
חֲדָשָׁפָה 28	וְלָרִינִית 947	דּוּרָה 866	גֵּד 254
חוּם 830	וְנָקָה 961	דּוּרְנֶסֶת 322	גְּדִילָן 849
חוּחֵן 637	וְרָבִגְנִיָּה 971	דּוּרְנִית 285	גּוֹדִינִיָּה 394
חוּטִית 977	וְרָבֵנָה 952, 953	דּוּשָׁן 120	גּוֹיֵר 915
חוּפִית 14	וְרָד 785, 786	דָּחַן 664	גּוֹר 307
חוּרְזֶרֶת 463	וְשַׁגְּטָנִיָּה 972	דְּטוּרָה 306	גּוֹרְזוֹר 187
חוּרֵר 865		דִּגְרָה 312	גְּלִימָה 588
חֹטָה 927		דָּלָב 710, 709	גְּלִינִית 404, 403
חֹטְטָרֵן 627	זֶהְבִּית 388	דְּלוּעִיִּים 280	גְּלִעֻנִית 538
חֹטְמִית 41	זוּגָן 984, 985	דְּלָצֶת 279	גְּמָא 295, 296
חִילָף 340	זוּזִמְיָה 983	דְּלָעַת-הַנְּחֹשׁ 142	גְּמֵד 883
חִיעֵד 26, 27	זוּטָה 581	דְּל־קֶרְנִים 888	גְּנֶטִיִּים 408
חִלְצִיב 680	זוּן 542	דֶם-הַמַּפְכִּים 437	גְּנֶטְנִיִּים 409
חִלְבִּינָה 154	זִיזִים 917	דְּמוּמִית 13	גְּמִלּוֹן 248
חִלְבָּלוּב 357, 358	זִפְן 845	דְּמִיָּה 301	גְּעֶדָה 901
חִלּוֹק 931	זִפְנִיִּים 131	דְּמָסוֹן 303	גְּפּוֹף 107
חִלּוּקָה 902	זִפְנוּצָה 677	דְּנִדְנָה 205	גְּפִים 467
חִלְמוּנִית 880	זִית 632, 633	דְּנִתוּנִיָּה 304	גֶּפֶן 966, 968
חִלְמִית 560, 561	זִכְרִינִי 598	דְּפָנָה 305	גֶּפֶן 837, 253
חֲמָנִית 435	זִלְזֶלֶת 237	דְּקוּרִינִיָּה 309	גְּרָגִיר 607
חֲמָצָה 791	זְמוּמִית 114	דְּקָנָב 526	גְּרָגִירִיוֹן 606
חֲמָצָה 219	זְנֵב-הָאֲרָנֶכֶת 497	דְּקָל 661, 689	גְּרָגִרִּית 924
חֲמָצִץ 656, 657	זְנֵב-הַכֶּלֶב 294	דְּרָכְנִית 308	גְּרִדִּיּוֹס 390
חֲנָנִית 115	זְנֵב-הַעֶקְרֵב 831	דְּרָדִית 274	גְּרוּיָה 414
חֲנֹק 286	זְנֵב-הַשּׁוּעַל 39	דְּרָדֵר 192	גְּרוֹלִיאָה 413
חֲסָה 493	זְנֵבָה 313	דְּרָדֶרֶת 843	גְּרִיזִית 829
חֲסָנִית 422	זַעֲזוּעִית 139	דְּרָקְמוּנִית 914	גְּרִיזִיוֹן 397, 398

לוידיה 539	בנפן 746	יבליית 290	חקס 842
לוינאה 507	בסבר 254	יבשוש 976	חקפסנית 97
לויף 77, 92	בסיה 181	ידיד-חולות 51	חקפסת 96
לויפה 548	בספסף 82	יחנוק 224	חקסרף 58
לופית 83	כח-האון 213	יניית 628	חפורית 684
לחף 77, 708	כח-הזאב 551	ינקוט 168	חפנים 903
לטם 223, 225	כח-החתול 16	ימון 425	חפנית 391
לטמית 385	כח-העוף 640	ימלוח 616	חצב 938
ליגיה 552	כח-הצפרדע 33, 32	ינבוט 735	חציל 860
ליגסטרום 528	כפית 178	יכטיציה 486	חרגל 862
ליורה 527	כפר 512, 554	יכמין 479	חרדל 851
לילניים 623	כפתור 604, 612	יכרה 167, 543	חרוב 200
לימון חמוץ,	כרבה 262	יכרוק 52	חרחבניה 352
חמוץ 234	כרבלת 635	יכנטון 457	חרטם 775
לימון מתוק 233	כרבלתן 130	יכנטנית 456	חרטמית 818
ליסימכיה 553	כרוב 137	יכרנדה 478	חרירים 122
לכיד 975	כרובית 138	יכשן 827	חרמשית 365
ללנית 436	כרויה 144	יכבוז 43, 44	חרצית 218
לננה 510	כריף 175	יכקה 323	חרשף 106
לסיאה 537	כרכום 269	יכרע 441	חשופי-הזרע 420
לצהארי 70	כרמית 777	יכדן 874	חשופית 419
לעוסית 586	כרסתן 392		חשקש 230
לענה 90	כרפס 72	כדורן 867, 868	
לענית 833, 834	כרפסת 440	כדן 597	טבורית 263, 937
לפה 502	כרשה 37	כדורית 974	טבק 613
לפופית 473	כרשניה 957	כוכב 102	טבק גם 614
לפיה 536	כשות 283	כוכבית 878	טובענית 157, 158
לפית 504	כחלה 949	כוכון 768	טורים 316
לפלנגיה 541	כחלית 669	כונדרה 216	טיין 471
לפסנה 503	כחמה 904	כוסנית 255	טעיה 912
לפתית 451	כחנן 582	כחליל 477	טעיתיים 911
לקוקיה 513	כחרון 256	כינוליה 211	טלפיון 894
לשון-האפעה 639, 640		כלורה 215	טמוס 314, 891
לשון-הגלב 291	לכד 17	כליל-החרשים 203	טפה 506
לשון-הפר 60	לכדנית 407	כלנית 461	טפל 292, 293
לשית 271	לכלב 319	כלף 367	טפרוסיה 896
לשון 405	לכנונית 315	כלכלף 368	טקומית 893
	לכנה 884, 885	כלמנתה 152	טרנגיה 932
מגלית 464	לוביה 959	כלנית 64	טריון 817
מגנונית 156	לוביה מצרית 960	כמון 281	טרשנית 288, 289
מדברית 341	לוטונית 546	כמנון 697	
מדד 485	לוטוס 547	כנפה 243	יבול 679

ספילול 86, 85	נַעֲצוּצִית 172	מַצְלִתִּים 124	מִדְחול 875
ספילולה 460	נָפִית 609	מְקוֹר-הַחֲסִידָה 348	מוֹזִיִּים 596
סְקָלִיגְרִיָּה 814	נֶזֶח-הַחֶלֶב 648	מִרְבֵּה-הַחֶלֶב 720, 519	מוֹכִית 221
סרפד 941, 940	נֶר-הַחֵיָּלָה 630, 629	מִרְבִּיּוֹן 565	מוֹצִית 660
סמִנִּית 242	נֶרְדֹּר 605	מִרְנָנִית 56	מוֹצֵנִית 417
	נֶרְקִים 604, 45	מִרוּאָה 556	מוֹרְטִיָּה 592
עבדקן 725	נֶשֶׁן 653	מִרְוָה 804	מוֹרִית 856
עבִקָּנָה 93		מִרּוֹר 863	מוֹרֶן 955
עגבניָה 859	סבִּנִּית 943	מִרְכָּבִים 245	מוֹרְנָה 594, 593
עגֶנן 66	סבִּיּוֹן 840	מִרְסִיָּה 564	מַחֲטָנִים 246
עֶדֶן 452	סְבִינָה 810	מִרְסִיָּה 566	מַחֲטָנִית 468
עֶדְעָד 877	סְגִינָה 797	מִרְקוּלִית 577	מַחֲמֵשׁ 678
עֶדְשָׁה 518	סְגָל 964, 962	מִרְרִית 696	מַחֲרָת 334
עֶדְשֵׁת-הַיָּמִים 517, 516	סְגָל שְׁלֹש-גוּנֵי 963	מִשְׁיֹבֵבִית 578	מִיָּה 382
עוֹרֵר 264	סְהָרוֹן 575, 241	מִשְׁיִים 935	מִימון 459, 458
עוֹרֵר 264	סוֹכְכִים 936	מִשֵּׁן 469	מִישׁ 191
עֶטְרִינִית 275	סוֹלָנוֹם 858, 857	מִשְׁמֵשׁ 739	מִישׁוּיָה 580
עִירִיוֹנִי 98	סוּף 934, 933	מִשְׁנָצָה 431	מִכְבֵּד 236
עִירִית 99	סוּפוּרָה 864	מִשְׁעֶרֶת 499	מִלִּית 108
עִכּוּבִית 415	סַחֲלָב 644, 643	מִשְׁקָפִים 370	מִלְוִכָּה 252
עִכְבָּאִי 327	סַחֲלָבֶן 195	מִתְנָן 909, 908	מִלְחִית 801
עִלּוֹק 928	סַטְרִקוּלִיִּים 879		מִלְחָנִית 423
עִלְיַעֵב 376	סִנִּית 69	נֶאֱדִיד 519, 942	מִלְלָנִית 540
עִלְקָלוֹק 359	סִימְרָבִיִּים 850	נֶדֶד 855	מִלְסָה 574
עִלְקָת 651, 650	סִיסוֹן 852	נֶהְרֹנִית 730, 729	מִלְעֲנִיָּאל 882
עִלְשׁ 220	סִיסָם 302	נֹאֲתִית 617	מִלְעָנָן 84
עִפְרִית 712, 711	סִיסָן 828	נֹבִיאָה 618	מִלְפָּפוֹן 278
עִצְבוּנִית 793	סִיסְנִית 714	נֹפֶר 625, 622	מִלְקוּלִמְיָה 559
עִץ-הַשֶּׁמֶן 330, 329	סִיפֶן 400	נֹצִיץ 749	מִנְדְרִין 232
עִקְז-הָעֶקְרָב 438	סִירָה 731	נֹצֵנִית 495	מִנִּפְנִית 498
עִקְצוֹץ 5	סְכִיכוֹן 453	נֹרִית 759, 758	מִנְתּוֹר 558
עִקְצָר 136	סְלִדוּרָה 801, 802	נֹרְנִית 199	מִסְרָגִים 125
עֶר 509, 508	סִלּוֹן 979	נִזְמִית 500	מִסְמוֹר 410
עֶרְבָה 800, 798	סִלְסֵלָה 24	נִחֲלִית 22	מִסְרָק 816
עֶרְבּוֹ 396, 193	סִם-הַחֶלֶב 74	נִיאוּטִינִיאָה 608	מִסְרָקִית 815
עֶרְטָנִית 520, 116	סִלֵּק 212, 117	נִידָה 603, 602	מִעוּג 511
עֶרְבֶרְבָה 336	סִמְבוּק 805	נִיל 470	מִעֲלֵה-עֶשֶׂן 524
עֶרְטֵל 418	סִמְקָן 638	נִימִית 744	מִעְרִיב 444
עֶרִידָה 806	סִמֶּר 483, 482	נִיסְנִית 266	מִפְרִיק 693
עֶרִיר 343	סִנְטָלִיִּים 807	נִירִית 778	מִצִּיץ 715
עֶרְעֵר 484	סִנְפִּיטוֹן 887	נִימְפִיאָה 624	מִצְלוֹת 522
עֶרְף 836	סִפָּה 184	נֶעֱנַע 576	מִצְלִיכִים 273

קרטבה 265	קנייה 887	פרסת-הסוס 449	עָרַר 267
קרטם 179	קוכיה 488	פָּרַע 416, 465	עֲשָׂן 386
קרן-יָעַל 217	קוסיניה 261	פרעושית 750	עֲשָׂנִית 198
קרנונית 197	קוציץ 4, 6	פרקים 151	
קרנן 201, 202	קוצן 222	פרקן 799	פגוניה 363
קרסה 176	קורנית 910	פרקנסוניה 670	פואה 789, 788
קראץ 240	קזום 706	פרקרק 427	פוארנה 384
קראקסן 771	קחוינה 55	פשטה 443	פואנית 753
קראקש 244	קחון 67	פשטה 532, 535	פול 958
קרתמון 268	קחונית 647	פשטנית 533	פורסקיאה 378
קשוא 276	קטב 920	פתילת-המדבר 159	פטל 790
קשוא ירק 277	קטינא 773		פטרוסלינון 681
קשוא צהב 278	קטיב 79	צאלון 716	פיגם 794, 795
קשח 68	קטניות 514	צבעוני 930	פיגמית 428
	קטפודיון 186	צבר 149, 642	פיטולקה 694, 695
רב-ברך 722	קיטה 913	צברת 299	פילגון 374
רב-גלה 826	קיסוס 78, 429	צהבוי 496	פיקוס 371
רב-דור 754	קיסוסית 854	צורית 839	פירוס 702, 700
רב-מוץ 10	קיצנית 177	צוחה 825	פיתורנתוס 706
רב-פרי 718	קיצת 346	צחן 57	פזנית 251
רב-רגל 723, 724	קיקיון 776	ציץ 667	פלומרה 713
רבועה 898	קלפיניה 490	צבית 272	פלפלון 819
רבס 772	קמלינה 161	צלוקית 881	פלפלון בכות 820
רגלה 727, 778	קנאוטיה 487	צלילית 584	פלפלית 169
רוביניה 780	קנה 691	צלעה-שור 145	פקה 206
רובריאה 779	קנה-סר 796	צלען 411	פספולן 672
רומוליה 783	קנה-צמר 344	צף 165, 166	פעמונית 162, 163
רוסקרין 787	קנרס 287	צמר 342	פקועה 227
רוקפה 784	קסוארינה 182, 183	צמרורה 921	פקטורובסקנה 364
רוש 247	קסלפיניה 150	צמרנית 683	פרג 665, 666
רושליה 781	קערורית 835	צנון 760	פרגה 401
ריסן 126	קפודית 324	צנינה 361	פרגרוג 782
רקפה 765, 766	קפודן 225	צפצפה 726	פרדתים 578
רקפונית 634	קצח 615	צפון 180, 310	פרוטאיים 736
רקשתן 626	קרא 494	צפרייה-חחול 153	פרונוס 737, 738
רמון 751, 752	קרר 318	צפרנית 848	739, 740
רמונית 297	קרדה 174	צתרה 809	פרנית 717
רפייה 792	קרדמין 171	צתרנית 907	פרנגוס 732
רפליסיים 757	קרדמית 838	קדה לבנה 160	פרנקניה 380, 381
רפרה 583	קרדנית 173	קדר 105	פרנקריה 387
רצועית 448	קרוטולריה 270	קוטלה 260	פרסטניה 366
רקפת 284, 734	קרומית 663		פרסיון 733

שָׁשׁ 188	שָׁסִיעַ 825	שִׁיחַ-אַבְרָהָם 967	רֶשֶׁתוֹן 969
	שָׁסֶק 347	שִׁכְרוֹן 462	רֶתֶם 767
תְּאֵנָה 372	שְׁעוֹנִית 674, 673	שְׁלוּחִית 61	רִתְמָה 395
תְּאֲשׁוּר 282	שְׁעוּעִית 685	שְׁהֶבִית 688	
תְּגִית 813	שְׁעוּרָה 454	שְׁלֹחֹפֶן 692	שְׁבֻטָּבֶט 339, 338
תוֹדְרָה 853	שְׁעָלָב 970	שְׁלַח 351	שְׁבֻטוּט 155
תוֹדְרָנִית 75	שְׁעָמוֹן 148	שְׁחָלָח 743	שְׁבָטָן 654
תוֹיָה 905	שְׁעוּרִיר 207	שְׁמוֹן 317, 196	שְׁבֻתָּה-שׁוּעַל 109
תוֹלְעָנִית 439	שְׁעוּרֹת-שׁוּלְמִית 12	שְׁלֹש-כִּנְפוֹת 925	שְׁבֵר 676
תוֹת 591, 595	שְׁפִירָה 89	שְׁשׁוֹן 926	שְׁבָרֶק 636
תוֹת-שָׂדֶה 379	שְׁפָתָן 841	שְׁלָשִׁי 919	שְׁבֵת 65
תִּירָס 978	שְׁפָתָנִים 491	שְׁמִיר 659	שְׁדָרִים 118
תִּלְתָּן 923	שְׁקָד 738	שְׁמִיר 377	שׁוּם 35
תְּמָר 690	שְׁקָמָה 373	שְׁמָרָר 450	שׁוּפְרִית 430
תְּמָרִיר 764	שְׁרָבִיטָן 335	שְׁמָשׁוֹן 434	שׁוּשׁ 406
תְּפוֹחַ 702	שְׁרָדִינִיָּה 209	שְׁמָשׁוֹנִית 929	שׁוּשָׁן 530, 529
תְּפוֹחַ-אַדְמָה 861	שְׁרוּכִית 982	שְׁמָשֶׁם 844, 675	שׁוּשַׁנַּת-יְרִיחוֹ 59
תְּפוֹחַ-זָּהָב 229	שְׁרוּכָנִית 258	שְׁן-אַרִי 521	שְׁזִיף 741
תְּרִיסָנִית 239	שְׁרָךְ 375, 748	שְׁנִין 445	שְׁזִיף-הַדֵּלֶב 742
תְּרָמוֹס 549	שְׁרָכָה 321	שְׁנִית 555	שְׁחָלִיל 257
	שְׁרָכָךְ 210	שְׁנָן 892	שְׁחָלִים 523
	שְׁרָעוּלָ 745	שְׁנָס 916	שְׁטָה 3
	שְׁרָרְדִיָּה 846	שְׁנָק 531	שְׁזִיף 981

מידעוֹת ועד הלשון

הוועד המרכזי בישיבתו בתשעה במרחשון תש"ו אישר את בחירת האדונים ד"ר ש"י באלובלוצקי, ד"ר ש"ד גויטיין, איל פאיאנס, אברהם שלונסקי כחברים בוועד הלשון.

מר י' קוטשר, מזכיר מדעי בלשכת הוועד שבתל-אביב, יצא לחופשה למשך שנה בערך, וד"ר עלי איון נתמנה למלא את מקומו.

בימים כ"ח וכ"ט בכסלו תש"ו נתקיים בתל-אביב כינוס ארצי ראשון של מורשי ועד הלשון, דין וחשבון מפורט על הכינוס מתפרסם בחוברת זו.

כינוס ארצי ראשון של מורשי ועד-הלשון

בימים כ"ח וכ"ט בכסלו תש"ו התכנס באולם בית המדרש למורות ולגננות בתל-אביב (רחוב אליעזר בן-יהודה 195) הכינוס הארצי הראשון של מורשי ועד הלשון העברית.

במפעל מינוי המורשים הוחל באופן שיטתי באפריל 1945. מכתבי-הסברה והצעות למינוי באי-כוח נשלחו לכל נקודות היישוב — לעיריות היהודיות, למועצות המקומיות במושבות, לוועדי המושבים והשכונות העירוניות ולמזכירות הקיבוצים.

עד הוועידה נענו לקריאתו של הוועד 94 נקודות, אשר הודיעו על מינוי מורשיהן, ואלה הן:

ברוך בורמן	קב' אבוקה	1
משה ניסני	כפר אביחיל	2
יו"ר הוועד	מ' אבן יהודה	3
בנימין טננבוים	קב' אילון	4
ועדת התרבות	קב' אילת השחר	5
ש' זהרהרי	קב' אפיקים	6
חיים מאירי	קב' ארצישראל ג'	7
שמשון בליבום	קב' אשדות יעקב	8
אהרן לבציון	מ' באר-טוביה	9
מרדכי רשפי	קב' בית-אורן	10
שכנא נשקס	קב' בית-אלפא	11
אליהו אלקינד	קב' בית-השטה, החוגים	12
בנימין הלוי	קב' בית-זרע	13
גינה רנד	קב' בית-יהושע	14
אהרן לוי	מ' בית-יצחק	15
אברהם איתן	מ' בית-שערים	16
שלמה גאולה לוי	מ' גאולי-תימן	17
ברוך הלמי	קב' גבע	18
יהודה שרוני	קב' גבעת-השלושה	19
ראובן קלובוק	מ' גבעת-ח"ן	20
שלמה שטרסברג	מ' גבעת-עדה	21
יהודה יצחק מיילין	קב' גניגר	22
הלל גרביה	קב' גן-שמואל	23
יוסף גוטליב	קב' גת, המנוף	24
לוי בן-אמית	קב' דגניה ב'	25
שניאור הררי	קב' דליה	26
אהרן גולדשמידט	קב' דן	27

מנחם גרסון	קב' הזורע	28
יהודה מושקוביץ	מ' הזורעים, לוביה	29
מאיר שלומון	קב' העוגן	30
נחמן תרדיון	קב' השרון, רמת-דוד	31
זאב אגרת	שכ' חולון	32
ד"ר י' מנצח,	חדרה	33
וא' בן-דוד		
מ' בירמן	חיפה	34
צבי עמרמי	מ' חירות	35
אברהם גולדגנט	קב' חניתה	36
מאיר ו"ד ולדה	קב' חפץ-חיים	37
מאיר סלוצקי	קב' טבעון	38
אפרים יעיר	קב' טירת-צבי	39
מנחם בולה	קב' יבנה	40
אהרן שלם	קב' יגור	41
בן-יהודה מאיר	קב' כנרת	42
יוסף לין	מ' כפר-ביאליק	43
אברהם שכטר	קב' כפר גליקסון	44
אליעזר טש	מ' כפר מל"ל	45
אבנר האפנר	מ' כפר-סבא	46
א. סימונוזון	קב' כפר סולד	47
אהרן זינגר	קב' כפר רופין	48
ברכיהו טרובק	מ' כפר-תבור	49
משה פיגנבוים	קב' להבות	50
עזריה כהן	קב' מוצא עילית	51
חיים סלנט	מ' מנחמיה	52
ישראל זוהר	קב' מסדה	53
ישעיהו אופנהיים	קב' מסילות	54
צבי שוטוב	קב' מעברות	55
ועדת התרבות	קב' מעוז חיים	56
מיכאל סגל	קב' מצפה-הים (רחביה)	57
בנימין לוין	בי"ס מקוה-ישראל	58
אברהם גרשטין	קב' מרחביה	59
ישראל ברגמן	קב' משמר-הים	60
בן-עמי גורדון	קב' משמר-העמק	61
יוסף וינוגרד	קב' משמר-השרון	62
שלום סמיטיצקי	קב' נגבה	63
יוסף דונר	מ' כפר-נהלל	64
ד"ר א. ווייל	מ' נהריה	65
רחמיאל יפה	מ' נחלת-יהודה	66
איזיק קרייזל	קב' סדום	67
צבי אש	קב' עברון	68

נח לוי	מ' עטרות	69
אורה מקלר	קב' עין-גב	70
יעקב הורביץ	קב' עין-החורש	71
מנשה גפן	קב' עין-המפרץ	72
אריה קימל	מ' עפולה	73
מכס יעקבסון	מ' פרדס-חנה	74
עזריאל בן-מאיר	מ' צור-משה	75
משה הניג	שכ' קרית-ביאליק	76
ד"ר נחום וואהרמן	מ' קרית-מוצקין	77
צבי דונר	קב' קרית-עמל	78
מאיר הניג	שכ' קרית-שמואל	79
אליעזר טש	מ' רמות-השבים	80
י' לוי	מ' רמת-גן	81
יוסף קטינא	קב' רמת-הכובש	82
מאיר בן-צבי	קב' רמת-יוחנן	83
מאיר שחף	מ' רמתיים	84
נח קלמנוביץ	מ' רשפון	85
זאב ברלינגר	מ' שבי-ציון	86
שלמה אבן-שושן	קב' שדה-נחום	87
דוד זוננפלד	קב' שדה-נחמיה (חוליות)	88
יעקב לויפר	קב' שמיר	89
ברכה בלום	קב' שער-העמקים	90
צבי הילמן	מ' שפיה	91
ישעיהו עריף	קב' שריד	92
צבי זית	מ' תל-עדשים	93
ועדת התרבות	קב' תל-עמל	94

בחוזרים, שנשלחו אל המורשים, ובמכתבי-ההסברה הוגדרו תפקידיהם וסומנו דרכי פעולתם: א) בריכוז משאלותיהם של אנשי המשק לכל סוגי עבודתם בשטח הטרימינולוגיה העברית, ושיפור הלשון בכלל, וב) בהקניית המונחים, שהניח ועד הלשון, לכל הזקוקים להם.

מתפקידו של הכינוס היה אפוא:

1. לבוא במגע אישי עם המורשים, אשר קיבלו על עצמם מרצון את תפקיד ריכוזם של ענייני הלשון למקומותיהם.
2. לשמוע מפיהם דינים וחשבונות על מצב פעולתם;
3. להסביר להם את הבעיות הלשוניות המעשיות, המעסיקות את ועד הלשון.
4. למסור להם סקירה כללית על פעולת ועד הלשון, הישגיו ובעיות עבודתו.

זכרון-דברים

סדר-היום:

ישיבה ראשונה. יום שני, כ"ח בכסלו תש"ו (3/12/45) בשעה 6 בערב.

- (א) פתיחה — נשיא ועד הלשון הפרופ' נ"ה טורטשינר.
 - (ב) דבר למורשים — חבר הוועד המרכזי ה' דוד שמעונוביץ.
 - (ג) מפעולות ועד הלשון העברית ותפקידי הקרובים — מנהל הלשכה ד"ר ש' איונשטדט.
 - (ד) לפתרון בעיית הכתיב ע"י ועד הלשון — המזכיר המדעי ד"ר ז' בן-חיים.
 - (ה) מפעולתנו לתקנת הלשון-המזון המדעי ה' יחזקאל קוטשר.
- ישיבה שנייה. יום שלישי, כ"ט בכסלו תש"ו (2/45), בשעה 8.30 בבוקר.
- (א) דינים וחשבונות של המורשים למקומותיהם.
 - (ב) הערות והצעות.
 - (ג) החלטות.

ישיבה ראשונה

פרופ' נחום מלושץ

פותח בשם הנשיאות את הכינוס. הוא מברך את באי כוח היישוב, שבאו לשתף פעולה עם המוסד העליון של הלשון העברית והמגלים את חרדת העם לתחייתה השלמה של לשוננו. הוא מאחל להם, שיזכו להשתתף בכינוסים הבאים של באי כוח העם. אשר ייצגו מאות ערים וכפרים מדבריי-עברית, הבנויים בארץ-ישראל החפשית.

השפה העברית נודעת לתהילה ולכבוד בעמים בתור שפת תרבות עתיקה, שפת התנ"ך. לנו היא שפה לאומית, שפת יצירתנו מראשית נעורי עמנו, כאשר נעקרה משרשי הווייתה ונאלמה בפי בניה הפוזורים. על דגלנו חרות רעיון תחייתה והרחבתה של לשוננו, רעיון פורה ומעשי, אשר ביצעו התחיל בהדרגה משעת ייסודו של ועד הלשון העברית על ידי אליעזר בן יהודה וז'ל בט"ו מנחם-אב תרמ"ט. הוא מתנצל בשם נשיאי ועד הלשון הפרופ' נ"ה טורטשינר והפרופ' יוסף קלוזנר על היעדרם בכינוס מחמת מחלתם.

הוא שולח בשם הכינוס ברכה נאמנה לגב' מ' ביאליק-חברתו של המשורר הלאומי ונשיא הוועד המנוח ח"נ ביאליק ז"ל, למלאות לה 70 שנה ומאחל לה, שתאריך ימים ותראה בהגשמת שאיפותיו הנעלות של בעלה. הכינוס קם ליכרם של חברי ועד הלשון, אשר נפטרו בזמן הכינוס המדעי האחרון: פ' אוירבך, ד"ר ש' טשרניחובסקי, ב' כצנלסון, ואריה סמיאטצקי זכרונם לברכה.

נקראים מכתבי ברכה מנשיאי ועד הלשון הפרופ' נ"ה טורטשינר ופרופ' יוסף קלוזנר וכן מחברי ועד הלשון ס"ר גולדברג, פרופ' א"ש הרטום, מ' ויזון ופרופ' מ"ד קאסוטו, מרקטור האוניברסיטה העברית הפרופ' מ' פקטה, ומנהל הטכניון העברי מר ש' קפלנסקי, ממוסד ביאליק שעל יד הסוכנות היהודית לארץ ישראל, מהברית העברית העולמית, מוועד הקהלה בחיפה, ממועצת פועלי תל אביב, מחברת

„אמוני הלשון העברית“ סניף חדרה, זחבר ועד „אמוני הלשון העברית“ בחיפה
מר משה רמברג.

בשם מרכז הסתדרות המורים מברך את הכינוס חבר ועד הלשון ד"ר
יצחק פרץ. הוא מאחל לכינוס, שתשרה ברכה בפעולתו ושיסייע להשלת שפה
עברית אחידה וברורה ביישוב. הוא מציין את חלקו של ציבור המורים ושל
הסתדרותם בתחיית הלשון, שנבעה בעיקר מן הצורך במונחים למקצועות הנלמדים
בבית הספר. הוא עומד על העובדה, כי בשנת תרס"ה, בוועידת הסתדרות המורים
השנייה בגדרה נוסד על ידיה ועד הלשון העברית, ונכרתה ברית של פעולת
גומלין בין מניחי הלשון למוריה. בשם ציבור המורים הוא מדגיש את הצורך
הדחוף בפיתרון בעיות המבטא והכתיב וקורא לשיתוף פעולה בין חברי ועד הלשון
ובין המורים בשטח זה. הוא מברך את יוזמי הכינוס ומשתתפיו ומסיים בדבריו
של ח"י ביאליק ז"ל: ...

הלשון העברית באה לברוא לב אחד לכל חלקי האומה.

הלשון היא הקרקע הרוחני של האומה.

לא נהפך לאומה בלי תקנתה ושכלולה הגמור של הלשון העברית.

ה' משה בירמן מברך את הכינוס בשם סניף חברת „חברת אמוני הלשון
העברית“ בחיפה, מוסר לו את ברכת הוועד והחברים ומביע את תקוותו, כי בחיפה
הגדולה ובסביבתה תתרחב בקרוב הפעולה וכי עוד חברים רבים יצטרכו
לסניף המקומי.

ד"ר ש' איזנשטרם

מרצה על פעולות ועד הלשון העברית ותפקידיו הקרובים:

56 שנות פעולתו של ועד הלשון מאז ייסודו ועד היום הן שלבים בתחיית
הלשון ובהתפתחותו של היישוב. היישוב והלשון גדלו כאחת. הלשון, שבתפוצות
היתה תלויה על בלימה ושמאמצי תחייתה המלאכותית נכשלו שם, צמחה באופן
טבעי בארץ; תחילה כשפת התינוקות בגנים, אח"כ כשפת ביה"ס העממי, התיכון,
המקצועי והגבוה. נכרתה ברית בין חכמי ירושלים וסופריה, אשר הצטרפו לוועד
הלשון, ובין המורים בערים ובמושבות, ומכיתה לכיתה הלכה הלשון והתעשרה
במונחים. המורים שישבו בוועד ומחוצה לו קבעו מונחים וחברו ספרי לימוד.
בהדרגה נקבעה לשון אחידה והמלונים המתפרסמים על ידי הוועד מסייעים
למשמעת לשונית ביישוב, שהיא מסמלת את עיצוב כוחנו התרבותי-לאומי. גם
המלאכה, החקלאות והמדעים השימושיים לענפיהם השונים קיבלו ומקבלים את
סיועם מצד ועד הלשון. אשר הפך למנגנון מדעי בן 40 חברים מבין הבלשנים,
המורים והסופרים הוותיקים. כל חברי הוועד עובדים את עבודתם בהתנדבות
והם מתמנים לתפקידם זה למשך כל ימי חייהם. מבין הוותיקים שבחברי הוועד
מתמנה ועד מרכזי, הקובע את תכנית הפעולה הלשונית והמכריע בשאלות לשון
מסופקות. חברי הוועד והמומחים למקצועותיהם, העובדים אף הם עבודת
התנדבות, מצטרפים לוועדות מקצועיות, הפועלות בשלושת המרכזים שבארץ
— בירושלים, בחיפה ובתל אביב — ועבודתן מוצאת את הדרכתה מצד נשיאי הוועד
והמוזכירות המדעית. נשיא הוועד הפרופ' נ"ה טורטשינר משמש גם עורך הרבעון
„לשוננו“, היוצא לאור משנת תרפ"ח ועד היום. עריכת חוברות לענייני

לשון „לשוננו לעם“ נמסרה לידי חברי הוועד ה' א' אברונין, מ' אזרחי וד"ר י' פרץ, וכבר יצאו לאור 3 קונטרסים.

הנהלת הלשכה המרכזית — בסיוע לשכת תל-אביב והסניף של חברת „אמוני הלשון העברית“ בחיפה — מטפלת בביצוע תכניות הוועד, בהוצאת כתביו ובהפצתם, בהרחבת הקשרים עם מוסדות ועסקנים ובהשגת האמצעים הדרושים. קרן מיוחדת למונחי חקלאות ומלאכה, שנוסדה ביזמתו ומאמציו של הח' יהושע מנחם איש דגניה, מוקדשת להוצאת מלונים לענפי החקלאות והמלאכה השונים. לחשבון קרן זו מתפרסם עכשיו המלון הגדול והמצויר למונחי הטכניקה.

עם גמר המלחמה התחילו מתחדשים קשרי ועד הלשון עם העסקנים, בתי הספר ואגודות הנוער בתפוצות, המגלים ערנות רבה וזיקה עמוקה לערכי הלשון והתרבות.

פעולתו של ועד הלשון הולכת ומתרחבת, ואלמלי היו אמצעים מספיקים בידו, היה צריך לפתח ולשכלל את כל ענפי פעולתו, להרחיב את מזכירותו המדעית ואת לשכתו, להמריץ את הפעולה להכנת המלון האקדמאי של הלשון, להעמיד ועדות מקצועיות נוספות, לצייד אותן בספרות לשונית ומקצועית, שהן זקוקות לה.

ועד הלשון קבע וקובע במידה מרובה מונחים לענפים השונים של המשק החקלאי וקשר במשך השנים קשרים אמיצים עם ציבור העובדים. אולם רק לפני חצי שנה הוחל במפעל של מינוי מורשים קבועים לענייני לשון בקיבוצים, במושבים, בארגונים ובמושבות. פעולתנו נשאה פרי והוכיחה את הצורך החיוני במגע מתמיד עם הנקודות השונות בארץ, והערב אנו מכנסים בתנאים הקשים של השעה את הכינוס הארצי הראשון של המורשים. תהא ברוכה התחלתנו המשותפת ויתנהדו הקשרים בינותנו. אנו נחגור כוח כדי למלא במידה האפשרית את חובתנו כלפי העם המדבר עברית, להרחיב את פעולתה של המזכירות המדעית, עד כדי שתוכל להשיב בשלימות ובדייקנות לכל השאלות שהיא נשאלת עליהן מבאי כוח הנקודות, למנות מדריכים לשוניים, שיבקרו בנקודות לשם מתן הוראות, כינוס חומר, ארגון פינות לשון וקריאת הרצאות סמינאריות על שאלות-לשון. כמו כן נעשה את כל האפשר כדי לפרסם עלונים וחוזרים שיטתיים, שיהדקו את הקשר בינינו ובין הנקודות. ייתכן שנהיה זקוקים גם לכנס מזמן לזמן כינוסים אזוריים בהתאם להצעתם של כמה מן החברים.

העיקוב היחיד, העומד בדרך ביצועה של תכניתנו, הוא חוסר האמצעים החמריים הדרושים. כבר כיום מכסה הוועד 10% מתקציבו ההכרחי מתרומות חברים, ורק 1% מתקבלת מאת המוסדות הלאומיים. אנו בטוחים, כי הכינוס הזה יצטרף לתביעתנו הצודקת כלפי הסוכנות היהודית והאוניברסיטה העברית, שיגאלו את האקדמיה של הלשון העברית מחסרון תקציב. הממעט את דמותו של המוסד ויטלו על עצמם את כלכלת צרכיו בכבוד.

הערב תשמעו שתי הרצאות מדעיות הנקראות מטעם הוועד על ידי המזכירים המדעיים וישיבת הבוקר של יום מחר תהיה מוקדשת לשמיעת הדינים והחשבונות והמשאלות, שהבאתם לנו בשמכם ובשם חבריכם.

אנו נקשיב קשב רב לדבריכם ונראה אותם בחור ציוני־דרך לפעולתנו המשותפת בעתיד.

דוד שמענוביץ

נושא את דברו אל המורשים :

אף לרגע איני יכול להסיח את דעתי מן הפלא הגדול של תחיית לשוננו. זאת היא נקודת המפנה העיקרית בהיסטוריה העברית החדשה... כל זמן שהלשון לא קמה לתחיה היינו חיים בעולם של נכסים קפואים, היה משהו חוצץ בינינו ובין החיים. הלשון היא סמל התחיה והבריאות הנפשית. הרופא בודק את החולה בלשונו — כך גם אומה נבדקת בלשונה. אנו שהתגברנו על הסביבה הגלותית, על נחשולי הלעז ששטפנו, טעמנו בראשונה באוירה של ארץ ישראל את טעמה של עברית חיה. יותר מאושרים, בריאים ושלמים ממנו אלה שנולדו כאן ושקלטו את הלשון קליטה טבעית.

לדור הצומח והמכה שורש בארצנו משמשת הלשון העברית מקור טבעי של חוויות ושל יצירה. בה מתרקמים ומשתלבים כל מפעלי-חיים, עבודתם ומלחמתם בארץ. שכלולה ושלמותה של הלשון הופכת לבעיה שימושית. אני מאושר להשתתפותי בכינוס זה, המשמש פגישה ראשונה של אנשי העבודה ואנשי-הלשון, והמסמל את הברית הנכרתת בין יוצקי העבודה בטפוסים עבריים ובין המוסד המדעי-לאומי הוותיק, המכוון את תהליכי היציקה הזו. תהא פעולתנו המשותפת ברוכה ופוריה.

ד"ר זאב בן-חיים

מרצה את הרצאתו:

לפתרון שאלת הכתיב ע"י ועד הלשון

רבתי !

ברצוני לתאר לפניכם על פי עניין מן העניינים השונים, שעסק בהם ועד הלשון בשנים האחרונות, את דרך פעולתו של הוועד בכלל, על מעלותיה, ובלי ספק יש מעלות בעבודתו, ועל ליקוייה, ואף אלה בלא ספק ישנם. והעניין הוא — תיקון הכתיב.

רבות הן הבעיות של לשוננו, שצפו ועלו עם התחדשות הדיבור העברי ועם יציאתה של הלשון מן התחום הצר של חכמים וסופרים אל רשות הרבים של המוני העם. לאמיתו של הדבר כל לשון חיה, אף זו שמתפתחת בתנאים טבעיים אידיאליים, אף זו שדורות של סופרים וחכמים טיפחוה וריבו אותה, כל לשון חיה היא כולה בעיות. כי דרך ההתפתחות בלשון היא דרך מלחמה. שאין לה סוף, מלחמת צורות לשון חדשות בישנות. לשון חיה הרי זה מסימניה המובהקים, שאין היא קבועה ועומדת במקום אחד, שאין היא בריאה קפואה, אלא בחינת לשון מעבר, מעבר בדרך כלל איטי וכביכול מחושב לדורות, מעבר מן הלבוש הישן ללבוש החדש. מאבק זה, עתים ברעש ועתים בנחת, קיים תמיד, גם אם כלל דוברי הלשון לא יחושו בו.

אילו היו אפוא בעיות העברית רק ממין זה, כבר יכולנו להתברך ולומר: אכן עשה נעשתה לשוננו לשפה חיה ממש לכל פרטיה ודקדוקיה. אולם לדאבון לבנו עיון מעמיק יותר בסבך הבעיות הלשוניות שלנו עשוי להעמידנו מיד על כך, כי נוסף על השאלות הכלליות והמשותפות ללשון מן הלשונות קיימות בעברית שאלות

המיוחדות רק לה, אשר סיבתן נעוצה בהיעדר חיים טבעיים ובחוסר התפתחות אורגאנית במשך 1800 שנים בקירוב. לא ייפלא אפוא: שאף שאלת תיקון הכתיב העברי שונה במהותה אצלנו מאשר באומה ולשון אחרת.

מהי המטרה של „תיקון הכתיב“ בכלל?

צורת הבעה בכתב נקבעת ומתגבשת בלשון-הרבות כרגיל בתקופה מסוימת, במקום מסוים, ופעמים אפילו בהשפעת סגנון אישיות מסוימת או של קבוצת אישים, שפרי רוחם בכתב נעשה מופת לדור ולדורות. והצורה המגובשת הזאת מתאימה למעשה למבטא הלשון הנדונה בזמנה ובמקומה. כדוגמה מאלפת לכך אזכיר את הכתיב האנגלי. הכתיב האנגלי כמו שהוא היום נתגבש בעיקריו, פרט לכמה תופעות לואי, בתקופת אלישבע המלכה, במאה ה-16 ובהשפעת האסכולה הספרותית בזמנה, וכמו שהוא היום, הרי הוא חופף בקירוב (כי כל כתיב שבעולם אין ביכלתו אלא לצייר תמונה מקורבת) את מבטא הלשון האנגלית בזמן ההוא. בעוד שהכתיב נשאר במשך דורות רבים קבוע ויציב, הרי הלשון, שהכתיב הזה משמש להבעתה, אינה במקומה עומדת. במרוצת הזמן מתגלה הפרש ניכר, פעמים הרבה ופעמים מעט, הכל לפי הלשון ותנאיה המיוחדים, בין הצורה שבכתב ובין הצורה שבדיבור. השואפים לתקן את הכתיב שואפים אפוא לגשור גשר בין המבטא שבזמנם ובין הכתיב, הנמסר בירושה, הכתיב ההיסטורי, ולהקל ע"י כך מעל אדם, הדובר בלשון הזאת, את לימוד הכתיב, שנתהווה בו עומס מיותר כשהוא לעצמו, ואשר מייצג למעשה דרגה אחרת של אותה הלשון. המהדרים בניסוחים מדעיים מדויקים אפילו לא יירתעו מלומר, שהכתיב ההיסטורי מייצג לאמיתו של הדבר לא שלב אחר בהתפתחות הלשון הנדונה, אלא ממש לשון אחרת.

התאמת הכתיב למבטא — האם זאת היא בעיית תיקון הכתיב העברי בשלשה זו?

לא! עדיין נטושה בתוכנו מלחמה על כך, מהו המבטא העברי ה„נכון“, וחילוקי דעות בנוגע למבטא המופתי (הסטנדרדי) קיימים אף בכתלי ועד הלשון, כפי שנקל לראות מן המאמרים השונים, שאנשי ועד הלשון פרסמו בשאלה הזאת. אע"פ כן, אפילו אלה הסוברים, ששוב אין לבטא את העי"ן, שאין להבחין בין כ"ף דגושה לקו"ף, בין חיי"ת לכ"ף רפה, בין טי"ת לתי"ו או בין בי"ת רפה לוי"ו, אפילו אלה לא הציעו, ולא עלה על דעתם להציע בהצעותיהם לתיקון הכתיב לבטל את השניות הזאת. לא הוצע, דרך משל, לכתוב תעכב „טאקו“, שזוהי מסקנה הגיונית של כל השואפים לכתוב עברי פוניטי, והשניות הזאת בכתיב „המתקן“ כבר הובאה בחשבון גם ע"י מי שאינו מאמין ואינו מחייב הבחנה במבטא האותיות הנזכרות. אמנם יש החלטה ישנה של ועד הלשון המחייבת הבחנה, אך זוהי לפי שעה הלכה ואין מורין כן, ובכן, כשאנו מדברים בתיקון הכתיב העברי, הרי כוונתנו לא להתאמת צורת הכתב לצורת הדיבור, אלא אך ורק לסימון מכסימאלי של תנועות בכתבנו הקונסוננטי, בגבולות האפשר ומתוך שיקול דעת לגבי בחינות אחרות של הלשון, כגון הבחינה האטימולוגית. שאלה זו בלשון אחרת (אני מוציא ברגע הזה אחדות מן השמיות) אינה קיימת כל עיקר, היא נמצאת פתורה בכתב גופו, ואשר על כן בעית תיקון הכתיב העברי מצטמצמת לשאלת המלא והחסר.

שורש השאלה נעוץ בטיב המקורות הלשוניים שלנו. המקרא מונח לפנינו מנוקד בצורתו המוגמרת לכל המאוחר מראשית המאה ה-12, והוא מצויד כידוע סימנים מדויקים לגוני-תנועות שונים. כל ספרותנו שלפני המצאת הניקוד ורוב רובה שלאחר המצאתו כתובה בלי סימני הניקוד. ולמרות קיומה של שיטת ווקאליזציה מפותחת זו לא השתמשו בה אלא במעט שבמעט — ויש דברים בגו. בספרות הבלתי מנוקדת ניכר נוהג של כתיב, שעל פיו משמשות הוי"ו והי"ד, ובמידה פחותה מאלה גם האל"ף, כסימנים לקבוצות של תנועות, וי"ו ל-*u*—*o*, יו"ד ל-*i*—*e* ואל"ף ל-*a*, בלא שום הבדל, אם התנועה ארוכה או קצרה. עקבות הנוהג הזה, ויותר מעקבות גרידא, אנו מוצאים בגוף המקרא המנוקד, אלא ששם עדיין משמשות וי"ו ויו"ד לסימון תנועה ארוכה בלבד, כגון אוֹכַל מֵלֵא וי"ו, אבל אֶכַל חסר וי"ו וכדומה. מנהג הכתיב המלא, הנפוץ ביותר בספרותנו בכל הדורות, אינו חוטא בעקיבות יתרה, הוא לא הוסדר מעולם, ויד המקרה שליטה בו.

משנפרצה אחר ימי ההשכלה החומה המעיקה והחוסמת של השימוש בלשון המקרא, משהותר לחומר הלשוני שמחוץ למקרא לבוא בקהל המלים העבריות בספרות היפה, החלה לשוננו הספרותית, ובהשפעתה אף הלשון המדוברת בימינו, לינוק מכל מקורותיה לשכבותיהם ורבידיהם המרובים. עם המקורות האלה ובהשפעתם שב גם מנהגי-הכתיב, הרווח בהם, להתפשט. לאחר הפסקה מלאכותית בתקופת ההשכלה, משהותר, דרך משל, להשתמש במלת כיוון על יד מפני, האם ראתה עין עברית מלה זו כתובה בלי יו"ד, אפילו בכתיב המנוקד? אמרתי „לאחר הפסקה מלאכותית בימי ההשכלה“, אבל גם הפסקה זו לא היתה מוחלטת; שכן אם נתבונן למשל בספרי הדקדוק וספרים אחרים, שחיברו אבות הלשון והדקדוק העברי בתקופת ההשכלה, כגון רנ"ה ויזל, בן זאב ואחרים, נראה — וזה משתמע כקוריוז ממש — שבטכסט הבלתי מנוקד מרובה השימוש באמות הקריאה (אין צריך לומר, שכן הוא הדין בספרי הדקדוק כגון של הרד"ק והראב"ע), וכך הגיעו הדברים, שמצד אחד נוצר מעין אידיאל של כתיב חסר, שנחשב לבדו לנכון מבחינה דקדוקית, ועל כן ניסו להגשימו בבתי הספר בארץ, אידיאל שהוא שריד ימי ההשכלה, ומצד אחר הוסיף הכתיב המלא, הבלתי חוקי כביכול, לשמש את צרכי הכותב עברית: הוא נתקיים במציאות. הדואליסמוס הזה תובע מאז הנהגת הלשון כדיבור את פתרונו ביתר שאת.

לכאורה מוצדקת שאלת השואל, אם כל בעיית תיקון הכתיב פירושה חיפוש אחר דרכי סימון התנועות, משום מה לא נכניס בשימוש את האמצעי הבדוק, המיון ועומד בידנו מאות בשנים, הלא הוא הניקוד? ובאמת רבים וכן גדולים הציעו דבר זה, ואע"פ כן עלינו לומר, שאין טעות גדולה מזאת. בלי שאכנס לדון בבחינות אחרות, כגון הפידגוגית-הפסיכולוגית, שעמד עליה עם אחרים ד"ר יעקב לוי במאמרו „יסודות פסיכולוגיים לקריאה בעברית“ („חקרי חינוך“ תש"ד), הרי דרך זו פסולה מבחינה לשונית גופא. לא אגזים אם אומר, שהחובה להשתמש בניקוד היתה מביאה ממש אסון של ערבוביה על כל משכיל עברי; לפחות 95 אחוים מכלל הכותבים בעברית — היה הניקוד נוטל מהם בבת אחת כל ביטחון, בכתיבת מלה. כי הניקוד, בייחוד זה הטברני המקובל אצלנו, אינו עשוי למבטא, שקיימנו וקיבלנו אותו. משל למה הדבר דומה: לאדם השואל, כיצד אסמן את התנועה *a* ונענה: כתוב פעם *o*, פעם *a* ופעם אות אחרת, כדרך שנהוג בלשון

האנגלית. ברם הכתיב הזה באנגלית הוא דבר שצמח מתוכו. המובן מן הלשון עצמה, ולו משענת חזקה באטימולוגיה האנגלית, כי האות המסמנת את התנועה היא חלק מגוף המלה, ואע"פ כן הוא גורם לתקלות מרובות — הרי לעומת זאת סימון הגה עברי אחד בסימני ניקוד שונים אינו מובן כל צרכו ואינו יוצא ברור מתוך מבנה הלשון שלנו. במבטאנו שווים הפתח והקמץ הגדול כ־a, החולם והקמץ הקטן כ־e, ובפי רבים הצירה והסגול כ־e, ולזה נוסיף גם את החטפים. "הקלות" שונות, שאנו מוצאים לפעמים בעתונות ובספרים מנוקדים, כגון ביטול הדגש הקל בגימ'ל, ודל'ית, לא זו בלבד שאינן תורמות ולא כלום לסתרון הבעייה, אלא הם טלאי אשכנזי על גבי מבטא ספרדי. הם העתק של נסיון מודיפיקאציה בניקוד, שנעשה בתנאי מבטא אחרים, ולא אוכל כאן להאריך את הדיבור בזה. בקיצור — הניקוד מצריך לימוד מרובה, וכל נקדן יודה ולא ייבוש, שבלי הקונקורדאציה אין הוא עושה את דרכו במישרים. זאת אפוא אינה תרופה לרבים, דרך אגב אציין, כי לעתים ירגיש הקורא, ששירים שונים אינם מנוקדים ע"י כותביהם; כי יד הנקדן פוגמת פעמים במקצבם, עדות היא שגם בקרב משוררים יש בלתי־בקיאים במלאכה זו, הזקוקים לעזרתם של אחרים.

ודאי, אפשר להשתמש בניקוד לסימון התנועות, להפכו לנחלת הציבור כולו ולהפקיעו מכלל סוד מקצועי של מספר מומחים, בתנאי שתיעשה בו רפורמה מרחיקה לכת. ויש מחלוקת בקרב יודעי הדבר, אם הוכשר הדור לרפורמה הזאת. על כל פנים על הדרך הזה ויתרה לפי שעה הוועדה להצעת כללי הכתיב של ועד הלשון, וגם ועד הלשון כולו בשני כינוסיו האחרונים.

ועל כן ממילא נשארה לנו האפשרות היחידה של הכתיב הבלתי מנוקד, שהוא בכללו משתמש באימות הקריאה, נשארה הדרך לשכלולו והסדרתו של הכתיב הזה כהוראת שעה, כפתרון לדורנו, עד אשר ימצאו בעיות לשוניות עיקריות ויסודיות יותר את פתרונן בחיים. מתכוון אני בייחוד לשאלת המבטא המופתי, שהוא תנאי מוקדם לתיקון כתיב ממשי.

כך מצטייר הרקע הכללי של שאלת תיקון הכתיב העברי, שבשנים האחרונות התחיל ועד הלשון לטפל בה ביתר עמקות, ואולי גם ביתר הצלחה. כי בעצם כבר לפני כארבעים שנה הכריז ועד הלשון בתקנון־העבודה שלו כי הוא רואה אחד מתפקידיו במתן "צורה קבועה להכתיב" (סעיף ב' פסקה ד של יסודות עבודת ועד הלשון, "זכרונות ועד הלשון" מחברת ד' עמ' 77). כשלושים שנים עד תרצ"ט עלתה שאלה זו פעמים אחדות באספות הוועד ונסתיימה בתיקו, בלא קבלת החלטות. הוויכוחים כשלעצמם (שנתפרסמו ב"זכרונות

[1. הניסיון, שנעשה בחו"ל במבטא האשכנזי, היה בו משום תיקון ממשי, ויתור על הבחנה שבכתב, שאין עמה הבחנה שבפה, בין גימ'ל בכגון גִּדְּל וּבִין גִּימִלִּל של גִּדְּל, או בין דל'ת של דָּבָר לשל גִּדְּל מחייב במבטאנו לא רק ביטול הדגש הקל גם בתי"ו, היינו לכתוב שְׁמָרְתִּי בתי"ו רפויה כמו שְׁשִׁיתִי, ולא חשבו על כך ה"מקילים", אלא כמה שינויים יסודיים בגופי ההלכות של ודקוים, כגון ביטול אחד מן הסימנים (קמץ ופתח) ועוד ועוד. לתמהוני אני רואה ש"הקלה" זו ואחרות חדרו גם לספרי לימוד לחינוכות כגון "חברי" לאשמן — פלר. ילד, שאינו מחויב לדעת, כי הדל'ת של יִלְדָּה דגושה, משום מה עליו ללמוד תָּמַר בתי"ו דגושה ורִוְתִי בתי"ו רפויה? "הקלה" שבהשמטת הדגש הקל באותיות ג'ד היא נגד כללי הדקדוק ואינה מועילה תועלת כלשהי לפתרון שאלתנו המעשית, והילכך מה זכותה במבטאנו?]

ועד הלשון" מחברות א-ג עמ' 47-68, מחברת ה' עמ' 54-85, מחברת ו' עמ' 24-30, "לשוננו" כרך ג' עמ' 72), הם בבואה נאמנה לתפיסת השאלה הזאת בראשית תקופת התבססות הלשון בארץ. לפני כ-15 שנים חידש ועד הלשון את ארגונו והעמיד את עבודתו על בסיס אחר, מעשי יותר, הוא ייחד ועדות לביצוע תפקידים לשוניים מיוחדים. הנסיון הוכיח, שעבודת הוועדות המקצועיות קידמה במידה רבה את פעולתו הלשונית של ועד הלשון, בעיקר בשטח הטרמינולוגיה, ולמוד נסיון זה החליט הוועד המרכזי של ועד הלשון בשנת תרצ"ט לכונן ועדה מיוחדת לשם הצעת פתרון לבעיית הכתיב העברי.

כבר בישיבותיה הראשונות של הוועדה, שפעלה בירושלים, הגיעו כל החברים לכלל הסכמה גמורה בנוגע ליסודות ההצעה להסדרת הכתיב המלא, כפי שנוסחו במבוא לאותה הצעה ("לשוננו" כרך י"א חוב' ג' עמ' 232-234), שמטרתה לתחום תחומים קבועים ככל האפשר לכתיב המלא.

החומר, שהוכן לדיוני הוועדה, הוא פרי התבוננות ממושכת ושיטתית בנוהגי הכתיב, הן במקורות ספרותנו הקדומים, והן בספרות היפה ובעתונות של ימינו. החומר הזה, שנותח ומוין לפי קטגוריות דקדוקיות, היינו לפי משקלים ושאר צורות הלשון אפשר להכיר את הכיוון ואת מידת הנטייה לשימוש של אמות הקריאה בכתיב המלא, בהכנת הצעת כללי הכתיב על יסוד החומר המוגש עסקה הוועדה למעלה משנה, ולאחר בירורים נוספים ע"פ ההערות, שהגיעו אליה וכעבור גלגולי-ניסוח מרובים פורסמה בקהל בשנת תש"ב.

ההצעה הזאת הרי היא נסיון ראשון, עד כמה שידוע לי, בלשון העברית ובבלשנות העברית בכלל, לכלול כללים ברורים לנוהג של כתיב ולהעמידו על יסודות דקדוקיים. היא משתרעת על פני שני עמודים וחצי וכוללת בשמונת סעיפיה כמעט את כל הבעיות שבכתיב העברי. אמרתי "כמעט" מפני שהשמיטה יש שם, שהושלמה עתה בישיבות הוועדה לניסוח סופי של כללי הכתיב, ועדה זו הורכבה ע"פ החלטת הכינוס האחרון, ומשתתפים בה חברים בעלי השקפות שונות ומנוגדות בשאלה הנדונה.

לא כאן המקום ולא עכשיו השעה לקרוא את ההצעה ופרטי סעיפיה. עלינו רק להשיב על השאלה, כיצד מצטייר פתרון בעיית הכתיב לאור ההצעה הזאת. כבר ראינו, ששאלת הכתיב שלנו מצטמצמת לפי שעה לשאלת השימוש המותר והנכון באמות הקריאה, ועל כך, ולא על יותר מזה, יש תשובה בהצעה הזאת. היא קובעת, שמלה כמו שולחן תיכתב בוי"ו אחר השי"ן, שמלה כגון דיבר תיכתב ביו"ד אחר הדל"ת, ומלים כגון צידו מן צד, ביתו מן בת אינן נכתבות ביו"ד אחר הצד"י והבי"ת, שבירך תיכתב אף היא ביו"ד אחר הבי"ת, אבל מאה חסרה יו"ד, והנימוקים לכל הקביעה הזאת נתונים בגוף ההצעה. אין בהצעה הבחנה בין וי"ו המשמשת u לזאת המשמשת o, ובין יו"ד המשמשת i ליו"ד המביעה e, אבל יש הבחנה בין וי"ו ויו"ד יחידות המסמנות תנועות ובין וי"ו ויו"ד כפולות המייצגות קונסוננטים.

הבחנה בסימון התנועות המקורבות e-i, o-u לא הוצעה בכוונה וביודעים; ואם תרצו, הרי זו חולשתה לגבי המטרה של ווקאליזציה שלמה. המעיין בהצעה הזאת יתמה, כי פה ופה נזכרו בה שתי אפשרויות, אם דעת רוב ודעת מיעוט, או דעות מפולגות בלא רוב, שתי אפשרויות, שרק לאחת מהן יש

זכות קיום. איך ייתכן כדבר הזה, בה בשעה שהיתה הסכמה גמורה בין החברים ביחס לעקרונות הכלליים וההנחות, שהונחו ביסוד ההצעה? ועל זה יש להשיב, כי פרטים אחדים ניתן טעמם לכאן ולכאן. ניקח לדוגמה את הסעיף הרביעי: בו הוצע לסמן כל i קצרה לפני אות דגושה ביו"ד, היינו חינם, אולם, דיבור וכיו"ב מלא יו"ד. כלל זה נופל אפוא גם על מלים כגון זָקֵרֹן, פָּקֵדֹן, בָּזִיוֹן, ועוד, אע"פ כן נאמר שם בפירוש, שבאלה לא תכתב היו"ד אחר זי"ן, פ"א או ביי"ת וכדומה. כי ההתבוננות במקורות הספרותיים גילתה, שדווקא במשקל זה אין נוהגים כלל, או ממעטים בכתב מלא. ויש הגיון דקדוקי לכך. שכן צורה זו בדיגוש עי"ן השורש אינה מתקיימת לא בסמיכות ולא בנטיית. מאותו הכלל גופא יוצא, שהמלים זכרונִי, פקדונִי וכדומה יכתבו בלי יו"ד, ואילו נכתבה היו"ד בפיקדון, זיכרון. כי אז נוצרה כפילות בתמונת המלה: בתנאים מסוימים היא כתובה ביו"ד, ובאחרים חסרה היו"ד. ונסוף על כך אציין כי המשקל הזה משותף בנטייה למשקל פָּזִלֹן, היינו יתרון, פתרון, שבו אין דגש בעי"ן השורש גם במיכת.

אבל הוועדה המורחבת שהזכרתי מצאה, כי אף על פי כן יש לכתוב זיכרון ופיקדון ודומיהן ביו"ד, כי לדעתה מוטב לוותר על תמונה אחידה של המלה בכל נטייתה, בלבד שיתקיים הכלל, כי לפני כל אות דגושה כותבים יו"ד כסימן ל־i, בלא שום יוצא ממוגו; כל יוצא מן הכלל הריהו מכביד על הזיכרון, והוא פתח לטעויות ולכשלונות. ע"י זה אף השגנו הבחנה מועילה בכתב שבין משקל פָּקֵדֹן למשקל פָּתֹרֹן, שרבים טועים בהם. ראי פרט זה כראי פרטים אחרים, השנויים במחלוקת בהצעה הזאת.

רואים אנו אפוא, שבאופן השימוש בעקרונות המוסכמים עלולים להיות חילוקי דעות, ואמנם קלים בערך. ואולי מעניין לציין, כי השינוי לגבי ההצעה היסודית המחייב כתיבת יו"ד במלים כגון פיקדון, שהוחלט עליו באחת משיבותיה האחרונות של הוועדה המורחבת, השינוי הזה בא בעיקר בהשפעת חברים, אשר ראו בהצעת כללי הכתיב בשעת הדיונים בכינוסי הוועד הפרזה יתרה בנטייתה לצד הכתיב המלא.

עד עכשיו הספיקה הוועדה, העורכת את הכללים עריכה סופית, לדון בחמישה סעיפים מתוך השמונה, והם אולי הקשים ביותר, כי בהם נסתיימה פרשת סימון התנועות. שתיים שלוש שאלות עדיין צריכות ליבון נוסף, אבל בעיקרו של הדבר נתקבלו הכללים האלה בתוספת שינויים אחדים, חשובים כשלעצמם. כך הוחלט לוותר על היו"ד במלים כגון לבי, עזים, שכן בתמונה היסודית של המלה אין התנועה i (חירק), אלא e (צירה): לב, עז. ותיקון אחר חשוב מאוד, שרבים בכינוס הוועד תמכו בו, ואשר עדיין חלוקים בו, הוא הבחנה בין u ל o ע"י סימון הווי"ו בנקודה שמעליה, היינו חולם להבעת o ובנקודה שבתוכה, היינו שורק, לציון u. החולקים על זה חולקים לא על עצם התועלת בדבר, אלא על כך, אם מבחינה טכנית ניתן הדבר להגשמה בסידור־רי, או בכתב הרהוט של כל איש ואיש ואין להסיח גם את הדעת מן המקבילות (הפאראלליות) שבין הסימון ל u ו בין הסימון e i' ששם עדיין לא הומצאה אפשרות של הבחנה.

הסעיף השמיני אינו עלול לעורר כל התנגדות, הוא מציע לקיים את כתיב השמות הפרטיים כמו יעקב, משה, שלמה, בצורתם המסורתית, בלא התחשבות בכלל, שיוחלט על סימון התנועה o. הסעיפים שישי ושביעי, עדיין טעונים דיון בישיבות הבאות.

על שאלת התעתיק, היינו כתיב מלים לועזיות באות עברית. לא נעמוד כאן. זוהי פרשה הקובעת עניין לעצמה.

הריני בסוף דבריי. ואני מרגיש שאלה אחת נישאת בפי כל. מתי סו"ס יפרסם ועד הלשון את החלטתו בדבר הכתיב המתוקן, אשר החל לעסוק בו לפני כשבע שנים? והתשובה אינה פשוטה כל כך. ועד הלשון הוא מוסד מורכב למדי. הוא עושה את מלאכתו תוך מלחמת דעות קשה, אמנם לשם שמים, אבל בכ"ז מלחמה. היא נובעת בעיצומו של הדבר מן האפשרויות האוביקטיביות השונות של הגישה לבעיות הלשון ולפתרוןן. לא הרי השקפתו של בלשן-הוקר בשאלות לשון כהשקפת סופר-אמן, ולא דעת שניהם כדעת הפדגוג-המורה. וכל אחד מהם רואה בהן ראייה משלו וטועם בהן טעם משלו. וחשוב לזכור, שמכל שאלת הלשון, הרי עניין תיקון הכתיב אינו מדעי-עיוני בלבד, מדעי-מופשט גרידא, אלא אדרבא: יש בו צד חברתי חשוב, והלא הוא אשר מַאֵט ומכביד על קצב הפעולה הזאת. וכדי שתהיה התשובה שלמה, עלי לומר, שהיקף פעולתו של הוועד וגודל התפקידים, המוטלים עליו בתקופה מכרעת זו להתפתחות לשוננו, מחייבים הרחבה דחופה של מנגנון הביצוע שלו. מחייבים ארגונה של עבודת הוועד והעמדתו על בסיס הנאה והמתאים לתפקידיו הממלכתיים, שהוא נטל על עצמו. ובידוע שדבר זה דורש אמצעים נאותים.

בכל זאת אם נשפוט על פי החומר, שכבר נידון והוסכם עליו בשאלת תיקון הכתיב, ועל פי החלק הטעון עדיין עשייה, יש יסוד לתקווה, כי לא ינקפו עוד שבע שנים, עד שהצעת כללי הכתיב, מתוקנת ומשוכללת, תיהפך להלכה פסוקה.

ה' יחזקאל קוטשר, אשר שימש במשך שנתיים מזכיר מדעי בלשכת תל אביב, משלים את דברי ד"ר ז' בן-חיים בתחו סקירה קצרה על דרכי פעולתה של הוועדה לתקנת הלשון ועל השגיה, על המדור "לשוננו לעם" הקבוע ב"הארץ", על הקונטרסים "לשוננו לעם", המופיעים עכשיו בתור הוצאה לחוד, ועל פעולתה המיוחדת של הוועדה ללשון העתונות, אשר בה משתתפים באי-כוח העתונות היומית, החותרים לקראת לשון מתוקנת ומונחים אחידים. הוא השלים את סקירתו על ידי דוגמאות לפעולותיהן של הוועדות וגילה טפח מחיוניותה של עבודה יום יומית מועילה וממושכת זו.

ישיבה שנייה

הפרופ' נחום סלושץ פותח את הישיבה ומציין, כי לאחר שמיעת ההרצאות אמש תינתן עכשיו רשות הדיבור למורשים לשם מסירת דין וחשבון על פעולתם עד הכינוס ולשם תיכון תכניות והבעת משאלות לקראת העתיד.

מר משה בירמן (חיפה)

מספר על פעולות הסניף של חברת „אמוני הלשון העברית“ בחיפה, אשר נוסד בשנת תרצ"ג והוא משמש בו חבר הוועד מראשית ייסודו ועד היום. מספר החברים היה מועט בתחילתו. העבודה התנהלה על ידי ועד בן 4-5 חברים, אשר פתח בפעולה שיטתית, הוציא חוזרים וארגן תנועת התנגדות לעלוניס הלועזיים, שהופיעו בחיפה ולדיבור הלועזי. בשנת תרצ"ה נבחר ועד מורחב לחברת „אמוני הלשון העברית“, ונרכשו כ-300 חברים. הרבה עליות וירידות היו בעבודתנו; חברי הוועד המרכזי לא היה בידם לפעול בחיפה באופן שיטתי ומתמיד, ועסקני המקום לא היו פעילים ביותר, פרט ליחידי סגולה. אף על פי כן נפוצו במידה האפשרית כתבי הוועד על ידי בתי הספר ומוכרי ספרים ונרכשו חברים חדשים. מספר החברים מגיע כיום ל-400, ויש סיכויים לפעולה מורחבת בעתיד בעזרתה הפעילה של הלשכה המרכזית. עומדת על הפרק שאלת ההפצה ההמונית של לוחות מונחים ומלוניס קטנים ושווים לכל נפש. משעה שנוסד הוועד להשלטת העברית מטעם הוועד הלאומי עברה לידם המלחמה על הלשון ואנו מצדנו מתרכזים בשיפור הלשון והחדרת חידושי ועד הלשון. יש לציין, כי מדוריי הלשון בעתוננים סותרים זה את זה. צריך להנהיג, כי רשימות מונחים, הנקבעים על ידי הוועד ושיש להם ערך חיוני ללשון, יתפרסמו מדי שבוע בשבוע. יש צורך גם בכינוס משותף של מוסדות התרבות, הספרות והעתונות לשם תיאום פעולה בשדה הלשון השימושית.

מר א. בן דור (חדרה)

מוסר חשבון על פעולת הסניף המקומי של חברת „אמוני הלשון העברית“. בימים של גאות הגיע מספר חברי הסניף ל-130. כשהם נתבעים, הם תורמים את תרומתם החדשית הקטנה ברובה, אולם אין כל קשר חיים בין החברים, התורמים והמקבלים כל אחד באופן נפרד את כתבי הוועד, ובין חברי הוועד המקומי. יש רק אחד או שניים שהם פעילים במקצת. הקשר למרכז רופף מאוד. הסניף זקוק להפעלה מן החוץ, והמרכז אינו יכול לתת מחסור אנשים, כלומר מחסור תקציב. רק אם ייהך ועד הלשון למוסד ממלכתי, וכל תקציבו הדרוש יינתן לו מקופת המוסדות הלאומיים יוכל להחיש את עזרתו הלשונית ליישוב ולחולל תנועת לשון. נחוץ גם להצטייד בכל מקום בעזרתם של בעלי המקצוע בתחום לשון מקצועם. יש לארגן מסביב לסניף את הנוער ולעניין אותו בבעיות הכתיב והמבטא. היה כדאי לחשוב גם להקים בחדרה מרכז אזורי לכל הסביבה (השומרון).

יהודה שרוני (גבעת השלושה)

אין אני רואה את תפקידנו בתעמולה. במשקים נתבצר מקומה של העברית מבחינה עקרונית. ויש רק לקבוע דרכים שימושיות לעשיית אונים ללשון. יש

להתאים ולהטעים את החומר לכל חבר וחבר. יש להשגיר את הלשון בפי חברינו. יש לייסד בכל מקום ועדה שתכין את החומר במרוכז, כשהוא מחולק למדורים ולהחדיר אותו טיפין טיפין. לשם הדגמות צורות הפעולה, שהונהגו על ידו קודם בתל יוסף ועכשיו בגבעת השלושה. מביא המורשה שרוני לפני הכינוס שורה של לוחות מצוירים, המסודרים לפי החומר של ועד הלשון.

מרדכי רשפי (בית אורן):

השלילה שבעיר גדלה והולכת והיא מאפילה על האור שבמשקים. מכאן צריכה לצאת הקריאה לנוער להבריא את ההווי בעיר, שהרי בלי לשון אין קליטה. הנסיון המר הוכיח לנו, כי אפשר לחיות שנים רבות בארץ ולא להיקלט בה. באתי לשטח זה של הלשון אגב הוראת העברית למבוגרים. ידעתי, כי אם לא אחבב עליהם את הלשון, לא ייקלטו גם במשקים. היו לי בפעולתי זו כמה עליות וירידות. התחלתי לפרסם ב"ניבים" מדור לשיפור הלשון. המדור "עברית כהלכה" במדבר" סייע לי הרבה. נחוץ שיהא לנו הביטחון, כי יש לנו על מי להישען ושלא נצטרך אנו להיות המכריעים בין הבלשנים המתווכחים בפומבי.

אבנר האפנר (כפר סבא):

קשה הפעולה במושבה מן הפעולה בקיבוץ. מתפקידו של מורשה במושבה לפתוח את כיסם של בני המקום לצרכיו של ועד הלשון, אולם יותר קשה לפתוח את לבם לקליטת הלשון. לנו אין תקוה, שבעלי-מקצוע יבואו מאליהם לבקש מונחים, וכשנבוא אליהם, נראה תחילה כמשוגעים. נדירים הם במושבות תלמידי חכמים בין בעלי-המקצוע ועלינו לחדור לחוגי בעלי מלאכה ועובדים בהדרגה ובדרך הפעולה השיטתית היום-יומית. מוטל עלינו במושבה גם התפקיד של תיקון שפת הרחוב. זאת היא קליטת העליה מבחינה לשונית. יש לנו מלחמה עם הלועזית הבאה בעקבות העולים. כל ימי בתפוצות לא שמעתי כל כך הרבה צרפתית כמו בימים המועטים, שבהם אני שוהה במושבה. מוטל עלינו ליצור אווירה תרבותית-עברית, שתכוף את מרותה על כל עולה ותכריח אותו לדבר עברית. צריך שכל עולה ירגיש את עצמו ברע, אם לא ידבר עברית, שירגיש כי את נפש העם הוא קובע.

מחובתו של ועד הלשון להתקשר עם המוסדות הלאומיים כדי למצוא דרך להסברה לשונית מעמיקה ולקביעת העברית בחיי יום יום של העולה. ואם הכינוס יתקרב למטרה זו, יקנה את עולמו.

אליעזר מש (רמות השבים):

ותיק אני בארץ ולא זכיתי עד היום לשמוע על הפעולה הרבה, הנעשית על ידי ועד הלשון. לא עוררו אותי ואלפים שכמותי לפעולה. מרובה יותר מדי מידת צניעותו של ועד הלשון. בדממה דקה ובחדרי חדרים נעשית עבודתו. עלינו לעזור לוועד להוציא את פעולתו אל המוני העם. עם הספר זקוק שילהיבו אותו. הנסיון הוכיח לנו, כי הקרקע חרוש, ודי ניצוץ אחד בעם ישראל שיתעורר למאבק, שיהא מוכן להיאבק על קנייניו.

זכיתי להתמנות בתור מורשה בנקודה יישובית, שבה שולטת הגרמנית. אני

מסכים לחברים המצביעים על פגיונות בלשון הדיבור, אולם קודם כל נחוץ. שידברו עברית ולו אך פגומה בראשיתה. נחוץ להתארגן לשם פעולה זו ומסביבה.

צבי אש (עברון):

הקשבתי בעניין רב להרצאתו של ד"ר בן-חיים. בעיית הכתיב היא חיונית בשבילנו. החברים מתלבטים, בייחוד בהוראה, בשאלות הכתיב והכל תובעים פתרונה. רצוי שוועד הלשון יתווה יחד אתנו דרך להקניית הלשון בלי שניזקק לתורת ניקוד קשה ומורכבת יותר מדי. כפי שאנו רואים חלה כבר התקדמות מה בפתרון שאלת הכתיב, אולם צריך ללכת בצעדי-ענק ולא בצעדי-צב, למצוא את הכלים הדרושים לכך.

130 חברים לנקודת התישבותנו ואנו נתקלים בקשיים מרובים בהוראת הלשון. אמנם ארגננו חוגים למתחילים ולמשתלמים, אבל כידוע קשה הדבר, מכיון שתקציב ועדת התרבות המקומית הוא תמיד קצוץ. נחוצה עזרתו של ועד הלשון בעידוד החוגים ובמשלוח ספרות לשונית, בייחוד המלונים הקטנים.

ועד הלשון יפעל ביתר הצלחה, אם חבריו לא יסתרו זה את זה ואם יתנו לעם הלכה פסוקה. צריכה פעולת הוועד לצאת לרשות הרבים, ויש לנהל תעמולה רחבת-ידיים לשם הסרת אבני-הנגף.

נחוץ לעורר כוחות צעירים, דינאמיים ולצרף אותם לפעולת ועד הלשון. כבודם של הישישים במקומו מונח, אולם התפתחות הלשון תובעת את שיתוף הנוער. נחוץ שלא תזנחנה הנקודות הנידחות ושיישלחו אליהן מרצים. הכינוס הזה צריך לשמש נקודת מפנה יסודית בפעולתו של ועד הלשון. אנו צריכים לחיות באופן פעיל את חיי-תקופתנו, המחייבת אותנו לגאול את הלשון ולהציל מעינויי האילמות את ההורים, שהלשון חוצצת ביניהם ובין ילדיהם. דבר זה מטיל עלינו את האחריות לפעולה רבה.

יוסף וינוגרד (משמר השרון):

מערער על יאושו של ד"ר פרץ מתקנת המבטא. יש להקפיד על טהרת הלשון ודיק מבטאה והילדים ילמדו כמנהגם מן השמיעה. הוא מציע, שוועד הלשון יבוא בדברים עם מחלקת החינוך של כנסת ישראל ועם המוסד ללשון ולתרבות וידרוש, שיחייבו את המחנכים מן הגננת ועד מורה האוניברסיטה, שיקפידו על המבטא.

מאיר בן יהודה (קבוצת כנרת):

אני נותן ערך רב לכינוס, אף כי רעיון זה התעורר באיחור. אני אנוס להעיר על ההפצה המועטת של כתבי הוועד. ואף במונחים המתפרסמים חסרה לפעמים העקיבות. פעלתי בשטח הלשון בחוץ לארץ ואני צריך לציין, כי פעולתנו שם היתה יותר שיטתית ויציבה. כל ההצעות, שנעלה על הפרק ניתנות להתרכז בדבר אחד: עלינו להקים משטר לשוני בארץ, לפקח פיקוח מדוקדק על לשון הנוער בארגוני השונים. לשם ביסוס פעולה זו עלינו לדרוש תקציב ממשלתי. פינות הלשון עתידות למלא תפקיד רב ערך במפעל הקניית הלשון ושכלולה, ואין להסתפק בקביעתן רק על יד בתי הספר בלבד, כי אם גם על יד מועדונים, ארגוני נוער, בתי מלאכה וחרושת. ברשימות של „לשוננו לעם“

באות הערות מועילות ולשם שימוש ראוי בהן סידרתי כרטיסיה מיוחדת. לכל החברים אני מיעץ לנהוג כן.

אברהם איתן (בית שערים):

הנני חדש. עדיין לא הספקתי להתערות היטב כל ננו ותרבותנו, ואיש המחרשה אנוכי. לכן אתכם הסליחה, אם אשגה בדיבורי.

ברצוני לדבר על פרשה נשכחה אבל נכבדה בשדה לשוננו. היינו על שמות המשפחה הלועזיים וביחוד השמות הגרמניים.

זכורני עד כמה הייתי מוכה תמהון. התמרמרות וכאב, כאשר ראיתי בפעם הראשונה על שלטי חנויות תל-אביב את מבחר השמות הלועזיים. אמרתי בלבי: אלה הם "עמך". בצמרת, בוועד הלשון, בין הסופרים, בין מכוני תחיית הלשון. המצב בוודאי אחר. והנכם יודעים היטב, כי טעות מרה טעיתי.

אנו השואפים לשלמות לשונית, עוברים בשתיקה על חצאיות ואי-עקיבות מחפירה זו. אינני רואה הגיון בטענה ובהצטדקות המתאשכנזים האלה באמרם, שהם שומרים על שלשלת המשפחה לבל תינתק. הרי אבות אבותיהם, שהחליפו את שמותיהם העבריים המסורתיים בשמות לועזיים, הם הם שניתקו את שלשלת המשפחה, הם שבגדו בלשונם ושחטאו לעמם. חובה דחופה היא על כל שוחר התחייה העברית לתקן את המעוות הזה.

ואלה שחוששים, כי ע"י שינוי שמם הלועזי שהתפרסמו בו, שוב ייעשו בני בלי שם, יש, להביא רק את דוגמתו הנהדרת של חבר ועד הלשון יהודה גרזובסקי, אשר לעת זקנה שינה יחד עם בני משפחתו את שמו ל"גור". ומעשהו זה, לא בלבד שלא השכיח את שמו, אלא להפך, הוסיף לו הערצה ויקר. על פי רוב הסיבה היא אדישות אנשינו לקטנות וזוטות כביכול, כגון שם לועזי.

עד היכן הדברים מגיעים מלמדנו המעשה שהיה. לולא סיפר לי אותו מעשה יצחק בן-צבי, הייתי חושב את העניין להלצה ובדיחה מוצלחת. בן-צבי ביקר בעיר הטורקית איזמיר, התארח שם אצל משפחה ספרדית בשם קטן. ההורים ביקשו ממנו, שימסור דרישת שלום לבנם מרדכי אשר בתל-אביב. מסרו לו את כתובת בנם, אבל במבוכה רבה ובהצטדקות הסבירו לו, כי בנם נשא לו לאשה מעולות גרמניה, וכדי להתאים את עצמו לייחוס החדש שינה את שמו לִמְאָקס קֵלִין. שמעו שמם והאזיני ארץ! כזאת יכול לקרות בימינו אנו.

סבורני שגם מתוך מחאה פנימית נגד מה שעולל לנו עמלק של זמננו, עלינו להשליך מעלינו והלאה את השמות הגרמניים.

מבחינת הקניית הלשון העברית לילדינו יש ערך רב לדבר. כשהילד מרחיב את תחומי דיבורו ע"י לימוד שמות המשפחה של שכנים וידידים, קרובים ורחוקים, ואם אלה שמות עבריים, הרי יש בזה משום חיוב רב ומעלה חינוכית. גם בעולם המסחר הבינלאומי נפיש ע"י שמות עבריים את לשוננו בין הגויים.

כמו שעזבנו הרבה מנהגים נפסדים של הגולה, עלינו לחדול גם ממורשת גולה זאת, המבנה אותנו. על תפקידיו של ועד הלשון יש להוסיף גם תקנת שמות משפחה לועזיים לעבריים.

צריכה לקום פעולה רחבה ועממית לתכלית זו. יש לחבר חוברת-תעמולה

קצרה לשם הפצה המונית, חוברת מסוגנת ומנומקת נמק היטב את עניין החלפת השמות. יש לארגן משטר של שכנוע מאסדותינו, שיקבלו עובדים ופקידים בעלי שמות משפחה עבריים. ואחרון: חובה על ועד הלשון, שלא בלבד להלכה ובאידאולוגיה, אלא גם למעשה ובמעשה יהיה למופת מחנך ומשכנע את העם. יהי ועד הלשון הראשון בביצוע תפקיד חשוב זה.

אביא לדוגמה את אנשי כפרי. כשבאתי אליהם ודברתי על לבם בעניין השמות הלועזיים, ענו לי, כל עוד העומדים בראש לא עשו זאת, מי אנו כי נידחק!

דבר שני. חוזר המזכירות שנשלח אלינו לפני כינוס זה התווה את הפעולות הלשוניות בשביל המורשים. יש להוסיף פה מה שהוא. גם את השמות הגיאוגרפיים שאינם היסטוריים, שסביב נקודותינו החקלאיות טרם גאלנו. אני לומד מהסביבה הקרובה שלי, ומניח שכן הוא בכל הארץ. למשל, בתחומי אדמת נהלל יש 3 מעיינות שקוראים להם בשמות ערביים עד היום הזה (עין ביד'ה, עין שיכה וכו'). וגם לנחלים (ואדיות) קוראים בשמות, שקיבלום מהערבים. ע"י כפר יהושע (ז"א בתחומי) יש כמה תילים ששמותיהם תל ר'לתה, תל שמאם כו' עד היום הזה. — לתפקיד המורשים יש להוסיף גם ביצוע סעיף זה. לחברי החקלאים יש צורך פנימי לברך ברכה לבבית ונאמנה את העובד בשדה והחורש בנר, בשעה שהם עוברים על פניו.

והנה מצאה לה מהלכים בכפרנו הברכה: "יבורך עמלך" והמבורך עונה "תבורך גם אתה".

הנני מסיים את דבריי בברכת עובדי האדמה לכינוס הזה.

יבורך עמלכם — עמלנו.

שלוס ססיאמיצקי (נגבה):

השלטת הלשון ושיפור הלשון הן שתי תעודות נפרדות. ההשלטה היא פעולה המונית של מורים ועסקני תרבות, השיפור וההשלמה — רק הן מתפקידיו האמיתיים של ועד הלשון בתור אקדמיה לשונית. בשיפור ובתיקון הלשון אנו זקוקים להוראות מוסמכות מטעם הוועד. הנהגתי פינת-לשון בחדר האוכל של קיבוצנו. בכל שבוע אני מפרסם מונחים ומתקן שגיאות. לא בבת אחת נתקן את הפגיונות ויש לפעול בשיטתיות ולקבוע פינות לשון מלבד חדר האוכל גם בחדר הקריאה ובמקומות אחרים. יש לתת את החומר לשיעורים ולא בבת אחת: שבע מלים ואחר כך עוד שבע, ובדרך זו תקלטנה בנקל.

עם תום דבריו מנסח המורשה את משאלותיו המובאות בכלל הסיכום הכללי של המשאלות.

מונשה גפן (עין המפרץ):

יותר קל להקליט בעם מונחים חדשים מאשר לעקור שיבושי-לשון. יש גורמים מכשילים ביישוב. העתונות לא רק שהיא מביאה דברים סותרים, כי אם גם נוטעה לפעמים בעם שיבושים וסירוסי-לשון. ועד הלשון חותר לתיקון המצב, אולם איננו מדביק את מרוץ החיים, חידושו אינם נקלטים לתוך המלוניס הכלליים הנפוצים בציבור.

מ. אינשאוטוב (חל אביב):

אני מערער על התואר „מורשה“, אולם אני מעריך הערכה חיובית את התפקידים, שהטיל ועד הלשון על המורשים בכלל ואת ערך הכינוס הנוכחי בפרט ועד הלשון פעיל לפי מידת יכולתו, אולם יש צורך לתבוע ממנו, שיהא כיוון מסוים בפעולתו.

שלמה אבן שושן (שדה נחום):

אני בטוח, כי בעבודה זו אשר לשמה התכנסנו שרויה ברכה רבה. היישובים בודדים במועדס. יש להגיש להם את העזרה הדרושה. אני נתמנתי לתפקידי רק לפני זמן מועט וטרם עשיתי עוד דבר של ממש. אין זו גם פעולה לזמן קצר, כי אם פעולה ממושכת, איטית, עמידה על המשמר, טיפוח. אי אפשר יהיה להצביע יום יום על הישגים שאינם ניכרים לפעמים לעין. אין לנו לבוא בטענות כלפי ועד הלשון, אסור לו למהר יותר מדי ולהיות בהול בפעולתו הלשונית. עלינו לראות את כל טרחו והישגיו בעין יפה; אולם יש דברים שהגיעה שעתם להיתקן. דרושים מרצים נודדים שיסבירו את השאלות הלשוניות בנקודות. יש צורך חיוני בכמה מלונים מקצועיים הדרושים יום יום. בקשר לפעולת ועד הלשון לקביעת כללים לכתיב המלא אני שואל מה יהיה, למשל, דינו של אדם, שיכתוב להבא „פקדון“ ולא „פיקדון“, כלום יש לראות בזה שגיאה לשונית? מגמת התיקונים צריכה להצטמצם, לדעתי, רק לכדי מניעת טעויות.

ד"ר ע' איזן (מוכיר המדעי של לשכת חל אביב)

מעיר בעניין „לשונונו לעם“, ומבקש מן הנאספים להשתתף בשכלול המדור „לשונונו לעם“, המתפרסם בכל ערב־שבת ב„הארץ“. עורכי המדור יקבלו ברצון לא רק מאמרים ורשימות הראויים לפרסום, כי אם גם דברי ביקורת והצעות תיקונים. בקהל נתחלקו שאלונים, וכל איש מתבקש למלא שאלון ולשלחו למערכת „לשונונו לעם“.

ד"ר ז' בן־חיים

מודה על ההצעות וההערות לעבודתו המעשית של ועד הלשון. הוא מציין, שלא כולן חדשות, כי משרדי הוועד מוצפים שאלות ודרישות מן המין הנשמע בכינוס. ניתנת להן תשומת לב מרובה ומטפלים בהן כמיטב יכולתו של הוועד, בשים לב למנגנונו המדעי המצומצם. משני התפקידים הגדולים, המוטלים על הוועד: טיפוח הלשון והשלטתה, דורש הראשון את מרבית זמנו ומרצו. הפצת הלשון מחייבת בעצם כלים ארגוניים אחרים ובממדים רחבים מאוד. הוא מוסיף ומסביר ע"פ דוגמאות את „כפילות“ שבמונחים שקבע הוועד, שהיא ברוב המקרים כפילות למראית עין בלבד. הוא מדבר בזכות השינויים, שהוועד מכניס במונחים ובשאר קביעותיו מזמן לזמן, ומציין את ההפך לתקן את טעויות הוועד, שאין הוא נקי מהן.

ועד הלשון יודע, שאינו פועל בחלל ריק, לנגד עיניו תדיר צרכי היישוב והעם הדובר עברית. אבל בתנאים, שהוא נתון בהם, אין קצב עבודתו יכול להיות

מזורז יותר בלא שיפגום באיכותה, שכן פעולה זו מחייבת חקירה ודרישה עצמאית במקורות הלשון, ואין הוועד יכול ואינו נוהג להסתפק בעיון במלונים הקיימים.

ד"ר ש' איזנשטרם

מסכם את הוויכוח. הוא מציין כי שיחת המורשים עם באי כוח הוועד גילתה ערנות וחרדה רבה להתפתחות הפעולה הלשונית. הדברים שנאמרו כאן מעידים על רמה גבוהה של הכרה ואחריות ועל חיוניותה של הפעולה שהוחל בה — ריכוז באי כוח הנקודות מסביב לוועד הלשון, כינוס זה מחייב את ועד הלשון לחתור להרחבת מסגרת פעולתו, ליציאה אל העם ותנאי ראשון לכך הרחבת יכולתו החמריית, סיפוק צרכיו מקופת־העם.

בדברי המשוחחים ובמכתבי־חברים, שלא עלה בידם להגיע לכינוס מחמת מאורעות־הימים וסיבות אחרות, באו לידי ביטוי משאלות רבות וחשובות, אשר עלינו להקשיב להן ולשוותן לנגד עינינו בתקופת פעולתנו הקרובה. אתם עודדתם אותנו לכך.

כדי לזכור את כל המשאלות הללו נרשם אותן בסוף דברי הכינוס והיו לעניינו ולעינכם תמיד. תבורך פעולתנו המשותפת!

פרופ' נחום סלושץ

מוסר בשם הכינוס דברי־ברכה לחבר ועד הלשון הסופר י"ד בלקוביץ למלאות לו ששים שנה והוא נועל את הכינוס הראשון של המורשים בדברי עידוד לפעולה משותפת. הוא משווה את מאורעות חיינו לימי־המכבים, שאת זכרם אנו מעלים בימי חנוכה אלה ומביע את תקוותו, כי נוכל לפעול את פעולת־הלשון והתרבות בתנאי רווחה ועליה חפשיית. בשירת „התקוה“ נפרדים המתכנסים.

הצעות ומשאלות

ההצעות והמשאלות, שהובאו לפני הכינוס בצורה שבכתב (פרט לאלו הכלולות בדברי המשתתפים בוויכוח הכללי), לא היה סיפק לדון בהן בכינוס באופן מקיף ולעמוד עליהן למניין. הילכך נוסחו אלו בקוויהן הכוללים ונמסרו לעיונו ולביצועו של ועד הלשון.

המציעים היו: עלי איזן (תל אביב), אברהם איתן (בית שערס), א' בן דור (חדרה), מאיר בן יהודה (כנרת) מנשה גפן (עין המפרץ), שניאור הררי (דליה), אליעזר טש (רמות השבים), עזריה כהן (מוצא, עלית) אהרן לבציון (באר טוביה), ש' סמיאטיצקי (נגבה), ישעיהו עריף (שריד), צבי שוטוב (מעברות), מאיר שחף (רמתים), יהודה שרוני (גבעת השלושה) ואחרים.

ואלו הן ההצעות והמשאלות העיקריות:

הכינוס הראשון של מורשי ועד הלשון בערי הארץ ובנקודות התיישבות העובדים מכיר בחיוניות פעולתו של ועד הלשון העברית. המכוונת נגד שיבושה ודילדולה של הלשון ולמען שיפורה ותקנתה ומכריז על הצורך החיוני בהרחבת הפעולה המדעית ועל הפיכתו של הוועד לאקדמיה של הלשון העברית.

הכינוס מכריז על ברית פעולת גומלין, הנכרתת בין נקודות היישוב בארץ ובין המרכז המדעי-לשוני בירושלים ובתל אביב, מקבל על עצמו את עול המשמעת הלשונית ומבטיח את עזרתם המתמדת של יישובי העובדים, אשר החיו את הלשון בעבודה, בחיים ובחינוך החברתי והמקצועי.

הכינוס מביע את משאלתו הנמרצת, שהמוסדות הלאומיים והיישוביים העליונים, האוניברסיטה העברית והסתדרות העובדים יקבלו על עצמם את כלכלת צרכיו החמריים של ועד הלשון במילואם וישחררו את הוועד מן הדאגות המתמידות לצרכיו היום-יומיים.

הכינוס מציע לוועד הלשון:

(1) להרחיב ולהעמיק את פעולתו לפתרון מהיר ויסודי של שאלות הכתיב והמבטא מתוך שיתוף פעולה עם האוניברסיטה העברית, ציבור המורים, הסופרים והעתונאים ולהשליט ביישוב ובעם כתיב ומבטא אחידים.

(2) לדאוג לקביעת „פינות לתקנת הלשון“ בכל העתונות היומית ולנסח את תיקוני הלשון בצורה קצרה, תמציתית ומכוונת לצרכיהם של המוני העם.

(3) לפעול במרץ אצל הנהלת השעה העברית ברדיו ירושלים בדבר קביעת „פינת הלשון“ בהדרכת ועד הלשון, אשר תשודר בצורה עממית מובנת ומעשית ושתציין בקביעות את המונחים המחודשים, הנחוצים בחיי יום ואת הביטויים המקוריים והקולעים שבלשון הטעונים החדרה בעם.

(4) לחתור לקראת הרחבת רשת המורשים ועיצוב פעולתם, למנות מורשים נוספים בחוגים שונים בערים, כגון במערכות העתונים, במוסדות הלאומיים, במוסדות ההסתדרות, בבתי החרושת, בקרב בעלי המקצועות החפשיים, ואנשי המסחר והתעשייה.

(5) לעשות את כינוסי המורשים קבע בין בהיקף ארצי ובין בהיקפים אזוריים.

(6) להעמיד ועדה מורכבת מבאי-כוח המשקים והמוזכירות המדעית של ועד הלשון אשר תטפל בענייני לשון, המעסיקים את המשקים, ובמתן הדרכה לשונית. (7) להמשיך בפרסומו השבועי של המדור „לשוננו לעם“ ולקרוא לכל פעילי התרבות ביישוב, שיסייעו להרחבתו ולשיפורו של המדור על ידי הגשת רשימות, הצעות ושאלות — ולהנהגתו בכל עתוני ארץ-ישראל.

(8) לטפל בהוצאות עתון קיר לערכי הלשון המתחדשים ולקשר את הערכים עם עונות השנה החקלאיות.

(9) לארגן בנקודות השונות שבארץ סמינריונים להשתלמות לשונית ופגישות קבועות לשם הסברה לשונית לנוער.

(10) לעורר ביישוב תנועה לשינוי שמות המשפחה לעבריים.

מאזן ליום 30.9.44

מיל	לא"י	מיל	לא"י
		678	12
410	905	227	398
279	595		
1011	050		
17	011		
		—	1275
1426	315	315	151
3144	876		

אקטיבמזומנים:

בקופה

בבנק

חייביםמחסן הכתבים

למטה ממחיר הקרן

רהיטים

בניכוי הפחתה

השקעה של קרנות

האפורופסים של קרן גולדברג

אובליגציות של הבנק האפותיקאי

פסיבקרנות

קרן גולדברג

קרן למתן פרסים ע"ש נ' תלם ז"ל

זכאיםחשבון הכנסות והוצאות

יתרה ליום 1.10.43

עודף ההכנסות על ההוצאות

בשנה המסתיימת ב-30.9.44

מיל	לא"י	מיל	לא"י
		—	1275
1426	315	315	151
432	299		
		090	942
1286	262	172	344
3144	876		

בדקתי ומצאתי הכל נכון

יצחק רוסקין לוי

רואה חשבון מוסמך, מבקר כבוד

הכנסות והוצאות לשנה המסתיימת

ביום 30.9.1944

ה כ נ ס ו ת					
מיל	לא"י	מיל	לא"י	מיל	לא"י
תרומות ומוסדות					
—	1000	—	369	351	225
הקצבת מוסד ביאליק שע"י			200	—	200
הסוכנות היהודית בירושלים			142	500	—
קרן אמריקאית למוסדות ארץ-ישראל			100	—	—
קרן י"ל גולדברג ע"י קק"ל			66	030	—
האוניברסיטה העברית בירושלים			49	750	—
עיריית תל-אביב					
הוועד הפועל של ההסתדרות העובדים					
העברים בארץ-ישראל תל-אביב					
קרן התרבות ע"ש ח"נ ביאליק ז"ל					
בני-יורק					
ידידי האוניברסיטה העברית במנצ'סטר					
תרומות יחידים					
דמי חבר (אמוני הלשון העברית)					
מכירת כתבי ועד הלשון					
3316	964	65	—		
255	662	1099	33 3		
3572	626				

ה ו צ א ו ת					
מיל	לא"י	מיל	לא"י	מיל	לא"י
הוצאות הלשכה הראשית בירושלים					
—	830	—	61	204	45
משכורות			78	137	37
אחוזי גביה			37	390	20
נסיעות			24	808	25
שכר דירה			22	877	62
משלוחי דואר ושרותים אחרים			61	673	30
טלפון					20
הדפסות וכתיבה משרדית					31
מים ומאור					34
רווחים לבנקים, עמילות ובולים					76
אירגון ותעמולה					15
שונות					650
הוצאות לשכת הוועד סניף תל-אביב					
משכורות					420
אחוזי גביה					075
נסיעות					
הוצאות אחרות					
הוצאות לשכת הוועד סניף חיפה					
אחוזי גביה					
הוצאות אחרות					
חשבון העבודה המדעית					
משכורות					
הוצאות אחרות (הדפסה, עריכה, שכר ספרים, נייר, רכישת ספרים וכו')					
תוספת יוקר לפקידים					
הוצאות שונות					
יתרת חשבון כתבי ועד הלשון					
עודף ההכנסות על ההוצאות					
3228	454	98	819		
344	172				
3572	626				

ח ק י ר ו ת ב ל ש ו ן

נ. ה. טורטשינר

סדרן ושמותיהן של האותיות באלף-בית העברי

גם סדרן המסורתי וגם שמותיהן של אותיות האלף-בית לא מצאו עד היום כל פירוש מניח את הדעת. אין סדר האותיות סדר פוניטי, לא על פי קרבת ההגאים המסומנים בהן במוצאם ובדרך חיתוכם, ולא סדר המקרב צורה לצורה דומה לה. על יד האלף באה ב"ת, ואחריה גימ"ל, בלי כל דמיון פוניטי או צורתי, לא בכתב המרובע שלנו, ולא באלף-בית הכנעני הקדום לכל דרגותיו, ואם חשבו לבאר את סדר האותיות, לפחות בחלקן, על ידי ההנחה, שרצו יוצרי האלף-בית לצרף אותיות למלים מובנות, כגון אָב, גֹּד, אין פירוש זה יוצא ידי רוב סדרו של האלף בית, ולמה, אחרי האב לא יבואו הבן, הבת, האם, האח והאחות, אלא מלה כמו גֹּד, הרחוקה תכלית ריחוק מחיי המשפחה?

והוא הדין כלפי שמות האותיות. אכן כשמות, זאת אומרת כמלים שבלשון, ראו אותם גם חכמי התלמוד, וגם אבות הכנסייה, שלמדו מהם; אמנם כמלים סתם, ולא כשמות לדברים מוחשים, שכאילו מצוירים הם בתמונות שבאותיות. כך למשל מבאר אף היארונימוס, את השמות האלה בדרך זו:

Aleph doctrina; Beth domus; Giml plenitudo; Daleth tabularum; He ista; Ua et; Zain haec; Heth vita; Thet bonum; Jod principium; Chaf manus; Lamed disciplina, cor; Mem ex ipsis; Nun sempiternum; Samech adjutorium; Ain fons, oculus; Phe os; Sade justitia; Coph vocatio; Res caput; Sen dentium; Taw signa.

ברשימה זו, שיסודה במדרשי חז"ל, מבוארים למשל אלף כאלוף ותורה; גימ"ל כדבר גמול ומלא; ה"א ככינאי, היא; וי"ו כמלת החיבור ו; זי"ן, במשמעות זאת, זו; חית חיים; טית טוב; יוד יסוד; למ"ד תלמוד; מים כמו מִהֶם; נו"ן נצח; סמ"ך כסמך ועזרה; צדי צדק; קו"ף קריאה; כלו' רוב השמות אינם מציינים לפי פירוש זה דברים מוחשים הקשורים בצורת האות, אלא מושגים מופשטים בעיקר.

ואך בימי הביניים, כשהתחילו להעלות על הדעת את הרעיון, שנולדו אותיות אלו כתמונות מטושטשות של דברים מוחשים, התחילו לבקש את ביאור השמות בהשוואה לצורת האות, ראשונה ניסו לבאר את השמות על פי צורות הסימנים בכתב המרובע, כמו יעקב רהנפרד בשנת 1696. ורק אחרי שנודעו לאט לאט הכתובות בכתב הכנעני-ארמי הקדום, הכירו שאם יש לבקש את פתרון השמות בדרך זו, עלינו לרדת לצורות קדומות אלו, שאך בהן אפשר לבקש את פירושים התמונתי.

בדרך זו נהגו עוד בראשית המאה העשרים לבאר את השמות בדרך זו: אלף, ראש בקר; ב"ת, בית; גימ"ל, גמל (לדעת אחרים גרזן); דל"ת, דלת

שבשער (לפי אחרים דד אשה); ה"א, אשנב וכדומה; וי"ו, וו ויתד; זי"ן, נשק (אך הואיל והמלה זין במשמעות נשק מאוחרת היא, שאולה מפרסית, על כן חשבו אחרים לפי היוונית *ζῆτα* על עץ הזית); חיי"ת, גדר וקיר; טי"ת, עיקום או נאד או מין ממיני הנחשים; יו"ד, יד; כ"ף, כף היד; למ"ד, מלמד הבקר; מי"ם, מים; נו"ן, דג (נונא בארמית, ולדעת אחרים אולי נחש, על פי השם החבשי נהאס); סמ"ך, מסמך ומסעדה, או דג (על פי הערבית סמך, דג); עיי"ן, עין; פ"א, פה; צדי, חכת הדייג הצד דגים; קו"ף, חור המחט, לדעת אחרים אחורי הראש (קפא בערבית, קרקפתא בארמית), או בעיקר קשת; רי"ש, ראש; שי"ן, שן; תי"ו, תו וסימן, סימן שתי וערב. בדרך זו הולך אף ד. ילין בדקדוקו, בשינויים ידועים, כגון בי"ת בית, חדר למעלה ופרוודור לפניו פתוח לצד שמואל; גימ"ל, צואר הגמל הארוך וראשו מלמעלה, או חבל כפוף בראשו, או על פי השם השני לאות זו (גם כמו ביוונית: גמא) כלי או כלי מלאכה כעין קרדום, ועוד.

אך גם פירושים אלו יסודם בידיעה בלתי שלמה בצורות הקדומות של האלף-בית הכנעני, ובנויים הם גם על ההנחה, כי לשם בירור מובנם של השמות מותר לנו להשתמש גם בצורות שמות כאלה, שאינם לא בעברית ולא ביוונית אלא בשפות שמיות אחרות, כאילו יש ללמוד מן הערבית או מן החבשית על הוראת השמות הקדומים וצורתם.

בעשרות השנים האחרונות הגענו בגילוי הכתובות הכנעניות עד לגבול האלף הראשון לפני הספירה, ואולי אך למעלה מזה, ובייחוד על ידי תוצאות חפירותיו של מ. דינאן בגבל גדל והושלם החומר שבידינו במידה מרובה. ולא זו בלבד, אלא בעשרות השנים האחרונות נודעו לנו גם שרידים של סוגי כתב אלפביתי שונים, גם בכתובות סיני הקדומות, בכתובות בנות האלף השני ממקומות שונים בארץ ישראל (הכתובות הפרוטו-כנעניות), ובכתובות המרובות באלף-בית שביתדות מראס-שמרא שבסוריה, העיר אוגרית הקדומה, גם סוגי כתב עתיקים אלו, אף על פי שבחלקם, בכתובות הפרוטו-סינאיות והפרוטו-כנעניות, לא פוענחו עדיין ככל בקריאה מוסמכת, אין ספק שקשר ידוע להם לכתב הכנעני, אבי האלף-בית העברי שלנו, כמו שניסיתי להוכיח במאמר על האלף-בית, הנועד לאנציקלופדיה המקראית, וחוקרים אלו, שניסו לפענח כתובות קדומות אלו, ושראו בכתבם דרגה קודמת ממש של האלף-בית הכנעני, ניסו, לשיטתם, למצוא את פירושם של שמות האותיות על פי הצורות הקדומות האלה שבכתובות הנזכרות.

אך למעשה אין לבאר את שמות האותיות שבאלף-בית על פי צורות טרום-כנעניות אלו. שמות האותיות, כמו שנשמרו לנו במסורת התלמודית והסורית מכאן, וביוונית מכאן, בצורה אחידה בעיקר, הם שמות כנעניים; הם ניתנו לאותיות על ידי הכנענים, וכך עברו מאתם ליוון, ואין השאלה אם היו פעם צורות קודמות לאותיות אלו, שהכנענים לא הכירו אותן, ואם בדרגות קודמות אלו היו הסימנים בעיקר תמונות של מושגים אלו או אלו, בטרם השתמשו בהם הכנענים.

כי היום, אחרי שפירסם מ. דינאן בספרו החשוב *Byblia Grammata* את תוצאות חפירותיו הממושכות בגבל, עיר זו שחיתה מרכז ליבוא ספירות ממצרים ושבשמה נקרא הספר, ואף ספר המקרא שלנו, ביבליה, כשחומר עשיר של כתובות קדומות בידינו, אפשר לראות, כיצד קם ראשונה האלף-בית הכנעני הקדום בערי הצידונים, בין שנקדים את הכתובות הכנעניות הראשונות מגבל עד

לתוך האלף השני, כדעת דינאן, ובין שנראה אותן כמאוחרות הרבה יותר, למן 1000 לפני הספירה ואילך, כמו שזו גם דעתי, ברורה עובדה זו: בערי הצידונים, וביחוד בגבל, משמש לפני כן כתב אחר, כתב פסידור-היארוגליפי, כתב תמונות, שסימניו שימשו בו כנראה בעיקר כסימני הברות; והנה במקום כתב זה בא כאילו פתאום, ולפי דעתי מן החוץ, האלף-בית הכנעני. וכשהוא מופיע בגבל, הוא כבר מושלם בכל כ"ב אותיותיו, ואין כל דרגה קודמת להן בערי כנען אלו; ואין צורות אלו משתנות ומתחלפות בכל הכתובות אלא בשינויים קלים שבקלים, לא בערים אלו בלבד, אלא גם בשימוש האלף-בית בארץ כנען מכאן ובלשון הארמית עד מעבר לנהר פרת, מכאן. ברור אפוא, שאין הכנענים מכירים כל דרגה אחרת קודמת לכתב זה, ואם נתנו הכנענים שמות אלו לאותן האותיות, חתכונו לאותן הצורות ממש שבידנו, צורות האותיות שבכתובת אחרים מלך גבל מכאן ובלוח גזר ובכתובת משע מלך מואב מכאן.¹

ואם נשווה את צורות האותיות שבכתובות האלה, צורות של א' ב' ג' ד' וכו', כי אז עלינו להודות, שאין צורות אלו מתאימות כלל וכלל לפירושן כתמונות של המונחים המובעים כאילו בשמות. אין א' כנענית צורת אלף בקר, אין ב' כנענית בית, אין ג' גמל, ואין ד' דלת וכו'. ואין כל הפירושים האלה אלא נסיונות בלתי מסתברים בהחלט.

והרי למעשה כבר עמדו חוקרים שונים על כך (השווה ביחוד את סיכום ההוכחות לכך על ידי ה. באואר בספרו על ראשית האלף-בית משנת 1936), שאין אותיות האלף-בית כולן תמונות ממש. אותיות אחדות הן בלי ספק אך הרכבה או הרכבה של אותיות אחרות. אין ח' אלא צורה מורחבת של ה', ס', צ' של ז', אין ט' אלא הרכבה של ת' וע', ועוד ועוד. על כן אין לפחות חלק גדול מן האותיות מראש תמונות, ועל כן אין לבקש את מקור שמם מראש כפירוש לתמונה זו או זו. נוסף לכך, אין גם צורת השמות מורה בכל מקרה ומקרה על מלה שלמה בלשון. ה'א, ח'ית, ט'ית, אין מלים כאלה בכל לשון שמית, ואין נסיונות הפירושים בכיוון זה אלא דחקים רחוקים. וגם במקום שבעברית נראים השמות כשמות ממש, כגון ג'מל, ז'ין, י'וד, מ'ים, נו'ן, ע'ין, ר'יש וכו', מורים השמות שביוונית: γάμμα, μύ, νύ, ξύ, ό, ϕώ על צורות קצרות יותר, על הברות פשוטות. שאך אחר כך הורחבו בעברית או בארמית, כדי לתת לשם צורה של מלה ממש, כדוגמת השם צד"י, שהפך בפי העם לצדיק וכו'. השם ר'יש למשל יכול היה להיוולד על ידי צירוף הברת האות ר' אל ש' שאחריה וכדומה. והרי כאמור, אין מסורת שפירשה את השמות כמציינים תמונות.

וגם אם נניח שנולדו רוב הצורות בתקופה קדומה יותר מתוך תמונות ממש, אין השמות הכנענים ברובם מלים המציינות מושג; שבתמונה, ועל כל פנים לא יכלי הכנענים לראות באותיות הידועות להם תמונות אלו. אך אם כך הדבר, שאין להכיר קשר של תמונה ושם באותיות הקדומות, כיצד בכל זאת ניתנו שמות כאלה לאותיות, שמות, שבחלקם בכל זאת נראים כמלים כנעניות, אף שאין להם קשר אל צורת האות הנקראה בהם? ועם קושי זה עלינו לצרף שאלה תמונה אחרת. הרי היוונים קיבלו את האותיות הכנעניות-עבריות לשימוש לשונם; ואף על פי ששונה שימוש זה

1. עי' בלוח האותיות המצורף לסמן למאמרו של ב. מייזלר.

ביוונית מן השמית במבטא, ובהפיכת סימני עיצורים לסימני תנועות וכו', נשמר אלף-בית זה בלשון החדשה אף בסדרו, וגם בשמות הכנעניים, אף על פי שהיווני לא היה יכול להשתמש בהם בלשונו ולא הבין אותם, כיצד לבאר עובדה תמוהה זו, שלמדו היוונים, כאילו ללא כל צורך ותועלת, אף את סדרם ושמותם של הסימנים האלה ושמרו עליהם כעל מסורת אבות?

אין עובדה זו מתבארת לדעתי אלא מתוך כך, שקיבלו ראשונה אף היוונים אלף-בית זה באותה טבלה, ובליוי של אותו חרוז לימודי, שבו למדו אותו לומדי הכתב בארץ כנען, על יד האותיות הכתובות בסדר זה בטבלה, היו לומדים בעל פה את מבטאן בחרוז לשם קליטת הקריאה בזיכרון, ומה שהוא לפנינו, ואנו רואים בו את שמות האותיות הבודדות, אות אות ושמה לחוד, הוא באמת חרוז אחד ללימוד האלף-בית הזה.

הרי הוא הדבר המסופר לנו בתלמוד בבלי שבת קד ע"א: אתו דרדקי האידנא לבי מדרשא ואמרו מילי דאפילו בימי יהושע בן נון לא איתמר כוותיהו אלף ביי"ת אלף בינה, גימל דל"ת גמול דלים (בעיקר אולי: דל) וכו'. במאמר זה, שלצערנו אינו לפנינו במסורת מלאה יותר במקור אחר, מובעת הדעה שכאילו המציאו התינוקות פירוש כזה לשמות האלף-בית: אלף בינה וכו'; אבל בכמה דרשות בתלמוד ובמדרשים, כגון זו על שם המקום רפידים (שמות יז, א וכו'); מאי לשון רפידים וכו' ר' יהושע אומר שריפו עצמן מדברי תורה, וכן הוא אומר לא הפנו אבות אל בנים מרפיון ידים (סנהדרין קו ע"א), שהדורש חושב שהוא מחדש, אינו אומר באמת אלא מה שביסוד המסופר במקרא עצמו, כי לא בא סיפור התורה על כובד ידי משה אלא לבאר את השם רפידים כלשון רפיון ידים; וכך גם כאן: אין דרשת התינוקות אלא גלגול של אותו חרוז, שלימדו בו וחזרו ולימדו בו את קריאת אותיות האלף-בית, וחרוז כזה פתח בדרך טבעית במלה כמו אלף בני, וחזר ואמר למד בני וכדומה, והוא שלווה את לוח האותיות גם בכנען וגם ביוון וגם במסורת העברית עצמה. בחרוז שמות כזה, שהומצאו כדוגמתו בלימוד כל אלף-בית בכל לשון ולשון, אין אפוא אלף שם של ראש בקר, או של איזה דבר אחר מצויר בתמונה, אלא הוא פועל, ציווי המזרו את התלמיד ללמוד, וכן אולי גם שם האות למ"ד, באמצע האלף-בית, הוא ציווי כזה, ועל כן, הואיל והיתה מסורת של חרוז לימודי כזה, אף שהוא עצמו אבד לנו ואינו משתקף היום אלא בדרשות חז"ל, על כן מבארים גם אבות הכנסייה את השם אלף, לא כתמונת השור, ואף לא כשם המספר, ואף לא למ"ד כמלמד הבקר, אלא כלשון אולפן ולימוד, וכך יש לראות אף את יתר "השמות" של האותיות לא כשמותיהן או כתיאור צורתיהן ממש, אלא כנסיין לתיאומם של שמות האותיות בתוך החרוז, גם לשם יצירת מובן ידוע, אך בוודאי גם לשם צלצול דומה, אף בחריזה (השווה הית—טי"ת, *lōta, ḥta, ḥta*), למען ייקלטו האותיות בסדרן ובשמותן בזכרון הלומד, כי עיקר השמות האמתיים, שקראו בהם את האותיות, היו בוודאי רק בהברות פשוטות, כדוגמת השמות שנתנו האכדיים

(1) השווה למשל את החרוזים בא"ב בדיובור היהודי כמאמרו הטענין של רבקה לשוננו ח', 164, חביו פרוש' קאסוטו פער אותי על דרכם של יהודי איטליה ללמוד את קריאת האותיות העבריות בקבוצות נאמרות כאילו בחרוזים חרוזים קצרים, ובגרסאות מצרפיות את שפות קווי חתוים בגימיה: Es Geht Hurtig Durch Fleiss.

לסימני כתב החברות שלהם, עד שנקראו האותיות שבוטאו a, la, dil וכו', au, lu, dilu וכו'.

לפי זה אין לשאול באמת את השאלה: מה פירושו של שם זה או זה של אות בודדת באלף-בית, אלא עלינו לברר, אם יש אפשרות לכך, את השאלה: מה היתה צורת כל החרוז כולו, שכל שם ושם לא היה בו אלא חטיבה פוניטית זעירה. כי לשם זכירת האלף-בית בצירופו ובסדרו לא היה צורך בשמות מובנים דווקא, אלא בכל דבר המסייע לזכרון, ואחד מהם היא אף הבאת ההברות, שהן לעצמן חסרות כל תוכן ענייני, בצירוף הנשמע כמלה מובנת, או הנתקע בזכרון על ידי צלצולו המיוחד. ולשם קביעת החרוז הזה, עד כמה שאפשר לקוות לכך, עלינו להשתמש במסורת היוונית והעברית-ארמית בלבד, ששם לבד נשמרו שמות האותיות בסדרן בחרוז, ויחד עם זה גם במסורת המדרשית על פירושי השמות, מסורת הקרובה למקור החרוז הרבה יותר מפירושי המלומדים שבנו על יסוד מוטעה. והואיל וחרוז זה ליווה בלימוד את לוח האותיות, אפשר ואפשר שתימצא פעם בחפירות טבלת אותיות בליווי חרוז כזה.

הרי רק כך, על ידי הנחת חרוז כזה, המסכם את האלף-בית, והמסדר אותו לשם תקיעתו בזכרון, חרוז שחזרו עליו אחר כך על פי צלצולו בלבד, אף בלי להבין בו כל מלה ומלה, אפשר לכאור את העובדה התמוהה, שעבר האלף-בית ליוון בסדרו הכנעני ובשמות הכנעניים, על אף ההבדל הרב בלשון, במבטא, ובשימוש סימני עיצורים לתנועות: עם רשימת האותיות הכתובות למדו גם בעל פה את החרוז המלווה אותן, שנדמה ללומדים אחר כך כרשימת שמות לאותיות. בחרוז זה, הנאמר בעל פה, בוטאו כמובן אף האותיות, שלא היה להן כל שם ממש, עם תנועה, כדוגמת מבטא שמות האותיות C B A כמו אֵי, בֵּי סִי באנגלית, וכדומה. כך בוטאו, כעדות השמות היוונים, גם האותיות אלֶף, הֶא חֵית, יוֹד (יוֹת), עֵינ' בלימוד החרוז: אֶ(לֶף) הֶא חֵית, אֵי(ות), עוֹ; אך הואיל ולא שמעו ולא ביטאו היוונים את העיצור הגרוני שסומן באותיות אלו, ביטאו סימנים אלו בשמותם כתנועות בלבד: a, e, ē, i, o. וכך, ולא בכוונה תחילה, הפכו סימנים אלו לסימני תנועות ביוונית, גם עובדה זו מתבררת אך על ידי מבטא האותיות בחרוז, שליווה את רשימתן שבכתב.

אמנם לפי זה אין צורות האותיות מבארות את שמותיהן, וכן אין ללמוד אף מן השמות על צורת האות הקדומה. ומובן שאין שמות אלו לאותיות מלמדים כאילו על יסוד אקרופוני ביצירת האותיות שבאלף-בית, אותיות העיצורים היו, באותה לשון שנולדו בה צורותיהן הראשונות, בעיקר סימנים להברות, הברות ששימשו בלשון זו כמלים ממש; ורק על ידי טשטוש ההברות האלה במבטא, כמו שהוא ידוע למשל אף במצרית הקדומה, עד שיכלו אותם הסימנים לשמש גם בשינוי התנועה, או אף בלעדיה, הפכו סימני הברות לסימני קונסוננטים בלבד.

המכתב הכועני "לעזרבעל" מגבל

מכתב עברי קדום

הכתובות הכנעניות הקדומות, שנתגלו בחפירות גבל, עיר הצידונים, שחומר חשוב נוסף עליהן בספרו רב הערך והתוכן של מ. דינאן (M. Dunand), *Byblia Grammata*, שיצא לאור בסוף שנת 1945, מעמידות אותנו על העובדה, כי לשון גבל הקדומה קרובה אל העברית המקראית הרבה יותר מלשון של יתר הכתובות הכנעניות המאוחרות. ברור שבתקופה קדומה זו, מראשית שימושו של הכתב הכנעני, בימי השופטים או המלכים הראשונים בישראל, היתה הלשון הכנענית-עברית בעיקר לשון אחת, ואך אחר כך התפלגו בנות-לשון אלו אצל הצידונים, בישראל וביהודה לצורות צורות שונות. דוגמה לכך יכולה לשמש למשל הכתובת של שפטבעל מלך גבל (דינאן שם עמ' 148), שזו לשונה:

קר | ז בני | שפטבעל | מלך

גבל | בן אלבעל | מלך | גבל

ב(ז"א בן) | יחמלך | מלך | גבל לבעלת

גבל | אדתו | תארך | בעלת גבל

ימת | שפטבעל | ושנתו | על | גבל

ובכתיב העברי שלנו: קיר זה בנה שפטבעל מלך גבל בן אלבעל מלך גבל בן יחמלך מלך גבל לבעלת גבל אדונתו. תארך בעלת גבל ימות שפטבעל ושנתיו על גבל.

והנה אחת הכתובות הקדומות האלה היא מכתב, הכתוב על להב מעדר (spatula), שפרסם אותו ראשונה מ. דינאן בבולטיין של בית הנכות בבירוט, כרך 2, עמ' 99–107 (משנת 1938) וששימש נושא לחקירתם של מלומדים שונים. אך גם מפני ספקות בקריאת האותיות, מפני קיצור לשון הכתובת, ובעיקר מפני הקושי בשתי מלים שנראו כחדשות, ושהבנתן הכרחית להבנת העניין, לא הושג עדיין כל פירוש המניח אז הדעת. אך התצלום והציור הניתנים כעת בספרו החדש

1. השווה גם אולברייט BASOR מס' 73 עמ' 11 וכו'; כס 90 עמ' 35–37; אוברמאן L.VIII JBL, 229–242. הפשוט שכנסיונות אלו היה זה של דינאן, אף על פי שגם בו נמצאות הנחות נכונות בהחלט (הצעת התיקון ש[ק] לם כמקום שלם, נְשָׁקָה כמשמעות נשיית חיב, נחל בהוראת קבלת חוב כסף, כגשח, כסכום כסף, עלך, עלי במובן של לי, לזכותי), הסתמכות את הדרך להבנה טבעית של הדברים. יתר הנסיונות בנויים גם על קריאה מוטעית, ולא העלו כל פרט של ערך. נסיונו האחרון של אולברייט הוא:
X to 'Izri-Ba'al: Dost thou seek (חשע and the enclitic particle m)

של מ. דינאן, בלוח 13, ובעמ' 156, מאפשרים היום קריאה מוסמכת של האותיות ופותרים בזה את הדרך לפירוש טבעי של המלים והעניין.

תצלום המכתב עמ' דינאן

ונקדים נא ראשונה שתי הערות לגבי הכתב והכתוב:
 (א) כפי שאפשר לראות מתצלום הצד האחורי של הכתובת (עי' על כך בדברי דינאן בעמ' 85 וכו'), נמצאים שרידי כתב גם באחורי הטבלה, אך לא באלף-בית הכנעני, אלא בכתב חצית-מונתי, היארוגליפי-מדומה מגבל, שכמה כתובות, ידועות וחדשות הכתובות בו, מובאות בספר ומראות אותו בדרגותיו השונות. ואמנם לא נכתבו בוודאי שתי הכתובות השונות בכתבן באותו זמן, אלא אותו כלי, ששימש בזמן קדום יותר לכתובת היארוגליפית, שימש אחר כך לכתובת המכתב הכנעני עליו. והואיל וכך, קרובה השאלה: שמא היתה כתובת היארוגליפית קדומה גם על פני הטבלה, אלא שנמחק הכתב, בטרם כתבו שנית עליה. ובאמת אפשר להכיר מה שנראה כשריד של אות פה ושם, אף בתצלום.
 (ב) המלה שבסוף שורה 2 היא ללא ספק „כסף“, כדעת דינאן (עי' כעת אף בהערותיו בספרו, עמ' 157). האות כ' ברורה למדי, ובוודאי אין להשלים כאן נ' (אולברייט) או כל אות אחרת. האות שבסוף המלה היא פ', ודומה לה האות פ' שבכתובת שפטבעל, וכל העניין דורש את המלה „כסף“ במקום זה. ואכן ממש אותה אות, כמו בסוף המלה כסף, באה גם במלה מ — ש ת בשורה 5, ושם קראו (אחרי תיקון הקריאה המוטעית: מרשת) כל החוקרים מג ש ת. ואולם מלה כזאת אין לה כל פירוש אפשרי בעניין, ואין כל ההצעות המוצעות באות בחשבון. לעומת זאת יש למלה (עי' לקמן) פירוש טבעי, אם נקרא גם כאן מ פ ש ת, והואיל והמלה כסף מעידה על אפשרות הקריאה הזאת. ואמנם בשורה 4 כתוב

reconciliation (ם ש)? Let us withdraw (from our suit, נָסַג)! Let us settle (our case, נָשַׁג)! If thou dost truly inherit (the property), thy offerings (מִנְשַׁח) shall be incumbent upon thee, while my offerings shall (remain) mine (לי).
 1. גם אם נניח, שהיה שם עצם מ נ ש ת במשמעות קרבן מִנְשַׁח, אין מקום לו בכתובת, הסודרת על חובות כספיים ותשלום.

מ — ש ת ך , בסימן שבאמת נראה כמו ג' ; אבל הואיל ולפי כל חוכן המשפט ברור, שאותה מלה היא. הכתובה כאן מפשת, וכאן כאילו מגשת, ברור שבאחד המקומות לא דייק המעתיק בצורת האות, כנראה משום שהעתיק מה שרשם לפניו אחר ; והרי גם האות פ' שבשורה 5 מראה, שטעה הכותב ראשונה בכיוון האות ותיקן חר כך. והואיל וכך, יש לראות את טעות הכותב לא בכתיב מפשת (של שורה 5), שיש לו פירוש אפשרי וטבעי, אלא בכתיב מגשת (של שורה 4) שאיננו אפשרי וטבעי בעניין ; והרי בכתובת שפטבעל נכתבה צורת האות ג' גם היא בשינויים רבים, אבל בדרך כלל בצורה השונה אף מן ג המדומה בשורה 4 של מכתבנו, ובדרך כלל הקו השמאלי של הג' שם ארוך הוא מן הימני : א. ואפשר שכך כתב אות זו אף כותב המכתב הזה, וגם הצורה שבשורה 4 מתכוונת ל-פ' ולא ל-ג'.

לפי זה יש לקרוא את כל המכתב :

1 [— —] י. לעזרבעל
תשעם. שלם כסף
נשבת. אם נחל
תנחל. מפשתך
5 עלך. ומפשת
עלי

החוקרים שדנו בכתובת, הבינו את השורה הראשונה כמודיעה את שמות הכותב והמכותב : [...] (כותב) לעזרבעל, ואף על פי שלא הצליחו להגיע בדרך זו להבנה אפשרית של המשפט שאחר כך, קריאה והבנה זו, בפני עצמה, אפשרית היא, ואולם, כיוצא מברור ההמשך, ניתנת במכתב מצד הכותב למכותב (מקבל המכתב) פקודה לתשלום, לא רק על מה שהמכותב חייב, אלא גם על חוב של הכותב ; ומכאן שתשלום זה מגיע לאדם שלישי, ששניהם חייבים לו כסף, וברור, שבמקרה כזה שמו של השלישי צריך להיזכר, בעוד שאין צורך להזכיר את שם הכותב והמכותב בכל מקום, כשהמכותב יודע מי הכותב. גם באחדים ממכתבי לכיש למשל, אין כותב ומכותב נזכרים, אף במכתבים גדולים למדי, כגון תעודות לכיש 4, וגם מבנה המשפט הבא אחר כך, הוא פשוט יותר, אם נניח שלפנינו מיד משפט ענייני, שגם המלה „תשעם“ בשורה 2 שייכת אליו, ולא פנייה למכותב בלבד. על כן יש לקרוא את המשפט הראשון בשורה 1—2 :

[על] לעזרבעל תשעם, כלו' משלי אני חייב לעזרבעל תשעים כסף.
נוסחה זו עלי כך וכך לפלוני, היא המתאימה לדרך כל הלשונות השמיות, כגון במקרא : ועלי לתת לך עשרה כסף (שמואל ב יח, יא) ; בתלמוד : אם יש לו עליו מלוה (עבודה זרה ד, י) ; יש לי עליך כך וכך (במדבר רבה כ) ; שאין לכם עלי אלא פת וקטנית בלבד (בבא מציעא ז, א) וכדומה ; בתעודות יב הארמיות : כספך ומרביתה זי ישתאר עלי (הוצאת קאוילי 11, 8—9) ; בערבית لي عليك دين, לי עליך חוב וכו', והואיל והכותב מזכיר כאן את מספר (שקלי) הכסף, אין צורך לו לפרש ולאמור, שהמדובר הוא על כסף. כך אפשר לאמור אף בלשון המקרא בקיצור : האלף לך שלמה ומאתים לנטרים את פרו (שיר השירים ט, יב), כך מנהג המשנה לאמור בקיצור, בלי הזכרת שם המטבע (המשקל)

והמתכת: בתולה כתובתה מאתים ואלמנה מנה¹ (כתובות א.ב.) מי שהיה נשוי שלש נשים ומת, כתובתה של זו מנה, ושל זו מאתים ושל זו שלש מאות וכו' (שם י.ד.) וכדומה.

אילו היינו מבינים את המלים הראשונות ככותרת המכתב, פלוני לעזרבעל, כי אז המשפט הראשון פותח במלה תשעם: תשעם שלם כסף נשבת (עי' לקמן); ובמקרה זה לא רק שלא נאמר למי יש לשלם את הכסף, אלא שנכנסת המלה שלם בין תשעם לבין כסף, ולא מובן הוא, כיצד כסף זה משמש תשלום לשנים (עי' לקמן); ועל כן יש להעדיף גם מצד זה את הפירוש הניתן לעיל למלים הקודמות, כהודעה על כך, שהכותב חייב תשעים כסף לעזרבעל; והמשפט החדש פותח במלים: שֶׁלֶם כסף נשבת, כהוראה לתשלום החוב. על הבנה זו של שלם עי' גם לקמן.

הרי הכותב, היודע כמה הוא חייב לעזרבעל, הודיע זאת למכותב, שהעובדה או הסכום אינם ידועים לו: עלי לעזרבעל תשעם; אך אולי אין הכותב יודע, ועל כל פנים אין צורך להודיע זאת למכותב, כמה זה מצדו חייב, והואיל וסכום זה אינו מפורט כאן במספר, על כן מוכרח הכותב להשתמש בדברו על חוב זה של המכותב, במלה כסף, ולתאר כסף זה ביחסו אל המכותב על ידי משפט זיקה קצר, הרומז למכותב: (שורה 2—3) שֶׁלֶם כָּסֶף נְשָׁבָת, כלוי: שלם אתה מצדך, אותו סכום כסף אשר נְשָׁבָת, אשר לקחת אתה מעזרבעל (כמובן בתוספת הריבית הקצובה).

נשבת הוא אפוא עבר גוף שני מן הפועל נשב, הידוע עד כה רק מארמית, בצורה נסב, במשמעות הנדרשת כאן: לְקַחַת. ואמנם בא פועל זה אף במלי אחיקר 112 (נשיאת תבן ונסבת פרן ולא איתי זי קליל מן חותב) הארמיות שבתעודות יב בכתיב נסב, בעוד שנשמר בכמה מקרים בתעודות יב אלו כתיב קדום ב־ש' במקום ס' מאוחרת; אבל דווקא במלי אחיקר, שהעתקת נוסחן המתורגם מאוחרת היא (עי' דברי קאוליי בהוצאתו עמ' 208), בא למשל אף כעס (189) בס', בעוד שנשמר הכתיב הקדום המקורי של המלה כעש בספר איוב (ה, ב; ו, ב; י, יז; יז, ז). ועל כתיב הפועל נסב ב־ש', נשב, מורה באותו ספר איוב, המתורגם מארמית², השימוש של נשאב במקום נשא את, נשא דבר, במשמעות לקח, בפסוקים, ז, יג (יִשָּׂא בשיחי משכבי); יג, י (אם בסתר פנים תִּשָּׂאנָה); כמבואר בפירושי הכוונה: אם תשאו סתר־פנים, מסוה, על פניכם, השווה סתר־פנים, כד, טו); כא, יב (יִשָּׂאוּ בְתָךְ וכוונתו³). וכנראה הוא הפועל הארמי נשב בכתיב זה, שהמתרגם העברי ראה בו, בצדק

1. אין אף מנה כלשון התנאים שם המשקל אלא כאילו שם מספר—סאה (זו).

2. עי' בפירושי איוב, ביחוד עמ' 500—508.

3. בארמית סתאים בכל המקומות האלה נסב במקום הפועל העברי, גם במקום שהמתרגם הארמי או הסורי בחרו בפועל אחר, כגון נפל, באותה הוראה. בפסוק יג, י תרגמו שניהם בפועל זה: אפוי תסבון; באפוי נסבין אנתון.

4. ספק הוא אם היה ש' שמאלית על יד ש' ימנית כעברית הקדומה, וכנראה אין ההבדל בניקוד מורה אלא על ש' כזו שבוסאה אחר כך, אולי בהשפעת הארמית, כמו ס'. ועל כן אפשר שמבטא המלה נשב היה כמו נשב ממש (השווה כנש על יד כנש בארמית, ועוד), ובמקרה זה אפשר ששורש נשב זה הוא שממנו נגזרה אף הארמית נשבא, פת, רשת, כמו רשת מן ירש.

או שלא בצדק, אך הרכבה מן נשא ב. ואין לתמוה שבא בכנענית של גבל, הקרובה גם למלכויות ארם הקדומות, פועל זה, שעיקר שימושו בארמית; הרי כמה כתובות קדומות מסוריה מראות באמת מעין דרגת מעבר, שאין ליחס אותה בהחלט לכנענית או לארמית, ככתובת כלמו מלך יאדי, הכתובה כמעט כולה בכנענית, אך נמצאות בה צורות ארמיות, כגון בר במקום בן וכדומה.

כסף זה נָשַׁב, לקח המכותב מצדו, כנראה גם הוא מעורבעל, ועל כן עליו לשלמו, כמבואר במכתב. אבל, לכאורה תלוייה חובת תשלום זה בתנאי, כפי המשך הדברים (שורות 3-4): אִם נָחַל תִּנְחַל. אם נבין מלים אלו, כמו שהבינו אותן אחרים, על מקרה של ירושת נחלה, נחלת שדה וכרם (במדבר טז, יד), תמוהים הדברים: הרי המכותב לקח כסף, ועל כן עליו לשלם ללא תנאי, אם ינחל נחלה או לא. ואם הוא, לא ינחל, הרי ינחל אחר; וכלום לקח גם האחר כסף כזה, וכלום עליו לשלם את החוב, או שהוא מחויב לשלם את חובו של משנהו? וכיצד עלינו לתאר מצב כזה, שעניין הירושה תלוי בספק? כלום עדיין הדבר תחת יד הדיין, ואין לדעת כיצד יפסוק את דין הירושה? או כלום עדיין המוריש חי, ואין לדעת מי ינחל את הנחלה במותו? וכיצד קיבל משהו כסף על חשבון ירושה מסופקת? ומה יחסם של כותב ומכותב, ולמה מודיע זה במכתב על חובו הוא ועל תשלומה, אם עיקר הדברים הוא פקודת תשלום בתנאי למכותב? כלום אף לא מוקדם הוא לכתוב על תשלום, התלוי בירושה מסופקת זו? או שמא שלח הכותב מכתב חוזר כזה אל כמה קופצים על ירושה זו, שכולם לקחו כסף מעורבעל? כל הקשיים האלה מוסרים, אם נניח (א) שלא מדובר כאן על השאלה, מי יהיה היורש של נחלה זו או זו, אלא על השאלה, אם יקבל המכותב מרצונו נחלה, לעיבוד, (ב) שאין התנאי חל על עצם חובת התשלום, אלא על דרך תשלום זה. הרי הפועל נחל בא אף בעברית שבמקרא לא רק לגבי ירושה כזאת בלבד, שהיורש זוכה בה על פי הכרעת אחר, של המוריש או של השופט, אלא גם על פי החלטת עצמו; ולא רק לנשל על ידי כך, שהוא מובש ארץ, כנחלת בני ישראל את ארץ כנען, אלא גם על ידי כך, שהוא מביע את הסכמתו או סירובו לקבל נחלה זו או זו, כמעשה הגואל בספר רות ד, י, המסרב לנחול את נחלת המת, הואיל וחובת ייבום קשורה בה, באמרו: לא אוכל לגאול לי פן אשחית את נחלתי (זו שהיא כבר בידו), ואפשר שאדם משאיר בידו את הברירה: לנחול נחלה זו או זו, או למכור נחלה זו לאחר, אולי לאחד מיתר היוורשים, אם, למשל, אין לו ידים עובדות מספיקות לעבד אדמה זו, ומקרה כזה לפנינו כאן, שההחלטה ביד המכותב לנחול או לא לנחול; והכותב רוצה בכך דווקא, שינחל המכותב, וכנראה כבר ביקש כזאת ממנו מוקדם, וכעת הוא מעיר אותו על אפשרות של תשלום החוב, אם ינחל את הנחלה: כי אם נחל תנחל, כי אז תוכל לשלם את החוב, המוטל על שנינו, כמה שעליך, מפשתך, וכמה שעלי, מפשתי.

בתוך צירוף זה: שלם... מפשתך עלך ומפשת עליי, אפשר היה להבין על פי העניין מפשת כשם עצם (לא ידוע) במשמעות חוב; שלם את החוב אשר עליך, ואת החוב אשר עלי; אבל בהכנה זו אין קשר לדברים אל התנאי: אם

1. הרי בדרך זו נולד בסורית העתיד נַחַל (=יחול) סן נַחַל, וכערכית המדוברת הפועל

جَابَ, ציווי גיב וכו' מן جَاءَ, וכדומה.

2. כך ברור בכתובת, ולא ל.י.

נחל תנחל, ולא על עצם התשלום מדובר כאן, אלא על הדרך כיצד לשלם. וממה, מהיכן, לשלם. ועל כן אין כאן מפת מלה אחת, אלא הכוונה היא: שלם מן פְּשֶׁתְּךָ עליך, ומן פְּשֶׁתִּי עלי.

הצירוף שלם חוב וכדומה מן (השווה גם במקרא איוב לד, לג: הַמֶּצֶמֶךְ יִשְׁלַמְנָה) מצוי הוא לרוב בלשון התנאים, כגון:

אין משלמין (תרומה) מן הלקט ומן השכחה ומן הפאה ומן ההפקר (תרומות ו, ה).

לא ישלם לו מדמי שביעית שאין פורעין חוב מדמי שביעית (שביעית ח, ד).

ואחיה מוציא את החותמות ומקבל כנגדן מעות וכו', ואם פחתו, היה משלם יוחנן מבייתו (שקלים ה, ד).

מה בין תם למועד. אלא שהתם משלם חצי נזק מגופו ומועד משלם נזק שלם מן העלייה (בבא קמא א, ד).

שור שנגח את הפרה וכו' וכן פרה שנגחה את השור ונמצא ולדה בצדה, ואין ידוע אם עד שלא נגחה ילדה אם משנגחה ילדה, משלם חצי נזק מן הפרה ורביע נזק מן הולד (שם, ה, א).

מעשר עני אין פורעין הימנו מלוה וחוב ואין משלמין הימנו גמולים (תוספתא פאה ד, טו).

סאה תרומה טמאה שנפלה לפחות ממאה חולין וכו' אין משלמין מהן קרן וחומש ממקום אחר אלא לפי חשבון וכו' (תוספתא תרומות ו, א).

האוכל תרומה טמאה משלם דמי חולין טהורין, שילם מן הטמאים מהו, יחזור וישלם מן הטהורין וכו' (תרומות ז, ז).

תם משלם חצי נזק מגופו מועד משלם נזק שלם מן העלייה, אין שם עלייה, תם משלם חצי נזק מגופו, מועד יוציא ויבקש לעלייה וכו', יכול משלם מן העלייה, תלמוד לומר יעשה לו, מגופו הוא משלם ואינו משלם מן העלייה (שם שם ג, א—ב).

משלמים לגדול ולקטן ולגדול מן הקטן ולקטן מן הגדול, ולגדול מן התם ולקטן מן המועד (שם שם ג, ז); והרבה כאלה.

וכמו כן מצוי בספרות התנאים הצירוף שילם על (כמו כאן: שלם... עלך... עלי): כגון: על החררה משלם נזק שלם ועל הגדיש משלם חצי נזק (בבא קמא ב, ג);

1. טלה זו, הבאה גם ביחס למעשרות, כגון: טעשר אין לו עלייה, בכורים יש לחן עלייה, לא הובנה כבר בזמן קדום, עד שנשאל בבבלי (בבא קמא ט, ז ע"ב): מאי עלייה? אמר ר' אלעזר במעולה שבנכסיו וכו'. אבל למעשה היא המלה, חשיכה בארמית, עלייה, ובכתיב של ארץ ישראל: עלייה, שפירושה הערכה, חשווה בערך, כלומר: זה משלם מגופו, וזה משלם על פני הערכה ערכו, מדבר שווה לו בערכו. ואין טלה זו נגזרת מן עלה חרגיל בעברית, אלא משורש אחר, הנמצא בארמית, והמקביל אל הערבית עליה, علی. ועיי' בחוברתי „מלים שאולות בלשוננו“ עמ' 34.

2. כמו שלם סן, כך מצוי בספרות התנאים באותה משמעות, כידוע, גם פרוס מן, חרם (שילם תרומה) מן, עישר (שילם מעשר) מן, וכדומה.

הרי זה משלם חומש על חומש (שם ט, ז ועוד).
 וכך נמצא גם הצירוף הכפול, שלם מן על, כמו כאן שלם...
 מפתח על: אין משלמין מן הלקט ומן השכחה ומן הפאה וכו' ר' אליעזר
 אומר משלמין ממין על שאינו מינו, בלבד שישלם מן היפה על הרע.
 ור' עקיבא אומר, אין משלמין אלא ממין על מינו (תרומות ו, ה—ו).
 ועל כן יש להבין גם את המשפט שלפנינו: שלם, אם נחל תנחל (כלו)
 אם אתה מקבל עליך לנחול את הנחלה, מפתח את החוב שהוא עליך,
 ומפשתי את החוב אשר עלי. וכדי שידע המכותב, למי וכמה חייב
 הכותב, על כן המשפט הראשון: עלי לעזרבעל תשעם, והואיל והכותב מציע
 למכותב לשלם גם את החוב המוטל על עצמו, עלינו להבין, שלפנינו שני קרובים,
 כנראה שני אחים, שהאחד אינו יכול לנחול, אולי מחוסר ידיים עובדות, והוא
 מציע לאחיו לנחול את הנחלה, אך זאת בתנאי, שמן הנחלה הזאת יסלק המכותב
 לא רק את החוב המוטל עליו, אלא גם את חוב אחיו, מתבואת הנחלה הזאת.
 הכותב מציע אפוא למכותב שיקנה ממנו את נחלתו במהיר החוב שעליו,
 נוסף כנראה על חלקו הוא בנחלה כעת, וכשם שישלם מתבואת נחלתו, שהיא
 בידו כעת, את הכסף אשר לוה בעצמו, כך יוכל לסלק את החוב הקשור בנחלת
 אחיו, אם ינחל גם אותה, מתבואת חלקתו הוא.

בהבנה פשוטה זו של כל המשפט אפשר לקבל פשת בהוראת המלה פשת
 (הושע ב, ז וכו' צמרי ופשתי), פשתים, פשתה, בתלמוד פשתן, וכדומה, הידועה.
 ולפי זה תהיה נחלה זו שמדובר עליה כאן, שדה פשתים ממש, וכידוע היה גידול
 הפשתים ענף חשוב בעבודת האדמה בימי הקדם, גם לפי עדות המקרא, וגם לפי
 מקורות אחרים, ואמנם, כפי שהעירתי במלון בן-יהודה ערך פשת (עמ' 5290),
 מורה אולי הצירוף פשתי הַצֵּץ (הושע ב, ו) על כך, כי לא צמח אחד בלבד נקרא
 פשת במקרא, ובכתובת גזר נמנים בזה אחר זה: ירחו אסף, ירחו זרע, ירחו
 לקש, ירח עצד פשת, ירח קצר שערם וכו'; והנה החודש, שהוא לפני קציר
 השעורים, הוא חודש אדר, שהוא (עי' Flora, Löw, כרך 2, 212) אך זמן זריעת
 הפשתים, ובזמן שהשעורה אביב (בניסן), הפשתה היא, לפי שמות ט, לא עדיין
 גבעול (כנראה לשון פריחה בגביע, ולא קנה), ואם יש להבין עצד פשת כקציר
 פשתים, על פי חצד בארמית, eldu esdu באכדית, אין חודש זה מתאים לעניין.
 ועל כן אפשר ששימשה בלשון העברית והכנענית הקדומה המלה פשת במשמעות
 רחבה יותר, שאך אחר כך נתייחדה למושג צמח הפשתים, והבד העשוי ממנו
 בלבד, בעוד שהוראתה הראשונה אולי אך זו של פשת מן פשה במשמעות
 גדל וצמח בכלל, מלה שנשמרה בלשון אחר כך אך במבטא מקומי ובהוראה
 מיוחדת, כגידול צמח הפשתה בפרט.

כך מצטרפים דברי המכתב לתוכן מובן, פשוט ווגיוני.
 והנה כאן נוסח חתובת ברשלמה, בניקוד, כאילו היתה עברית ממש –
 ובאמת אין בה כל פרט שאינו בעברית – ובסימני פיסוק מודרניים:

1. על אפשרות אחרת העירתי במלון בן-יהודה, ערך ב, צעד.
2. השווה מה שכתבתי בפירושי לאיוב עמ' 22 וכו' על שָׁטָן, שעיקרו שָׁטָן, ושם לפי יג, ג על הסלה שקר (וכנ"ב), שנולדה כמבטא מיוחד של שָׁטָן, צבע אדום, שחיו משקרים בו את הפנים, כדי לשקר, להוראות יפה ובריא, סכלי להיות כך באמת, ועוד.

עָלִי לְעִזְרֵבֶעַל

תְּשַׁעֲם. שְׁלָם כֶּסֶף

נָחֵל, אִם נָחֵל

תְּנַחֵל: מִפְּשָׁתָךְ

עָרְךָ; וּמִפְּשָׁתָךְ

עָלִי.

ובמלים מלאות יותר: מה שעלי לשלם לעזרבעל, הוא תשעים כסף; ואם נחול תנחל אף את חלקי בנחלה, תשלם, בדרך שווה, את הכסף אשר לקחת, מתבואת הנחלה שבדרך עד עכשיו; ומתבואת נחלתי, שתנחל אותה כעת, תשלם את החוב שעליי, ויהיה זה מחיר הנחלה, שאתה רוכש אותה ממני.

הכתובות הפניקיות מגבל ושלשלת התפתחותן של הכתב האלפבית הפניקי-העברי

לידירי שמואל ייבין

ליובל החמישים

החפירות הארכיאולוגיות, שנערכו בגבל — אחת מערי-החוף הקדומות והחשובות ביותר בפניקיה — בחצי יובל-השנים האחרון על-ידי משלחת צרפתית, בתחילה בהנהלתו של פירר מונטה ואחרי-כן בהנהלתו של מוריס דיונאן, העלו תעודות רבות-ערך לחקר שיטות הכתב, שהיו נהוגות בסוריה ובארץ-ישראל בתקופת הברונזה ובייחוד לתולדות הכתב האלפביתי הפניקי-העברי. עתה הוציא לאור מר מוריס דיונאן ספר מקיף, בו כינס מספר ניכר של תעודות מגבל, שלא נודעו עד כה, ושמהן ראויות לתשומת-לב מיוחדת הכתובות החדשות בכתבים פסבדו-היארוגליפיים על אסטילות אבן ולהבי ברונזה, וכמו כן שתי כתובות חדשות כתובות באלפבית הפניקי-עברי הרגיל, בצירוף פירושים מפורטים וסקירות על אופי הכתבים ותולדות ההתפתחות של סימני האלפבית מראשית התהוותם¹. בלי להתעכב כאן על החומר האפיגרפי העשיר מתקופת הברונזה, שכינס דיונאן בספרו בצורה מאירת-עיניים, אציין רק את העובדה, שהוא מחייב גישה חדשה לגמרי לתעודות הפסבדו-היארוגליפיות וגם לכתובות הליניאריות מגבל; מסתבר והולך שעדיין רחוקים אנו מאוד מפענוח הכתובות הללו, שהן ספק אידיאוגרפיות-הבריות ספק אלפביתיות, וכל שכן אין בהן כדי להתוות לנו דרך התפתחותה של האלפבית הפניקי-עברי בן עשרים ושנים האותיות מכתב קדום יותר, שהיה נהוג בפניקיה או בחבל-ארץ אחר בסוריה ובארץ-ישראל². דיונאן ניסה להסיק מסקנות מרחיקות לכת בכל הנוגע לקדמותו של האלפבית הפניקי-עברי בעיקר על-יסוד שתי הכתובות הפניקיות החדשות מגבל, שלהן הוא הקדיש מחקר מקיף³, את שתיהן הוא מייחס לתקופת הברונזה התיכונה, היינו למאה הי"ז לפספה"נ, ומניח שהאלפבית הפניקי-עברי קדום בהרבה לכל תאריך, שקבעו לו החוקרים עד כה. לדעתו של דיונאן כתב זה בעל עשרים ושנים האותיות הוא פרי יצירה של תקופת הממלכה התיכונה של

(1) *M. Dunand, Byblia Grammata, Études et Documents d' Archéologie II*, Beyrouth 1945.

(2) לכתובות הפסבדו-היארוגליפיות חקיש דיונאן את הפרק הרביעי בספרו, עמ' 136 ואילך; על הנסיונות לפענח את הכתובות, שנחפרסו עד שנת ת"ש, ר' ש' ייבין,

תולדות הכתב העברי, עמ' 57 ואילך, ומאמרי ב-JPOS VIII (1938), pp. 278 ff.

(3) דיונאן, שם, פרק חמישי.

מצרים, ואנשי גבל השתמשו בו בזמן אחד עם הכתבים הקדומים, שעדיין לא פוענחו. הנחתו זו של דיונאן מחייבת חקירה יסודית של התעודות הללו. שאחת מהן היא כתובת-הקדשה של שפטבעל מלך גבל לבעלת גבל והשניה כתובת קצרה וקטועה על שבר של כלי חרס.

כתובת שפטבעל כתובה על אסטילת אבן-גיר, שנמצאה בשטח בית הקברות של גבל סמוך לשפת הים. הואיל והאבן לא נמצאה בשכבה מסוימת אלא בשפך-העיים, שלא באתר, אפשר לקבוע את תאריך הכתובת רק על סמך שיקולים פאליאוגרפיים ולשוניים בלבד. הכתובת היא בת חמש שורות, וכפי שרגיל בכתובות הפניקיות בגבל מפריד קו קטן בין מלה למלה. צורתן של האותיות רהוטה מאוד וניכרים סימנים ברורים של מסורת ספרותית ארוכה. כמעט כל האותיות ברורות, אבל ביחס לאחדות מהן היה הכרח לסטות מדרך העתקתן של דיונאן⁽⁴⁾ ועל יסור בדיקת התצלומים המצוינים, שפורסמו בספר⁽⁵⁾, שערכתי ביחד עם ידידי מר נ' אביגד, הותקנה ההעתקה החדשה המוצעת כאן (ציור א'), וזו לשון הכתובת:

99. I 99. 7. W. > 0 99. 7. W. > 0
 99. 7. W. > 0 99. 7. W. > 0
 99. 7. W. > 0 99. 7. W. > 0
 99. 7. W. > 0 99. 7. W. > 0
 99. 7. W. > 0 99. 7. W. > 0

ציור א': כתובת שפטבעל מלך גבל.

1. קר | ז בני | שפטבעל | מלך
2. גבל | כנאלבעל | מלך | גבל
3. כיוזימלך | מלך | גבל | לבעלת
4. גבל | אדתי | תארך | בעלת גבל
5. ימת | שפטבעל | ושנתו | על | גבל

כלומר: קיר זה בנה שפטבעל מלך גבל בן אליבעל מלך גבל בן יחימלך מלך גבל לבעלת גבל גבירתו. (למען) תאריך בעלת גבל ימות שפטבעל ושנתו על גבל. הכתובת השניה חרותה בשבר של שפת כלי, וביתר דיוק בין השפה הרחבה לבין רצועה בולטת, גלילית ונקובה, בצורת שפופרת, שהודבקה במאוזן מתחת לשפה. מן התצלום והחתך, שפרסם דיונאן⁽⁶⁾, קשה מאוד להסיק מסקנות על אופי הכלי ותאריכו, אבל בוודאי אין לקבל את סברתו, שזהו כלי עגול וגדול מאוד מסוג אוסיני לתקופת הברונזה התיכונה, מה גם שאין דמיון כלשהו בין

(4) דיונאן, שם, עמ' 146 ואילך וציור 49.

(5) לוחות VX b ו-XVI.

(6) שם, עמ' 152 ואילך ולוח XV a.

חרס זה לבין הכלים מתל בית מרסם וממקומות אחרים, שהוא מביא לצורך השוואה⁷). גם החיפוי האדום והלא-מבריק בוודאי אין בו כדי להעיד על התקופה. מתקבל יותר על הדעת, שהחרס הוא שבר של כלי סגלגל ולא של כלי עגול. אם כן הדבר תתכן הנחתו של מר אבי גר, שיש לדמות את הכלי הזה אל הפינכה, שנמצאה בקבר-פיר ישראלי בשומרון⁸), אלא שבכלי הנדון נוספה הרצועה הבולטת והנקובה, שתכליתה סתומה לגמרי, ולא נמצאה לה אחות בכלים הידועים לנו מן החפירות בארץ⁹). הכתובת היא כאמור קטועה ולקויה בחסר בראשיתה ובסופה, וזו לשונה:

[ע]כדא | בכלבי | ה > [...]

כלומר: „עבדא (או „לעבדא“) ב[ן] כלבי ה...“

מן העי"ן של השם עבדא נשתמר חצי העיגול השמאלי, ויתכן שלפניה היו אותיות אחרות או אות אחת, נראה לי שיש להשלים: [לע]בדא. בשפת השבר אחרי האות ה"א נראית רק זווית חדה של אות בלבד, שיכולה להיות אחת האותיות: ג/ ד/ ח/ ר' ואולי גם י'. דיונאן מפרש בצדק את הה"א כה"א הידיעה, אבל הצעת ההשלמה של המלה שהציע: ה[ן] יוצר[] וסברתו, שעבדא בן כלבי הוא הקדר, שעשה את הכלי, אינן מתקבלות על הדעת. מסתבר יותר, שבכלי נחרת שמו של בעל הכלי לעדות כי הוא שייך לו, ולכן אפשר גם להניח שהכתובת פתחה בלמ"ד הקניין, כלומר: [לע]בדא ב[ן] כלבי ה...¹⁰) אפשר כמובן להשלים באופנים שונים את המלה האחרונה שבכתובת; אך היות והכלי הוא מיוחד במינו, מותר אולי להציע בדרך השערה את ההשלמה ה[גלב] או ה[רפא], שמות בעלי מקצוע הנזכרים בכתובות הפניקיות¹¹).

מבחינה פאליאגרפית יש להסכים לדעתו של דיונאן, ששתי הכתובות הן בנות תקופה אחת, היות וצורות האותיות שלהן דומות מאד. יוצאת מן הכלל היא רק האות דל"ת בלבד; בעוד שבכתובת שפטבעל היא כתובה בצורת משולש, כמו בכתובות הקלאסיות מגבל (אתבעל, יחמלך, אליבעל), בלוח גזר ובמצבת מישע, הרי בכתובת עבדא היא מאריכה את זרועה הימנית למטה ומקבלת צורה דומה לרי"ש, כמו בכתובות הפניקיות, העבריות והארמיות של המאות הח'—הז' לפספס"נ (ר' ציור ב').

כדי להתחקות ביתר תשומת לב על אופי הכתב בשתי הכתובות הנדונות עלינו להשוותן אל שאר הכתובות האלפביתיות מגבל, שנתפרסמו קודם לכן, ובראש ובראשונה לכתובת, שפקד לחרות אתבעל מלך גבל על ארונו של

(7) אפשר לאמר בוודאות, שהחרס איננו סתקופת חרונוזה התיכונה.

(8) *G. M. Crowfoot*, PEF, QS 1932, pp. 197 ff. נמצאו גם שברי פינכה אחרת

בשומרון; ור' א"ל סוקניק, קרס ב' (תש"ד), ע' 45.

(9) הגני מורה גם בחורמנות זו לז"ר ע' בן-דור ולגב, ר"ב קלגר, שעזרו לי לחפש חומר להשוואה.

(10) על למ"ד הקניין בכתובות הפניקיות והעבריות ר' ש' יובין, קרס ב' (תש"ד),

ע' 84.

(11) *Z. Harris*, *A Grammar of the Phoenician Language* (1936), pp. ר'

147, 94 ונ', סלוש'ן, אוצר הכתובות הפניקיות (תש"ב), עע' 359 ב ו-375.

אחרים	עזרבעל	אביבעל	יחמלך	אליבעל	שפטבעל	עבדא	כתובת מקיפורוס	לוח גזר	מישע
א	א	א	א א	א	א	א	א	א	א
ב	ב	ב	ב	ב	ב	ב	ב	ב	ב
ג		ג	ג	ג	ג		ג		ג
ד			ד	ד	ד	ד	ד	ד	ד
ה			ה			ה	ה		ה
ו	ו		ו	ו	ו		ו	ו	ו
ז	ז		ז	ז	ז		ז	ז	ז
ח	ח		ח		ח			ח	ח
ט	ט				ט				ט
י	י	י	י	י	י	י	י	י	י
כ	כ	כ	כ	כ	כ	כ	כ	כ	כ
ל	ל	ל	ל	ל	ל	ל	ל	ל	ל
מ	מ	מ	מ	מ	מ		מ	מ	מ
נ	נ	נ	נ	נ	נ		נ	נ	נ
ס	ס	ס	ס	ס	ס		ס	ס	ס
ע	ע	ע	ע	ע	ע	ע	ע	ע	ע
פ	פ	פ	פ	פ	פ		פ	פ	פ
צ	צ	צ	צ	צ	צ		צ	צ	צ
ק	ק	ק	ק	ק	ק		ק	ק	ק
ר	ר	ר	ר	ר	ר		ר	ר	ר
ש	ש	ש	ש	ש	ש	ש	ש	ש	ש
ת	ת	ת	ת	ת	ת	ת	ת	ת	ת

ציור ב' לוח האותיות בכתובות גבל ובכתובות אחרות הכתובות באלפבית הפניקי-העברי מהרבע הראשון של האלף הראשון לספחה"נ.

אחירם אביו¹²). לחרות בקיר הפיר העמוק, המוביל מעל פני האדמה לחדר הקבורה, שבו נמצא ארונו של אחירם¹³, לכתובת עזרבעל¹⁴). לכתובת-ההקדשה של אביבעל מלך גבל¹⁵, למצבת יחימלך מלך גבל¹⁶ ולכתובת ההקדשה של אליבעל מלך גבל¹⁷). מן הראוי לציין כי רק ביחס לשתיים מן הכתובות הללו יש לנו *terminus de quo*: כתובת אביבעל נחרתה על פסלו של פרעה שישיק הא' (המצצית הב' של המאה ה' לפספה"נ) וכתובת אליבעל — בשבר פסל מצרי שבו חקוק שמו של פרעה אסרכן הא' (סוף המאה ה' ותחילת המאה הט' לפספה"נ). לצורך ההשוואה הותקן הלוח הר"פ (ציור ב'). כבר ההסתכלות הראשונה בלוח מעלה על הדעת, שמספר ניכר של אותיות משותף הוא, בכל הנוגע לצורתן ואפיון, לכל קבוצת הכתובות הנדונה מגבל. עובדה זו בולטת ביחוד בכל הנוגע לאותיות ה"א, זי"ן, ח"ת, יו"ד, כ"ף, למ"ד, נו"ן, עי"ן ות"ו. הגימ"ל בכתובת שפטבעל כתובה בשתי צורות: האחת שכוּבָה, וזרועה השמאלית ארוכה מן הימנית, כמו בכתובת אביבעל והשניה זקופה יותר, וזרועה הימנית ארוכה מן השמאלית, כמו בכתובות יחימלך ואליבעל. גם לוי"ו בכתובות שפטבעל שתי צורות: האחת בעלת מוט שבראשה חצי עיגול שכוּבָה, כמו בשאר כתובות גבל ובמצבת מישע, והשנייה בצורת מוט שבראשו נוסף לו וו מעוגל משמאלו, כמו בלוח גזר, בכתובת הקדומה מקיפרוס¹⁸ (ר' ציור ב', ולהלן). בכתובות הארמיות מסוריה, וכו', הפ"א שבכתובות שפטבעל דומה לזו שבכתובת עזרבעל והיא שונה במקצת בזוויתה החדה מן הפ"א המעוגלת שבשאר כתובות גבל. בכתובת מקיפרוס והלוח מגזר, הרי"ש כתובה בכתובת שפטבעל בשתי צורות: האחת בעלת זוויות חדות, כמו למשל בכתובת אליבעל, בכתובת מקיפרוס, בלוח גזר ובמצבת מישע, והשנייה בצורת מוט שבראשו נוסף לו חצי-עיגול משמאלו, כדוגמת הרי"ש שבכתובות המאית הט'—הח' לפספה"נ בסוריה ובארץ ישראל. גם ליד השי"ן הגבילית הרגילה מוצאים אנו צורה הנראית מאוחרת יותר.¹⁹ סקירת צורות האותיות הנדונות מעלה אפוא על הדעת את ההנחה, שהכתב של כתובות שפטבעל ועבדא מראה על דרגת-ביניים, המשמשת מעבר מן הצורה

- R. Dussaud, Syria V (1924), pp. 135 ss.; P. Montet, Byblos et 'ר' (12 l'Égypte, pp. 236 ss. & pl. CXXXI—CXXLI; ש' ייבין, שם, ע' 116 ואילך.
 (13) ר' תצלומו ותעתיקו של L. H. Vincent, RB 1925, pl. VIII.
 (14) ר' M. Dunand, Bull. du Musée de Beyrouth II (1938), pp. 99 ss.;
 Fouilles de Byblos I Atlas (1937), pl. XXXII; Albright, BASOR 90 (1943), pp. 35 ff. את הכתובת פורש כע"נ מורטשינר, לעיל בצורה המניחה את הדעת.
 Ch. Clermont-Ganneau, Recueil d'archéologie Orientale VI (1905), (15 pp. 74 ss. & pl. II; Montet, *ibid.*, pp. 54 ss.
 M. Dunand, RB 1930, pp. 321 ss.; Fouilles de Byblos I (1939), (16 p. 30 & Atlas, pl. XXXI, 2.
 (17) Montet, *ibid.*, pp. 49 ss.; pl. XXXVI—XXVIII; שבר נוסף של תעודה
 Dunand, Fouilles de Byblos I, p. 18 וז' פורסם.
 (18) נתפרסמה עלידי A. M. Honeyman, Iraq VI (1939), pp. 106—8.
 W. F. Albright, BASOR 83 (1941), pp. 15 ff. עליה.
 (19) שי"ן זאת מיוחדת במינה ונחייבת חקירה נוספת.

הקלסית המסורתית של האלפבית הגבלי לצורות, שהונהגו בסוריה ובארץ־ישראל במאות ה'ט'—הח' לפספס"נ. נשארו רק שלוש אותיות בלבד בכתובת שפטבעל, שלהן צורות מיוחדות, היינו: ב"ת, ט"ת וק"ף. דיונאן בהסתמכו על שלוש האותיות הללו הקדים את כתובת שפטבעל, ואתה גם את כתובת עבדא, כדי המאה ה"ז לפספס"נ — מאות שנים לפני שאר כתובות גבל הכתובות בכתב אלפביתי פניקי־עברי — רק על יסוד ההנחה, שיש להן לכאורה מקבילות בכתבים הפסבדו־היארוגליפיים.⁽²⁰⁾ אך סברה זו משוללת יסוד כלשהו, מה גם שאין בידינו שום הוכחה לכך, שהכתבים הקדומים של גבל הם אלפבתיים ואף הדמיון שבין הסימנים שבכתובות הפסבדו־היארוגליפיות לבין האותיות הנדונות שבכתובת שפטבעל אינו גלוי לעין כלל וכלל.⁽²¹⁾ לעומת זאת אפשר להוכיח בוודאות רבה, שלפחות שתיים מן האותיות הנ"ל, היינו ט"ת וק"ף, שבכתובת שפטבעל הן מהטיפוס המצוי בכתובות הארצי־שאליות במאות ה'ח' וה'ז, וכפי הנראה כבר במאה ה'ט' לפספס"נ. הטי"ת כתובה בכתובת שפטבעל בצורת עיגול ובתוכו קו־עֶרֶב אחד אלכסוני במקום X הרגיל בכתובות הקלאסיות. החל בכתובת אתבעל (וכן במצבת מישע, בחרסי לכיש וכו'). ברם, דווקא ט"ת בעלת קו־ערב אחד מוצאים אנו בחותמות עבריות⁽²²⁾ ובחרותות שעל כלי חרס בעיקר במאות ה'ח' וה'ז לפספס"נ.⁽²³⁾ ואשר לק"ף, היא כתובה בכתובת שפטבעל בצורת קופה שמתחתיה יוצא מוט זקוף, במקום שהמוט יחצה את הקופה, כפי שרגיל בכתובות הקלאסיות (החרותת בקבר אחרים, לוח גזר, מצבת מישע, וכו'). קו־ף כזאת אפיינית היא לחרותות על משקלות וכלי־חרס ארצי־שאליים במאות ה'ח' וה'ז לפספס"נ.⁽²⁴⁾ מסתבר אפוא, שגם אותיות אלו מעידות על שלב מאוחר של הכתב בהשוואה לכתובות הקלאסיות מגבל.⁽²⁵⁾ האות האחת והיחידה שאין לה שום הקבלה בכתב הפניקי־העברי הרגיל, היא האות ב"ת שבכתובות שפטבעל ועבדא, בהן הקו המאוזן התחתון פונה ימינה במקום לפנות שמאלה. אבל מסתבר מאליו, שזוהי תופעה מקומית משל סופרי גבל בתקופה מסוימת, היינו אחרי תקופת הכתובות הקלאסיות.

אף הבדיקה הפאליוגרפית בלבד של שתי הכתובות מאלצת אותנו לאחרן עד כדי המאה חח', ולכל המוקדם כדי המאה ה'ט' לפספס"נ. ועל כל פנים אין שום

(20) ר' דיונאן, שם, פרק ה'.

(21) אזכיר כדוגמה, כי את האות, הנחשבת בעיני דיונאן לפרוטוטיפוס של הטי"ת באלפבית חפניקי־העברי, מפרשים חוקרים אחרים כב"ת, ואגב אין הסימן הזה דומה דמיון רב לטי"ת של כתובת שפטבעל. הסימן היחיד הדומה לטי"ת של כתובת שפטבעל באחר הכתבים הקדומים הוא זה שבחרס בית־שמש משנת 1200 לפספס"נ בקירוב (שו' 4; ר' ייבין, חולרות הכתב העברי, ע' 109, ציור כ"ב), אבל נסיונות הפענוח של הכתובת הם מסופקים מאוד ואין להביא מסנה ראיה, אשר לטי"ת הקלאסית היא מופיעה כבר בכתובת אתבעל ובכתובת מנורה שבסיקיליה (ר' Albright, BASOR 83, p. 20, fig. 3).

(22) בחותמת לשפסיהו ובחותמת לפאאס, שתיהן כנראה מהמאה חח' לפספס"נ, ר' I. Ben-Dor, QDAP XII, pp. 77 ff.

(23) ר' D. Diringer, Le iscrizioni antico-ebraiche palestinesi, tav. XXIX.

(24) דירינגר, שם, לוח XXIX.

(25) מן הראוי לזכור גם את האסור לעיל על חדל"ת בכתובת עבדא.

אפשרות להקדימן לכתובת אליבעל מלך גבל, שה-terminus de quo שלה היא תחילת המאה ה' לפספה"נ.

הראיות הפאליאוגרפיות מקבלות תוקף בתופעות הלשון והכתיב המאוחרות, הניכרות בכתובות אלו. בכתובת עבדא ראוי לתשומת לב השימוש בה"א הידיעה, שבו אנו נתקלים לראשונה בכתובת יחימלך (מפלת הבתם, שו' 2).⁽²⁶⁾ כמו כן יש לציין, שהשם התיאופורי המקוצר עבדא (בעל הסופית—א) הוא מטיפוס השמות הפניקיים והעבריים המאוחרים ביחס.⁽²⁷⁾ אשר לכתובת שפטבעל יש בראש ובראשונה לשים לב לעובדה, שכינוי הגוף השלישי הוא בוי"ו (אדתו). * כמו בכתובת אליבעל, והוא הכתיב הרגיל במקרא גם בכתובת השילוח, ולא בה"א כמו בכתובת אתבעל, במצבת מישע ואף בחרסי לכיש המאוחרים.⁽²⁸⁾ שנית יש לציין, שהשם יחימלך כתוב בוי"ד אחרי הח', כתיב מלא למדי אף בהשוואה לכתובת יחימלך מלך גבל שבה השם כתוב חסר. אמנם, דיונאן פסח על האות הזאת בהעתקתו בסברו, שברוח בין החיית למי"ם הושמטה אות על-ידי הכותב; אבל שרידי האות יו"ד ניכרים יפה בתצלומים, כפי שנסתבר למר אביגד ולמחבר אחרי בדיקה קפדנית (ור' ציור א'). אשר לצורה הארכאית זבני (בני במקום בנא בכתובות הפניקיות המאוחרות, בנה בעברית ובמואבית), הרי מקבילות לה מצויות לא רק בכתובות אתבעל ויחימלך (בת | זבני | יחמלך) אלא גם בכתובות שמאל (זג'ירלי).⁽²⁹⁾

בשתי הכתובות הנדונות אנו נתקלים בתופעה מעניינת הנוגעת בכתיב המלה בן. מן הראוי לציין, שכבר בכתובת אתבעל חסר קו מפריד בין המלה בן לבין השם הפרטי שאחריו (אתבעל | בנ אחרם, שו' 1); והוא הדין בכתובת שפטבעל (שו' 1): בנאלבעל. לעומת זאת השמיט הכותב לגמרי את האות נו"ן שבמלה בן לפני השם יחימלך באותה הכתובת, וכתב: ביחמילך (שו' 2). דיונאן חשב, שהשמטה זו היא טעות הכותב, אבל סברה זו אינה מתקבלת על הדעת, כי תופעה זו מוצאים אנו גם בכתובת עבדא: בכל בי (=בן כלבי), מסתבר אפוא, שהמלה בן נתקצרה ונטמעה הנו"ן לפני האות הבאה לאחריה בשני המקרים האלה, ואילו חוסר קו המפריד בשני המקרים האחרים (בנאחרם, בנאלבעל) רומז אולי לכך, שהאות נכתבה (לפני הא') ולא בוטאה. שאין אלה מקרים בודדים מלמדת הכתובת האוגריתית, שפורסמה על-ידי ש' ייבין⁽³⁰⁾, וזו לשונה: לצ. [?] בעל בפלצבעל, כלומר: „לצ. [?] בעל בן פלצבעל". אף ייבין כבר הביא בין שאר הפירושים את האפשרות להבין את הבי"ת שלפני השם הפרטי פלצבעל כקיצור של המלה בן, אבל לאחר שקבע ש„אין בידינו כלל דוגמאות כאלה להתקצרות והיטמעות כזאת של המלה בן" החליט לפרש את הבי"ת כבי"ת השימוש

(26) על היא הידיעה ר' Harris, Grammar, pp. 55 f.

(27) ר' Harris, ibid., p. 128.

* [אמנם כמו בפלים אדון, בעל, שכינוייהן בריבוי אדוניו, בעליו, כך אפשר שגם ארתו מורה על אד(נ)ותיו. בכתובת השלוח בא רק דעו בוי"ו, אולי כמקום נחת, ואינו מוכיח שכתבו גם עבדו כמקום צבחה, כיוחיר. מ.]

(28) ר' נ"ה מורטשינר, חעודות לכיש (ח"ש), עמ' 33—35.

(29) ר' Harris, ibid., p. 45.

(30) ר' ש' ייבין, קרם ב' (תש"ר), עמ' 32 ואילך.

האוגריתית והבין את השם פלצבעל כשם מקום³¹). לאור העובדות החדשות אין כמובן עוד מקום לפקסוקים בכל הנוגע לטמיעת הנו"ן של המלה בן באות הבאה אחריה. נראה לי, שתופעה דומה לזו מוצאים אנו גם במקרא; השם בִּדְקָר (מל"ב ט', כ"ה) יכול לדעתי להתפרש אך ורק כבִּן־דְקָר (מל"א ד', ט'; בכתב היתדות — Bindiqiri), השם בַּעֲנָה (שמו"ב ד', ב', וכו') או בַּעֲנָא (מל"א ד', י"ב, וכו') — כבִּן־עֲנָה או בִּן־עֲנָא, שם מצוי במכתבי אל-עמארנה (Bin-A-na). בתעודות אוגרית (בנען) וכיו"ב³²), וכנראה גם השם בדד (הדד בִּן־בדד, בר' ל"ה, ל"ה) — כבִּן־הדד או בִּן־אדד (לחילופי הכתיב הדד-אדד הש' מל"א י"א, י"ד, י"ט ואילך וי"ז), ובוודאי אפשר עוד להרבות בדוגמאות.

פתרון זה של הבעיה מאפשר לגשר בין כתובת אליבעל, החרוהה כאמור בשבר פסל מצרי, שבו חקוק שמו של פרעה אסרכן הא' (ר' לעיל, ע' 170) ובין כתובת שפטבעל, וגם להשלים את כתובת אליבעל הלוקיה בחסר. כתובת זו במידה שנשמרה היא ברורה למדי, וזו לשונה³³):

1. מֶשׁ | ז פֶּעַר | אֶלְבַּעַל | מֶלֶךְ | גַּבְלָא | בִּיחָ...]

2. ...עֶלְתָּ גַבְלָא | אֲדַתּוֹ | תֹּאֲרַכְ...]

3. ... לְבַעַל | וּשְׁנַתּוֹ | עֶלְ...]

את המלה ביח ... בשו' 1 ניסו החוקרים להשלים ולפרש באופנים שונים. דיוסו ומונטי השלימו ביח [רם], ופירשו את המלה במשמעות *en consécration*³⁴), ואילו אימ-ה' ז' ירון השלים ביח [לי] והבין את השם הבא אחרי הבי"ת כשם מקום — יח לי, הוא Wahlia של אחד ממכתבי אל-עמארנה³⁵). הפרושים האלה וכיו"ב מתבטלים לאור הכתובת החדשה של שפטבעל, ואין לדעתי ספק בדבר, שיש להשלים את המלה: ביח [ימלך] או ביח[מלך] = בן יחמלך. הקרבה היתרה בין שתי הכתובות מעלה על הדעת, שכתובת שפטבעל מאוחרת היא רק בזמן קצר בלבד לכתובת אליבעל, ואין שום מניעה להנחה, ששפטבעל בן אליבעל בן יחמלך של הכתובת האחת הוא בנו של אליבעל בן יחמלך של הכתובת השניה. למען השוואה נעמיד את שתי הכתובות זו מול זו, ואגב נשלים את כתובת אליבעל בהתאם לעובדות החדשות³⁶):

1. קר זבני שפטבעל מלך	1. מֶשׁ ז פֶּעַר אֶלְבַּעַל מֶלֶךְ גַּבְלָא
2. גבל בנאלבעל מלך גבל	2. בִּיחָ[ימֶךְ] מֶלֶךְ גַּבְלָא
3. ביחמלך מלך גבל לבעלת	2. רַב עֶלְתָּ גַּבְלָא אֲדַתּוֹ תֹּאֲרַכְ
4. גבל אדחיו תארך בעלת גבל	[בַּעֲרַת גַּבְלָא]
5. ימת שפטבעל ושנתו ער גבל	3. יַמַּת א לְבַעַר וּשְׁנַתּוֹ עַר גַּבְלָא

(31) ייבין, שם, ע' 36.

(32) ר' 3-151, *Maisler*, JPOS XVI (1936), pp. 151-3.

(33) ר' 16 & pl. 25, fig. 16, *P. Montet*, Byblos et l'Égypte (1928), p. 25.

XXXVI-XXXVIII.

(34) ר' 52, *Montet*, *ibid.*, p. 52, וני' סלוש', אוצר הכתובות הפניקיות (תש"ב).

ע' 8-9.

(35) *N. Aimé-Giron*, Annales de Service des antiquités de l'Égypte (35

XLII (1943), pp. 328 ss.

(36) ההשלמה המוצעת להלן מתאימה בדיוק למידות הרווחים הפנויים, כפי שיווכח

בנקל המעיין בתצלום וכתעתיקו של מונטי. ההשלמות, שהציעו מונטי ואח' הן גם מבחינה זאת משוללות יסור.

לכתובת אליבעל יש עוד להעיר את שתי ההערות הבאות: (א) בשו' 2 יש לדעתי להשלים בעלת גבל, ואילו בתחילת שו' 2 נשאר עוד די מקום למלה ימת; (ב) הקריאה על בשו' 3 (במקום עלי) היא בהתאם לדעתו של דיוס³⁷. מכל הנאמר לעיל מסתברות העובדות הבאות:

(א) אליבעל בן יחימלך של הכתובת האחת הוא אבי שפטבעל בן אליבעל בן יחימלך של הכתובת האחרת.

(ב) שתי הכתובות כתובות באותו הסגנון ואין לחשוב על הפרש זמן ניכר ביניהן.

(ג) בניגוד לכתובת אליבעל, שצורת אותיותיה היא כמעט זקה לזו של כתובת יחימלך, ורק שינויים קלים מאוד מפרידים בינה לבין צורת אותיותיה של כתובת אביבעל, ואף מזו של אתבעל בן אחירם, ניכר בכתובת שפטבעל המעבר מן הצורה הגבולית הקלאסית-המסורתית לצורה מאוחרת יותר ומושפעת מצורות האותיות, שנשתרשו בסוריה ובארץ-ישראל במאות ה' והח' לפספה"נ. ברם, בטיפוס שתי האותיות האופייניות ביותר — כ"ף ולמ"ד — לא חל שום שינוי גם בכתובת שפטבעל, והסופר השתמש בצורות הקלאסיות.

(ד) ראיות בלשניות מחייבות לאחר את שתי הכתובות לכתובות אתבעל, ובכל הנוגע לכתוב מן ההכרח לאחר את כתובת שפטבעל לזו של יחימלך.

אשר לתאריך שתי הכתובות יש לזכור בשורה הראשונה, שכתובת אליבעל נחרתה בשבר פסל מצרי, שבו חקוק כרטוש שמו של אסרכן הא' בנו של שישק הא'. יש סוברים, שאת הפסל הקים אסרכן בגבל בשעת מסעו לארץ-ישראל בתחילת המאה ה' לפספה"נ, אבל לעת-עתה לוטה כל הפרשה הזאת בערפל, ואין שום וודאות בכל הנוגע למסע ולתאריכו, בייחוד שהכרונולוגיה של השושלת הכ"ב במצרים אינה ברורה כל צרכה³⁸. בין כך ובין כך מסתבר מאליו, שאליבעל מלך גבל פקד לחרות את כתובת-ההקדשה על הפסל — בצורת חצי-גורן עגולה במקום הפנוי מסביב לכרטוש — זמן מה ואולי אף זמן ניכר — אחרי שנעשה הפסל ונחקק כרטוש שמו של אסרכן.

הבעיה נעשית קשה ומסובכת יותר, כשאנו פונים אל כתובת אביבעל מלך גבל. כתובת-ההקדשה זו, שממנה נשחמר קטע בלבד, נחרתה על פסלו של שישק הא', הוא פרעה שישק, שמלך בסוף ימיו של שלמה ובימיו של רחבעם. נראים הדברים, שהפסל הוקם בגבל בשעת מסעו של שישק לארץ-ישראל ולסוריה, שאת תאריכו קובע כעת אולברייט בשנת 918 לפספה"נ (השנה החמישית לרחבעם מלך יהודה)³⁹. לפני שנמשיך לדון בשאלת תאריכה של הכתובת, מן הראוי

(37) ר' R. Dussaud, Syria V (1924), p. 145; להשוואה אביא כאן את נסיון ההשלמה של סונסי (שם, ע' 52):

1. מש | ופעל | אלבעל | מלך | גבל | ביחנרם

2. [לב]עלת גבל | אדתו | תארך | ים

3. [א]לבעל | ושנתו | עלי | גבל

(38) בשיהיה פרטית הביע לפני כר ב' גרדולוף את ההשערה, שזהו פסלו של שישק הא', שבו חקקו אח"כ כרטוש שמו של אסרכן הא'; עובדה היא, שכרטוש חקוק בחזהו של פסל אינו מצוי בפסלי מצרים.

(39) ר' W. F. Albright, BASOR 100 (1945), pp. 16 ff. וכמו כן את שיטתו הכרונולוגית החרשה של E. R. Tiele, JNES III (1944), pp. 137 ff. לפי השיטה הכרונולוגית שלי באפסלס חת"ך: 926 לפספה"נ.

לברר קודם כל את תכנה. מן הכתובת נשתמרו רק שתי השורות שמשמאל לשני כרטושי שמו של שישק, שתיהן לקויות בחסר, והמלים על גבל המסיימות את הכתובת, מימין לכרטושים. בשתי השורות אפשר להכיר, לאור התצלומים שפרסם קלרמון-גנו⁽⁴⁰⁾, את המלים הבאות:

1. [א | אכבעל | מלך |]

2. [גבל | ב... רם | לבעל]

בין הבי"ת ובין הרי"ש בשו' 2 נראות אות בלתי ברורה, ויתכן גם להניח שאלו שתי אותיות שנתמזגו יחד. קלרמון-גנו הציע בדרך השערה לקרוא צד"י⁽⁴¹⁾, ובהעתיקו כתב את האות בצירוף סימן שאלה, ואילו מונטי⁽⁴²⁾ הסיר את סימן השאלה מעל הצד"י המשוערת והציע את הריקונסטרוקציה הבאה של הכתובת:

1. מש | ו | נשא | א | אכבעל | מלך | גבל

2. שכן | [גבל | במצרם | לבעלות גבל | תארך | ים | אכבעל | ושנתו] | על גבל⁽⁴³⁾.

השלמה זו איננה אפשרית בשום פנים. כבר ראינו שהקריאה במצרם אין לה אחיזה כלשהי בתעודה; גם מבחינת התוכן אין התוארים מלך גבל, שכן (או סכן, היינו: נציב) גבל במצרם (= במצרים מסתברים), ולכל זה ביחד אין הקבלה בשאר הכתובות מגבל. על יסוד הניתוח של שתי הכתובות הנדונות לעיל, של אליבעל ושל שפטבעל, הנני מציע את ההשלמה הבאה (בהביאני בחשבון את הרווחים):

1. מש | ו | נשא | א | אכבעל | מלך | [גבל | בנ... (כלו' בן פל)]

2. מלך | [גבל | במ... רם | לבעלות גבל | תארך | בערת גבל | ימת | אכבעל | ושנתו] | על גבל

כלומר: במ... רם יש לפרש כ- בן מ... רם (כמו ביחמלך = בן יחימלך). לצערי אין ביכולתי להציע שום הצעה לקריאת השם. ביחוד שמלבד הצד"י המדומה גם המ"ם אינה נראית ודאית⁽⁴⁴⁾, אך ייתכן שהעיון במקור או בתצלום תדש יהיה בו כדי לפתור את החידה. על כל פנים ברור שאין זה השם אחרים, הוא אחרים אביו של אתבעל מלך גבל.

אם נכונה דרך ההשלמה, שהצעתי לעיל, של כתובת אביבעל, הרי היא

.Ch. Clermont-Ganneau, Recueil VI, p. 74 & pl. II (40)

(41) ר' דבריו שם, ע' 77: ...le tsadé ait quelque peu souffert et soit difficile

a discerner.

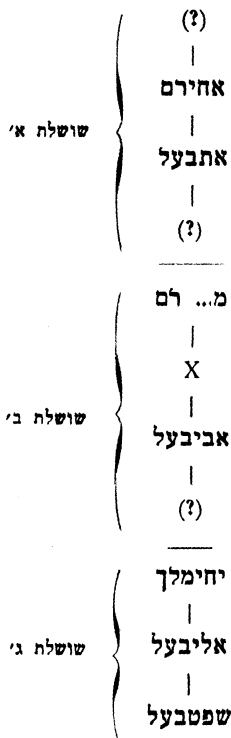
.Montet, Byblos et l'Égypte, pp. 54 ss. : Dussaud, Syria V, pp. 1118. (42)

בהערתו של מונטי (ע' 53, ציור 17) מוצאים אנו צד"י הדומה לזו שבסצנת בישע, אלא שהקו חוקק שמשמאל ארוך יותר. ברם, אין לאות זו זכר בתצלומיהם של קלרמון-גנו ודיוסר (43) מונטי מחרגם לאמור: "[Statue qu'a offerte] Abiba 'al, roi de Gobel, "soken] de Gobel en Egypte...". וכן שלושק, אוצר הכתובות הפניקיות, ע' 7: "[פסל

אשר העמיר] אכבעל מלך גבל וסוכן גבל כמצרים...". דיוסר, שם קורא [נגש] גבל כמצרים. (44) הצד"י אינה אפשרית אף מטעם זה שמצר ימין יש קו מיותר ובדרך כלל האות מעוגלת יותר מדי; ומה שנראה כקו קטן מעל הקו השמאלי אינו כנראה אלא שבר באמן.

אשר למי"ם בסוף המלה, היא אינה דומה כלל למי"ם הקודמת ולזו שבשו' 1.

מעמידה אותנו לפני עתרת בעיות הכרוכות בדברי ימי המלכים ששלטו בגבל. מכתובות אליבעל ושפטבעל אפשר להסיק את המסקנה, שיחמלך הוא מיסד שושלת בגבל; אחריו מלך אליבעל בנו ואחרי אליבעל — שפטבעל בנו. מסקנה זו יש לה סמך גם בכתובת יחמלך⁽⁴⁵⁾, כי לולא כן, היה נזכר בכתובת זו אביו שמלך לפניו. אביבעל, שמלך לפני יחמלך, הוא אל נכון משושלת אחרת. לצערנו לא נשתמר בכתובת אביבעל שם אביו. אבל אבי אביו נושא את השם מ... רם שעדיין לא נתפרש. מסתבר ששולת זו, אשר עליה התיחס אביבעל, שלטה בגבל אחרי אתבעל בן אחירם ולפני יחמלך. לפיכך נוכל לקבוע את סדר המלכים של שלוש השושלות באופן זה:

מן הלוח הזה אין ללמוד סמוכים לכך, אם עלינו לחשוב על רווח-זמן ארוך או קצר בין אביבעל לבין יחמלך, כי לא ידוע, אם אביבעל הוא האחרון לשושלת. אבל ראיות פאליאוגרפיות מחייבות להניח, שכתובת אביבעל נכתבה זמן לא רב ביותר לפני כתובת יחמלך. עובדה היא, שצורות האותיות בכתובת אביבעל דומות דמיון מפתיע לצורות האותיות שבכתובות אליבעל ויחמלך, וכאמור מתחיל כתב-המעבר לצורות המאוחרות רק בכתובת שפטבעל בן אליבעל. רק באותיות בי"ת ורי"ש שבכתובת אביבעל בלבד אפשר אולי להכיר צורות עתיקות במקצת יותר, ולשער שהן מראות על דרגת-מעבר מן הצורות המצויות בכתובת אתבעל לאלו שבכתובות יחמלך ואליבעל. ואשר לגימ'ל בכתובת

(45) ר' הכתובת אצל M. Dunand, Fouilles de Byblos I (1939), p. 30;

Atlas (1937), pl. XXXI, 2.

אביבעל, היא שונה מזו שבכתובות יחימלך ואליבעל, אבל שתי הצורות מופיעות אח"כ בכתובת שפטבעל (ר' ציור ב').

לעומת זאת אין להטיל ספק בדבר, שיש לקבוע רווח-זמן גדול הרבה יותר בין קבוצת הכתובות הנדונות, ובכללן גם כתובת „עזרבעל" והכתובת שעל פני ראש החץ (?) של ברונוזה, שנמצא בקבר סמוך לראִיֶסֶה בדרום הלבנון, (46) ובין כתובת אתבעל בן אחרים. מבחינה פאליאוגרפית יש לשים לב לצורות הארכיאייות הברורות שבכתובת אתבעל, בעיקר לאל"ף, וכמו כן לגימ"ל, לוי"ו ולרי"ש (ר' ציור ב'). וכבר ראינו, שגם ראיות לשוניות מחייבות להקדים את כתובת אתבעל לקבוצת הכתובות הנדונות לעיל. ראייה נוספת לקביעת רווח-זמן ניכר בין כתובת אתבעל לבין כתובת אביבעל מוצאים אנו כאמור בכתובת אביבעל; מסתבר, שבין אתבעל לבין אביבעל שלטו לפחות שני מלכים, (47) אבל יתכן שמספרם היה גדול יותר (ר' הלוח הנ"ל של סדר המלכים).

ראיות ארכיאולוגיות המריצו את מונטי ליחס את ארונו של אחרים, את כתובת אתבעל שעל הארון ואת החרות שבקיר הפיר המוביל אל חדר קבורתו של אחרים למאה הי"ג לפספה"נ, ובתאריך זה תומכים חוקרים רבים, כגון דיוסו, דיונאן, הנס באואר והריס. (48) תאריך זה מבוסס על גילוי שבר של כלי-בהט, שבו חרות שם דגלו של רעמסס הב' (1301—1235 לפספה"נ), בתוך חדר-הקבורה, שהכיל פרט לארונו של אחרים גם שני ארונות אחרים בלתי מקושטים, וכמו כן על מציאת כלי-בהט אחר, שבו חרות שמו של רעמסס הב', בפיר המוביל מעל פני האדמה אל חדר-הקבורה. (49) כמו כן נמצאו בקבר זה (הוא קבר V בגבל) שברי כלי-חרס שונים, שאחדים מהם מתייחסים לסוף תקופת הברונזה ואחרים לתקופת הברזל. (50) מסתבר, שהקבר V בגבל היה בשימוש זמן ארוך למדי, ומציאות שברי כלי-הבהט וכלי-החרס אין בהן כדי להעיד על זמנו של ארון אחרים. כל שכן שאין ביכולתנו לקבוע את תאריכם של שני הארונות האחרים. ומן הראוי לציין, שלפחות כלים אחדים מן הכלים שפרסם מונטי הם מן הסוג האופייני למאות הי"א—ה' לפספה"נ. (51) לא בכדי החליטו אפוא חוקרים שונים לאחר את הארון ואת הכתובות למאה הי"א או לתחילת המאה ה' לפספה"נ מבלי להתחשב במציאות שברי כלי הבהט בקבר V. (52) ראיות חשובות, ובייחוד חקירה

(46) S. Ronzevalle, Mélanges de l'Université St. Joseph XI, 7 (1926); ר' ש. ייבין, תולדות הכתב העברי, ע' 118 ולוח ה' 2; R. Dussaud, Syria VIII (1927), p. 185; (47) מן הראוי גם לציין, שאתבעל צווה לחרות את הכתובת על שפת ארונו של אחרים מיד אחרי מות אביו, כראשית מלכותו.

(48) Dunand, Byblia Grammata, pp. 139 ss. ביחוד ר' (49) Montet, Byblos et l'Égypte, pp. 225 ss. ר' (50) Dussaud, Syria V (1924), p. 143; XI (1930), pp. 179 s.

(51) את מציאות שני סוגי הכלים ציין R. Dussaud, Syria V (1924), p. 143; (52) R. W. Hamilton, — III שכבה, QDAP IV (1934), p. 6, fig 8. לחקופת הברזל הקדומה משתייכים גם הכלים שבציור 99 (ע' 218) בספרו הנ"ל של מונטי.

(62) W. F. Albright, Studies in the History of Culture, (1942), pp. 34 f.; BASOR 92 (1943), p. 9. אסתק בחזקת דעתו של חקופת את זמנה של כתובת אתבעל במאה הי"א — ולכל המאוחר בשנת 975 לפספה"נ.

מדוקדקת של סגנונם האמנותי של התבליטים החקוקים בארון אחרים ובמכסהו (ולוחית-השן שנמצאה בקבר). המריצו בזמן האחרון את אי-הו' ו' ירון לשייך את הארון ואת הכתובות למאה ה' לפספה"נ. (53) ותאריך זה נראה כוודאי גם לי. כתובת אתבעל היא התעודה הקדומה ביותר הכתובה באלפבית הפניקיי-עברי הרגיל. שנמצאה בגבל, ורווח של כמה מאות שנים מפריד בינה לבין הכתובות הפסבדו-היארוגליפיות והכתובות הליניאריות מתקופת הברונזה התיכונה (?) והמאוחרת. צורת אותיותיה רהוטה במידה רבה, וניכרים בה סימנים ברורים של מסורת ספרותית, ולכן מותר להניח, שקדמה לה שלשלת התפתחות ארוכה של הכתב האלפביתי; אבל על שלביה השונים אין לנו לע"ע שום ידיעות. אם נכונה הסברה, שכתובת אתבעל היא בת המאה ה' לפספה"נ, מן ההכרח לאחר גם את כתובת אביבעל. כי כאמור מחייבת שלשלת היוחסין של אביבעל לקבוע רווח-זמן ניכר למדי בין שתי הכתובות, וראיות פאליאוגרפיות ולשוניות מסייעות לכך. מתקבל ביותר על הדעת, שיש לשייכה למאה ה' לפספה"נ. העובדה שמלך גבל חרת את כתובת ההקדשה לבעלת גבל בפסלו של שישק הא' נותנת בידינו רק terminus de quo בלבד, רוצה לאמר: אין להקדימה לרבע האחרון של המאה ה' לפספה"נ, אבל יתכן מאוד שאביבעל השתמש בפסל דורות אחדים אחרי מסעו של שישק. והוא הדין בכל הנוגע לאליבעל, שבינו לבין אביבעל מפריד לפחות דור אחד (דורו של יחימלך); גם ביחס אליה יש לנו רק terminus de quo בלבד, היינו זמנו של אסרכן הא', שבחלקו העליון של פסלו נחרתה הכתובת בפקודת' של אליבעל, אבל אין שום מניעה לאחר את כתובות אליבעל ושפטבעל בנו לפרק זמן מאוחר הרבה יותר.

כ-terminus ad quem לכתובת שפטבעל אפשר לדעתי לקבוע את אמצע המאה ה' לפספה"נ, אם נזהה את שפטבעל עם Si-pi-it-ti-bi-il-li (54) מלך גבל, הנזכר בתעודות תגלתפלאסר הג' משנות 738–743 לפספה"נ, בתעודה אחת יחד עם יהואחז (אחז) מלך יהודה, פנמו מלך שמאל, מתנת מלך אשקלון ואח', ובתעודה אחרת יחד עם רצין מלך ארם, מנחם מלך ישראל, חירם מלך צור, פנמו מלך שמאל ואח', כמשלמי מסיים למלך אשור. (55) סברה זו מחייבת לקבוע בקרוב את התאריכים הבאים לכתובות גבל: כתובת שפטבעל — אמצע המאה ה' ; כתובות יחימלך ואליבעל — המחצית הראשונה של המאה ה' ; כתובת אביבעל — המחצית השניה של המאה ה' ; כתובת אתבעל — המחצית השניה של המאה ה' לפספה"נ.

N. Aimé-Giron, Annales de Services des antiquités de l'Égypte (53)

(1943), pp. 284 ss.

(54) אין ספק בדבר, שיש להעתיק כך את השם במקום Si-bi-it-ti-bi-il-li, וכבר

הכיר *K. L. Talqvist, Assyrian Personal Names* (1914), p. 195b, שהכוונה לשם

שפטבעל. להעתיק הש"ן s-ב באשורת הש' למשל Samerina=שמרין, שמרין.

ואשר לכתוב הש' את השם Si-ip-ti/e—ba'lu במכתבי אל-עמארנה (ובחם ש"ן שמית-

מערבית s=באכרית).

D. D. Luckenbill, Ancient Records of Assyria and Babylonia I (55)

E. R. Thiele, על הכנייה הכרונולוגית ר', ביחור, (1926), p. 276 § 772, p. 287 § 801

JNES III (1944), pp. 155 ff.

לכאורה נראה, שהנסיון הזה לאחר את כתובות גבל הנדונות כדי המאות ה' – ה' לפספסה"נ מוצדק מבחינה היסטורית וגם מבחינה פאליאוגרפית. כי הרי בכתובת שפטבעל אנו מוצאים מספר אותיות המעידות על כתב-מעבר מצורות האותיות של האלפבית הגבלי הקלאסי לצורות מאוחרות יותר; וכמה מהן מאוחרות גם לצורות האותיות שבמצבת מישע (המצבת ה' של המאה ה'ט'). כגון אחת משתי הצורות של הו"ו והר"ש וביחוד הטי"ת והקו"ף, וכן הדל"ת שבכתובת עבדא. אבל מאידך גיסא אין להתעלם מן העובדה, שבכל כתובות גבל הנדונות מופיעות רק הצורות הארכיאליות בלבד של האותיות כ"ף ומי"ם וגם של האות נו"ן. צורות קדומות יותר גם ביחס למצבת מישע. לכתובות שמאל. לכתובת-ההקדשה לבעל לבנון מימיו של חירם מלך צידונים (מלך צור), שהוא כנראה חירם בן זמנו של תגלתפלאסר הג' (56). והכתובות העבריות מארץ ישראל של המאות ה' – ה' לפספסה"נ.

לאור העובדות הנדונות אפשר איפוא לע"ע לקבוע שתי אפשרויות:

(א) יש לאחר את כתובת שפטבעל לאמצע המאה ה' ולזהות את שפטבעל ל- Si-pi-it-ti-bi-il-li מלך גבל בימיו של תגלתפלאסר הג'. אם נכונה סברה זו, הרי נשארו בכתב גבל עד המאה ה' צורות ארכיאליות של כמה אותיות, פרי מסורת סופרים עתיקה, ואילו בצורותיהן של אותיות אחרות חלו שינויים ברוח הזמן.

(ב) יש להקדים את כתובת שפטבעל למאה ה'ט, ולהניח ששפטבעל בעל הכתובת קדם בכמה דורות לשפטבעל מלך גבל הידוע לנו מכתובותיו של תגלת-פלאסר הג'. ההנחה הזאת יש לה יתרון-מה מבחינה פאליאוגרפית ותתאים יפה יותר לשלשלת ההתפתחות של האלפבית בארצות השכנות, בייחוד בכל הנוגע לצורות האותיות כ"ף ומי"ם. לפי שיטה זו נצטרך לקבוע את התאריכים הבאים לכתובות גבל (על יסוד האמור לעיל על ה- termini de quo של הכתובות וקביעת סדר המלכים שמלכו בגבל):

כתובת אתבעל – המאה ה';

כתובת אביבעל – תחילת המאה ה'ט;

כתובות יחימלך, אליבעל ושפטבעל – המאה ה'ט לפספסה"נ.

ולבסוף אסקור עוד בקצרה את חומר ההשוואה העיקרי שמחוץ לגבל, במידה שהוא חשוב לקביעת הכרונולוגיה של כתובות גבל. את הכ"ף הגבילית מוצאים אנו גם בשבר כלי-חרס, שנמצא בחפירות תל ביתן מרסם, ויש כנראה לשייכו למאה ה' לפספסה"נ (57). בלוח גזר דומות מאוד כל האותיות, פרט לו"ו, לצורות האותיות שבכתובות עזרבעל, יחימלך ואליבעל (ר' ציור ב') (58). לצערנו

(56) ש. ייבין, תולדות הכתב העברי (תרצ"ט), ע' 121–122 מיחס את כתובת-החקרשה על הקערה, שהקדיש סכן קרת חדשת עבד חרם סלך צדנם לבעל לבנון, ונמצאה בקיפוס, למאה ה'. ואין דעה זו נראית לי מטעמים פאליאוגרפיים ותיספוריים. 16. p. (1941), *Albright*, BASOR 83 מיחס את הכתובת למאה ה'. (57) *W. F. Albright*, AASOR XII (1932), p. 74 & fig 11. לזכר אולברייט מסתבר ביותר, שהחרס שייך לשכבה B3 בתל בית סרסם, כלומר למאה ה'.

(58) אשר לכ"ף יש להסכים לדעתו של *Albright*, BASOR 92 (1943), p. 23. שאין זכר לאות זו בלוח גזר (ור' שם, ציור 2); במקום ירחו קצר וכל מציע אולברייט לקרוא ירחו קצר וגל (=גיל).

אין בידינו נתונים לקביעת זמן התעודה. נימוקים ארכיאולוגיים המריצו את אולברייט להקדים את הלוח כדי מחציתה השנייה של המאה ה' לפספה"נ; הוא מסתמך על העובדה, שמקליסטר לא מצא בחפירות גזר כלים מתקופת הברזל התיכונה, ולכן הוא סובר, שהעיר נחרבה בסוף המאה ה', כפי הנראה בימי מסעו של שישק⁵⁹. אבל ראשית, אין בידינו הוכחה ברורה לחורבנה של גזר על-ידי שישק ואפשר גם לאחר לימי מלחמות ישראל עם הפלשתים לפני מלכות עמרי (מל"א ט"ו, כ"ז; ט"ו, ט"ו). ושנית אין הכרח לקשר את מציאות הלוח החקלאי בישוב קבוע בגזר, ואפשר גם לסבור, שהוא היה רכושו של אחד מבעלי האחוות במקום לאחר ירידתה של העיר⁶⁰. כתאריך הכתובת באה כנראה ביותר בחשבון המאה ה' לפספה"נ⁶¹. מבחינה פליאוגרפית ראויה לתשומת לב מיוחדת הכתובת, שנמצאה בקיפרוס על-ידי הונימן⁶², צורות האותיות בכתובת זו דומות ברובן לצורותיהן של הכתובות הקלאסיות בגבל, אולם יש לציין גם תופעות מיוחדות, כגון האל"ף המעוגלת, הוי"ו בצורת מוט שנוסף לו וו מעוגל משמאלו (הש' כתובת שפטבעל ולוח גזר), הלמ"ד המעוגלת למטה (כמו במצבת מישע). גם את הכתובת הזאת יש לשייך כנראה למאה ה' לספה"נ, ומבחינה פליאוגרפית יש על כל פנים להקדים אותה — כמו גם את לוח גזר — לכתובת שפטבעל⁶³. דרגת כתב-ביניים מיוחדת במינה מוצאים אנו בכתובות סרדיניה⁶⁴; בדרך כלל דומות צורות אותיותיהן לצורות הכתובות הקלאסיות בגבל, אבל מופיעות בהן כבר צורות, שאינן בכתובות גבל הנדונות, כגון הכ"ף המאריכה את סמוכה מימין ושתי אצבעותיה האחרות מהוות מעין זווית פתוחה שמאלה; צורת הוי"ו דומה לזו שבכתובת שפטבעל, בכתובת מקיפרוס ובלוח גזר, ובט"ת יש שני קווים החוצים זה את זה, כמו בכתובת אתבעל. אין ספק בדבר, שיש לציין דמיון רב בין כתובות סרדיניה לבין כתובות שמאל (ובייחוד כתובת כלמוסוף המאוה ה'). כתובות אלו הן עדות נוספת לסברתנו, שבמאות ה'–הח' לפספה"נ אין עקיבות מוחלטת בשלשלת ההתפתחות של האלפבית הפניקית-עברי, והשפעות מן החץ ותופעות מקומיות משמשות בערבוביה במקומות שונים. כך תסתבר לנו בנקל גם העובדה, שבמצבת מישע ובכתובות שמאל מוצאים אנו ליד צורות אותיות ארכאיות למדי (כגון הדל"ת, הוי"ו, הקו"ף, הרי"ש בכתובת מישע) גם צורות מהודשות, ולבסוף אזכיר את אסטילת-ההקדשה של „בן הדד" מסביבות חלב.

(59) אולברייט, שם, עמ' 16 ואילך.

(60) גם בחווים האשוריים מהמאה ה' לפספה"נ, שנמצאו בגזר, נזכר בעל אחוזה ישראלי, שישב במקום, ושמו נחניהו; ור' מייזלר, תרכ"ז, י"ב (תש"א), ע' 120. K. Galling, PJB 1935, pp. 81 ff. ואם היו בעלי אחוזות ישראלים בגזר במאה ה', לא כל שכן במאה ה'.

(61) מבחינה פליאוגרפית יש על כל פנים לאחרת לכתובת אתבעל. גם S. Birnbaum.

PEQ 1942, pp. 104 ff. משייך את לוח גזר לאמצע המאה ה' לפספה"נ.

(62) ר' A. M. Honeyman, Iraq VI (1939), pp. 106–8.

(63) ור' על כתובת זו 1 fig. & pp. 15 ff. Albright, BASOR 83 (1941).

(64) ור' 2–3 fig. & pp. 17 ff. Albright, ibid.,

שנתפרסמה לפני שנים מעטות על-ידי דיונאן⁶⁵) ונחקרה על-ידי אולברייט⁶⁶), בה קיוו החוקרים למצוא תאריך, העלול לשמש ציון-דרך חשוב במחקר הפאלי-אוגרפי. אולברייט פירש את הכתובת שבאסטידה ככתובת-הקדשה של בר ה' | דד. בר טבר[מ]ן [ב]ל. חזי[ן] מלך ארם (הש'מל"א ט"ו, י"ח). ברם, בדיקת החצלומום⁶⁷), שערכתי ביחד עם ידידי מר אביגד, הוכיחה לנו, שאין מקום להשלמות שהציע אולברייט, ואפילו האותיות שמר דיונאן קרא בר הדד צריכות להיקרא בצירוף אחר. אחרי האותיות בר (אנ'בד כדעתו של פרופ' טורטשינר) נראות לפחות שתיים, וכפי הנראה שלוש אותיות, ואילו השורה 2 פותחת באותיות דד. כמו כן מוכיח פרופ' טורטשינר, שבמקום מלכ ארם בשורה 3 יש לקרוא מלכ אדם⁶⁸). משום כך אי אפשר עתה לקבוע תאריך מבוסס לכתובת הזאת ולהסיק ממנה את המסקנות ההיסטוריות והפאליאוגרפיות, שניסו להעלות החוקרים הנ"ל.

יש לקוות, כי תגליות חדשות תאפשרנה להאיר באור בהיר יותר את שלשלת התפתחותו של האלפבית הפניקי-עברי. ברור למדי, שהחומר אשר בידינו איננו מספיק להסיק מסקנות ודאיות על שלביה השונים של התפתחות הכתב האלפביתי בשליש הראשון של האלף הראשון לפספה"נ וכל שכן על ראשית האלפבית הפניקי-העברי*).

⁶⁵ Dunand, Bulletin du Musée de Beyrouth III, pp. 65 ss.

⁶⁶ Albright, A Votive Stele Erected by Ben-Hadad I of Damascus to the God Melcarth, BASOR 87 (1943), pp. 23 ff.

⁶⁷ עלי להודות לפרופ' א"ל סוקניק על שהעמיד לרשותי שני תצלומים חדשים

של הכתובת.

⁶⁸ יש לקוות שמחקרו של פרופ' טורטשינר על כתובת זו יתפרסם בקרוב.

* המחבר רואה חובה נעימה לעצמו להודות לכל אלה, שהאירו את עיניו בכמה דברים נכבדים, בייחוד לה"ה פרופ' נ"ה טורטשינר, למר ש' יובין ולמר נ' אביגד ולאחרון גם על הציוורים, שנדפסו במאמר זה.

תיקוני טעויות

לצערנו נשאר מספר טעויות-דפוס בחוברת, ואלה שעלולות לגרום לאי חבנה אנו מביאים כאן, והקורא מתבקש לתקנן במקומן.

(א) במאמרו של ב' מיוזלר :

עמ' 173	ש' 3	מלמטה (בפנים) קרי :	ביחיסלך (תחת ביחיסלך)
עמ' 175	" 6	מלמעלה	במ...רם (תחת ב...רם)
עמ' 179	" 14	מלמעלה	המאה הח' (במקום המאה הש')

(ב) ברשימות המונחים :

עמ'	סור	ערך	ציל
221	ב	3	unconditioned
223	ב	4	laughter
224	ב	4	aggressive
224	ב	5	instinct de lutte
225	א	1	Wohltwollen-(Sympathie-)Instinkt
226	א	9	choice
228	א	12	impotence
230	א	10	anguish
230	א	12	peur
231	א	7	(weel beeing 'ת) well-being
231	ב	7	pride / orgueil
232	א	7	zeal
239	א	4	פְּרִיטִיס-נְקוּב (במקום כרטיס נְקוּב)
244	א	12—11	diagramme par 11 שבערף המונח הצרפתי
			barres שייך לערך 12.
245	ב	10—9	במקום האות Y צ"ל J.
249	ב	2	שונות (ח' שונות).

להתפתחות המונחים המקצועיים לפירוש המקרא

א. דרש

הקשר שבין גלגולי הלשון ובין גלגולי התרבות הובלט ברוב הלשונות במידה כזו, שכבר התחייבו המורים להסבירו לתלמידי הכיתות הבינוניות של בתי הספר. אבל על הדרך שהלכה בה לשוננו אנו מתקופת המקרא ואילך, כמעט לא האיר עדיין אור המדע. הדברים אמורים דווקא באותם הביטויים, שנעמוד עליהם בעמודים שיבואו. חומר רב־היקף ורב ערך אסף ב"ז בכר¹ על המונחים המקצועיים לפירוש המקרא; אבל בנוגע להסברת גלגולם על יסוד ההתפתחות התרבותית הניח מקים רב להתגדר בו לבאים אחריו. רק מבחינה זו ננסה להשלים את דברי הווקר הגדול ההוא.

נתחיל במלת „דרש“ ששימשה מקור ויסוד לכינויי הדרשנים והמדרשים. האם מורה מלת „דרש“ על חקירה בדבר ה' כבר בתקופת המקרא? על שאלה זו עונים מקצת המלוגנים כהן, וגיינניס־בוהל בראשם²; הוא מתרגם „im Gesetze Rat suchen, darin forschen“. אבל מן הפסוקים שהביא, אין ראיה לדעתו. „רחוק מרשעים ישועה. כי חקיך לא דרשו“ (תה' קיט, קנה): בשם רשע יש לקרוא לא למי שזינו עוסק בתורה. אלא לעזוביה (נג), שרחקו ממנה (שם קג) ולא שמרו אותה (קלו). על עצמו אומר המשורר: „הושיעני, כי פקודיך דרשתי“ (צד); ואתהלכה ברחנה כי פקודיך דרשתי“³ (מה), פי' שמרתי אותם (שם), כשם שהנביא מצוה „לדרונו משפט“ (יש' א, יז; טז, ה), גם דויד, האומר אל כל עם ישראל „שמרו ודרשו את מצוות ה' אלהיכם“ (דה"א, כח, ח) מזהיר לא על החקירה אלא על המשמעת. רק בפסוק (עזרא ז, י) „עזרא הכין לבבו לדרש את תורת ה' ולעשות וללמד בישראל חק ומשפט“ נותן לנו אמנם המשך הענינים את הברירה לקבוע, אם מדובר כאן על חקירה „פילולוגית“, אם על מאמץ כדי לקיים

1. „בכר, טרם“ מורה על ספרו Die exegetische Terminologie der jüdischen Traditionsliteratur I, II (1905). חומר נוסף נמצא בספרי המפתח של קאסובסקי ובמפתחו של אלבק על בראשית רבא; על „דרש“ ע"ש 26 I.

2. מסכמים לו בכר, טרם, I 25 ובן-יהודה 1006a, הרומז רק אל עזרא ז, י.

3. ככל המזמור מתרגמים גונקל ובובר את המלה ע"י nachfragen, שורשיוניר כותב בשני מקומות הראשונים שהוכרנו suchen, בשלישי erstreben. השבעים תרגמו ἐκζητεῖν; על מלה זו, המורה על „דרישת האלהים“ גם בספרות חברית החדשה, השוה Greeven Theologisches Wörterbuch zum N. T. II 897.

LXX: ζητέσατε; Batten: seek; Torczyner: suchet.

5. כרעת זיגפריד (erforschen) והשוה Travers Herford, Die Phariseer.

1. (1937) 35, Esra der Schreiber (1928) 18; Schaeeder.

את התורה; אבל שימוש הלשון שבכל המקרא מכריע, כמדומני, לצד האפשרות השנייה.

על „מדרש עדות הנביא“ ו„מדרש ספר מלכים“ נראה להלן. י על כל פנים אין ראיה מן הביטויים האלה להוראה המאוחרת של מלת „דרש“.

כבר בכה"ק עצמם נמצאים אמנם סימנים לטיפול במקרא. דברי הכתוב „ויקרא בספר תורת האלהים מפורש ושים שכל ויבינו במקרא“ (נח' ת. ח) מוכיחים שעזרא וסיעתו התאמצו לבאר את התורה לעם הארץ; ודווקא מזמור קי"ט, ביטאון זה של „דורשי התורה“, מעיד על כך, כי התמסרותם לפיקודי התורה הביאה אותם לידי פעולה עיונית, הדומה ל„לימוד“ התורה במובן המאוחר של המלה: „השווה עג: „הבינני ואלמדה מצותיך“; קב: „משפטין לא סרת, כי אתה הורתני“; קכה: הבינני ואדעה עדתיך“; קמד: „צדק עדותיך לעולם, הבינני ואחיה“; קסט: „בדברך הבינני“. מתי התחילה מלת התחילה „דרש“ להורות על הפעולה ההיא?

בן סירא לב, יח וגו' כותב: „דורש אל יקח מוסר, ומשחרהו ישיג רצון. דורש תורה יפיקנה, ומתלהלה יקש בה“, ההקבלה בין שני הכתובים מוכיחה כי כשם שהראשון מדבר בדרישת האלהים, כן גם השני אמר על „דרישת התורה“ ולא דרשתה; ובצדק הודגש, כי דרישה זו לא עיונית היא אלא מעשית, וסוף הפסוק מוכיח. המקום ההוא יצא ללמד לא על עצמו בלבד, אלא הן על הפסוק תה' קיט, מה „פקודיך דרשתי“ (ע"ל). שנכתב לפי דעת רוב החוקרים בתקופת בן-סירא, והן על בן סירא נא, נ: „לינו בבית מדרשי“, המפרשים מצאו כאן את „בית המדרש“ של חז"ל, אע"פ שלא נמצא כל מקום שנצטוו בו התלמיד ללון בבית המדרש; ואילו נכדו של המחבר, שבוודאי הכיר בכוונת זקנו, תרגם *αὐλίσθητε ἐν οἴκῳ παιδείας* (נא, כג); * אם כינוי-הקניין של „ביתי“ נשמט כאן באשמת המעתיקים, או שהמתרגם דלג עליו מנימוקים

1. LXX: *ζητῆσαι*; Torczyner: der Weisung nachgehen.

2. עמ' 184,5.

3. כידוע מורה יחפ' „למר“ במקרא (ועוד בספרות חז"ל) לא פעם על חינוך והרגל; לפיכך אין ראיה מרוב הפסוקים שבזמור זה, המדברים ב„לימודי המצוות“.

4. אני מצטט על פי מהדורת סגל, תרצ"ג.

5. ביוונית (לב, יד) *ὁ ζητῶν νόμον* — *ὁ φοβούμενος κύριον*; שינוי הביטויים מתאים לחוקי הסגנון היווני.

6. גם מזמור קיז, ב אומר: „אשרי כל נצרי עדתו, בכל לב ידרשוהו!“

7. עיי' Ryssel בתרגום הגרמני של הספרים החיצוניים.

8. Eberharder ו Smend מתרגמים Peters; Lehrhaus: Auslegungshaus; אבל הוא מוסיף: „מחומר מכון אל ספרו“. גם Finkelstein, Proc. Am. Ac. 1930, 55.

9. לדעת Peters בא התרגום „כדי להסיר את הביטוי האופייני ליהדות“; אבל אם

היו בתי-מדרש במובן המאוחר של המלה בא"י, מתקבל הדבר על הדעת, שהפליטים שוררו למצרים, מקצתם דווקא מנימוקים דתיים, לא ויתרו על מוסדות כאלה.

סגנוניים — על כל פנים הוא הבין את מלת „בית“ בדרך מטאפורית, בהתאם לטשטוש הוראתה המקורית שחל דווקא בתקופת בית שני, ואת „המדרש“ פתר בדרישת האלהים ולא בדרשת התורה¹. גם מספר זה אין אפוא ראיה לשימוש הלשון המאוחר.

ואילו לפי התחוקה של כת דמשק (6, 6 וכו' שכתר), „מחוקק הוא דורש התורה“; לפי 7, 18, הכוכב הוא דורש התורה². בעוד שבכל הטכסטים, שסקרנו עד עכשיו, כל אדם מצווה לדרוש את התורה, מדובר כאן על רשות מיוחדת שניתנה ביד „מחוקק“ אחד. הרשות הזאת פירושה — לא רק לעסוק בתורה, אלא להוציא ממנה מסקנות מעשיות המחייבות את חברי הכת. נראים בעיני דברי החוקרים הרואים את המסמך הזה כיצירה של זמן בית שני³; ומתאימה היא לשימוש הלשון הזה הברייתא⁴. האומרת: תמהני על שני גדולי הדור, שמעיה ואבטליון שהן חכמים גדולים ודרשנים גדולים ולא אמרו להן לישראל: תגיגה דוחה את השבת⁵; כי מלת „דרשנים“ פירושה אף כאן שהיו יודעים להוציא מסקנות הלכיות מן התורה. אין, כמובן, ראיה מן הברייתא לכך, ששמעיה ואבטליון נקראו בשם דרשנים כבר בימי חייהם⁶. אבל משתי התעודות הללו יש להסיק, כי לכל המאוחר בזמן הלל התחילו להשתמש במלת דרש במובן אכסאגטי.

כדי להסביר את שינוי ההוראה הזו, איננו זקוקים לסמוך לא על האשורית, בה משמש שה"פ דרשו במובן של הוראה⁷, ולא על דרס המורה על „שמלה בלה“ ועל דרס = „בלה, טשטש עקבות“⁸, וגם אין לראות כיסוד הוראת שה"פ היצא „דרש“ את ההוראה של המליצה „דרש ממישהו“⁹, אלא יש לראות את החידוש הלשוני כהתפתחות ישירה של הוראות שה"פ הנמצאות כבר במקרא: הראשונה = חקר (דב' יג, טו); השנייה = דאג למישהו: „כל מאהבין שכחוך, אותך

1. ואצ"ל כי גם פס' נא, נא, „תשמח נפשכם בשיבותי“ אינו מדבר ב„שיבה“ בסובן המאוחר של המלה. כל סימנים שהם ללימוד המקרא נעדרים בספר בן-סירא. ציטטים מעין ב, יב (כי רחום וחנן ה') ואולי ב, ח (יראו ה' האמינו בו ולא יפשל שכרכם; השווה יש' ז, ט') אינם נדירים במקרא עצמו; ובאמרו „אשרי בעל אשה משכלת ואיננו חורש כשור ובחטור יחרו“ (כה, יב), אינו מרחיק לכת מן הפסוקים המדברים על „מילת חלב“.

2. המאמר האחרון שבא לידי על הכת הזאת, הוא של Eisler: Gaster Anniversary Volume (1936) 110 sqq. לפי דעתו רוכז המחקר אל יוחנן המובל ואל ישו הנוצרי. אייזלר רושם את כל הספרות.

3. פסחים ע, ב; והשוה L. Ginzberg, Eine unbekannte Sekte (1922) 380.

4. על מלת „דרשן“ בספרות חז"ל נחזור להלן.

5. על זאת העירני חברי המנוח היינריך שפיאיר, בצטטו Meissner-Rost, Bauinschriften 19, 1 (1893) Sanheribs. ואולי יש לפרש כמלים זרות את הביטויים שהוכרנו לעיל „מדרש עדוא הנביא“, „מדרש ספר מלכים“; השווה עליהם, מלבר המלונים והפירושים. בכר, פרמ' I 104; פרידמן, מכוא לסדר אליהו 12.

6. כדעת יעקב לוי בטלון התלמודי.

7. רניק, מורה נבוכי הזמן, פרק יד, עמ' רלח תוצאת רבידוביץ (גדרוש מן המקרא מה שאפשר שיסבול בכחו ובסובנו להורות עליו).

לא ידרשו" יר' ל, יד: והשווה יז: יש' סב, יב), השלישית = "שאל בעצת משהו" (בייחוד במובן דתי "דרש נא את דבר ה'" מ"א כב, ה). כי ככל שהרבו חסידיו ישראל להסתמך בעצם: על כתבי־הקודש ולא על דברי הנביאים, שעמדו לכל דור ודור², כן הוסיפה והפכה ההתמסרות לה' וגם השאלה בעצתו לחקירה במכלל הספרים האלהיים: "דורש ה'" נעשה "דורש תורתו", ומן הדרישה יצאה — הדרשה. ויש משום הקבלה להתפתחות זו בלטינית: שם מורים הביטיים studium, studere על כל מאמץ, ובייחוד על מאמץ לטובת משהו³ (= דורש טוב) ונעשים מונחים מקצועיים למאמץ המדעי, והפילולוגי בכלל.

בלשון המשנה והתוספתא בטלה ההוראה "שאל בעצת פ'"; מובן "החקירה"⁴ והדאגה לפלוני⁵ התקיים; אבל ההוראה האכסאגטית היא הגוברת. לדעת בכר⁶ מורה המלה בעצם על המאמץ להוציא מסקנות הלכיות מן הפסוקים, כגון, "לא זכיתי* שתאמר יציאת מצרים בלילות עד שדרשה בן זומא" (מ' ברכות א, ה ועוד); ומכאן יצאו הניגודים המושגיים בין "דרשת" המצוות לקיומן: "כל ימיכם הייתם דורשין ואין אתם עושין" (תוס' יומא א, ח), "יש נאה דורש ונאה מקיים" (תוס' יבמות ח, ד ועוד). אבל "דורשים" גם במעשה בראשית (מ' חגיגה ב, א) ובמרכבה (תוס' מגלה ד, כח), כלו' בעניני אגדה⁷ — "אגדות של דפי" (ברייטא, סנה. צט ב) בכלל; ולא את דברי הכתוב בלבד היו דורשים, אלא אף "לשון הדיוט"⁸. אבל דרשת דברי־האלהים נחשבה למצווה גדולה: מצוות מספר לא ניתנו אלא כדי "שנדרוש ונקבל שכר"⁹.

להוראת שה"פ מתאימה הוראת שמות העצם הנגזרים ממנו. מלת מדרש

1. השתלשלות זו, שתיארה, למשל, יוליוס גוסטן (MGWJ 1929, 248) בבהירות יתרה, אין פירושה, כמובן, שההתעמקות במקרא דחתה את יחסי הבטחון הישיר והאמונה (כמובן המקראי של המלה, כלו' את הבטחון) באלהים.

2. על השאלה "מתי פסקה הנבואה?" השווה מאמרו המחכים של א. אורבך, "תרביץ", שנה יז, 1 וכו', ממנו יוצא, כי לא רק התמעטות הנביאים גרמה להשתקעות יתרה בכתבי הקדמונים, אלא "עם הפצתם של דברי הנביאים (ויש להוסיף: עם דרשם) הלכה הנבואה עצמה הלוך ודעוך" (עמ' 8). על יחס זה של גוסטן אין להאריך במאמרנו חבלשני.

3. דברי טאציטוס (Ant. I 1) שהנבואה לקוראיו לכתוב sine ira et studio ידועים; עוד בזמנו לא נדחה אפוא שימוש־הלשון הישן, אע"פ שחידש נמצא כבר בספר ציצרו.

4. על "דרישה וחקירה" ע' מ' סנה. ד, א ועוד; מ' ב"ם ב, ז דרשו את הפסוק, "עד דרוש אחיך אותה": "עד שתדרוש את אחיך אם רמאי הוא".

5. מ' סוטה ט, טו (עם פירש"י, טז, ב): אין דורש (לישראל) ואין מבקש (עליהם רחמים).

6. אגדת התנאים, גרסנית I² 483, טרם. I 43.

7. גם במ' פסחים י, ד ("דורש מארמי אבר אבי") לא מדובר בקריאה בעלמא, כדעת קאסובסקי (באוצר לשון המשנה, ערך דרש); בתוס' שבת יג, א נמצא ניגוד בין דרש ובין קרא.

8. על הניגוד עיין יבמות קיו, א: הם דרשו סדרש כחובה, אנו לא נדרוש סדרש תורה. גרינברג ("סיני" ה, חוב. ט, עמ' שנו) סבור, כי בלשון ארמית מדובר; עכ"פ החבדל הלשוני אינו המכריע.

9. תוס' סוטה ה, כא; סנה. יא, ו; נגעים ו, א.

* [אין "זכיתי" כאן אלא לשון "זכה מן הדין", כלו' לא למדתי כוונת מן הכתוב. ט.]

מורה, כמו כמה מחברותיה בנות אותו המשקל¹. קודם כל על פעולת הדרשה (לא המדרש עיקר אלא המעשה: אבות א. יג). ועל יסוד זה קראו את מקום הלימוד בשם „בית המדרש“ (אדר"נ, נוסח א. פרק יח); אבל גם תוצאות הפעולה היא נקראו בשם „מדרש“, כגון במיון הרגיל מאוד של „מדרש הלכות ואגדות“²; שם מורה מלת „הלכות“ על המצוות שלא מצאו להן עדיין משום אסמכתא במקרא³. „אגדות“ על אותן הרחבות של סיפורי המקרא דוגמתן נמצאות כבר בתרגום השבעים ובספרים החיצוניים (ואולי אף על שיחת חולין של ת"ח). ואילו „מדרש“ על כל התורות, העיוניות, ההיסטוריות והמעשיות שהוציאו אותן מן הפסוקים. עוד מורה מלת מדרש על דרשה אחת⁴. כגון (משנה כתובות ד, ו) „זה מדרש דרש ר' אלעזר בן עזריה“ — מתנאי הכתובה, כל' ממסמך חילוני⁵. בשם דרשנים (או דורשים)⁶ נקראו אנשים (ואף נשים)⁷ שידעו לדרוש את המקרא, ואלה בכלל שישבו לפני המטיפים⁸ כדי להורות להם את „הדרשות“ (כמובנה של המלה היום) שהם מסרו לעם; המטיפים נקראו בשם אמוראים או מתורגמנים⁹. על יסוד השימוש הרחב של מלת „תרגם“, המתאים לדעת בני-התקופה ההלניסטית על הרשות שניתנה למתרגמים¹⁰ — מדברי המשנה (סוטה ט, טו); „משמת בן-זומא בטלו הדרשנים“ אין ראיה אלא לכך, כי יצאו לו מוניטין על דרשותיו; הן הביטוי „דרשן“ נמצא עוד בתקופת התלמוד, הן, כמובן דרך הדרשות של בן זומא¹¹; גם המלים הקודמות שבמשנה „משמת ר' מאיר, בטלו מושלי משלים“ נאמרו מתוך אותה גוזמה שנוהגים בה משבחי „הימים הראשונים הטובים מאלה“.

המיתודות, שהדרשנים השתמשו בהן בתורה, שונות היו מן הדרכים

1. כבר במקרא: Bauer—Leander, Historische Grammatik 317 h.

2. בכר, פרמ' I 34 וכו'.

3. קירושין סט, א: „מאי משנה? ר' מאיר אומר הלכות, ר' יהודה אומר מדרש“; שם מורה מלת משנה על לימוד-התורה; ע' בכר, פרמ' I 122.

4. את זאת הרגיש בכר 4, 26 I.

5. בכר, פרמ' I 28.

6. „(כנות צלפחד) דרשניות הן“ ב"ב קיט, ב. ופירש"י: שהיו יודעות פרשת נחלות... והיו יודעות לדרוש שהבת אינה יורשת (אף) עם בת הבן.

7. שמות ר' ח, ג (אמנם אין מכאן ראיה לשימוש-הלשון חתנאי): „הדורש יושב ודרוש והאמורא אומר לפניו“.

8. בכר, פרמ' I 28.

9. בכל התרגומים הארמיים נמצא במקום „הוא יהיה לך לפה“ (שם' ד טו) „הוא יהי (או יהיו) לך למתורגמן“; גם ז, א תרגם אונקלוס: „יהי מתרגמן“.

10. גם ἐκμνηστέον מורה לא על חרגומים בלבד (בן-סירא א, כ בתרגום השבעים), אלא על כל הכרזה בעולם שנעשית בעקפיון (מכאן בא ביטוי של לותר Dolmetschen); פלאוטוס אומר על הקומדיה שהוא כתב על יסוד מקור יווני Maccus vortit barbaram Cicero ad Att. XII 52,3; (Asin. Prol. 11) קורא את ספריו הפילוסופיים אף בשם ἀπὸ γράφα interpretari נגזר משח"ע interpres = מתרגם.

11. השווה בכר, אגה"ת I 134, 2.

שכולנו, והם בכלל, הולכים בהן בספרי חולין¹; בייחוד נטה ר' עקיבא „לדרוש“ מלים מיתורות לכאורה, כלו' להוציא מהן הלכה למעשה.² אבל מלת „דרש“ מורה על כל דרכי הפירוש: בראש הדברים שהלל „דרש“ לפני זקני פתירה (תוס' סנהדרין ז, יא) ובראש המדות שהתורה „נדרשת“ בהן, לדעת ר' ישמעאל, עומד הקל-יחומר, שזחגיון מצדיק אותו; אבל אחריו באות מיתודות שהאמוראים מעולם לא השתמשו בהן בפרשם את המשנה; ואילו באומרם, למשל, על הפסוק „ויהי ביום השמיני“: „זה אחד מן הכתובים שצריך לדרוש“,³ התכוונו התנאים רק לזה שלא בשמיני לחודש מדובר, כמו ברוב הפסוקים, אלא בשמיני למילואים, בהתאם גמור אל הפירוש הפילולוגי. ההכרה בדרך התורה לדבר שלא כלשון בני אדם, וברשות הדרשנים לפרשה לא „כפשוטה“ בלבד, נותנת אמנם את אותותיה כבר בתרגום השבעים, במקומות שפילון מעיד על נוסחם⁴; אבל הכרה זו טרם פעלה על הלשון: מלת „פשוט“ המורה על המובן שיש למצוא בעזרת המיתודות הרגילות, בניגוד ל„דרש“ היוצא מן המיתודות האופייניות לפירוש המקרא — מלה זו עוד נעדרת מן הספרות התנאית.⁵

צעד חשוב כדי למלא אה החסרון נעשה בתלמוד הבבלי.

אמנם אף האמוראים לא שכחו לגמרי את המובן המקורי. מן הפסוק „ציון היא, דורש אין לה“ הוכיחו (ר"ה ל, א) „דבעיא דרישה“, כלו' שיש לעשות זכר למקדש. אבל לא פעם הביא, כמו בכמה דרשות,⁶ שינוי הלשון לידי הוצאת הפסוקים מידי פשוטם. את הפסוק „זה דור דורשו“ פתרו האמוראים בני הדור הראשון (ערכין יו, א) לא בדורשי האלהים, אלא ב„פרנסים“, דורשי העם,⁷ ורבקה הולכת „לדרש את ה'", פי' למדרשו (= לבית מדרשו) של עבר (ב"ר סג, ו), כלו' אל המקום אשר שם דורשים את ה', ז"א את תורתו.

ההוראה העיקרית של מלת דרש במובנה החדש מופיעה בייחוד במחלוקת הידועה על השאלה „דרשינן טעמא דקרא“ (ב"מ קטו, א). לדברי ר' שמעון, האוסר לקחת משכון מאלמנה ענייה, ולא עשירה, יש לדרוש, כלו' להוציא מסקנה הלכית מדברי הכתוב המצוה להחזיר את המשכון לענייה, ויש לחשוש „שאתה משיאה שם רע בשכנותיה“,⁸ אבל מליצות מעין אלה נאמרות גם בענייני אגדה. השאלה אם דורשים סמוכים, אמנם עיקרה במצוות⁹, אבל נוגעת גם בשני מזמורים שבס' תהלים הסמוכים זה לזה (ברכות י, א); גם מלת „מדרש“ מורה לא על עניינים

1. על דרשת „לשון הדין“ ע"ל עמ' 185,8.

2. על דורשי אתים במקרה השווה פסחים כב, ב.

3. ספרא ט, א.

4. פרש לפסוקים יוצאים מן הכלל: ע' בספרי 11, 74 Altjüdische Allegoristik (1936).

5. ע' בספרי „דרכי האגדה“ שיופיע בזמן קרוב, פרק טו.

6. בכר, טרמי 162,3 I; קאסובסקי, אוצר לשון המשנה 519 II. [אך עי' טורמשינר

בהערותיו על מלה זו (פשט) במלון בן יהודה ט.].

7. „דרכי האגדה“, פרק יב.

8. ע"ל עמ' 186,5.

9. לא נחלקו על השאלה אם מותר לנו לחקור בטעמי המצוות; על כל העניין

הארכתי בספרי „טעמי המצוות בספרות ישראל“ ח"א, 18 ובוי.

10. בכר, טרמי 143 II.

מעשיים בלבד, כגון בדברי ר' יוחנן על גזירת שם-העצם נח: „לא השם הוא המדרש ולא המדרש הוא השם“ (ב"ר כ"ה, ב).

שתי הרחבות-ההוראה: נמצאות בתלמוד הבבלי לעומת המשנה:

(א) היא מורה על כל דברי הדרשנים, ואלה בכלל, שאין להם יסוד באיזה טכסט שהוא, מקראי או חילוני. „דרש רבא: עוברות ומיניקות מתענות ומשלימות“ (בתשעה באב: פסחים נד, ב); „דרש רבא: „גר מותר בכהנת“ (קידושין עג, א, בלי הזכרת כל פסוק).

(ב) לא במשנה¹, אלא רק מן הספרות האמוראית ואילך נמצא הניגוד שבין הדרש לפשט. שה"פ פשט² מורה אף הוא על פעולת המפרשים מה שקראו האמוראים בשם פשט (או פשוט³). אמנם לא בכל המקרים הוא אותו המובן ה"פילולוגי" שהתכוון אליו המחבר⁴; ואכן מ"מ הוא קרוב אליו יותר מן הדרש הדורש את הפסוקים לא-פעם על עניינים שלא נאמרו בהם כלל. למשל: „מאחר שהוזכר כי נגעי אדם מתמידים יותר משבוע אחד ונגעי בתים לא יותר משלושה שבועות, אמר רב פפא: „צדתך כהררי אל" אלו נגעי אדם, „משפטיך תהום רבה", אלו נגעי בתים; והגמרא שואלת: „פשטיה מקרא במאי כתיב? א"ר יהודה אלמלא צדתך כהררי אל, מי יוכל לעמוד בפני משפטיך (שהם) תהום רבה; רבה אמר: צדתך כהררי-אל, מפני שמשפטיך תהום רבה“ (ערכין ה, ב). ה"פשט" הזה, אע"פ שאין לזהותו לפירוש הפילולוגי, פחות נועז הוא, ראשית מפני שהוא מניח את הפסוק בהוראתו הכללית ואינו מצמצמו בהלכות נגעים, שנית, מפני שהוא פותר במידת הרחמים רק את מלת „צדקה" בהתאם לשינוי הוראתה.

1 העובדה שקראו בשם „מדרש" ספרים ידועים (לוי, מלון תלמודי, ערך מדרש), אין

בה משום הרחבת ההוראה.

2. בכר, פרמ. I 162—Heller, EJ IV 674. סבור, כי בתקופת התנאים מורה מלת

„משמע“ (בכר, פרמ. I 190 וכו') על מה שקראו בשם „פשט" בזמן האחרון. אבל כשם שרש"י, באומרו, „פשוטו כמשמעו" מכדיל (Biberfeld, JjI G. VI 244 sq.) בין המשמע הכולל תיכף ובין הפשט שקובעים אותו ע"י שיקול-דעת מתודי, כן אין בידינו הרושם לזהות את הוראות המונחים שבשניהם השתמשו האמוראים (על משמע השות בכר II 221 sq.) ; על כל פנים לא נמצא ניגוד של דרש ומשמע — לא במשנה ולא בגמרא.

3. בכר, פרמ. II 170 וכו'; אלבק, מבוא לבראשית רבא 40 I („פירושו כמו באר").

עוד הואיל הפרופסור מורשינר להעיר אותי על הערותיו החשובות במלון של בן-יהודה (עמ' 5265), שהכרך הייא שלו הופיע מאחר שמאמר זה נמסר לדפוס. שם הוא מרגיש, כי בסורית מורה המלה על „פשוטה, תירוץ ויטור של הכתוב“.

4. מורשינר (שם) מרגיש בצדק, כי „פשוט" אינו בינוני, אלא שם עצם.

5. וייס, דור דור ודורשיו I 207 ; בכר, פרמ. II 173.3 ; הלר שם 675. הדברים

אמורים גם במקום שהבדילו בין דרש לפשט. את הפסוק „חלילי עינים וגו'" פירשו (כתובות קיא, ב) לפי הדרש כאילו כתוב „חיד לי" (במקום חלילי) ושנים במקום שנים ; לפי הפשט אמרה כנסת ישראל לפני הקב"ה: רמוז בעיניך דכסים מחמרא ואשו לי שניך דכסים מחלכא.

6. דוגמאות נוספות מביא בכר, פרמ' II 173.

שהתחיל כבר בתקופת המקרא¹ והלך והתפשט בתקופת חז"ל², ולא את מלת „משפט“ שרבותינו לא דרשוה אלא במידת הדין. ברוב המקומות הללו לא קראו לפירוש המתנגד לפשט באיזה מונח מקצועי³; אבל אביי רואה כדבר אפשרי לדרוש פסוק הספר בן סירא „אי מפשטיה אי מדרשיה“ (סנה' ק. ב); וניגוד זה הלך והחמיר במשך הדורות⁴.

אמנם יש לראות את גלגול הלשון שסקרנו כהתפתחות אורגנית. אבל מה רחוקה היא הדרך שעשתה הלשון מן הדרישה שבמקרא ועד דרשות האמוראים. דבר זה בולט בבהירות גמורה מתוך אגדה אחת שבמס' סוטה, לה. א. הפסוק „זמירות היו לי חקין בבית מגורי“ משמש למחבר של אותו מזמור קיט, שממנו יצאנו, ביטוי שמחתו בדברי המקרא, שבהם „השתעשע“ (טז; כג; מז; נד; ע; עז; צב; קמו; קעד). ואילו לדברי רבא נענש דוד מפני שקרא לדברי תורה זמירות; „אמר לו הקב"ה: דברי תורה שכתוב בהן: התעיף עיניך בו ואיננו. אתה קורא אותן זמירות? חריני מכשילך בדבר שאפילו תינוקות של בית רבן יודעין אותו וכו'. כמדומני לא יצא רבא למתוח ביקורת על הפסוק הזה (אע"פ שדרשות ביקרתיות לא לגמרי נעדרות), אלא הוא רואה את דויד כמזכיר את ומתודה עליהם: רק בנעורי „כשהייתי בורח מפני אויב רש"י) היו בעיני דברי המקרא כשירים הבאים לשמח ולעודד — עד שהכרתי מתוך הנסיון, שהם דורשים „שמירה ונצירה“⁵ מיוחדת ופירוש מדויק של כל פרטיהם. אם הסברה זו היא מוצדקת, יש להוסיף, כי בדרך זו של „דויד המלך“ הלך לאמיתו של דבר עם ישראל; ואותה מלת „דרש“ שהעידה על רגשי ההתמסרות של בעלי המקרא, נעשתה סוף סוף מונח מקצועי לאותה ההשתקעות בסודות המקרא. לאותה המיתודה האופינית „לפירושם היוצר“⁶ שאהבת המקרא והאמונה בערך של „כל קוצו של יוד“ גרמו לו⁷.

1. על השנינו הלשוני והתרבותי השווה, מלבד המילונים: Falgren, Sedaka 1932; Eichrodt, Theologie des A. T. I, 1933, 121 sqq. Kennett, Hebrew Social Life 161; 155; Hempel, Ethos des A. T. (1938) 92 sq. (1933).

2. ספרי דברים קמך על „צדק חרף“; מדרש משלי יד, לג בסוף, ועוד.

3. טורשנינר (שם) רואה את הניגוד בין פשט לדרש רק בזה, כי מלת „פשט“ מורה על „הפירוש המקובל שאין לזוז מסנו“. אבל האם נמצא היה פירוש מקובל של ס' בן סירא? ועוד מורה שה"פ „פשט“ בכמה מקומות על המצאת פירוש חדש; השוה. למשל, ביר צג, ו (על הפסוק „ויגש אליו יהודה“): רבנן אמרין: הגשה לתפלה... ר' לעזר פשט לון; אם למלחמה אני בא, אם לפיוס אני בא, אם לתפלה אני בא ואולם עד כאן צדק טורשנינר ללא ספק, כי רק בימי הביניים קיבל שה"ע „פשט“ את המובן של „הפירוש הפילולוגי“; מוכיחים את זאת המקומות שהביא בן-יהודה ובייחוד הויכוח הירוע שבין הרמב"ם ובין הרמב"ן בעניין הכלל: „אין כל מרא יוצא מיד פשוטו“ (Bacher, Aggada der pal. Amoräer II 173) כי הפשטנים ובמדה יתרה הפילוסופים, כרמ"ג ואילך, התחשבו בקראים ובמקצת הנוצרים שרקדו בשכסמים כדי למצוא את כוונת המחברים. על יסוד שינוי זה של מונח „פשט“ הפך ההבדל ההדרגתי בין המונחים „פשט“ ו„דרש“ לניגוד ישיר ועקרוני.

4. קידושין פ, ב מתנגד „רמז“ לפשט.

5. כשם שרבא החכוון, אף לפירש"י, לפסוק מו (ואשתעשע במצוותיך), כן לא מן הנמנע, שהוא דרש את הפסוקים נה (ואשמרה חורתיך; השוה נו) ונו (פקיד נצרחי) בהתאם אל תפיסתו.

6. ע' „בספרי 77 (1936) Altjüdische Allegoristik.

7. על התקופה שאחרי החלטה, אין בדעתנו לעמוד כאן. על ספר הזהרה, בייחוד על ההבדל שנמצא בו בין דרש לאגדה, חשוה Bacher REJ XXII 37.

להרחבת הלשון ולתיקונה

ז' בן-חיים

הוראות וצורות

בפרסומי ועד הלשון, במלונים וברשימות-המונחים הנדפסים ב"לשוננו", אתה מוצא לעתים תכופות מלים, שיש בהן קו של חידוש, בין במשמעות ובין בצורה, ובייחוד בניקוד, ואין אתה מוצא הסברה בצדן, מה גרם לו לוועד הלשון לחדש או לסטות מן המקובל. ודאי, המעיין במערכת-המלים כולה — אם בקי הוא באותה סוגיה, שהמונחים באים לשמשה, ומבין דבר מתוך דבר — ישכיל על פי רוב לעמוד על סיבות ההחלטות. אף-על-פי כן עדיין רצויה, לפחות במקרים חשובים ביותר, הארת הנימוקים והמניעים, שהניעו את ועד הלשון לקבוע את קביעותיו. ואמנם בשנים האחרונות¹ נתלו מונחים שונים בהערות המרמזות על מקורותיהם ומגדירות את תחום הוראותיהם, אך כיוון שמסגרת-הפרסומים לא-תמיד נוחה היא לבירורי לשון מקיפים — והדברים אמורים בעיקר במלונים הטכניים הקטנים — מן הראוי שנעמוד כאן על מלים אחדות ונוסיף עליהן אחרות.

(א) חר, חר, חרד וכו' — חרף, חרף, חרף, חרף

הרי לפנינו דוגמה פרימיטיבית ביותר של משפטים אחדים באנגלית ובגרמנית, שעלינו להביעם אף בלשוננו :

This knife is sharp, but it is not pointed. / Dieses Messer ist scharf, aber nicht spitz. / The spear is pointed, but never sharp. / Der Speer ist spitz, niemals aber scharf. / The keenness (sharpness) of my taper-file is considerable, but its point is blunt. / Die Schärfe meiner Spitzfeile ist bedeutend, ihre Spitze jedoch stumpf. / The (cutting) edge of this hatchet is not sharpened. / Die Schneide dieses Beils ist nicht geschärft.

דברים כה ברורים ופשוטים, כשבא אתה לתרגמם לעברית, עומד אתה תוהה, כיצד נעשים הם מסובכים ובלתי מובנים כלל: "הסכין הזאת חדה, אך אינה חדה, הרומח הוא חד ולעולם אינו חד. חוד השופין המחודד (או הסף) שלי הוא בולט, אך חודו קהה. חוד הכילף הזה אינו מחודד". הרי זו לשון-חידודין ושל חד חידות כאחת.

לאמיתו של הדבר הכל כשורה כאן מצד הלשון, שכן השורש חדד כולל בעברית (ודומות לה בכך אף לשונות אחרות) את שני המושגים "sharp ו"pointed, והמפורסמות אינם צריכים ראייה מיוחדת. בפסוק "ואתה בן-אדם קח-לך חרב חד

1. עיין למשל הערות למנחי רפואה רשימה ד' ב"לשוננו" י"א עמ' 82-63; מונחי כלכלה עיונית, שם י"ב עמ' 175-191; מונחי פסיכולוגיה, שם י"ב עמ' 166-177, 252-258; שמות צמחי ארץ ישראל, מלוני ועד הלשון י"ד, ועוד.

תער הגלבים תקחנה לך והעברת על ראשך ועל זקנך וגו', כיוון יחזקאל (ה' א') במלת חדה בלא ספק ל־sharp, וכנגד זה ציינה בה הברייתא (ע"ז מ' ע"א) את מושג pointed במאמר, ואלו הן סימני ביצים כל שכודרת ועגולגולת ראשה אחד כד וראשה אחד חד טהורה.

אולם מצויים מקרים שניתן לפקפק, אם ידועה לנו בדיוק כוונת האומר, בפרט כשהמסיבות, כגון צורת הכלי, אינן קובעות אותה בבירור, למשל: "אפילו חרב חדה מונחת על צוארו של אדם אל ימנע עצמו מן הרחמים" (ברכות י' ע"א), כל שכן בשם המופשט חוד (חודה של סכין, של סיף ועוד). אזכיר עוד את המאמר: "איזהו בין השמשות א"ר תנחומא לטיפה של דם שהיא נתונה על גבי חדה של סיף נחלקה הטיפה לכאן ולכאן זהו בין השמשות" (ירוש' ברכ' פ"א ה"א); ביטוי ציורי דומה, שכוונתו לומר כי אין טיפה יכולה להתקיים על חוד של מכשיר, נמצא במדרש שומרוני-ארמי ביחס לרומח (ר' תרביץ י"ד עמ' 123, שם ט"ו, עמ' 79; שם מסופר כי בדרך נס נתקיימה הטיפה על הרומח ולא כלכלה ידי פינחס בן אלעזר).

ואם שתי הפנים של מלת חד והנגזרות ממנה אינן מביאות תקלה בלשון הכללית, לא כך הוא בשימוש המקצועי או בלשון המדע. הריני מביא בסמוך דוגמה אחת להודיעך, שכפילות הוראה זו מונעת מלתפוס בדיוק הגדרה לשונית אחת, שנמסרה לנו במקורות קדומים.

ידועה לנו ממשנת כלים (פי"ג מ"ג) מלת עושף, שעל פירושה בעברית יש לנו כמה מסורות. שם נאמר: קרדום שניטל עושפו טמא מפני בית ביקועו, ניטל בית ביקועו טמא מפני עושפו. א) "כפירוש הגאונים לטהרות", שהוציא י"נ אפשטיין, עמ' 30 הוגדרה התיבה: "הצד החד של חצינה הדומה למחרישה" (ב) לדעת ר' האי גאון (נמסרה ע"י ריב"ג בספר השרשים) הריהו הצד "המנוגד לחוד" (וממנו קיבל הר"ח); ג) ואילו לפי הרמב"ם הכוונה לצד הרחב שמשתמשים בו הנגרים. והנה אם נפרש את הביטוי "הצד החד" die Schneide; the edge, כפי שסבר אפשטיין¹, ברי שיש סתירה בין "פיה"ג" ובין ר' האי גאון, והרמב"ם מסייע ל"פיה"ג, אך אם נתרגם אותו לשון: die Spitze; the point, כפי שמתקבל על הדעת מתוך ראיות ובידורים אחרים כדבר צורת הכלי, נמצא שהרמב"ם מסייע לפירוש ר' האי גאון דווקא. יתר על כן: ייתכן שביסוד כל הפירושים האלה מסורת לשונית אחת, המגדירה עושף כ"צד חד" בלבד², על דעתם של אחדים משמעו point (פיה"ג, ועל פיו הרד"ק לש"א י"ג כ') ועל דעתם של אחרים פירושו edge (הרמב"ם, ואולי זאת בסופו של דבר כוונת ר' האי גאון, תנחום ירושלמי⁶).

1. על-ידי פקיצו נרדמים, תרפ"א. לדעת פרופ' אפשטיין עכשיו ב"תשלום פירוש הגאונים לטהרות", תרפ"ס מתוך תרביץ שנה פ"ז עמ' 12, חיבר את הפירוש ר' שמעון קיורא בעל הלכות גדולות.

2. כך לפי תיקונו החריף של המהדיר, ואילו במקור כחוב: הצד אחד של חציבה.

3. שם במבוא הגרמני עמ' 6.

4. עיין נ' שפרה"ס ב"לשוננו" כרך י"ג עמ' 151.

5. כבר רמזתי זאת ב"תערת הסערכה" ב"לשוננו" י"ג עמ' 151.

6. עיין בתשלום פירוש הגאונים עמ' 32 הערה.

אם אין ביכלתנו להתיר את הספק — במקום שישנו — בנוגע למקורות קדומים. על כל פנים ברי לנו, שהיום אין לו לטכנאי אפשרות להשתמש במלת חד וגזירותיה בשתי הוראותיהן. מכאן ההכרח להניח שתי מלים לשתי מערכות-המושגים. לכשנבחון במלת חד וביוצא ממנה, נמצא שעל פי רוב משתמעות היום המלים חוד, חרד, מחודד למושג pointed, וחד משמש במידה שווה גם במובן sharp. והנה ביטוי נרדף עם חד במקרים לא-מועטים הוא חריף, המשמש כרגיל במובן המושאל לגבי שכל, טעם, מאכל, מחלה ועוד, שבכל אותם הצירופים נוהגת גם מלת חד. מובן מושאל בדין שיהא מקורו במובן מוחשי, ואמנם כן הוא, כמוכח מן הביטויים הארמיים „אזמלון, חריפין“ (בתרגום ליהושע ה' ב"ג), „דחריף סכיניה“ (יבמות ק"ב ע"א המשמש במקום הזה בדרך העברה) או „חורפא דסכינא“. בארמית לשון זה רגיל ומקביל במקומות שונים לחד שבעברית, הן בשם (למשל „סיפא חרפא“ תרגום של חרב חדה בישעי' מ"ט ב', תה' נ"ו ה') והן בפועל (ר' בתרגום לש"א י"ג כ"א). ובדרך מקובלת אצל בעלי התרגומים הקדמונים אנו מוצאים בת"י לברא' כה טו את השם חריפא מקביל לנוסח העברי חֲדָד. אף בלשון העברית מזדמן חרף במובן המקורי; וזה לשון רש"י בביאורו לכתוב ותשיב צור חרבו (תה' פט מ"ד) ש„החריפות (כל' של החרב) נהפך לצדדין ואינו חותך יפה“ (עיי' יהוש' ה' ב').

הפרדה בין שני השרשים, הנרדפים בשטח רחב, וייחודו של כל אחד מהם לעניין מוגדר, נחוצים ביותר בטכניקה וביאור תועלת גם ללשון הכללית. אולי יסייעו לסלק ממנה את המלה „שפיץ“ (ומפי ילדים שמעתי גם „להשפיץ“) שנשתרשה ולא עלתה בידנו לעקרה מחוסר משמעות מובהקת (פרגננטית) למלים חד וחוד. נטייה להפרדה זאת מורגשת כבר בפועל חרד, ששוב אינו משמש בשפתנו במובן השחז, כשם שאין לטש נרדף עכשיו עם חרד.

מעתה מן הראוי שנקפיד ונאמר:

- (1) חֲדָד point; Spitze.
 - (2) חֲדָד (אוּמְחָדָד) pointed; spitz (במלת מחודד מוטב להשתמש ל־zugespitzt).
 - (3) חֲדָדוּת pointedness; Spitzigkeit.
 - (4) חֲדָד to point; spitzen.
 - (5) חֲרִפָּה (ע"פ חורפא דסכינא) edge; Schneide.
- אמנם במקרא משמשת לכך פה (פי החרב) * ואף בארמית פומא דסכינא (סנה' נו ע"א), אבל קשה להשתמש בה היום, מפני שאנו רגילים לציין בה באופן ציורי חלל או פתח. אין הכרח לשנות מן המנהג לבטא פ"א רפויה כאן (כמו במלת חֲרָבָה) ויש גם במקרא רפיות ל"מד השורש במשקל כזה, כגון: רָצָפָה, עָרָקָה.

(6) חֲרִיף sharp; scharf.

(7) חֲרִיפוּת sharpness; Schärfe.

1. בתשלום פירוש הגאונים עמ' 32 מובא הפסוק: אוזמלון.
 2. כך הונח עתה במלון למנחי טכניקה של ועד הלשון, שהדפסתו עומד להיגמר.
 * [למעשה אין פי החרב אלא תמונה של החרב האוכלת כאילו כפה. ט.]

(8) הֶשְׁחַז to sharpen ; schärfen.

וכך ימצאו המשפטים הלועזיים הנ"ל את תיקונם הגמור בלבוש העברי: הסכין הזאת חריפה, אך אינה חדה (או מחודדת). הרומח חד ולעולם אינו חריף. חריפות השופין המחודד (או החדף) שלי בולטת, אך חודו קהה. חורפת הכילף הזה אינה מושחתת."

(ב) הפרעוש והקיפוד

הצמח Pulicaria נקרא בלשוננו היום פרעושיית, Echinaria — קיפודית, ו-Echinops — קיפודן. רוצה אתה לנקד תיבות אלו, מיד אתה נדרש לברר, כיצד נוטות המלים פרעוש וקיפוד, ששמות-הצמחים הללו מתייחסים עליהן. אם ביקשת במלונים, הרי מצאת באחדים מהם את צורת הריבוי (ועל כרחך זה הדרך בשאר הנטיות) פְּרָעִשִׁים בשי"ן דגושה, ובאחרים פְּרָעוּשִׁים בחולם מלא (o ארוכה), ולעומת זאת ריבוי של קיפוד אין המלונים גורסים, כאילו רק האחד בקיפודים בנמצא. שתי פעמים מצויה מלת פרעוש במקרא ככינוי לבעל חי (שמי"א כד טו, שם כו כ) ושש פעמים (בעזרה ונחמיה) כשם של איש, ובכולן היא כתובה בחולם חסר, ואילו קיפוד כתוב פעם אחת (בישע' לד א) בחולם מלא וי"ו. בידוע שהכתיב המקראי אינו עשוי לשמש בכגון זה ראייה מכרעת לקביעת כמותה של התנועה (דמה צפור על-יד צפר ורבים צַפְרִים), בעוד שידיעת כמות התנועה המקורית תנאי מוקדם היא לבירור צורת הנטייה של המלים האלה.

עד כמה שידיעתי מגעת, לא נמסר לנו שום ניקוד מוסמך בנוגע לנטיית פרעוש וקיפוד במקורותינו שמחוץ למקרא, ועלינו לנוע אפוא על הלשונות-האחיות, אולי תבוא מכאן עזרתנו. אשר לקיפוד—קצרה התנועה המקורית בלשונות הללו, בערבית كَفَّاف (קַפְפָא), בסורית קוּפְפָא וכעין זה בגעז. לא זה הדין במלת פרעוש. בערבית מקבלת לה بَرْغوث (פְּרָעִיית) בת u ארוכה, בסורית פוּרְתַעְנָא ובאכדית פֶּרְשָא, היינו צורות שיש בהן תנועה קצרה (נוסף על היפוך ההגאים תע | שא). איוז מן הצורות האלה היא ביסוד המלה העברית ?

השוואת ההגאים שבין הערבית הספרותית לעברית — מובן שהדברים אמורים בצורות, שהן מורשה משותפת מן השמות הקדומה: — מוכחת, שלתנועה u ארוכה בערבית לעולם לא תקביל o, בין קצרה ובין ארוכה, אלא תדיר u ארוכה (שורק), ללמדך שתנועת o שבמלה העברית פְּרָעֵש יסודה ב u קצרה, בשם לב לצורות הסורית והאכדית ובהקבלה גמורה להן. מסתבר שבערבית נתארכה התנועה כמו במלת כ עَصْفُور (עֶצְפּוּר) לגבי צַפֵּר, בארמית צַפְרָא.

לפיכך ייתכנו באופן עקרוני שתי דרכים לנטייה: (א) קיום ה-u הקצרה על ידי דגשות הקונסוננט שלאחריה, היינו קפְּדִים, פְּרָעִשִׁים, עַל מִשְׁקַל עֶגְלָה-עֶגְלִים, קְרָדִם-קְרָדִים; (או ב) הפיכת החולם החסר (u מעיקרא) לשווא, על-דרך מְחֻלָּקֶת-מְחֻלָּקוֹת, קְרָדִם-קְרָדִים, שְׂבֻלָּת-שְׂבֻלִים ועוד. מהו האופן שנקוט בנטייתם של השמות הללו, נסיק מתוך דימוים אל הדומים להם במבנה ובסוג, כלי מתוך

1. להוציא יָבֹא לעומת יָבֹא, כי שתי הצורות הללו אין להן בסיס משותף, והחולם בעברית הוא קרוב לזוואי o ארוכה, שנתהוותה עם היא למות האלף מן o קצרה בהכרה סגורה מעיקרא (yabu'), ולא כאן המקום להאריך.

השוואה לבני משקלם, כגון צפר. אמור מעתה שצורת הריבוי ושל שאר הנטיות היא פְּרָעָשִׁים, קִפְדִּים.

ואף-על-פי שבשמות-עצם הנ"ל מצטמצמת התנועה בנטייה (חולם הופך לשווא) נראה לי שבשמות הנגזרים מהם, מותרים אנו לקיים את החולם החסר ע"ד צִפְרָה. נקד אפוא פְּרָעָשִׁית או פְּרָעָשִׁית, קִפְדִּית — קִפְדָּן, או קִפְדִּית — קִפְדָּן, אך לא פְּרָעָשִׁית, קִפְדִּית, אף לא פְּרָעָשִׁית, קִפְדִּית, כמו בא ב"מגדיר לצמחי ארץ ישראל".

(ג) פ ר נ

מלה זו ידועה לנו מן המשנה (שביעית פ"ב מ"ז, חלה פ"א מ"ד) רק בלשון רבים פרגין, שבכ"י קאופמן היא מנוקדת פִּרְגִּין, ואילו לפי מסורת קריאה מסוימת כותבים מחברים שונים פִּרְגִּין, ואין לצורה זו סימוכין בדקדוק העברי ואף לא בארמי. השם הזה, בלשון יחיד, משמש היום כינוי לצמח הנפוץ Papaver; poppy; Mohn והוא נהגה בשני אופנים: פִּרְגָּ או פִּרְגָּ, שכן כפילות זו ניתנה במלונים הכלליים (במלוני ועד הלשון כתוב עד כה רק פִּרְגָּ). אמנם הריבוי פִּרְגִּין מתאים לשני המשקלים, אך כל הנטיות שבלשון יחיד, הסמיכות וכן הצורות הנגזרות מן היחיד, דין הוא שתהיינה שונות אלו מאלו בכל אחד מן המשקלים. למשל פִּרְגָּ-הִדְגָּן מן פִּרְגָּ, פִּרְגָּ-הִדְגָּן מן פִּרְגָּ, פִּרְגָּא שבלשון הסורית (בסנסקריט priyangu, עיין לעף כ"ך א' עמ' 743) מורה, שיש לנקד פִּרְגָּ, ויהא שם זה נוטה על משקל גמל, שפן. המשפחה Papaveraceae תכונה אפוא משפחת הפִּרְגָּיים. ניקוד זה ניתן עכשיו בצמחי ארץ ישראל שמות המשפחות והסוגים, מלוני ועד הלשון י"ד, על ידי המקובל הפִּרְגָּיים, ברי"ש קמוצה. אולם ראוי להעיר שקיום הקמץ בחנאים האלה (כמו במלים פִּנְפִּים, בְּצִצִּים ועוד) אינו מתאים לכללי הדקדוק ואינו אלא שבשתא דעל.

(ד) מסובין

טעות שנכנסה באחד הספרים הישנים, נשתקעה בכל המלונים שלנו עד החדשים שבחדשים (לוי, יאסטרוב, בן-יהודה, דאלמאן, גור ואחרים) והיא יצירת לשון יחיד מן מִסְבִּין: מִסְבָּה. לשון יחיד זה אינו מצוי כלל במקורות העבריים. אדרבה, נתבונן נא למשל במשנת סנהדרין פ"ב מ"ב ומ"ג, וניווכח שמיסב משמש ל"ל למסובין: "כשמברכין אותו כל העם מסובין על הארץ והוא מיסב על הספסל" (או: על הדרגש לפי המבורך).

אם נניח לכאורה, שמסובין היא צורה גזורה משורש ל"ה שְׁנִי (סבה), ז"א שהוא בינוני של בנין פועל, תימה הוא, על שום מה לא נשרד זכר השורש הזה בכל שאר הצורות. סגל, בדקדוק לשון המשנה עמ' 149, המציין את היחס שבין מסובין למיסב, אף הוא סובר שזו צורה סבילה, בניין פועל מגזרת ע"ע, אך אינו מוצא לה רע; ואמנם אם בינוני של פועל הוא, לא ניתן לשייכו לגזרת ע"ע. נוסף על כך אין ליישב אפילו בדוחק גזירת ל"י בבניין הפעיל ול"ר בבניין פועל.

1. יצא בהוצאת האוניברסיטה תרצ"א ע"י איג. זהרי ופינברון.

2. ילקוט הצמחים, מלוני ועד הלשון ב' עמ' 33. מלון לסונחי מסבה עמ' 31.

3. ילקוט הצמחים שם.

לפי דעתי מיסב הוא ל"י של מסובין לא רק מבחינת התפקיד (הפונקציה). ז"א ששתי הצורות משלימות זו לזו בשימוש, אלא אף מבחינה פורמאלית טהורה. תופעה פוניטית מצויה בארמית בכלל, ושל ארץ ישראל ביתר ייחוד, היא הפיכת תנועות a (פתח) ו־i (חיריק) מקוריות ל־u לפני הגה שפתי או לאחריו¹. קו זה משותף ליהודים ולשומרונים ולנוצרים שבארץ ישראל כאחד, ובמקורות הארמיים שלהם נמצא לעתים קרובות יותר כגון רומשא, גוברא, שובא, שומיה, תומנין, מלים שנכתבות בלי וי"ו (כל' שאינן נהגות ב־u) בספרים, שלשונם אינה ארץ־ישראלית. כל כמה שהלשון עממית (וולגארית) יותר, מרובה בה הוי"ו במקום a/i. מסתבר אפוא שבני א"י הגו כן גם בקריאתם בעברית; ואם נשתמרו רק עדויות בודדות לכך, הרי זה מפני העריכה הספרותית שנערכו המקורות הללו, כמו המשנה, לפי כללי הלשון העברית הקלאסית. אף על פי כן נראה לי שמצויה u במקום ai במידה רחבה יותר בלשון החכמים, משהושם לב לכך עד עתה.² כך למשל שנינו במס' כלים פ"ד מ"ח בנוגע לטומאת מפתח בצורת l' יוונית: "מפתח של גם שנשבר מתוך גומו" טהור". כאן בוודאי אין אפשרות אחרת להסברת u במקום a, אלא ע"י הידמות התנועה למי"ם. ובכן מסוג זה היא מלת מסובין. בינוני של הפעיל, ומקבילות לה בארמית מְכַבֵּשִׁין על יד הצורה העיקרית מְכַבֵּשִׁין (בארמית בינוני סביל של פעל) מפוקדין, משומשנא (ואילו בסורית מְשַׁמְשְׁנָא) ועוד הרבה³. מכאן כנראה חדרה ה־u אל מלים וצורות שאין בהם התנאים הפוניטיים הדרושים⁴, כגון מתורגמנא, תורבִּינָא (מחנך) ועוד. מאלו מובן שאין מסובין צורה סבילה של מיסב, וזו יכולה להיות רק מוסבִּין. ראה מכרעת לביאור זה נמצא בע"ז נח ע"א: "עונות שאדם דש בעקביו בעולם הזה מסובין לו (= מסיבים אותו, "לו" לשון אקוסאטיבוס) ליום הדין". ואולם מקום אחד יש בארמית, איכה רבתי פ"ד ב' (בני ציון היקרים) ששם נאמר פעמיים "אמר לית את מסובה", "אמר בנפשיה אילין מסביין יתבין בשלוותהון ואנא איכול קרצהון". ראוי להזכיר, כי במקבילה שבגיטין נה עב, נו ע"א אין לשון זה. אם נכונה גרסה זו (לשון אחר בהוצאת בובר) לא מן הנמנע לפרש מסובה כְּמִסְבָּה (כבר ניקד כך בעל הערוך הגדול בערך מסובין) תחת מְסַבָּא, בינוני מיודע (במלית" בא כרגיל נשוא מיודע). לצורה הלא־סדירה בדגשות עי"ן השורש יש מקבילות בעבר של אפעל ואתפעל, וכן בדניאל ה טו הָעֵלָּו, ולחינם מתקן דאלמאן עמ' 333 בבינוני. תהא הסברת ההכפלה מה שתהיה—עובדה היא. אבל יש פתרון אחר והוא בעיניי ודאי. בע"ז ע' ע"ב כתוב: "ההיא מסוביתא דמסרה לה איקלידא (מפתחה)⁵ לעכום" ופירש"י: מוכרת יין בחנות

1. עיין למשל בדקדוקו של שולמסן עמ' 26. ואילו להיפך לפני הגה שוטף אנו מוצאים בעברית וארמית לעתים תנועה a במקום u מקורית, ועיין בארם, Nominalbildung, עמ' XXXI.
2. עיין דוגמאות אחרות שהביא יולן בקריה ספר שנה י"ג עמ' 307, וכן למשל בפיוטי יוני עמ' נג נוחן במקום ניתן.
3. אבל ברפוס ניאפולי בלו וי"ו.
4. עיין דאלמאן בדקדוק לארמית של א"י עמ' 286, 175.
5. אבל בארש שם 310 ראה גם בצורות אלה השפעת ההגה השפחית, הנמצא בכל המלים של המשקל הזה.
6. מלת מפתחה היא גליון־פירוש ועי' דקדוקי סופרים למקום הערה מ.

כמו זולל וסובא". גזירה זו בלא ספק נכונה ולא כדעת לוי, המנקד מסוביתא משורש משוער סוב במשמעות הנדונה, ולא כדעת בעל הערוך הגדול, המדמה מלה זו למסובין. הרי זה מוכח בפירוש מן "האי מאן דובין ליה חביתא דחמרא לחנוואה אדעתיה לסבוייה" (ב"ב צח ע"א). אף מסוביתא היא צורה פעילה, בינוני של פעל משורש סבא, כדין מלת מסובין (מן סבב) בעברית. אם אין טעות בכתוב מסבין הנ"ל, הושפעה המלה מן השורש סבא, שכן במסיבות מסוימות יש צד של קורבה ביניהם במשמעות.

(ה) עלק

בתרביץ שנה ט"ז עמ' 193 פרסם מנחם זולאי פיוט קדמון למחבר לא נודע, ובבית השמיני שבו כתוב לאמור:

השביעני במרורים חצות לילה חולק:

חמק ועבר ושכינה סילק

מתמימו עילק בקש דולק

בעת כי מוגר שער הדלק.

כאן מתגלה לראשונה בעברית הפועל עלק, שמשמעותו בער, שרף יוצאת באופן ברור מתוך קשר העניינים, וכן פירש המהדיר מתוך רמז לעלוקה במובן גיהנום. לכאורה נראה, שעלק הוא פועל נגזר משם עלוקה (דינומינאטיבום), וכיוון שעלוקה במובן גיהנום נחשב לדרש, הרי שלפנינו לא לשון אמיתי, ממשי, אלא פועל מלאכותי, פרי משחק מלים, שאין לו לא יסוד ולא שורש בדיבור העברי, או יותר נכון הארמי. זאת כפי הנראה דעתו של צונץ בספרו Die Synagogale Poesie des Mittelalters עמ' 388, שכן מייחס הוא לשון עלק לצורות-לשון שנוצרו מצורות אחרות (עלוקה), בדרך המיוחדת לפייטנים.

ולא היא! נתבונן במאמר שבעבודה זרה יז ע"א, שעליו מסתמכים בפירוש עלוקה גיהנום, ונראה: "לעלוקה שתי בנות הב (משלי ל טו) מאי הבהב אמר מר עוקבא קול גיהנום צועק ואמר הביאו לי שתי בנות שצועקות ואומרות בעוה"ז הבא הבא". השואל אינו שואל אפוא לפירוש מלת עלוקה, שהוראתה גיהנום מובנת לו ממילא, אלא למשמעות המלים הב הב, ואותן הוא מפרש ע"י מלת עלוקה. נראה לי שרק בחקופה מאוחרת יותר, כשעלק לא היה מובן עוד מתוך הלשון עצמה, ניסו לפרש את המסורת עלוקה גיהנום בדרך הפוכה: היינו עלידי הב הב דווקא, שפירשו כלשון אש (הבהב). זהו יסוד משחק-המלים שבפיוט אין צור חלף (לר' שלמה בר' יהודה הבבלי): יְקָדוּ כְּהִבְהִי עֵלֶק.

עלוקה במובן גיהנום מצוי בפיוטים ואין להרבות בהבאות; אציין רק חרוז אחד של ינאי (הוצאת זולאי עמ' שלט):

תִּסְפֹּס לְשִׁרִּיפֶת שִׁיד תִּעָרֵם לְעִמְקֵי עֲלֻקָּה.

מתוך מקבילות מלשונם הארמית של השומרונים ומתוך פיוטיהם הקדמונים למד אני, שגם בארמית של היהודים היה נוהג השורש עלק במשמעות בער, שרף.

1. זאת אומרת: "הקביה שחצה את הלילה בפסח".

2. ע"י משנת מירות פ"א ס"ד.

אלא שעל-פי מקרה לא נשתמר במקורותינו, ונתגלה בלבושו העברי רק בפיוטים. ומפני ששורש זה היה נוהג בדיבורם הארמי של קדמונינו, נתפרשה להם מלת עלוקה שבמשלי כאשה של גיהינום — לא להיפך! — ועל כן לא נזקקו לשום דרש שהוא. והואיל שנתייחס לעלוקה המובן גיהינום, נתייחדו הצורות האחרות: עלק, עלוק של הפייטנים לשריפת הגיהינום, אבל בפיוט הנידון כאן אנו רואים עלק במובנו המקורי בער בלבד.

והרי כאן העדויות מן השומרונים:

(א) בפיוט „אלהים אל עליון קוני שומיה וארעה“ המיוחס למרקה (מאה רביעית-חמישית) נאמר: „וברחמים וברתו וברכנו חיולה אלך לן עבודן בוצין מן אשתה ויהבה בינינן עד נהי עמין“... כלומר: וברחמים וברתיון ובהכנעה רבה הדליק לנו יוצרנו לפיד אש ונתנה בינינו כדי שנהיה רואים...

(ב) בפיוט אחר לאותו המחבר: „נהר (!) דלא טפי לעלם מלק מן יומי בריתה בפם מן דאמר ואלך עורה נהרה חיל ויתר דו מן דאמר דהוה יהוה (צ"ל והוה?) אש אכלה“.

בעברית: אור שאינו כבה לעולם הוא מדליק מימי בראשית במאמר של מי שאמר ודלק האור. אור חזק וגדול, שהוא על פי מי שאמר „יהי ויהי“ אש אכלה. כאן מורה מלק, שגם בשומרונים אין עלק משמש בבניין קל, ואולי מובנו של קל הוא דולק, כפי שנראה לי לתרגם כאן.

(ג) לבסוף נמצא גם את המלה עלק בצורה הארמית ובמשמעות לפיד בפיוט אחר לאותו מחבר: „אושטה (קרי אושט?) אלך דאורה לנביה דלבש קרן אורה“ כלו: „הושיט עלק של אור לנביא השובש קרן אור“.

מציאותו של אלק בספרות השומרונים מוציאה מכלל אפשרות לפרש עלק כמלה מלאכותית גזורה מן הכתוב במשלי, שהרי אין להם לשומרונים אלה התורה בלבד, ולהיפך, מציאותו של שורש זה גם בפיוטינו הקדומים מוציאה מכלל האפשרות לראות במלה השומרנית תיבה ערבית עליו. גם מבחינות אחרות אין לאחר בשום פנים את הטכסטים הנזכרים עד לתקופה המוסלמית. יתר על כן לעליו בערבית מערכת משמעויות שקשה למצוא בהן אחיזה למושג אש, וההוראה הדלק, עד כמה שיודע אני אינה בלשון הספרותית הטהורה, אלא בלשון המדוברת. שמה היא שאולה בעיקרה מארמית?

ראוי לציין שבדיאלקטים הארמיים המדוברים היום בפי יהודים ונוצרים משמש מעלק במובן הדלק. (העירני מר זינגר⁵), אבל מן המקומות שהוא מופק בהתזת העיין, כדרך המלים השאולות מן הערבית, אנו למדים כי שורש זה הוא בהם.

1. עיי' באוצר הפיוטים שחוציא Cowley עמ' 52.

2. שם עמ' 877.

3. שם עמ' 61.

4. בערבית עיקר משמעות השורש הזה הוא תלה, דבק, ומלת עלוקה (שם חייח) בעברית ובסורית מתייחסת עליה בנקל. קשה לי לחניח השתלשלות הוראות מן חלה עד הדלק על-ידי „תלית מנורה“; אופן השימוש הנפוץ במנורה בימים ההם אינו ססיע לכך.

5. וכן עיי' במלון לדיאלקטים הסוריים החדשים של Maclean עמ' 188.

קרובים אחרי קריאה זו של העם ואף משוררים הניחו את הנעים נחות ממש
שלא כדרך הקריאה המדויקת הנדרשת בתנ"ך, אין להביא מכאן ראיה, ששוא
אחרי ת"ג לעולם נח היה: לשון העם לחוד, ולשון מקרא — בניקודו הטברני
המקפיד בצורות אלו במתגים — לחוד.

כדאי הוא ספר הליכות שבא, שיהא מצוי בידם של מורי עברית ושל כל
מי שלשוננו ודקדוקה קרובים ללבו, העולם רגילים לחשוב, שהדקדוק העברי
בכל תקופותיו מעור אחד הוא, ולו פוניטיקה אחת ואין שנית, פוניטיקה שהיא
גדורה בתקופה מסוימת. בבתי הספר אין מלמדים כלום על הניקודים השונים
ועל ההגיות השונות ועל שינויי הדקדוק שבלשון חכמים ושבלשון ימי הביניים,
ואשר רבים מהם נתקבלו בלשוננו החדשה. ספר זה יעורר את המתעניינים
ויביאם לידי מחשבה והתבוננות בהשתלשלות ההיסטורית של ענייני השוא, יראם
שלא כל המדינות שוות, ולא כל התקופות דומות, והליכות שבא יביאם לידי
הרהורים גם בשאר ענייני הקריאה, הניקוד והדקדוק.

תיקון טעות

לעמ' 196. לאחר הדפסת הגליון ראיתי לצערי, שעל ידי השמטה מכה"י נסתרס המאמר
שבע"ז יז ע"א והריני חוזר ומביאו כלשונו, לעלוקה שתי בנות הב מאי הב אמר מר עוקבא
קול שתי בנות שצועקות מגיהנם ואומרות בעה"ז הבא הבא ומאן נינהו מינות והרשות איכא דאמרי
אמר רב חסדא אמר מר עוקבא קול גיהנם צועקת ואומרת הביאו לי שתי בנות שצועקות ואומרות
בעולם הזה הבא הבא.

זב"ח

השם הפרטי ודינו לגבי הנטייה והא־ההודעה

מרב סעדיה גאון. המדקדק הראשון שעמד לנו, קיבלנו כלל, ששם פרטי אינו בא לא במספר רבים ולא בסמיכות (אפילו של מספר יחיד), ואין מצטרף לו לא הא־ההודעה (והא־הקריאה בכלל) ולא הכינויים. וזה לשונו של דונש בן לברט המדקדק: שמסר לנו את הכלל של רס"ג: „ואמר (הגאון) בכתב צחות לשון הקדש, כי שמות החיים (בלא ספק כוונתו כל העצמים הפרטיים כולם, אבל בעיקר הם העצמים החיים) לא תִקְרָא (לא תצרף להם הא־קריאה והא־הודעה) ולא תִלָּחַק (לא תשתמש בהם בסמיכות) ולא תִסְמַךְ (לא תשתמש בהם בכינויים) וכולי. ואחר כך מזכיר הוא את האיסור של השימוש במספר רבים, דונש מערער על דבריו של הגאון ומתיר את השימוש במספר רבים — אפעלפי שדרך זו אינה מצויה בכתב־הקדש — ובכינויים, ומותרים אנו לומר, לדוגמה: שמעוני, שמעונך וכ' (מן שמעון), שְׁלָנִי, שְׁלָנוּ וכ' (מן שָׁלָה), יצחקים, יעקבים, דָּנִים, דָּנִים וכיוצא בהם, בהקשה לשמות כאלו הבאים ביחס (ב„תולדה“, בלשוננו), ומוסיף ואומר: „וכך כתב יעקב בן יצחק גו: היש ביעקובים כמו יעקובנו“.

כל המדקדקים שעמדו לנו לאחר דונש עד ימינו אלו לא חששו לדבריו של בן לברט וקבלו את איסוריו של הפיתומי, וכבר אלף שנים מחמירים אנו על עצמנו שלא לפרוץ גדר זה ושללא ננהג קלות ראש בעניין חמור כזה. הגורמים, שגרמו לידי כלל זה, ארבעה הם: (1) העדר שום דוגמה לשם פרטי שיבוא בלשון בכינויי הקניין; (2) העדר דוגמה במקרא לשם פרטי במספר רבים; (3) מיעוט הדוגמות שהמדקדקים מצאו לשמות כאלו בהא־ההודעה; (4) והעלם עין מן השמות הבאים בסמיכות.

נעניין בגורמים אלו ונראה עד כמה עומדים הם בפני האמת ועד כמה כוחם גדול לאסור עלינו את ארבע הדרכים האלה של השם הפרטי.

1. שמות פרטיים הבאים בסמיכות מצויים בלשון, אם לא בשיעור גדול, אבל ישנם ואינם חסרים לנו. יש לנו שמות של מקומות: ארם בית־רחוב, ארם דמשק (דרמשק), ארם מעכה, ארם נהרים, ארם צובא(ה), בית־לחם אפרתה, בית־להם יהודה, גבעת האלהים, גבעת בנימין, גבעת קְרִית, גבעת שאול, גדרות בית־דגון, דיבון גד, חמת צובה, חמת רבה, יָבֵשׁ (פֶּן לא נשתנה הצרי בפתח ו) גלעד, ירדן ירחו, מצפה גלעד, מצפה מואב, מריבת קָדֵשׁ, מְרִיבוֹת קָדֵשׁ, עֵי העֲבָרִים, עֶפְרַת אבי העזרי, עַר מואב, ציון קדוש ישראל, צֶעַן מצרים, קָדֵשׁ נפתלי, קיר מואב, רַבַּת בני־עמון, רמות גלעד, רמת לחי, רמת המצפָה, רמת נגב, רמות נגב, ויש אף שם של אדם סמוך לשם של מקום: אֶלְיָאֵל הַמְּקוֹיִם. וכך אף: אלהים (ולא: אלהי) צבאות.

במקום סמיכות מוצאים אנו אף שימוש שאינו בסמיכות: הגבעה אשר לבנימין, הגבעתה אשר לבנימין, קָדֵשׁ בגליל, ראמות בגלעד, הרמון אשר במגרון (= גבעת בנימין, קדש הגליל, ראמות הגלעד, רמון מגרון), אבל השימוש שבסמיכות רווח יותר.

כלליים מעולם, ולא שמות של מקומות בלבד אלא אף של אנשים, ולא של אנשים המתייחסים דוקא אלא אף אלו שאינם מתייחסים.

3. במספר רבים אין במקרא שמות פרטיים כלל — פרט לשמות־יחס הגזורים מהם — אבל בספרות רו"ל מוצאים אנו שנים שלשה שמות המתרבים: שתי גינוסריות 1, שתי תמניות (תמנאות) 2, תרי הימני 3.

במקום השימוש במספר הרבים מצוי בספרות זו אף השימוש במספר יחיד ובתוספת תיבה המצינת את הריבוי: שני יוסף בן שמעון 4, כמה יוסף איכא בשוקא 5, כמה נחמן בר אבא איכא בשוקא 6 חוששין לשתי שוירי 7, תרי הימן הו 8 (ולא יוספים, נחמנים, הימנים, שויריות). אפשר, שהחשש שמא יטעה השומע ויהא סבור שכוונתו של המדבר היא ליחס ולא לריבוי גרם לידי הימנעות משמוש כזה. כגון אם יאמר אדם לחברו: שני שמעונים אלו חכמים הם, עלול הוא לחשוב שהכוונה היא לא שני האנשים, שכל אחד מהם קרוי בשם שמעון, אלא הבנים או בני הבנים שיצאו משמעון.

הפרטים האלו באים ללמדנו, שהחומר שבכללו של רס"ג שנמסר לנו אינו צריך להיות גדול ביותר ומותרים אנו להקל בו במקצת או בהרבה. לפי הדוגמאות של השמות שבסמיכות אפשר לנו לומר: עִיבָל שָׁכָם, טְבַרְתָּ הגליל, רחובות השרון וכיוצא בזה. וכך אף בתאריכים: מִרְחָשׁוֹן תש"ג, אֶדְר תש"ד, נִסָּן תש"ה, אָב תש"ו וכדומה.

לפי הדוגמאות של השמות שבהא־ההודעה מותר לנו לומר: הכנרת, הקישון, התמזה, הדינה, היסלה, החרמון, התבור, הגרזים, הארט, האַרְסָת, השומרון, הקָקוֹן וכדומה. וביחוד אפשר להקל בשמות שבצורתיהם הם אף שמות כלליים, כגון הגדרה, בית־הלחם, הדוב, הזאב, הצבי, השלום, החיים, השרה, הרחל, התקוה וכיוצא בהם. הלשון "זה משה האיש" 9 מוכיח אף הוא, שבמקום שלוש התבות האלו יכולה לשמש תיבה אחת: המשה, ביחוד אפשר להנהיג שימוש כזה בשעת ההתרגשות (כבוז שהיתה בדברי העם לאהרן) או בלשון היתול ולגלוג ותרעומת וכיוצא בזה.

לפי הדוגמאות שבמספר רבים רשאים אנו לומר: הדיניות (הצפונית והמערבית), ההִמְלָאים, האַרְרָטִים, הִלְבָּנוֹנִים, האטלסים, וביחוד בשמות המשמשים אף שמות כלליים: דָּבִים, זאבים, צביים, שרות, רחלות וכדומה.

ואף על פי שאין דוגמא ודאית לכך רשות גמורה נתונה לנו לומר בדרך הקשה: דָּבִי, צָבִי, גָּדִי, נָחִי, נְחוּמִי, מְנַחֲמִי, יִשְׂרָאֵלִי, בְּרוּכִי, חַיִּי (מן חיים), שָׁרְתִי 10, רִבְקָתִי, רָחֵלִי (אף: רַחֲלֵתִי), דְּבוּרָתִי, נַחֲמָתִי וכיוצא בהם. כינוי הקנין שבשם פרטי ישמש לנו להקטנתו של השם ולחיבובו, ובמקום הסיומים הזרים "לה", "קה", "וציק" הרווחים בדיבור, שהאוזן סולדת בהם, והספרות אף היא אינה נקיה מהם 11.

1. ירושלמי, מגילה א, ע"א. 2. בריר פה; סופהי, ע"א; ירוי, שם א, יו, א ובשאר מקומות.
3. ב"ב טו, ע"א, ש, אברמסון ("הארץ", ד' בכסליו ש"ז) סביא, שבכת"י הסבורג הנוסח כך ולא "תרי הימן" כבהוצאותינו. 4. גשין כו, ע"א; ב"ם יח, ע"ב.
5. פס' סח, ע"ב. 6. קדושין ל"ג, ע"א. 7. ב"ם יח, ע"ב.
8. ב"ב טו, ע"א. 9. שמות לב, כג.
10. בשם זה נשתמש כבר יליג בכל שוריו, חלק ה' ע' 153.
11. ועיין כמאמרי "צורות ההקטנה וההגדלה", לשוננו, א' 141—142.

המונחים העבריים של חמרי ביטומן

התקדמות הטכנולוגיה של חמרי ביטומן בימינו ושימוש הנפוץ בחיי יום-יום, מגבירים את הצורך למונחים עבריים מדויקים והחדרתם לחוגים של אנשי מקצוע והקהל הרחב.

רואה אני בצער, שהאי-בהירות במונחים כופר, חמר, זפת ועטרן מכבידה גם על הבנת מקומות מסוימים במקורותינו הספרותיים העתיקים. בפירוש המונחים הנ"ל חלוקים הרבה הבלשנים ומפרשי התנ"ך והתלמוד.

לפי "ספר השרשים" של רבי יונה אבן ג'נאח הרי החמר הוא מין זפת הנקרא בערבית "כפר" ובעברית כופר. בעקבות ריב"ג נאמר ב"ערוך השלם": "כופר הוא מין זפת וחמר". וכן גם בן-יהודה במלוננו המסתמך על ריב"ג מפרש: כופר — כעין זפת או חמר. אולם לדעת רש"י כופר הוא זפת בלשון ארמי, וחמר הוא טיט. ובכן לפי ריב"ג והנגררים אחריו, הרי חמר, כופר וזפת הם שמות נרדפים, אבל רש"י מזהה רק כופר לזפת. מה שנוגע לעטרן, שלפי הגמרא הוא פסולת הזפת, פירש רש"י (שבת כ, ע"ב): "לאחר שיצא הזפת מן העץ זב ממנו על ידי האור פסולת צלול כשמן והוא העטרן". בן-יהודה אומר: "עטרן — מן שרף של עץ כעין שמן שריחו רע ומשמש למאור".

כדי לקבוע את המונחים העבריים המדויקים של חמרי ביטומן נבדוק-נא את מקורותינו הספרותיים העתיקים לאור ההגדרות המודרניות בשטח זה. בשם ביטומן מכנים את כל חמרי הדליקה הטבעיים המורכבים בעיקר מפחמימנים בעלי ג'ן חום-בהיר או שחור, שנודף מהם ריח חריכה כמו גז האדמה, שמן האדמה, אספלט, שעות האדמה וכו'.

(א) אספלט — מסמן ביטומן מוצק שנתהווה על ידי חמצון והתקרשות טבעיים של שמן האדמה. גווניו שונים, בין שחור לחום-כהה.

(ב) טר (Tar) — נוזל סמיך, תוצאה של זיקוק יבש של חמרים אורגניים (עץ, פחמי אבן, צפחה, כבול וכו'). גווניו שונים, בין חום לשחור, ריחו בלתי נעים ובשעת בעירה הוא מעלה פח.

(ג) זפת — חומר, שמשיגים על ידי זיקוק טרים (של עץ, כבול וכו'), שרף, שמני צמחים ושמני חיות וכו'. צבעו כהה, וסמיכותו שונה, ממוצק ועד לחומר צמיגי, לפי דרגת הזיקוק.

התנ"ך הוא המקור העתיק ביותר בספרות העולם המעיד על השימוש בחמרי ביטומן. המלים חמר וכופר נזכרות במקומות אלה: בבראשית ו': "וכפרת אותו מבית ומחוץ בכופר", בראשית י"א: "והחמר היה להם לחומר", בראשית י"ד: "ועמק השידים בארות בארות חמר...", עמק השידים הוא ים המלח. שמות א': "ותחמרה בחמר ובזפת". חמר וכופר מתורגמים תמיד בוולגטה Bitumen. בתרגום השבעים ἀσφαλτος, בתרגום ירושלמי חימרא. בתרגום אונקלוס חימרא וכופרא.

המונח חמר קשור בהתאם לפסוקים שהובאו לעיל בים המלח, מה שמוכיח שהוא האספלט הטבעי. אמנם, מן הראוי להעיר שפרופ' נ"ה טורטשינר סובר על סמך ראיות אטימולוגיות מסוימות שהמלה אספלט כשלעצמה היא מלה עברית מהשורש שפל והשתבשה מן אשפלת*.

המונח כופר הנזכר בתנ"ך רק פעם אחת הוא לפי התרגומים העתיקים הנזכרים שם נרדף לחמר. המונח זפת מופיע במקומות אלה: שמות א': "ותחמרה בחמר ובזפת", ישעיהו ל"ד: "ונהפכו נחליה לזפת... והיתה ארצה לזפת בוערה". בספרות האפוקריפית נזכרת המלה זפת בבן סירה י"ג, א: "נוגע בזפת תדבק ידו", זפת מתורגם בוולגטה pix, בתרגום השבעים πισσα באונקלוס זיפתא, וכן בירושלמי.

לפי התלמוד מקורו של הזפת מן העץ: "משפך של עץ ושל חרס שפקקו בזפת"¹, "ורבי עקיבא מטמא בשל עץ מפני שהוא מינו"², צבעו של הזפת שחור-כהה, מזכירים: "זית, כזפת וכעורב"³, ריחו של הזפת רע, בקשר לתיבת משה נאמר: "חמר מבפנים, וזפת מבחוץ כדי שלא יריח אותו צדיק ריח רע"⁴. הזפת הוא חומר דלק: "ארבע מדורות אין צריכין רוב: של זפת ושל גפרית ושל גבינה ושל רבב"⁵, הפסולת שנתקבלה בשעת הכנת הזפת היתה נקראת עטרן, "עטרנא פסולתא דזיפתא"⁶, העטרן אף הוא חומר דלק בעל ריח רע, דבריר' ישמעאל "אין מדליקין בעטרן מפני כבוד השבת" מפרש רבא מתוך שריחו רע:⁷ "עטרן בין כבה בין דלק ריחו רע". בכלל היה מקובל שלכבוד שבת אין מדליקין בכל היוצא מן העץ, "רבי שמעון בן אלעזר אומר: אין מדליקין צורי מפני שהוא שרף"⁸, "רבי ישמעאל אומר: כל היוצא מן העץ אין מדליקין בו"⁹, מכאן אפשר להבין, שנוסף על השרף הבא מן העץ, הכירו גם מיני תולדות עץ אחרות, הואיל והשרף ותולדותיו אין להם הסגולות, שמנינו בזפת ועטרן, זה יכול להיות רק הטר ותולדותיו, מן האמור "עטרנא פסולתא דזיפתא" יש להסיק, שהזפת והעטרן הושגו בתהליך פרימיטיבי של זיקוק עץ, שהיה מורכב תהליכים, המקובלים גם בימינו: א) הפקת הטר על ידי זיקוק העץ, ב) השגת הזפת על ידי זיקוק הטר, והפקת העטרן, שאינו אלא התזיק הנוצר אגב התהליך הזה. בסיכום הדברים ניתן לקבוע באופן ברור פירושה של המושגים חמר, כופר, זפת ועטרן, א) "חמר" הוא המונח העברי בשביל האספלט הטבעי, ו"כופר" שם נרדף לו, ב) "זפת" הוא החומר המתקבל על ידי זיקוק הטר, ג) עטרן הוא התזיק הנוצר בשעת הפקת הזפת, כלומר ה"שמן הטרי", ד) למושג "Tar" יתאים בעברית המונח "עטרן גלמי".

נעים לי להודות לחברי ד"ר ש' זילברשטיין על התענינותו ועזרתו בקשר לרשימה הנ"ל.

* עיין במאמרו "ים סלשתיים", לשוננו כרך ז' תרצ"ט.

1. פלים פ"ג מ"א.

2. תוספתא כלים ב"ק פ"ג ד.

3. גדה כ' ע"ב. 4. סוטה י"ב ע"א. 5. שבת כ' ע"ב. 6. שבת כ"ה ע"ב.

7. ירושלמי, שבת פ"ב ה"ב. 8. ירושלמי, שבת שפ שפ. 9. שבת כ"ו ע"א.

בִּיקוּרֵת וּבִיבְלִיּוֹגְרַפִּיָּה

נחמיה אלוני

הליכות שבא *

חשיבות מיוחדת היתה לשווא (אצל חלק מהמדקדים של ימי הביניים גם שְבָא) בשירת ספרד, כי בו נקבעה יחידת העמוד במשקלים הספרדים, היתד והתנועה. ואם בראשית התהוות שירה זו נהגו בו המשוררים חופש גמור, הרי במרוצת הזמן ביקשו לשמור, כי יישאר השווא הנע בנעותו והשווא הנח בנחותו. בייחוד הקפידו בעניין זה דורות הנמושות בשירת ספרד, ונזדקקו לספרות מיוחדת שתבוא לעזרתם בספרי הדקדוק הוקדשו לו פרקים מיוחדים, ואף חיבורים שלמים חוברו על נושא זה: דוד אבן יחיא — שקל הקודש (עי' להלן); שלמה אלמולי (= להלן רש"א) ומנחם לונזאנו¹ — הליכות שבא. כל החיבורים האלה הם יקרי מציאות, וביחוד חיבורו של שלמה אלמולי, שרק טפסים מעטים נמצאים ממנו בעולם. ידועים לנו כעת רק שני טפסים, אחד בספרית שוקן ואחד בספרית בודלי באוקספורד (האם צילום ספרינתו הלאומית הוא מטופס זה?)².

מר ח' ילון הוציא את הספר הזה³ במהדורה חדשה ובמאמר חשוב ומעניין שסיפח בסוף הספר הוא קובץ בין השאר שתי הלכות, והן: רש"א הוא בלשן מקורי, והוא שחיבר את שקל הקודש. לבירור שתי הלכות אלו מוקדש מאמר זה⁴.

א. רש"א המדקדק

מה מקומו של רש"א כמדקדק בתולדות הדקדוק העברי? לפי המהדיר⁵ „חיבור קטן זה הרי הוא מקורי בענייניו ובהרצאתו. מחברו הוא איש העיון והמעשה; הוא צופה לעבר לפלפל ב„מנהגים הכתובים בספרים“ מציע פרובלימות ופתרונות בעמקות שיש בה משום קפיצת הפלג לדורות אחרונים, ועיקר כוונתו לזמנו, לבסס הלכות למעשה שיסודן מנהג ישראל הנמצא ביד כלם“. כך הפליג המהדיר בשבחו של המחבר כמדקדק, ולדעתו⁶ „אחר מותו

* המאמר הזה נפטר למערכת לפני שנה בערך, ומסיבות טכניות נתעכבה הדפסתו עד עכשיו. המערכת.

1. בספרו „שתי ירות“, סוף אצבע ג, ועי' רמ"ש, Bibliographisches Handbuch, עמ' 85, מס' 1203. — ספר שהוקדש כולו לשווא הוא גם הספר, שה"ל קורט לוי, Zur masoretischen Grammatik, שטוטגארט 1936.
2. עי' רמ"ש, Catal. Bodl., עמ' 2282; דוקס, ליטרטורבלט, XI (1850), עמ' 265.
3. ספרית מקורות, ד', הוצאת מוסד הרב קוק שעל יד המזרחי העולמי, ירושלים תש"ה, עמודים קכ.
4. אני משתמש בקיצורים אלה: חל"ש = הליכות שבא החוצאה הנידונה כאן, ל"ל = לשון למודים מאת דוד אבן יחיא, מכלול = מאת ר"ק, הוצאת ליק, תרכ"ב (1862), שה"ק = שקל הקדש מאת דוד אבן יחיא.
5. עמ' ח'.
6. עמ' עט.

ודאי שנתקפה הרבה. ראוי היה רש"א למקום מכובד יותר בעולמנו הרוחני, ובסוף הספר: 'מברך המהדיר את ה' / שהביאהו "לפרש דברי חכם גדול ז"ל אשר דרכו נסתרה".

לעומת דברים אלה נראים דברי המחבר, רש"א, כדברי ענוה יתרים:¹ "לפי שאני יגעתי ומצאתי בחכמת לשוננו הקדוש קצת חידושים, אשר לא שערום אבותינו הקדושים"...

ואילו הם החידושים של רש"א? נמנה תחילה את דעותיו בעניין השווא. ואח"כ נבדוק אילו מהן מקוריות הן, ונדע מה חידש.

(א) השווא הוא סוג שלישי בסימני התנועות. הוא משרת לכל התנועות, ודין הוא שיהיו חמישה סימנים מקבילים לחמש התנועות הגדולות ולחמש התנועות הקטנות, אלא שמתוך אהבת הקיצור הסתפקה הלשון בסימן אחד משותף: "אבל הוא כולל משרת לכלם" (עמ' ט) "ולפי זה היה מצטרך לו לשים ה' נקודות אחרות במדרגה שלישית כל אחת לגילה... אלא שכדי לקצר נסתפק בשבא לבד בהשתמשו בו כפי המקום בה' מיני השמוש הנזכרים" (עמ' יב).

(ב) חלוקת התנועות לשלושה סוגים מוכחת גם משימושם בלשון. שממעתת היא להשתמש בתנועות הגדולות ומרבה להשתמש יותר בתנועות קטנות ובייחוד רבות הן האותיות הנחות בלשון, כלומר רבים הם השוואים: "ממה שמצאתי ראיתי בחפוש, שג' מדרגות אלו הם נמצאים במקרא על ג' צדדים, וזה שהמדרגה הא' שהם המלכים הם המעטים שנמצאו מהם בערך העבדים ומהעבדים נמצאו יותר מהמלכים ושואים יותר מכל" (עמ' יד, ועי' עמ' מ, 11-13).

(ג) השווא הוא נח: "ונראה לי ששמוש הנח הוא עקר הצריכות שלו ולזה הושם בכוונה ראשונה ולזה קראו הראשונים לשוא חטף" (עמ' יב-יג).

(ד) שוא אחרי "תנועה גדולה" הוא נח: "ועל פי כל אלה הדברים אני אומר להחזיק במנהגנו ולקרוא כל השואים שבאמצע תיבה שהן בלא דגש נחים" (עמ' כג, ועי' שם, עמ' כא).

(ה) כל שווא באמצע המלה נשען על תנועה שקדמה לו, אף שווא שני בתוך המלה. כגון: 'שָׁפָּבוּ, נִמְצְאוּ: "שכל שוא נע צריך שיקדם לו תנועה שלמה" (עמ' לא, ועי' שם, עמ' ל; לב).

(ו) הגיית השווא קרובה לצרי ולסגול, עד כי אין מבדילים בהגיית תנועות אלה בין אחת לחברתה (עמ' כה; כז; כח; לו; מו).

(ז) קביעת כללים כדי להכיר באיזה מקום יש שווא (פשוט או מורכב) ובאיזה מקום אין שווא, ויש שם תנועה בייחוד צרי או סגול (עמ' לה-נד), כי השווא דומה במבטאו לתנועות אלה (עמ' ה-יד).

חלק ג' של הספר, שבו סידר את השמות לפי השווא בראש המלה או באמצע המלה כדי שלא יטעו בזאת המשוררים (עמ' נה-עז)².

אם נבוא לברר, אילו מדבריו הם מקוריים ואילו שאולים אתו מאחרים,

1. עמ' קטו. 2. עמ' יז.

3. וכבר סיכם הסהריר בעצמו את "תורת רש"א על השוא בקיצור" (עמ' קטו). אף פסיכומו אפשר לחיזוקה, פי לא חידש רש"א חידושים של פמש.

נמצא. כי הכול שאול הוא אתו. פרט לדברי פלפול מעטים וצירופים שכליים שאין להם יסוד בלשון.
כלל א' נמצא בדברי הקמחיים, שחילקו את התנועות לגדולות ולקטנות, ורש"א לקח דבריו לא מהאב יוסף קמחי אלא מדברי הבן:

ר ש"א

ואתה תכיר מעצמך, שה' הראשונים מלכים והה' האחרונים עבדים וזה שאחר המלכים אין דגש כלל והעבדים אחריהם דגש לעולם... אם לא היה המלה [מ]לעיל כמו למה שמה (עמ' י—יא).

ר ד"ק

ודע כי חמש התנועות הגדולות אחריהם נח לעולם ואין באות שבצידהן לאחריהן דגש אם לא תהיה המלה מלעיל שיתקיים הנח כמו למה שמה (עט סופר, דף ג, א ועי' מכלול, דף קלו, א—ב).

ורש"א מביא את רד"ק במפורש בעמ' כא ואף את החיבור שבו השתמש, "עט סופר".

וכשרד"ק פותח בעניין השוא הוא אומר: "דע כי השוא איננה תנועה אך היא משרתת התנועות" (דף קלח, ב). נמצא כי שלוש המדרגות בתנועות, גדולות, קטנות ומשרתות, כלולות בדברי רד"ק, יש למצוא גם את כינויו "עבדים" לתנועות הקטנות בספר ל"ל: "ועוד נשתמשו בתנועות [ת] אחרות קטנות יקראום משמשות לאלה" (שער א, פרק ה באמצע).

אולם בכלל זה הוסיף פלפול, כי צריך השוא להיות בחמישה סימנים, ורק מתוך אהבת הקיצור הסתפקו בסימן אחד; הרי זהו פלפול ריק.

כלל ב' אינו נכון לפי שיטת הקמחיים ושיטתו, אלא לפי שיטת שבעת המלכים והשווא כעבד, והיא שיטת הנקדנים בארץ ישראל והמדקדים והמשוררים בספרד. וכבר סתר דברי רש"א אלה המהדיר עצמו בעמ' יד, הערה 29, ועי' בפרט ביאור המהדיר לאותו עמוד.

כלל ג', כי עיקרו של השווא הוא חוסר תנועה, נמצא בדברי נ' יחיא בש"ק: "ועוד יש תנועה והיא בלתי שלמה והיא תנועת השוא אשר היא תנועה חטופה... ויש מהראשונים גדרוהו בשווא החחלת התנועה וסופה" (פרק ה). לפי המהדיר מחבר ש"ק הוא רש"א, אולם מה יעשה המהדיר והכלל הזה נמצא גם בל"ל: "שתי נקודות עומדות זו על גב זו להשתמש בהן בהתחלות התנועות ובסופן".

כלל ד', כי השווא היחיד באמצע המלה הוא נח, אינו חידושו, והוא נמצא בחיבורים רבים, וזוהי התפיסה האחת המשותפת לכל חכמי הלשון והמשוררים בספרד¹.

כלל ה' הוא באמת חידושו של רש"א, אולם אין לו יסוד במדע הלשון העברית, ומבחינה היסטורית אין כלל זה נכון. השווא השני של שני שוואים באמצע המלה הוא שריד תנועה קדומה, ואין לזה כל קשר שהוא לתנועה הקודמת לו, אלא נשתנתה ונתקצרה התנועה הזאת, שבמקומה בא בגלל התנועות שלאחריה. החידושים ו', ז' וח' שוב אינם שלו אלא הרחבת דברים של ל"ל ושה"ק, ואם יוכח שאין רש"א מחבר ש"ק, יוכח ממילא, כי כל אלה לקוחים מדברי אחרים. המהדיר הפך את דברי רש"א לדיונים על פוניטיקה והגייה: "מתוך הבחנה

1. עי' בספרי, סתורת הלשון והשירה בימי הביניים, עמ' סט—פר ובספרי, מספרות

ימי הביניים, עמ' כג—למ.

ברורה שההגייה הספרדית אינה מבדילה לא בין קמץ לפתח ולא בין צרי לסגול ולא בין חולם לקמץ חטוף. אין לו לרש"א אלא חמש תנועות שהן "כפי טבע החלוקה" (עמ' ט', הערה 7). אולם מה נעשה והמחבר בכבודו ובעצמו מגלה לנו את הסוד, כי דבר זה לקוח הוא אתו מ"עט סופר" לרד"ק, שחילק כך את התנועות. ממילא גם אותו פרק של המהדיר, שוא מדרגה שלישית" (עמ' צו—צט) וכל אותן הבדלות דקות בין שווא בראש המלה לשווא באמצע המלה ובין שווא אחר שווא לשווא אחרי תנועה באמצע המלה, הם רק דברים שתמהדיר מייחס לרש"א, ולא עלו על לבו של המחבר. על אחת כמה וכמה שאין מקום לביאור דברי רש"א בעניין "השווא השני של שני שואים רצופים" (עמ' צט—ק). ייתכן, כי גילה המהדיר את הסוד הפוניטי במלים "כפי טבע החלוקה", אולם ביאור המלים מפרש דוד ן' יחייא בל"ל בשני עמודים (שער א, פרק ה) המבאר את התנועות כמתאימות לתנועות הטבע בעולם: "הסכימו התנועות אשר לאותיות עם מיני התנועות הטבעיות", והראשון שהכניס קוסמולוגיה זו לתנועות הוא הראב"ע בספרו "צחות", ואף הזכירו ן' יחייא באותו פרק.

ב. מקורות הליכות שבא

וכדי ש"יתגלה רש"א במקורותיו" (עמ' צט) בשלמותו, היה צריך המהדיר לתת פרק "מקורות הליכות שבא". מכיון שלא עשה זאת המהדיר, יינתן כאן פרק זה. אמנם נמצא בסוף הספר (עמ' קטו): "שמות מחברים וספרים שבהליכות שבא", אולם יש בהם רק כדי לרמוז לנו ממי קיבל תורתו, מבלי שיבורר לנו מהו חלקו של כל אחד במקורות תורתו, ואיך נהג לשאוב מדברי אחרים. יש בביור זה כדי לברר לנו גם כמה וכמה הלכות אחרות, שאנו עסוקים בהן ומבקשים להן יסוד ושוורש. באותה רשימה של שמות מחברים נזכרים ר"י חיוג', ראב"ע, רד"ק, ר' משה אבן חביב ור' דוד אבן יחייא.

(א) מחיוג' (הוא מביא א) מבטא השווא לפני יו"ד (עמ' כג--כד; כז). (ב) שני השוואים בסוף המלה (עמ' לב—לג).

ברור לגמרי, כי לא היו יצירות חיוג' לעיני רש"א, והשתמש רק ב"צחות" לראב"ע, ששם מובאים דברי חיוג'. הראיות לכך הן:

(1) בעניין השוא לפני היו"ד כתב "כי אנשי טבריא יקראו השוא המתנועע..." ומלים אלה נמצאות בצחות (הוצאת ויניציאה שם, דף קלה א) ואינן נמצאות בדברי חיוג'. המלים המובאות שם "וזה בכל אופן שתהיה נקודה היו"ד אין בזה הפרש כלל, כי לעולם תטה קריאתה לחרק" (עמ' כד) הן מדברי רד"ק ב"עט סופר" (דף ד, א). והמובא שם בשם "עט סופר" הוא של דוד ן' יחייא בל"ל.

(2) בעניין שני השוואים בסוף המלה הוא מביא כמשל וישת מן היין, ואין משל כזה בדברי חיוג' (ועי' להלן בקטע הסמוך).

(ב) מדברי הראב"ע מובאים מספר "צחות" בעניין השווא, שאינו מהווה הברה לעצמו אלא מצטרף להברה שלפניו או להברה שלאחריו (עמ' יט; כט), ומספר "מאזנים" בעניין שני שוואים בסוף המלה. גם דברי חיוג' לקוחים מספר "צחות" לראב"ע. אין ספק, שהשתמש בדברי ראב"ע במקורם, אף כי יש דברים של ראב"ע שלקחם מתוך לשון לימודים לדוד אבן יחייא. הנה הוא אומר בעניין שני שוואים בסוף המלה, "והקשה לו ר' אברהם בתחילת ספר מאזנים ואמר "ומה יעשה

במלת יפת אֱלֹדִים" (בר' ט, כז) וקושיה זו מנוסחת כך רק בצחות ולא במאזנים: והנה מה יעשה במלת יפת אֱלֹהִים" (ועי' להלן בפרק הליכות שבא ושה"ק). לקח מ־צחות" גם כשאִינוּ מזכירו, כגון: בעניין מבטא השווא לפני אות גרונית¹.

ג) מ־מכלול" לרד"ק הוא מביא בעניין השווא אחרי וי"ו שרוקה בראש המלה (עמ' כב) וניקוד המלה הלה' תגמלו זאת (עמ' נד) ומן "עט סופר" בעניין השווא אחרי תנועות קטנות (עמ' כא) ושווא שאחרי יו"ד (עמ' כד). אף כאן רוב הדברים אינם כלשונם כמו ביצירות רד"ק (עמ' כא). והם מובאים בצורה בלתי נכונה:

הליכות שבא

ר ד ק

וכן אם תהיה וי"ו תחלת המלה כמו ושבּה שביך וסגור דלתיך ושתה בלב טוב יינך (מכלול, קלו, א). שכל מלה שתחלתה וי"ו ואחריה שוא אין אותו השוא נע וצריך להאריך בתנועת הו"ו כמו וסגר דלתיך ושתה בלב טוב יינך (עמ' כב).

פעם אף הביא את "עט סופר" ומה שמיוחס לו הוא של ליל, וזהו בעניין השווא והיו"ד השוואית אחריה (כד) ואף בעניין "הלה' תגמלו זאת" אין הדברים מתאימים לנאמר על ידי רד"ק, כי הוא קובע שגם בה"א ואף בלמ"ד היו התנועות צריכות להיות אחרות. גם מדבריו מביא רש"א כשאִינוּ מזכירו במפורש: כל אותו ויכוּחַ בעניין הארכת התנועה שלפני אות גרונית ועל דבר תנועה קטנה בהברה סגורה מוטעמת (עמ' כב—כג) לקוח כולו ממכלול (קלו, א), וכן המסורה של "אגג" (עמ' נט—ס) לקח ממכלול (דף קמו, א)². עמ' עו: המשקל "פִּעֲלָת בקרת שבלת" הוא כך במכלול דף קסא, א. על פיו אפשר לתקן כמה שיבושים, כגון: עמ' עג: "אשף" במ' "אשם".

ד) את משה אבן חביב הוא מזכיר בעניין ניקוד המלה "איך", ואין הנוכר נמצא בספרו "דרכי נעם", ויש אפוא לחשוב, כי זה לקוח מספרו "פרח שושן", הנמצא עדיין בכתב־יד (עיין ביאור המהדיר, עמ' ס), ואין לברר כעת מה לקח עוד מדברי אבן חביב, מאחר שאין חיבור זה נמצא בידנו.

עד כמה שימשו ליל ושה"ק במקורות לדבריו, יבורר בפרק הבא, אולם כבר אפשר להסיק, כי היה האיש מהנמושות שבחכמי ישראל. הכול שאב מדברי קודמיו, ואִינוּ משתמש במקורות, אלא מכלי שני. אִינוּ מקפיד למסור דברי אחרים כלשונם אלא משנה ועושה בהם כמו בשלו. מערבב דברי אחד בדברי חברו, ומובאים הדברים משובשים ומסורסים. ואִין זו אשמת מעתיקים, כי נדפס הספר בחייו, ואִין לייחס את כל השיבושים למדפיסים.

מבחינת תולדות הדקדוק העברי והתפתחות מדע הלשון אין למצוא בדבריו שום חידוש ושום תוספת לכל אשר היה ידוע לנו מקודמיו. יש בהם רק סידור במטרה ידועה כדי להקל על המשוררים להכיר בין שווא נע לתנועות הקרובות לו בהגייתן: הצרי והסגול. רש"א אסף חומר רב יותר מכל קודמיו בשאלה זו, ואף

1. העיר על כך המהדיר, עמ' כו, הערה 68. אולם מאין לקח את דבריו: "ובמלת לעולם כאלו היא בחולם"? האם לקח זאת מ־עט סופר" (דף ד, א): "ואם חולם כמו לעולם... קריאת השוא נוטה לחולם"?

2. עי' הערת המהדיר בעמ' ס, הערה 30 ותיקונו, "במישור", גליון רנז (י בתמוז, תש"ה). ועי' הוצאת גינצבורג במ' כז, ז; פרינסדורף, מסורה גדולה, עמ' 262, הערה 3.

הרבה מקודמיו לתת משלים. אולם הדברים הם לקוטים, שלא נתמזגו לחיבור אחד. עבודת בוסר היא של המחבר, וכנראה חיבר את חיבורו, כשהיה עדיין צעיר לימים. הבלבול בדבריו והגמגום בהם, שבא מתוך קיצור דברי אחרים, טעיותיו ושגיאותיו, שבאו לו מתוך שלא דייק בעניינים, פסלו את הספר בעיני בני דורו והדורות הבאים אחריו, ולא יצא במהדורה נוספת עד ימינו אלה.

ג. הליכות שבא ושקל הקודש

אולם מי חיבר את שה"ק? בשם זה פרסם כותב הטורים האלה מאמר בקריית-ספר יח (תש"א—תש"ב), חוב' ב, עמ' 192—198), ובירר את כל הדעות שהובעו בעניין זה, והסיק, כי דוד אבן יחייא הוא מחברו. המהדיר כתב מאמר באותו כתב-עת (כ (תש"ג—תש"ד), חוב' ד, עמ' 217—218) נגד דעה זו, והסיק את המסקנה, כי צדקה דעת שד"ל וההולכים אחריו, שנעלם שם המחבר: „מקובלת ועומדת דעת שד"ל, ששקל הקדש הנ"ל לא מעטו של ר"ד יצא, מחברו אנונימי ונספח ללשון למודים". והנה בסופו של אותו מאמר יש רמז נגד „הדעה המקובלת והעומדת“, כי היה רש"א מחברו: „לכשתשוב היכולת לעיין בספר ההוא (הל"ש—נ"א), אפשר שיהיה צורך לשוב לעניין זה ולהעיר על יחסו של הליכות שבא לשקל הקדש“.

בהוצאת הספר „הליכות שבא“ עיין המהדיר שוב בשאלה, מי חיבר שה"ק, וכאן נאמרים דברים ברורים בוודאות גמורה כנגד „הדעה המקובלת והעומדת“: „עיון מדוקדק מוליך להשערה, שרש"א הוא שחיבר את שקל הקדש, ואם יזכני ד', אאריך בזה במבוא לשקל הקדש, שבדעתי להוציא במהדורא חדשה“ (עמ' צ). אמנם מן הדין היה לחכות עד שיוציא המהדיר את המהדורה החדשה של „שקל הקודש“, ויוכיח את הוכחותיו, אולם רואה אני צורך כבר עכשיו להפריך את הדעה הזאת על סמך דברי המהדיר שכבר אמרם, ולא לתת לדעה משובשת כי תשתרש. העיקר לעיניי היא האמת, שתאיר כאור היום, ואם יעמוד המהדיר על דעתו, ייאלץ לבחנה בכור ההוכחות המובאות כאן כנגד דעה כזאת.

א) לפי המהדיר ייתכן, כי נתחבר שה"ק לפני ל"ל: „או ששקל הקדש קדם ולשון למודים מושפע ממנו או להפך (אפשר הדבר!)“ ובסמוך שם: „ושמא משום כך נכרות עקבות שקל הקדש בלשון למודים“ (קריית ספר, כ, תש"ג—תש"ד, עמ' 218). וזה לא ייתכן בשום אופן, כי נולד רש"א „שנים מועטות לפני ר"נ“ (עמ' פג) ומכיוון שנזכר הספר ל"ל ב„פרח שושן“ של ר' משה אבן חביב, שנתחבר בשנת רמ"ז (1486), הרי שנתחבר הספר ל"ל לפני רמ"ז, והספר שה"ק עוד לפני ר"ם, ואם רש"א הוא מחבר שה"ק, הרי שנתחבר עשר שנים לפני שנולד מחברו, ברור אפוא, כי נשאת רק האפשרות השניה, שנתחבר שה"ק אחרי ל"ל.

ב) גם אין-ספק, כי נתחבר הל"ש אחרי שה"ק (עי' להלן). שה"ק נדפס לראשונה ברס"ו ביחד עם ל"ל, ומכאן תהיה סתירה לדברי המהדיר שאמר (עמ' פג): „ספריו וספרי אחרים שהשתדל בהדפסתם נתפרסמו... בין רע"ה ושב“.

ג) משנת רס"ו יש לחסר שנים אחדות בין זמן חיבור הספר לזמן הופעתו, וקשה היא המסקנה מזה, שאם רש"א היה מחברו, הרי שהיה אז כבן חמש-עשרה, ואף אם היה ילד פלאים כרשב"ג או כטודרוס אבו אלעפיה, איך ידבר כרב לתלמידו: „מליצותיך התלמיד החשוב“ (פתיחת שה"ק).

(ד) בסופו של החיבור הליכות שבא רשום: „והיתה השלמתו פה קושטנטינה כ"ד לכסלו שנת ה'ר"ף ודייק מכאן המהדיר, כי אין שנת ההדפסה ברורה. אולם מכאן נוכל לדייק, כי שנת חיבור הספר ברורה, והיה אז רש"א בן שלושים בערך. הספר הל"ש צריך אפוא להיות מהדורה מתוקנת יותר משה"ק, וכך אומר המהדיר: „כאילו מהדורא מתוקנת ומורחבת לפנינו" (עמ' צ). אולם כל השוואה בין שני החיבורים האלה מוכיחה, כי אין שה"ק מהדורה מורחבת של הל"ש, ובשום פנים איננה מהדורה מתוקנת ואף לא מחבר אחד חיברם. הבה נמנה את סגולות שני החיבורים:

(1) גישת מחבר שה"ק היא גישת משורר לפרקי דקדוק, וגישת הל"ש היא גישת מדקדק לפרק בדקדוק. הראשונה דנה בשימוש בשווא בשירה, והשנייה בחוקי השווא כשלעצמם.

(2) מ"ז פרקי שה"ק נמצאים רק הפרקים ט–יב; יד, כלומר רק כרבע הספר. השפעת יתר הפרקים מועטת, ואין זכר לפרקים טו–יו, הפרקים המוקדשים לתורת השירה.

(3) שה"ק לשונו ברורה, והל"ש לשונו מגומגמת.

(4) שה"ק נדפס הדפסה נקייה, והל"ש נדפס בשיבושים ובטעויות.

(5) בשה"ק לשון אחרת מאשר בהל"ש, אף כי נדפסו שניהם בתקופה אחת, ומחבריהם היו בני דורות סמוכים זה לזה. בשה"ק באים: מבטא, שווא, ראוי, ובהל"ש: שימוש, שבא, צריך.

(6) בשה"ק יש פרק מיוחד לאותיות בומ"ף (פרק ז), וחסר פרק כזה לגמרי בהל"ש.

(ה) לא הסכים המחבר, שנתחבר שה"ק ע"י מחבר ל"ל, כי „שה"ק הרי הוא לכל הדעות חבור שלם עם מבוא בפני עצמו, ולא יתכן, שמחברם של שני ספרים קרובי עניין לא ירמוזו באחד מהם על חברו" (עמ' 218). אולם קשיה זו אפשר להקשות גם ביחס לרש"א, שלא הזכיר את שה"ק פעם אחת. ויפה מזה עשה: הזכיר את ל"ל במפורש שלוש פעמים. המהדיר טוען, כי נהג רש"א „זהירות לומר דבר בשם אומרו" (פיזור המהדיר, עמ' פד), ויתכן, כי לא עשה זאת רק בשעה שהשתמש בחיבורו, אולם מצאנו בדבריו שהזכיר יפה את חיבורו „אגרת הפורים" (עמ' עא). אדרבה, יש להשתומם שאדם בא להרחיב דברי עצמו, ולא יזכיר את חיבורו, שבא להרחיב, ולא יסביר מה ראה לעשות כך.

(ו) רש"א לקח מל"ל, כמו שלקח משה"ק, משלושת החלקים של הל"ש לקוח החלק הראשון מחיבורים שונים: צחות ומאזנים לראב"ע, מכלול ועט סופר לרד"ק ול"ל ושה"ק לדוד אבן יחיאל, חלק ב' לקוח משה"ק ומל"ל וחלק ג' מל"ל וממכלול לרד"ק. כל משקלי השמות שאובים רובם מספר ל"ל, ורק מיעוטם מהמכלול. אולם סידרם למטרתו, וייחד את המשקלים הסותחים באות שוואית לחוד, ואח"כ נתן את משקלי השמות, שאין בהם שווא, ורק בנטייתיהם הם משתנים לשווא. אמנם דוד ן' יחיאל שאב דבריו מרד"ק: „והנה בזה אלך בעקבות הרד"ק, כי הוא הטיב מאד בזה החלק" (לפני התחלת המשקלים), ולקח הל"ש דבריו מן' יחיאל וקיצר את הקיצור.

ואלה הראיות על שימוש הל"ש בל"ל:

(1) שלוש פעמים הוא מזכיר בעצמו את ל"ל במפורש (עמ' כד–כה; כו; נד), אולם על חלקים רבים אחרים שלקח מל"ל לא הזכיר את שמו.

- (2) התנועות הטבעיות בל"ל, וממנו בהליש: "כפי טבע החלוקה" (עי' בפרק רש"א המדקדק).
- (3) דברי ראב"ע על שני שוואים בסוף המלה לקוחים מספרי ראב"ע בביאור ל"ל.

ה ל " ש	ל " ל	ראב"ע
ומה יעשה במלת יפת אלדי', שהרי אלף של אלד' היא נקודה בשוא וסגול, ואם כן על כרחנו היא נעה, ואם תי"ו של יפת גם כן נעה, נמצאו שני שוואים נעים, וזה דבר לא יתכן, כי אין כח בלשון לחבר ב' שוואים נעים (עמ' לג).	והראב"ע הביא ראייה ממלת יפת אלי"ם, שהאלף נקודה בשוא וסגול, ואלו היתה תי"ו יפת מונעת, היו באין שנים שוואין נעים, וזה שקר כי אין כח בלשונינו להניעם (שער א, פרק ה).	והנה מה יעשה במלת יפת אלהים, כי אין כח בלשון לחבר שני שוואין מתנועעים כי ניקוד אלהים שוא עם פתח קטן (צחות, ויניציאה ש"ו, קלה, א).

(4) דברים שווים במשקלי השמות. עמ' נט—ס: סמוכים המשקלים פֶּעֶל וכן בל"ל. עמ' סו: פעלית ורק משל אחד שארית, וכן ברד"ק שמאריך לדון במשקל זה; וכן אָפֶּעָה (עמ' סט), שבשניהם רק המשל אתנה, ואצל רד"ק יש גם אחוה. עמ' סז: "פעלם אמנם", ובל"ל: "פעלם ואת הסלעם. אמנם ידעתי". עמ' עג: "הג' כלו צרי כמו תבל הלל" ובל"ל: "פעל כלו בצרי והוא מלרע הלל בן שחר ומי שם תבל כלה". עמ' עה: "וכן חרש היה ראוי בחרק החיית אלא מפני שהרי"ש עלולה לרגשות נטלו הדגש מהרי"ש" ובל"ל: "וחרש ובא החיית בצרי להיות הרי"ש עלולה מלהדגש". עמ' עד: "והב' מעיל והוא בסגול העי"ן כמו אבן מות", ובל"ל: "פעל מלעיל הפא בקמץ והעין בסגול אם און בידך...מָתָה וחי"ם.

(5) מקור שיבושים בהל"ש בהטפעת ל"ל: עמ' כה—כו איפה במקום אפוא; עמ' עב בענין השמות בליי מל"ר ל"נ (ובשניהם: "אדרכן" במ' "אדרכון"!); עמ' עג; הלל במקום הילל.

(6) תיקון שיבושיו עפ"י ל"ל, כגון: עמ' סח יש שלושה משקלים, מַפְעֵלָה מַפְעֵלָה מַפְעֵלָה, ועשה זאת עפ"י לשון לימודים שאמר: "והפזח והחירק והסגול שוים בזה המשקל", והפרידם רש"א, והביא כל המשלים של ל"ל בתוספת אחרים בשיבושים (במכלול אין הפרדת המשקלים ואין גם דיון עליהם). עמ' עד: אבן מות במ' און מות. עמ' עה: "וכן בסמיכות היחיד הפ"א בשוא שער שחור לבב אנוש", ובל"ל: "וישתנו בסמיכות וכל לבב אנוש ימס שער ראשו לצמח ואיפשר שהוא מזה המשקל אחד" כאן זה דיון, ואצל רש"א וודאי (ועי' הערת המהדיר שם).

(7) שימושי מלים לקוחים מל"ל, שהשתמש בהם בצורה משובשת, כגון: שימוש במ' מבטא: "וראוי שתדע שבשמוש מה בשמושי האותיות יכריח ענין השמוש לדבר בענינים לא נזכרו עדיין כמו שיבא בשמוש האלף..." (שער א, פרק ב).

(8) ויכוחיו עם "מדקדקים" אחרים סתם הם ויכוחים עם דוד בן י' יחייא בל"ל, כגון: "ואמרו המדקדקים שבא בארות חמר זר" (עמ' 30) כנגד ל"ל: "ובא בארות בארות חמר משונה" ואף הצעתו לקבוע לו משקל

אחר יסודה שם: „ואולי אינו מזה המשקל“, ובא רש"א והמציא לו משקל אחר: „באָר“.

(9) עמ' י: „והסימן לה' תנועות אלו בשני מלות הכתובים בפרשת ואתה תצוה והם פתוחי חותם“, ובל"ל: „אבל במלאכת הלשון לא יקראו מלכים כי אם לחמשה הנזכרים והם מסודרים בשתי מלות אשר הם פתוחי חותם“.

אין אפוא כל ספק, כי השתמש רש"א בל"ל לא רק במקומות שהוא מכנהו בשמו, אלא ל"ל שימש לו מקור, שממנו שאב לא פחות ממה ששאב משה"ק. וכמו שאין לומר שרש"א הוא מחבר ל"ל, כך אין לומר, כי הוא מחברו של שה"ק. לעומת זאת נוכל לומר כעת כמה מלים נוספות כהוכחות שהיה דוד נ' יחייא מחבר ל"ל ושה"ק, ולא היה רש"א מחבר שה"ק:

(א) בדיקת הספרים ל"ל שה"ק והל"ש מביאה לידי מסקנה, כי רבים הדברים המשותפים והדומים הנמצאים בשני הספרים ל"ל ושה"ק ואינם בהל"ש, ואלה הם: (1) דוד נ' יחייא הוא בעל השקפות רחבות בלשון ובהשכלתו הלשונית ומשווה לא רק ללשונות השמיות אלא גם לפעמים ללשונות לא שמיות; ורש"א יודע רק את המדקדקים העברים.

בל"ל (שער א, פרק ה) נזכרים: „לשונות אשר שמענו שמעם וארמי והגריי; בשה"ק (פרק ח): „והם רצוני חכמי ישמעאל כתבו ספרים רבים במלאכת השיר“ לשון הרומיים (ל"ל, שער א, פרק ה) חכמי ההגיון שיש בל"ל שער ג, פרק א ובשה"ק פרק ח; ואין מכל אלה בהל"ש.

(2) בשני החיבורים גישה מיוחדת לשירה ולמשוררים. בל"ל: „וכן יעשו המשוררים, כמו שתראה ר' שלמה המשורר, שכתב באזהרות שלו: „והנותר באח יהושלך על אורים“ (שער ב, פרק ז); „כולם שבע תנועות אשר במלאכת השיר יקראום שבעה מלכים“ (שער א, פרק ה ושה"ק, פרק ה): „הן שבע קראום המשוררים מלכים“ (ועי' פרק ז); ואין כזאת בהל"ש פרט לכתוב ראשית הספר „וגם שידיעת זה לבד היא צריכה לבעלי השיר, ורוב חכמתם תלויה בו“ (עמ' ז).

(3) לשונות משותפים בשניהם, שאינם בהל"ש. בל"ל ובשה"ק מצויים: מלה, ר' יהודה המדקדק הראשון, מבטא, מלאכת השיר; ואילו בהל"ש אנו קוראים: תיבה, ר' יהודה המדקדק הא', שימוש.

(4) בשניהם אין טעויות בין פתח לקמץ ובין צרי לסגול, ואין ספור לשבושים אלה בהל"ש.

(5) בשניהם יש בהירות ודיוק בדברים, ובהל"ש יש פטפוטים רבים (יב 1; כה 7), אריכות דברים (עמ' יג) חזרות רבות (יג, הערה 25; בעמ' טז חזור רש"א על דבריו בעמ' טו; עמ' כז). ועי' דברי המהדיר עמ' ה; נה, הערה 1 והסברו עמ' פד—פה.

(6) הדברים מסודרים בשני הספרים, ובהל"ש הדברים מבולבלים (עי' עמ' נז—נח).

(7) שניהם משתמשים במקורות ראשונים ואומרים דברים בשם אומרם, והל"ש משתמש בכלי שני, וכל דבריו לקוחים מאחרים מבלי שייאמר תמיד דבר בשם אומרם. (ב) כעת מותר להזכיר, כי דברים רבים נמצאים בשלשתם, ולא נזכרו כאן, שמה יטען הטוען, שמחבר שה"ק והל"ש לקחם מאותו מקור.

נוסף על אלה הובאו כמה וכמה הוכחות במאמר „מי חיבר את שה"ק“ (ק"ס, יח (תשי"א תש"ב), חוב' ב, עמ' 192—198) ואין צורך לחזור עליהם כאן.

כל אלה ביחד יש בהם כדי להוכיח את אמיתות הדעה, כי היה דוד אבן יחייא מחבר שה"ק. אולם אין לסיים את דברינו בלי להשיב תשובה לטענה חדשה, שקפצה על דעה זו ע"י המהדיר במאמרו: "שה"ק הנספח ל"ל לר"ד אבן יחייא" (ק"ס, שנה כ, חוב' ד, עמ' 217—218), וזוהי טענת השווא הנע, שלפי ל"ל הגייתו כפתח, ולפי שה"ק הגייתו כצרי וסגול:

ל " ל	ש ה " ק	ה ל " ש
כן אין לנו הבדל במבטא בין הקמץ ובין הפתח ובין הצרי והסגול ובמקומות רבים אין מבדילין בין השוא לשני אלו (שער א, פרק ה).	ואין לנו הרגש בהבדל אלו השלש תנועות במבטא רצוני בין הצרי והסגול והשוא (פרק ח).	מכל שכן שאין אנו יודעים להבדיל בינם ובין השוא עד שנשאר המנהג בינינו, שכל שוא שבעולם אנו משווים אותו לסגול ולצרי (עמ' לו).

ועוד הוסיף המהדיר, כי בסמוך לסוף פרק ה בל"ל כתוב: "והנה בבואו [השוא] לבדו הנה קריאתו תטה לפתח".

ודייק מכל זה המהדיר, כי הל"ש שווה לשה"ק, מה שאין כן ל"ל, שלפיו הגיית השוא כפתח, ובזה הוא נוטה ל"אנשי טוליטולה", וכי הוא מדבר על הגיית השווא כצרי וכסגול "במקומות רבים" בניגוד ל"לנו".

עלי להעיר, כי השוואת שני המקומות של ל"ל לשה"ק הובאה במאמרי הראשון לראייה שמחבר אחד להם, ובא המהדיר ולומד מהם ניגוד. אמנם יפה דייק, אולם ניגוד אין כאן (ע"י להלן).

במשפטו על השווא ש"קריאתו תטה לפתח" הוא מקבל דעת רד"ק, שכידוע למדן יחייא ממנו הרבה, ואף התנגד לו פעמים רבות, כפי שיוצא מתוך דברי יחייא בספרו ל"ל, אף נכתב ספר מיוחד "מגן אליטע" לר' אלישע בן אברהם, הבא להגן על רד"ק מהשגותיהם של האפו"די ודוד אבן יחייא.

ר ד " ק	ל " ל
השלישי. כשתהיה השוא על שאר האותיות... לעולם קריאת השוא נוטה לפתח... ואם הגעיא עמה תקרא פתח בהרחבה (דף קלט, א).	והנה בבוא לבדו הנה קריאתו תטה לתנועת הפתח ואם יבא עם הגעיא תהיה תנועתו כתנועת הפתח בהרחבה (שער א, פרק ה).

אין לראות ניגוד בין פתח לסגול כמו שרואה ביניהם המהדיר. המושגים פתח וסגול לא היו רחוקים מרחק זה, שהם רחוקים בעינינו, והראיה המונחים: פתח גדול ופתח קטן לפתח ולסגול. היה זה ביטוי קבוע ביחס לשווא הנע בספרות הלשון מרס"ג ועד סוף ימי הבינים. הנה בא רש"א לפרש דברי ר"י חיוג' ומפרש את פתחו צרי או סגול: "ונראה שדעתו (של חיוג'—נ"א), שנקרא אז השוא ההוא בצרי או בסגול, כמו שאנו קוראין עתה כל שוא נע" (עמ' כז), ואף פירש כך (עמ' כה) את דברי דודן יחייא: "נראה שכוונתו... שנקרא השוא בתנועת סגול", ולו הגה אבן יחייא את השווא בפתח, היה בוודאי מעיר על כך, כי ישבו בני יחייא בקושטא, והיה רש"א בן דורם הצעיר.

המשפט הראשון על השוא: „כן אין לנו הבדל...” נאמר בל"ל בראש פרק ה' בדיונו הכללי על התנועות, והמשפט השני (קריאתו כפתח) נאמר בסוף פרק ה' בדיונו על השווא וספר מכלול מונח לפניו. באותו משפט עצמו אינו אומר, כי קריאתו אחרת מאשר „במקומות הרבים”, ואין לראות בזה ניגוד לו, ואינו מוציא את עצמו מכל „המקומות הרבים”. במשפט זה רק קבע הלכה ביחס לתנועות השלמות, והעיר, כי יש מקומות, שאין מבדילים בין התנועות השלמות ללא התנועה, השווא. ואם היה השווא בפיו כפחה, מדוע לא העיר באותו משפט, כי אינו מבדיל בין שווא לפתח.

החלוקה המעניינת מאד של הוגי שווא כפתח והוגי שווא כסגול, וכן פילוג חצי האי הפירינאי לרוחבו: דרומיים הוגי פתח ולצפוניים הוגי סגול לא הוכחה כלל וכלל, ופחות מזה הוכח, כי ליסבון פתחית היא, וכי רש"א לא היה מליסבון. ברורה לגמרי עמדתו של רש"א בשאלת השווא הנע, כלומר: כל שווא אחרי תנועה גדולה הוא נח, ואף מעיד הוא בצורה ברורה מאד על הגייתו ועל הגיית האנשים בני דורו בארצות הידועות לו בלשון זו: „והנה אנחנו בזמן הזה אין אנו קורין כסדר הזה כלל, וגם לא שמענו בשום מקום שיקראו כן כלל, אלא כלם קוראין אותם נחים” (עמ' כא) „ועל פי כל אלה הדברים אני אומר להחזיק במנהגנו ולקרוא כל השואים שבאמצע תיבה שהן בלא דגש נחים” (עמ' כג). בזה הודה גם המהדיר.

יש כנראה הבדל בחיבורם של ל"ל ושה"ק גם בזמניהם וגם במקומותיהם. אין ספק, כי נתחבר הראשון לפני רמ"ו, מאחר שהוא נזכר בספר „פרח שושן”, שחיבר משה אבן חביב בשנת רמ"ו, וחיברו בארץ ליסבון או בארץ איטליה שהתגורר בה, לעומת זאת נתחבר כנראה שה"ק בקושטא סמוך להדפסתו בשנת רס"ו. בספרו הראשון היה המחבר מושפע מספר מכלול לרד"ק וכתב בלשונו, לעומת זאת היתה דעתו מיושבת עליו יותר בשעה שכתב את ספרו לעת זקנתו בארץ תורכיה, וכתב בהתאם לנוהג בארץ ישיבתו. זהו מקור ההבדל בין ל"ל לשה"ק.

קיצורם של דברי המאמר הוא:

(א) רש"א לא היה ביצירתו בדקדוק איש מקורי, וכל דבריו שאב מקודמים לו ובייחוד מדברי בן הדור הקודם לו, דוד אבן יחיאל, בל"ל ובשה"ק.

(ב) רש"א לא היה מחבר שה"ק.

(ג) דוד אבן יחיאל הוחזק למחברו במשך שלוש מאות שנה, ואין ספק, כי אמנם כן הוא. אך במאה התשע-עשרה שללו ממנו את החיבור חלק מחכמי ישראל, מכיוון שלא נתבררו להם כל גלגוליו בתורת השירה הספרדית.

(ד) רש"א ראה את השווא אחרי תנועה גדולה כנח, והגה את השווא הנע כצרי וכסגול.

אין ספק, כי עשה המהדיר עבודה קשת בהוצאת הספר המשובש הזה, וחשובים מאד הם תיקוניו וביאוריו ובייחוד דברי הסיום. בכל מקום שדברי ילון נמצאים לימוד חם צריכים, ולמדים משיבושיו כמו שלמדים מדברי תורתו הנכונים והמדויקים. כל העוסק בענייני לשון ומדע הדקדוק בימי הבינים יעיין בספר, וימצא בו עיונים רבי עניין, ולבסוף נברך את המהדיר, כי יזכה להמשיך בעבודתו המדעית, ומצפים אנו לראות בקרוב את הספר שה"ק, שיש בדעתו להוציא במהדורה חדשה.

ר' שלמה אלמולי, הליכות שבא, בצירוף הערות ודברי לואי מאת חנוך ילון, ספרית מקורות, הוצאת מוסד הרב קוק, ירושלים תש"ה.

מן המוסכמות הוא אצל כל המטפלים בניקודים השונים — הא"י, הטברני והבבלי —, שלכל תנועה בעלת איכות מיוחדת ניתן סימן מיוחד בניקוד, ואין שתי נקודות סימן להגה אחד, וכמו כן אין נקודה אחת סימן לשני הגאים. הקמץ הטברני שלנו הגה אחד היה לו בכל המשקלים וצורות הלשון, ומניחי הניקוד של טבריה שבמאה השביעית לא הבדילו בין קמץ גדול ובין קמץ קטן שלנו. שתי תנועות שונות של תקופות קודמות נשתנו בהגייתן במשך הדורות ונעשו לקול אחד, וחכמי טבריה הגו את הקמץ כעין הגייתו בפי יהודי ליטא וגרמניה.

בתחילת המאה העשירית נדחה הניקוד הבבלי מפני הטברני ונתפשט כמעט בכל המקומות, שבני ישראל נחיתים שם, ובמשך הזמן הכרח היה בדבר, שהמדקדקים של אותן העדות, שהגייתן העברית שונה היתה מזו של בני טבריה, יכללו כללים ויורו את הקוראים את הדרך בה ילכו בקריאתם ויבינום, אימתי הקמץ הטברני משמש תנועת a הקדומה, השגורה בפייהם, ואימתי תנועת o. נקדני ימי הבינים, שניקדו את המקראות ואת המחזוריים, והגייתם ספרדית היתה, ולא היו להם אלא חמשה הגאים לעשר התנועות (יותר נכון: לשמונת הסימנים שלהן, שאינם אלא שבעה כי שורק וקיבוץ מתחלפים לפי הכתיב המלא והחסר¹), נתקשו בניקוד טבריה ממש כרבים מתלמידינו וטעו בין קמץ לפתח, בין צירי לסגול וכו', דוגמה לכך ישמשו למשל צילומי כתבי יד של ימי הבינים ושל דפוסים ראשונים מתוך המקרא והמחזוריים, שנתפרסמו בכרכי אנציקלופדיה יודאיקה, המצויה בספריות (כרך ב', טור 378, בכתב יד של ההגדה לפסח מן המאה הי"ד: הללו בקמץ, מבורך בפתח, מהולל מלא ו' בתחילת מזמור קי"ג, כרך ז' טור 797—798, כתב יד הגדה לפסח מן המאה הט"ו: שנאמר — הנ' צרויה, ויוציאנו — הא' סגולה, בהמה — ה' סגולה, אעשה — א' צרויה, ועברתי — ע' פתוחה וב' קמוצה, אני ולא אחר — ח' סגולה והרבה כיוצא בהן).

המדקדקים ביקשו דרכים לתיקון המצב, וספרים מעין "דרכי הניקוד והנגינות", המיוחס לר' משה הנקדן (נדפס בפעם הראשונה בסוף מקראות גדולות של דניאל בומברג ע"י המגיה והמדקדק יעקב בן חיים מטוניס בשנת רפ"ד רפ"ה ונספח גם בהוצאות אחרונות של מקראות גדולות), השתדלו להכניס סדר וליתן כללים בענייני ניקוד אלו, על הקמץ והפתח נאמר בתחילת ספר זה: "ידעו כל

1. עיין בספר האחרון של דוד ילין ויל, תולדות התפתחות הדקדוק העברי, עמוד 17—18 על "שכעת מלכים" שבספר רדוקי הטעמים: קמצה, פתחה, סגול, צירי, חלם, שרק, חרק; ובספר ניצני הדקדוק מאת פרופ' באכר בתרגום א"ו רבינוביץ עמוד 30—31; ר' אברהם אבן עזרא הדקדוק, מאת באכר, הרגום א"ו רבינוביץ, ע' 82.

חכמי לב, כי כל התורה כולה משפטה לינקד בקמץ גדול לולי ח' מבטלין (כאן הוא מביא שמונה כללים ארוכים על הפתח, באיזו צורות לשון הוא נכתב ולא הקמץ). וכן הוא אומר בהמשך דבריו, שמן הדין שיבוא בכל מקום צירי ולא סגול, חולם ולא קמץ קטן, והוא מביא את המבטלים צירי וחולם, כלומר כללים לצורות שיש בהן סגול וקמץ קטן.

ניתן לשער, שבמידת מה השפיעו המדקדקים הספרדים והנקדנים של ימי הביניים על ניקוד המקרא הטברני הבלתי ספרדי, אלא שעדיין לא נחקר גם ניקוד זה כל צרכו, ולא נבדקו בדיקה מעולה בנידון כל שאלות הפוניטיקה כולן. כתבי היד העתיקים של המקרא, המונחים בספריות ושמספרם מגיע לכמה וכמה מאות, ואף לא דפוסים ראשונים. ולפיכך המתעסק בדבר עומד תוהה לפני בעיות פוניטיות בלשון המקרא, וקשה לו להסיק מסקנות, מה מן הניקוד הטברני שבמקראות שלנו אינו מעשה ירי חכמי טבריה, אלא מן המאוחר שבהתפחות הגייה זו, ומה בא לכאן מן החוץ, כלומר מהשפעת מדקדקים מחוגי הגייה אחרת.

לצורך הפתרון של פרובלימות הפוניטיקה ההיסטורית במובן הרחב, של זו שלפני תקופת הניקוד ואף של התקופות שלאחריה, חשיבות מרובה נודעת גם לפרסום ספרי דקדוק עתיקים במהדורות מדעיות ומדויקות. וישר כוחו של חנוך ילון, שזיכנו במהדורה חדשה של הספר הליכות שבא (=דרכי השוא, הגייתו וכלליו) של המדקדק והרופא ר' שלמה אלמולי מגזע הספרדים, הספר נשלם בשנת ר"פ ונדפס פעם אחת ע"י המחבר עצמו בקושטא. יקר המציאות הוא, כי מאז לא נשנה בדפוס, ומוסד הרב קוק רחש דבר טוב והתקין למהדיר העתקה מטופס הנמצא בספריית שוקן והוציאו לאור. הטקסט, כשמונים עמודים, שסגנונו קשה ובלתי ברור במקומות רבים, ונוסף לכך נשתבש ביותר בדפוס ראשון, תוקן על ידי המהדיר, והוא צירף לו הערות מרובות המאירות את העניינים בהשוואות וציטטים מספרי דקדוק עתיקים וחדשים.

אלמולי, "שיגע ומצא בחכמת לשוננו קצת חידושים, אשר לא שערם אבותינו", ראה לכתוב בספר זה על השוא מפני "שכללותיו ודקדוקיו ופרטיו הם רבים ונכבדים ונעלמים מעיני רבים מבני עמנו. מצורף לזה, שרוב מה שיטעו הנקדנים הוא בו". הוא חילק את חיבורו לשלושה חלקים: בחלק א' הקדמות ודרכים כדמות הצעה למה שיבוא בשאר החלקים. בחלק ב' דרכים כוללים להכרת מקומות השוא, בהם נכיר בשלמות בכל מקום במקרא או בכל מלה, אנה (=היכן) ראוי שלא יהיה בו שוא, ואנה ראוי שיהיה בו שוא לבד, ואנה ראוי שיהיה בו שוא מורכב, וחלק ג', להזכיר הפרטים כולם, בו יתבאר בשלמות גמור כל המלות כולן באי זה ראוי לשים שוא ובאי זה אין צריך" (מתוך הקדמת המחבר). בחלק א' ג' פרקים, בחלק ב' ג' שנים שנים פרקים.

"התנועות אינן אלא חמש, והנקודות, שמהן אנו בונים את אלו החמש, הן עשר, ואחת עשרה עם השוא. והוצרך בעל הלשון להניח גם את העבדים (כלומר התנועות הנקראות קטנות). לפי שפעמים יתחייב בדיבור להאריך בתנועה מעט ולהוליד נחות אחריה ולפעמים להמשיכה במרוצה מבלי נחות כלל" (חלק א', פרק א'). שמא תרצה להסיק מכאן, שבדורו של המחבר ובחוגו הבחינו בין התנועות והאריכו בגדולות וקיצרו בקטנות (מלכים ועבדים בלשוננו), הרי הוא בא ואומר על שאלה חשובה זו, כי "הראשונים היו מבדילין בין המלכים והעבדים, אבל אנו בעונותינו, שמפני חטאינו גלינו מארצנו ונתערבנו בלשונות הגויים, הפסדנו

בקיאות לשוננו ואיננו יודעים להבדיל בין תנועות המלכים לתנועות העבדים" (חלק ב', פרק א'). דברים מעניינים ורבי חשיבות על אורך התנועות וקיצורן, על ההשפעות הבאות משאר לשונות, וקביעת העובדה שבזמנו אין הספרדים מבדילים בין התנועות הגדולות והקטנות. ומכיון שהוא קורא שוא ספרדי (כל שוא—נע—אנו משוים אותו לסגול ולצירי", שם). הוא נותן באותו פרק באריכות גדולה כללים לשוא נע, כדי שלא ינקדו במקומו סגול או צירי.

פרק ג' של חלק ראשון, אחד הפרקים החשובים ביותר בספר זה, מביא את דעת הקדמונים על הגיית שוא נע ואת הגייתו בימיו. ועוסק בקביעתו של כל שוא, איזה הוא נח ואיזה נע והוא מרחיב את הדיבור על שוא שבתוך המלה הבא אחרי תנועה גדולה, מצטט את דברי הרד"ק בשאלה זו ומספר, שבימיו "קוראין אותם נחים" ומחליט ומציע "להחזיק במנהגם ולקרוא כל השואים שבאמצע תיבה שהן בלא דגש נחים". עוד אשוב ואספל בעניין זה בהמשך דבריי.

מתפלאים אצלנו על ניקודן של צורות בודדות בהוצאות התנ"ך שלנו, שבהם יש חטף קמץ ואחריו דגש חוק, כגון רני פלט (תהלים ל"ב, ז), ומחי קבלו (יחזקאל כ"ו, ט) וכדומה. אלמולי מדבר על כך (חלק ב', פרק ב', עמוד מ"ח—מ"ט), ואומר שבספרי ספרד המדויקים אין חטף קמץ זה נמצא, אלא נתפשט בכל הספרים הנדפסים ונמשכה הטעות הזאת מספרי אשכנז וצרפת. לאמיתו של דבר התחילו או עסקו בכך גם ספרדים של המאה ה' והי"א בחפשים דרך של הבחנה בין קמץ גדול ובין קמץ קטן של מבטאם. בכתב יד הנביאים דורלאך של ספריית קארלסרוהי, שנכתב בשנת 1105 ושהשתמש בו הנוצרי רויכלין, יש תמיד חטף קמץ במקום קמץ קטן גם לפני שוא. מוצאים אנו ניקוד זה גם במחזורי עתיקים, ובמקראות גדולות באזיליאה שנת שע"ח—שע"ט, כמאה ושלושים שנה אחרי הדפסת התנ"ך הראשון, עוד נתנקד כך במקומות רבים. כמה דבר זה מלמדנו על התפתחות ניקוד טבריה, על שינויו והשתלשלותו במשך הדורות הרבים!

חלק שלישי על משקלי השם, שהמהדיר מעיר שהוא נופל מקודמיו, יש בו עם כל זאת כמה וכמה דברים הראויים לתשומת לב של המתעסק בלשון העברית. המחבר, שהוא לא רופא ומדקדק בלבד, אלא גם רב בישראל ושימש ברבנות באחת מקהלות קושטא כנראה, כפי שהעלה ילון בחקירתו, מכיר כמובן יפה את המסורת של לשון חכמים ומקבל את צורותיה הדקדוקיות כהווייתן, בשעה שהוא מביאן בדרך אגב. הוא יודע (ע' ס"א), שהשם דיבר—דברות (עשרת הדברות) הנהו דומה בצורתו לשם כסא—כסאות¹, הוא מביא את משקל

1. לאחר שכבר הונחגה הקריאה הספרדית של תקמץ, סן הצורך הוא ללכת גם היום בדרך הנקדנים המחקנים חתם ולשנות קצת את צורת תקמץ ולהעמידו על שני סימנים. הכל יודעים, שלימוד כללי ק"ג וק"ק ושינונם איננו טועיל חסיד, ושועים בקריאתו סתם קוראים ואף מורים וחלמידים, ורק מעשה רב יסיר את המכשול. והריני מציע כוח שינוי, שיש בו גם משום שמירה על הישן: לק"ג צורה פתח, שמתחתיו פתח שני מעוכד (ד) ולק"ק פתח, שמתחתיו נקודה (=חולם) מחוברת אליו (ד, מעין תקמץ של ימי הביניים). והרצים לשמור על של ק"ג בתיבות הטעמות, הקריאה הספרדית, שחחדשים יקראו בק"ק, ועירו על כך בהערות דפוס על הגליון. [ע' בהצעות חשונות לחבחנת הסיסנים לשחי תנועות אלו בלשוננו², ו' 215—219].

2. על החיסאורית של ביטוי זה ועל הנסיונות הסרובים לשנות את חגייתו עיין מאמרי, בחצופה טיוס ג' אב הש"ב.

השם הפעל (פתח, שוא וצירי) ואומר בפשטות יתירה (ע' סב) „ונשתנה הה' בסגול הכשר", משקל שכיח בספרות חז"ל, כגון הסכס. הקדש, היתר, היכר וכדומה ושעד היום רבו מתנגדיו בין סופרים ומשוררים שלא הדירו את עצמם כלל וכלל מלשון חכמים, מסגנונה ומאוצר מלותיה: על הביטוי כתבי הקודש הוא אומר (ע' ס'), כי נהגו לומר בחירק הכ' והת' בשוא, קריאה שגורה בפי כל עדות ישראל: תימנים, ספרדים ואשכנזים בכל התקופות מימות הגאונים ואילך (ובוודאי גם לפני כן). ואך בדור אחרון הציעו לשנותה לפי חוקי פוניטיקה קדומה ושלא בצדק. כשאלמולי בא להכריע בין קריאה של ספרי דקדוק הרחוקה מן המציאות ובין הקריאה המקובלת בעם, הריהו אומר: „ראוי להחזיק במנהגים המסכימים עם אותם הכתובים בספרים, אבל המנהגים הכתובים שאין שום אדם נוהג כמותם, אין לנהוג בהם כלל" (עמוד כ"ח). כמה גדולה הבנתו בדברים השגורים בפי העם עפ"י מסורות עתיקות ואינם מתאימים לדרישות ספרי דקדוק, שאינן אלא פלפולים סתם, רחוקים מן המציאות ואף מן האמת הדקדוקית, שהרי כלל ישן נושן הוא: לשון תורה לעצמה, לשון חכמים לעצמן (רבי יוחנן, חולין קל"ג, ע"ב).

מאמר הסיום של ארבעים עמודים, שכתב המהדיר על המחבר, ועל הספר ועל הבעיות שבו, קובע ברכה לעצמו. אחת השאלות הפוניטיות הקשות היא שאלת הגיית השוא הנע. שוא זה כללו לו ראשוני המדקדקים חיוג, רד"ק וכו' כללים, השונים מן ההגייה האשכנזית ואף לספרדית לא יתאימו, ורק התימנים מקיימים אותם, וזה יתמיהנו. ספרדים של זמננו כלום אין מסורת קריאתם מגיעה עד לתקופת מדקדקים אלו? או שמא כמה מסורות קריאה התקיימו במחוזות השונים של ארץ ספרד? ילון מסביר את זה הסבר יפה, ונראה לו שהיו הבדלי קריאה בין ספרד הערבית הדרומית ובין ספרד הנוצרית הצפונית.

אף בעיית השוא שלאחרי תנועה גדולה בלתי מוטעמת, שטיפלו בה ר' וואלף היידנהיים, ר' יצחק בער, בעל סדר עבודת ישראל, ר' אברהם גייגר, במאמרו על תולדות ר' יוסף קמחי, שד"ל וכו' ובאו לכלל דעה שנח הוא ולא נע, ובזמן האחרון מחזיק בדעה זו נחמיה אלוני (לשוננו י"ב 61, י"ג 28), והתווכחו על כך והתנגדו לו (לשוננו י"ב 134, י"ג 203) — בעיה זו, שדן בה אלמולי בפרק ג' של החלק הראשון, הרחיב עליה ילון את הדיבור בפרק הששי של סיומו, מביא את הספרות שנכתבה על כך, מפרשה ומגיע לידי מסקנות מעניינות.

ועל דבר אחרון זה, שהוא אחד העניינים החשובים ביותר שבספר, יורשה נא לי להעיר הערה זו: שוא שאחרי ת"ג בלתי מוטעמת, הבא במקום תנועה שאבדה, בלי כל ספק נע היה מיסודו, אלא כבר בתקופה קדומה הזניחו את הקריאה המדויקת ועשוהו בני עדות שונות נח וקיצרו את התנועה הגדולה שלפניו, וכבר נמצאה הגייה זו בטרנסקריפציות היווניות והרומיות של תרגום השבעים.

1. בספר טעות דפוס: ושוא הבי"ח.

2. אעיר כאן על טעות דפוס אחת שנשחרבה בדפוס ראשון בחלק ג' (עמ' נ"ט—ס') במחזורה החרשה) 1, „נמצא במסורת, שכל אגג, שאחריו מ' כמו „אגג מלך עמלק ווולחם, חסופים, וחשאר' קמוצים", צ"ל „פתוחים (=כפתח) וחשאר קמוצים", וכן הוא גם במקראות שלנו (הסתדר עמר על כך והעיר באחד מגליונות „במישור").

של אוריגנס ושל הירונימוס י. ואף המדקדקים באואר וליאנדר (דקדוק היסטורי של הלשון העברית, עמוד 30) אומרים, כי אפשר הוא שבמקום צורת קטל' של בעלי המסורת קראו במקומות אחרים קטל' וכו', ובמקום צורת דמ' קראו דמ' וכו'. וראשוני הנקדנים ואותם מבעלי המסורת הטכנית שהנהיגו את המתג, בוודאי לצורך זה עשו את הדבר, כדי לקיים את ההגייה הישנה, שנשתמרה בפי הקוראים בתורה בביהכ"נ. ושוללו בה בדרך כלל: מוצאים אנו מתגים בכתבי יד המקרא של משה בן אשר ובנו אהרן בן אשר, שחיו במאה ה' והי', לפני חספים לא הציג אהרן בן אשר מתג בחשבו כנראה, שהחטף דיו להעמיד את הקורא על הדיוק. וכך הוא המנהג גם בכתבי היד הספרדיים והאיטלקיים בכל ימי הבינים (א' שפאניר, מונטשריפט 1929, ע' 67), אולי משום שהיתה ידיעת הדקדוק נפוצה בין הספרדים ולא חששו לרישול, מה שאין כן בכתבי יד אשכנזיים, בהם תמיד נמצא מתג לפני חטף. ברם סייג זה של סופריהם לא הועיל הרבה, האשכנזים זלזלו מאז עפ"י מסורות ישנות שבפיהם אף בקריאת החספים שהגו אותם כשוא נח, ורק מיעוט מן הקוראים בתורה מקפידים בלשונם, ואנחנו עדים כיום לקריאה מרושלת זו בדיבור העברי של הישוב, ועולים ספרדים חדשים הגייתם מתקלקלת ע"י מורים אשכנזים. אף בניקוד הספרדים המדויק מוצאים כאן וכאן הזנחה כזו. דוגמה לדבר: הריבוי של השם פרוכת—פרכות, המנוקד בבבליה לפי דקדוק המקרא בקמץ, שוא וחולם כדרך השם מחלוקת—מחלקות, גלגולת—גלגולת שבמקרא, מנוקד במחזור רומא בפתח, שוא וחולם, בקינה תסתר לאלם תרשישים. אולם אם גם מדקדקים של ימי הביניים נגדרו לפרקים

1. הרבה דוגמאות לכך בסאטרו של אלכסנדר שפרבר Transliterations בשנתון Hebrew Union College Annual, XII-XIII עמוד 157: $\alpha\mu\sigma\tau$ (אמרו), $\tau\alpha\mu\sigma\upsilon$ (מסנו) $\alpha\chi\sigma\lambda$ (עזבו); ע' 161: $\sigma\omega\mu\mu\epsilon\upsilon$ (שומרים), $\eta\delta\sigma\kappa\omega$ (יורדי), $\omega\phi\sigma\eta$ (חופצי), $\mu\sigma\sigma$ (מוסכי) ואף שוא נע שכראשית המלה, שהנהו סועק שם עפ"י בתנועת a או e (כגון ע' 162: $\bar{b}arura$ (ברורה), $\sigma\alpha\sigma\sigma\epsilon\upsilon\alpha$ (צירועה), $\sigma\epsilon\sigma\sigma\upsilon\sigma\epsilon\upsilon\alpha$ (צירופה), $\sigma\epsilon\lambda\upsilon\alpha$ (שלוחה) ועוד) נמצא בלי שום תנועה. ע' 162: $\bar{d}rusa$ (דרושה), $\bar{b}ula$ (בעילה). ע' 163: $\mu\mu\alpha$ (שמע). — ש"ד גויסטיין, חוראת העברית בא"י, ע' 96 אומר, כי הערבי הסורי יקרא כן בקביעות: „סמאע!“ [סמא ההעתקות האלה שונה הוא בעיקרון מסמא נקדני סבירה, ואין ללמוד מהן עליו, מ.]
2. גם בלשון הצרפתית נעלמה e muet, הנאה במקום תנועת a תלפיונה, בחגיית וברוך כלל אינה נקראת אלא בשירה, בקריאת חגיגית ואף בקריאה „סרויקת“.
3. צילומים באנציקלופדיא יודאיקא, כרך ד' על יד עמוד 560. עיין גם הליכות שבא ע' קו הערה 81.

4. על המתג של בן אשר עיין בתנ"ך הוצאת קיטל האחרונה בסבוא של פרום, קאהלי.
5. אי גרבל, לשוננו י"ד, ע' 43 אומרת, כי קריינים מכני כל העדות שבמורה אינם משמיעים שוא נע באמצע המלה אחרי תנועה גדולה, כגון, שומרים, שמו, ילכו, אולם בנידון קביעת חגיגה של עדות בישראל לא מסי הקריינים אנו חיים, הרבה מזקני הספרדים וסרבניהם מקפידים וקוראים שוא נע כחנעה גמורה בחפלה ובקריאת התורה.
6. לשון חכמים, א' פורח, ע' 141.

7. וכך במחזורים רבים וגם במשנה מנוקדת כתב יד קויפטן. — הזנחה כזו ישנה גם בסורית, שאף היא חשפיעה על העברית, ונלדקת, דקדוק סורי, § 42, אומר כי הסורים המזרחיים נוטים מאד לקצר ת"ג לפני שוא וכותבים עלמין במקום קלמין.

קרובים אחרי קריאה זו של העם ואף משוררים הניחו את הנעים נחות ממש שלא כדרך הקריאה המדויקת הנדרשת בתנ"ך. אין להביא מכאן ראיה, ששוא אחרי ת"ג לעולם נח היה: לשון העם לחוד, ולשון מקרא — בניקודו הטברני המקפיד בצורות אלו במתגים — לחוד.

כדאי הוא ספר הליכות שבא, שיהא מצוי בידם של מורי עברית ושל כל מי שלשוננו ודקדוקה קרובים ללבנו. העולם רגילים לחשוב, שהדקדוק העברי בכל תקופותיו מעור אחד הוא, ולו פוניטיקה אחת ואין שנית, פוניטיקה שהיא גדורה בתקופה מסוימת. בבתי הספר אין מלמדים כלום על הניקודים השונים ועל ההגיות השונות ועל שינויי הדקדוק שבלשון חכמים ושבלשון ימי הביניים, ואשר רבים מהם נתקבלו בלשוננו החדשה. ספר זה יעורר את המתעניינים ויביאם לידי מחשבה והתבוננות בהשתלשלות ההיסטורית של ענייני השוא, יראם שלא כל המדינות שוות, ולא כל התקופות דומות, והליכות שבא יביאום לידי הרהורים גם בשאר ענייני הקריאה, הניקוד והדקדוק.

תיקון טעות

לעמ' 196. לאחר הדפסת הגליון ראיתי לצערי, שעל ידי השמטת מכה"י נסתרס המאמר שבע"ז יו ע"א והריני חוזר ומביאו כלשוננו, לעלוקה שחי בנות הב מאי הב הב אמר מר עוקבא קול שחי בנות שצועקות מגיהנם ואומרות בעוה"ז הבא הבא ומאן נינהו מינות והרשות איכא דאמרי אמר רב חסדא אמר מר עוקבא קול גיהנם צועקת ואומרת הביאו לי שחי בנות שצועקות ואומרות בעולם הזה הבא הבא".

זב"ח

מפעולות ועד הלשון

מונחי פסיכולוגיה

(רשימה 'ה') *

התפקיד, שהועמדה לפניו הוועדה למונחי פסיכולוגיה בעיבוד הפרקים המתפרסמים להלן, היה מסובך יותר מאשר בכל הקודמים, ומשום כן נתמסכה הכנת הרשימה הזאת כשנה ומחצה, למן כ"ב במרחשון תש"ה ועד ז' בניסן תש"ו. מטרת הוועדה היא כידוע להניח מלים עבריות מדויקות מותאמות למונחים המדעיים הלועזיים, שמבחינה מקצועית אין מובנם—בדרך כלל—משממע לשתי פנים, אולם בפרקים הנדונים, בייחוד של הרגשות, רופפים התחומים שבין שימוש הלשון המקצועי ובין הכללי, ויתר על כן: אף בתוך הספרות המקצועית גופה אין הנוהג הלשוני קבוע ביותר. את הקושי לבור מונחים עבריים מתוך המון המלים הנרדפות בתחום הרגש, שנתברכה בהן לשוננו, ואת ההכרח לצמצם את היקף משמעותו של כל ביטוי וביטוי, כדי שיכשר לשימוש מקצועי, יבין המבין בנקל, אם יתבונן אל המונחים הלועזיים הניתנים בצד המונח העברי בשלוש לשונות. הוא יווכח שלעתים אין המלים האנגליות, הצרפתיות והגרמניות מקבילות אלו לאלו הקבלה שלמה בלשון הכללית, אף-על-פי כן רוב חכמי הפסיכולוגיה מכוונים בהן לעניין אחד.

וזה היה דרך עבודתה של הוועדה: ** תחילה קבעה את היקף המונחים הלועזיים בענפים אלו של הפסיכולוגיה והתאימה להם מקבילים עבריים, ולאחר מכן הוסיפה עליהם ביטויים, שלמעשה אין להם רע בלע"ז, אך מן הנמנע כי ייפקד מקומם בטרמינולוגיה העברית של המדע הזה.

לשם כך כינס ד"ר צ' וויסלבסקי כאלף מלים וצירופי-לשון, שיש בהם משום יחס להבעת רגשות והיפעלויות, ומסרם לעיון הוועדה, הואיל והוועדה שואפת לקבוע מונחים מוגדרים היטב ויחד עם זה לבחור במלים וביטויים המתקבלים על דעתו ועל לבו של כל יודע עברית, הניחה מתוך שפע הנרדפים את הביטויים המובנים ביותר. היא מקווה שעם כינוס מלא של כל החומר הלשוני לא נעלמו מעיניה שום מלה ושום צירוף לשוני, שיש להם שייכות למושגים הכלולים בפרקים הנדונים.

בשבת תש"ו המציאה הוועדה את מסקנותיה לעיון חברי ועד הלשון ואנשי המקצוע. נענו היה ד"ר ע' איזן, ד"ר ש' אינהורן (ועד הלשון), ש' אירמאי, יהודה גור (ועד הלשון), ד"ר יעקב כץ, ד"ר יעקב לוי, ה' ש' ייבין (ועד הלשון) וד"ר נ' רוטנשטרייך. הוועדה מודה לכולם, לכל אחד לפי חלקו, על עזרתם, גם במקרה שלא ראתה אפשרות לקבל את הצעותיהם.

* עיין "לשוננו" כרך י"א עמ' 243—247; שם כרך י"ב עמ' 96—108; שם כרך

י"ג 169—178; שם שם עמ' 252—258.

** חבריה הם: ד"ר ח' אורמאן, פרופ' א"י בונאבנטורה, (יו"ר) ד"ר מ' זרכיחן, ד"ר ב' ברנר, ד"ר ל' היילפרין, ד"ר צ' וויסלבסקי (ועד הלשון), ד"ר ז' קלאר (ועד הלשון) וד"ר פ' שלזינגר. מזכירה הוא ד"ר ז' בן-חיים.

ז. רפלקס, אינסטיקט ורצון

simple reflex	רפלקס פשוט	(1) רפלקסים	
réflexe simple		reflex	רפלקס
einfacher Reflex		réflexe	
combined reflex	רפלקס מורכב	Reflex, Reflexbewegung	
réflexe combiné		reflex arc	קשת-הרפלקס
zusammengesetzter Reflex		arc-réflexe	
inconditioned reflex	רפלקס לא-מתנה	Reflexbogen	
réflexe inconditionné		reflex action	פעלת-הרפלקס
unbedingter Reflex, ursprünglicher R., natürlicher R.		action réflexe	
conditioned reflex	רפלקס מתנה	Reflexhandlung	
réflexe conditionné		reflexive	רפלקסיבי
bedingter Reflex		rélexif	
associate reflex	רפלקס סמיכותי	reflexiv	
réflexe associatif		trigger action	התפרצות-התגובה
Assoziationsreflex		déclenchement de la réponse (ou réaction)	
direct stimulus, primary s.	גרוי ישיר	Auslösung des Reflexes	
stimulus direct, s. primaire		irradiation of response	קרינת-התגובה
direkter Reiz, primärer Reiz		irradiation de la	התפשטות-התגובה
indirect stimulus, secondary s.	גרוי עקיף	réponse (ou réaction)	
stimulus indirect, s. secondaire		Ausbreitung des Reflexes	
indirekter Reiz, sekundärer Reiz		generalisation of response	הכללת-התגובה
chain reflex	שלשלת-הרפלקסים	généralisation de la réponse (ou réaction)	
chaîne de réflexes		Verallgemeinerung des Reflexes	
Kettenreflex		regional reflex	רפלקס אזורי
reinforcement of response	הגברת-התגובה	réflexe regional	
renforcement de la réaction		synergic reflex	רפלקסים מצטרפים
Zunahme der Reaktion, Steigerung d. R.		réflexe synergique	
moderation of response	מתון-התגובה	Begleitreflexe	
moderation de la réaction		flexion reflex	רפלקס-הכפיפה
Mässigung der Reaktion		réflexe de flexion	
decrease of response	ירידת-התגובה	Beugungsreflex	
décroissement de la réaction		scratch reflex	רפלקס-הגרוד
Abnahme der Reaktion		réflexe de grattement	
extinction of response	אכסית-התגובה	Kratzreflex	
extinction de la réaction			
Schwinden der Reaktion			

innate behaviour	התנהגות מטבעית	restoration of response	התחדשות התגובה
comportement inné		restauration de la réaction	
angeborenes Verhalten		Wiederherstellung der Reaktion	
acquired behaviour	התנהגות נקנית	temporary response	תגובת-עראי
comportement acquis		réaction temporaire	
erworbenes Verhalten		Momentanreaktion, temporäre Reaktion	
adaptive behaviour	התנהגות מסתגלת	permanent response	תגובת-קבע
comportement adapté		réaction stable	
angepasstes Verhalten		Dauerreaktion	
purposive behaviour	התנהגות תכליתית	anticipated response,	תגובה מקדמת
comportement dirigé à un but		premature response	
zweckmässiges Verhalten		réaction anticipée (ou prématurée)	
stereotyped behaviour	התנהגות הטפסית	verfrühte Reaktion	
comportement stéréotypé	הת' סטראוטיפית	delayed response	תגובה מאחרת
stereotypes Verhalten		réaction différée	
automatic behaviour	התנהגות אבטומטית	verspätete Reaktion	
comportement automatique		multiple response	תגובה מרבית-פנים
automatisches Verhalten		réaction multiple	
automatism	אבטומטסמוס	varierte Reaktion, vielfache R.	
automatisme			
Automatismus, Selbstbewegung			
automatic	אבטומטי	(2) אינסטינקטים	
automatique		instinct	אנסטנקט
automatisch, selbsttätig		instinct	
constitution	מערכת	Instinkt	
constitution		instinctive	אנסטנסטיבי
Konstitution	מערכתית	instinctif	
constitutional		instinktiv	
constitutionnel		impulse	דחף, אמפלוס
konstitutional	הבשלה	impulsion	
maturation		Impuls, Regung	
maturation		impulsive	של דחף, דחפוני,
Reifung	טבע	impulsif	אמפלוסיבי
nature		impulsiv	
nature		drive	יצר
Natur	טפוח	tendence	
nurture		Trieb	
éducation			
Pflege, Bildung			

acquisition instinct	אֲנִסְטִנְקֵט-הֶרְכִּישָׁה	environnement	סְבִיבָה
instinct d'acquisition		milieu	
Aneignungsinstinkt		Umwelt	
construction instinct	אֲנִסְטִנְקֵט-הַבְּנִיָּה		
instinct de construction		מיון האיטיניקטים	
Bauinstinkt		א (לפי Mc Dougall)	
appeal instinct	אֲנִסְטִנְקֵט-הַשׁוּעָה	parental or protective instinct	אֲנִסְטִנְקֵט-הַהוֹרוֹת
Hilferufinstinkt		instinct parental	
lougher instinct	אֲנִסְטִנְקֵט-הַצְּחֹק	Elterninstinkt	
Lachinstinkt		pugnacity instinct	אֲנִסְטִנְקֵט-הַלִּחְמָנוּת
play instinct	אֲנִסְטִנְקֵט-הַמְשָׁחֵק	instinct de combativité	
instinct de jeu		Kampflustinstinkt	
Spielinstinkt		curiosity instinct	אֲנִסְטִנְקֵט-הַסְּקִירוֹת
	ב (לפי Warren)	instinct de curiosité	
1) nutritive instincts	אֲנִסְטִנְקֵטִים שֶׁל (1)	Neugierinstinkt	
instincts de nutrition	פְּרִנּוּס	food-seeking instinct	אֲנִסְטִנְקֵט בְּקוֹשׁ-הַמְּזוּן
Nahrungbeschaffungsinste		Nahrungssuchinstinkt	
metabolic expressions	גְּלוֹי שֶׁל חֲלוּף-	repulsion instinct	אֲנִסְטִנְקֵט-הַגְּעִילָה
manifestations de métabolisme	הַחֲמָרִים	instinct de répulsion	
Stoffwechselformen		Widerwilleinstinkt	
walking instinct	אֲנִסְטִנְקֵט-הַהֲלוּךְ	escape instinct	אֲנִסְטִנְקֵט-הַמְּנוּסָה
instinct de marche		instinct de fuite	
Gehinstinkt		Fluchtinstinkt	
feeding instinct	אֲנִסְטִנְקֵט-הַהֲזוֹן	gregariousness instinct	אֲנִסְטִנְקֵט-הַעֲדָרִיּוּת
instinct d'alimentation		instinct de troupeau	
Nahrinstinkt		Herdeninstinkt	
wandering (hunting) instinct	אֲנִסְטִנְקֵט-הַנְּדִידָה	self-assertion instinct	אֲנִסְטִנְקֵט-הַהֲתַעֲצָמוּת
	(צִיד)	instinct d'affirmation de soi	
instinct de migration (chasse)		Selbstbehauptungsinstinkt	
Wander (Jagd)-Instinkt		self-abasement instinct	אֲנִסְטִנְקֵט הַשְּׁפָלָת
acquiring (hoarding) instinct	אֲנִסְטִנְקֵט-הֶרְכִּישָׁה	instinct d'abaissement	עֲצָמוּ
	(אֲגִירָה)	de soi (humiliation)	
instinct d'acquisition (collection)		Selbsterniedrungsinstinkt	
Aneignungs(Sammel)-Instinkt		mating instinct	אֲנִסְטִנְקֵט-הַהֻדְוָנוּת
cleanliness instinct	אֲנִסְטִנְקֵט הַנְּקִיּוּת	instinct d'accouplement	
instinct de propreté		Fortpflanzungsinstinkt, Paarungs-	
Sauberkeistinstinkt			

modesty (=shyness) instinct	אֲנִסְטִנְקָט־	2) reproductive	אֲנִסְטִנְקָטִים שֶׁל רִבְיָה
instinct de modestie	הַבִּישָׁנוּת	instincts	
Schüchternheitsinstinkt		instincts de reproduction	
clothing (covering) instinct	אֲנִסְטִנְקָט־	Fortpflanzungsinstinkte	
instinct de (ההתלבשות) (ההתכסות)	הַתְּלַבְּשׁוּת		
vêtement (couverture)		mating	הַזְדוּגוּת
Bekleidungsinstinkt		accouplement	
constructing (בניית-בית) (בניית-בית)	אֲנִסְטִנְקָט־הַבְּנִיָּה	Paarung	
(home-making) instinct		sexual attraction	מְשִׁיכָה מִינִית
instinct de construction		attraction sexuelle	
Bauinstinkt		sexuelle Anziehung	
4) aggressive instincts	אֲנִסְטִנְקָטִים שֶׁל	courtship	חֲזוּר
instincts aggressives	תּוֹקְפָנוּת	cour	
Angriffsinstinkte		Werbung	
fighting instinct	אֲנִסְטִנְקָט־הַלְחִימָה	maternal instinct	אֲנִסְטִנְקָט־הָאִמָּהוּת
instinct lutte		instinct maternel	
Kampfinstinkt		Mutterinstinkt	
resentiment instinct	אֲנִסְטִנְקָט־הַנְּסִירָה	filial (or infancy) instinct	אֲנִסְטִנְקָט־
instinct de ressentiment	(בִּלְבָּב; שֶׁל אִיכָּה	instinct filial	הַבְּנִיּוֹת
Nachtrageinstinkt	אוּ רָצוֹן)	Kinderinstinkt	
domineering instinct	אֲנִסְטִנְקָט־הַהִשָּׂתָפְטוּת	3) defensive instincts	אֲנִסְטִנְקָטִים שֶׁל
instinct de domination		instincts de défense	הַגָּנָה
Herrschinstinkt		Schutzinstinkte	
rivalry instinct	אֲנִסְטִנְקָט־הַתַּחֲרִיז	flight instinct	אֲנִסְטִנְקָט־הַמְּנוּסָה
instinct de rivalité		instinct de fuite	
Wetteiferinstinkt		Fluchtinstinkt	
5) social instincts	אֲנִסְטִנְקָטִים חִבְרָתִיִּים	subjection instinct	אֲנִסְטִנְקָט־הַכְּנִיעָה
instincts sociaux		instinct d'assujétissement	
soziale Instinkte		Unterwerfungsinstinkt	
family (parental,	אֲנִסְטִנְקָט מְשִׁפָּחָתִי	hiding instinct	אֲנִסְטִנְקָט־הַהִתְחַבְּאוּת
filial) instinct	(שֶׁל הוֹרֹת, שֶׁל בְּנִיּוֹת)	instinct de cachement	
instinct familial (parental, filial)		Versteckinstinkt	
Familien(Eltern, Kinder)-Instinkt		avoiding instinct	אֲנִסְטִנְקָט־הַחֲמִיקָה
tribal (gregarious) instinct	אֲנִסְטִנְקָט שִׁבְטִי	instinct d'échappée	
instinct de tribu (du troupeau)	(עֲדָרִי)	Vermeidungsinstinkt	
Geselligkeits(Herden)-Instinkt			

(1) נמצא בספרות ימי-הביניים, ועיין מלון בן-יהודה כרך א עמ' 564, אלא שהניקוד בְּנִיּוֹת

מסופק; בערבית: بَنُو. [מוטב בְּנָהוּת על-פי אבהות, אמהות ט.].

purpose	תכלית	sympathetic instinct	אנסטנקט-האהדה
objet		instinct sympathique	א' הסמפתיה
Zweck, Vorsatz		Wohllollene (Sympathi)-Instinkt	
aim	מטרה	antipathetic instinct	אנסטנקט-הצהיבה
but		instinct antipathique	א' האנטפתיה
Ziel		Abneigungsinstinkt, Antipathieinstinkt	
intention	כוונה	cooperative instinct	אנסטנקט של שתוף
intention		instinct coopératif	הפעלה
Absicht		Zusammenarbeitinstinkt	
motivation ¹	הנעה ¹		(3) רצון
motivation			
Motivation		will	רצון
motive	מניע	volonté	
motif		Wille	
Motiv, Beweggrund		volition	רציה
conflict of motives	סכסוך-המניעים	volition	
conflict des motifs		Willensvorgang, Willensakt	
Widerstreit der Motive		volitional	של רציה, רציתי
determination	החלטיות	volitif	
détermination		Willens-	
Bestimmtheit, Entschlossenheit		voluntary	רצוני, מרצון
to determine	החלט	volontaire	
déterminer		willkürlich	
beschliessen		arbitrary	שרירותי
determining tendency	המגמה הגוברת	arbitraire	
tendance déterminante		eigenwillig	
determinierende Tendenz		voluntary power	כח-הרצון
conation	שאפה	pouvoir volontaire	
Streben		Willenskraft	
conative	שואף	voluntary control	שלטון-הרצון
strebend		controle volontaire	
effort	מאמץ (ר' מאמצים)	Willensbeherrschung	
effort		free-will	רצון חפשי
Anstrengung		libre arbitre	(בימי הביניים, בחירה)
		freier Wille	
		fiat	"יהי"

to execute	הוצא לפעל, בצע	to restrain	עצור
exécuter		retenir	
ausführen		zurückhalten	
fulfilment	מלוי, קיום	to restrain (intr.)	התאפק
accomplissement		se retenir	
Erfüllung		sich zurückhalten	
to fulfil	מלא, קים	hesitation	הסוס
accomplir		hésitation	
erfüllen		Zögern	
initiation	התחל, התחלה	vaccillation	פסיחה
initiation		irrésolution	
Beginn		Schwanken	
initiative	יוזמה	suspense	תליה
initiative		suspension	
Initiative		Unschlüssigkeit	
aversion	סלידה	alternative	בררה
aversion		alternative	
Abneigung		Alternative	
abulia	רפיון-הרצון	deliberation	שקול-הדעת
abulie		délibération	
Willensschwäche, Abulie		Ueberlegung	
reaction experiment	נסוי-התגובה	to deliberate	שקול בדעתו
expérience de réaction		délibérer	
Reaktionsversuch		überlegen	
choice experiment	נסוי-הבחירה	choise	בחירה
expérience de choix		choix	
Wahlversuch		Wahl	
discrimination experiment	נסוי-ההבחנה	to choose	בחור
expérience de discrimination		choisir	
Unterscheidungsversuch		wählen	
reactive	מגיב, תגובתי	decision	הכרעה
réactif		décision	
reaktiv		Entscheidung	
preparatory set, pre-	התכוננות מזמנת	to decide	הכרע
paratory adjustment		décider	
adaptation préparatoire		entscheiden	
Voreinstellung		execution, performance	הוצאה לפעל, בצוע
		exécution	
		Ausführung	

to feel	הרגש	association reaction	תגובת-הקמיכות
éprouver, (sentir)		réaction associative	
fühlen		Assoziationsreaktion	
sentimentality	רגשנות	anticipation of reaction	הקדם-התגובה
sentimentalité		anticipation de la réaction	
Sentimentalität		Vorwegnahme (Antizipation) der	
sensitive	רגיש	Reaktion	
sensitif		retardation of reaction	אחור-התגובה
empfindlich		délai de la réaction	
sensitiveness	רגישות	Nachfolgen der Reaktion	
sensitivité		latency of reaction	הקביון-התגובה
Empfindlichkeit		latence de la réaction	
emotion	רגוש, אמוציה	Latenz der Reaktion	
émotion		faulty of reaction	תגובת-טעות
Emotion		réaction fautive	
emotional	רגושי, אמוציונלי	Fehlreaktion	
émotif		reaction type (sensorial,	טיפוס-התגובה
emotional		muscular, mixed)	(תחושתית, שרירי, מערב)
mood, humeur	מצב-רוח	type de réaction (sensoriel,	
état d'âme, humeur		musculaire, mixte)	
Stimmung		Reaktionstypus (sensorieller, muskulärer,	
lower and higher	רגשות תחתונים	gemischter)	
feelings	ועליונים	personal equation	משוואה אישית
sentiments inférieures et supérieurs		équation personnelle	
niedere und höhere Gefühle		persönliche Gleichung	
elementary feelings	רגשות-יסוד, אבות-רגשות	reaction time	זמן-התגובה
sentiments élémentaires		temps de réaction	
Grundformen der Gefühle		Reaktionszeit	
pleasantness	ענג (נעימות)	time of recurrence	כדי חזרה
plaisir		temps de reprise	
Lust		Wiederholungsdauer	
unpleasantness	צער (אי-נעימות)		
douleur			
Unlust			
tension, tenseness	מתיחות		
tention			
Spannung			
release	התרפות	feeling	רגש, הרגשה
soulagement		sentiment	
Lösung		Gefühl	

(ח) רגש, ריגוש והיפעלות

(1) רגש ורגוש

inferiority feeling	רָגֶשׁ-הַנִּזְחִיתוּת	excitement	הַתְרַגְּשׁוּת
sentiment d'infériorité		excitation	
Minderwertigkeitsgefühl		Erregung	
joy	שִׂמְחָה	numbness, calm	הַשְׁתַּכְּכוּת
joie		depression	
Freude		Beruhigung	
mirth	עֲלִיּוֹת	affection	הַפְּעֻלּוֹת
allegresse		affection	
Fröhlichkeit		Affekt	
hilarity	בְּדִיחוּת-הַדַּעַת	feeling tone, affective tone	גִּוְי־הָרֶגֶשׁ
hilarité		tonalité affective	
Heiterkeit		Gefühlston	
amusing, gay	בָּדָח		מְלִיח־רֶגֶשׁ
gai		gefühlsbetont	
heiter		passion	תַּאֲוָה
humour	הוּמור	passion	
humour		Leidenschaft	
Humor		frenzy	בְּלָמוֹס (תַּאֲוָה עִזָּה)
happiness	אֶשֶׁר	frénésie	
félicité		Raserei	
Glück		need	צָרָךְ
pain	מַכְאוֹב	besoin	
douleur		Bedürfnis	
Schmerz		satisfaction	סִפּוּק
disappointment	אֲכֻזָּה	satisfaction	
désillusion		Befriedigung	
Enttäuschung		contentment	נִחַת-רוּחַ, קִרְת־רוּחַ
	מִפְּחֵ-נֶפֶשׁ (= אֲכֻזָּה קֹשֶׁה)	contentement	(דְּרַגָּה נִאֲצֵלֶת שֶׁל סִפּוּק)
		Zufriedenheit	
grief	עֲגֻמָּה, עֲגִמַת־נֶפֶשׁ	feeling of power	רֶגֶשׁ-אֹזֶן, רֶגֶשׁ-אֹזְנִים
chagrin		sentiment de puissance	
Kummer		Machtgefühl	
sadness	עֲצֻבוּת	feeling of impotence	רֶגֶשׁ-אֵין-אֹזְנִים
tristesse		sentiment d'impuissance	
Traurigkeit		Ohnmachtsgefühl	
	נִכְאִים	superiority feeling	רֶגֶשׁ-הַעֲלָאוּת
tristesse		sentiment de supériorité	
Wehmut		Ueberwertigkeitsgefühl	

noble aspiration	נְמִיָּה (שאיפה נאצלת)	sorrow	גִּזְוֹן
aspiration noble		affliction	
edles Streben		Trübsal	
expectance	צְפִיָּה	regret	נֶחֱם
attente		regret	
Erwartung		Bedauern	
hope	תִּקְוָה	melancholy	מְרָה שְׁחֵרָה
espoir		mélancolie	
Hoffnung		Melancholie, Schwermut	
eagerness	דְּהִיּוּת	depression	דִּכְאוֹן
convoitise		dépression	
Begierde		Niedergeschlagenheit, Depression	
avidity	רֵעִבְתָּנוּת	dejection (נִפְשׁ) (=דיכאון קשה)	דִּכְדוּךְ
avidité		abattement	
Gier			
apathy	אִפְתִּיָּה	discouragement	רַפְיוֹן-רוּחַ
apathie		découragement	
Apathie		Verzagtheit	
indolence, dullness	קִהוּת-הֶרְגֵּשׁ	despair	יֵאוּשׁ
émoussement d'esprit		désespoir	
Gefühlsabstumpfung		Verzweiflung	
indifference	אִדִּישוּת	unhappiness (מַצֵּב-אִמְלָל)	אִמְלוּת
indifférence		infélicité	
Gleichgültigkeit		Unglück, Unglückseligkeit	
calm	שְׁלֵוָה	desire	מִשְׁאֵלָה
calme		désir	
Ruhe, Stille		Wunsch	
coldness	קִרְרִיּוּת	yearning	כְּסוּפִים
froideur		désir ardent	
Kälte		Sehnsucht	
satiety	תִּקְוָצָה	nostalgia	גַּעְגּוּעִים (לְבִית)
satiété		nostalgie	
Überdruß		Heimweh	
weariness	לֵאוּת	longing	תְּשׁוּמָה
		cupidité	
Ermüdung		Verlangen	
boredom, ennui	שַׁעֲמוּם	aspiration	שְׁאִיפָה
ennui		aspiration	
Langweile		Aspiration, Streben	

horror	זועה, פלצות	worry	דאגה
horreur		inquiétude, souci	
Entsetzen		Sorge	
anger	כעס	embarrassment	מבוכה
colère		gêne	
Zorn		Verlegenheit	
rage	חמה	amazement	תמהון
rage		étonnement	
Wut		Verwunderung	
fit of anger, passion	התקצפות	bewilderment	בהיה (== תימהון רב)
accès de colère, emportement (== גילוי החמה)		stupeur	
Zornausbruch, Zornanfall		Verblüffung	
wrath	זעם	wonder	השתוממות
courroux		merveillement	
Grimm		Staunen	
spite	מרת-רוח	enthusiasm	התלהבות
dépit		enthousiasme	
Verdross		Begeisterung	
malicious joy	שמחה לאיד	rapture, ecstasy	אקסטזה
joie perverse		extase	
Schadenfreude		Extase	
		patience	ארך-רוח, סבלנות
	(2) הפעלות	patience	
love	אהבה	Geduld	
amour		impatience	קצר-רוח, אי-סבלנות
Liebe		impatience	
familiarity	קריבות	Ungeduld	
familiarité		aguish, anxiety	חרדה
Vertrautheit		anxiété, angoisse	
		Angst	
compassion, pity	רחמנות	fear	יראה
compassion		crainte	
Mitleid		Furcht	
	קמירה	fright	פחד
attendrissement		pour	
Rührung		Schrecken	
sympathy	אהדה, סמפתיה	terror	אימה
sympathie		terreur	
Sympathie, Zuneigung		Grausen, Grauen	

chastity	פְּרִישׁוּת	kindness	חֲבִיבוּת
chasteté		amabilité	
Keuschheit		Güte, Freundlichkeit	
delicacy, tactfulness	עֲדִינּוּת	esteem	הוֹקָרָה
délicatesse		estime	
Zartheit		Hochachtung	
susceptibility	חִישָׁנוּת	benevolence	טוֹכַת-עֵין
susceptibilité		bienveillance	
Empfindlichkeit		Wohll wollen	
tenacity	עֲקֻשָּׁנוּת, עֲמִידָה עַל ...	tenderness	רֶךְ
ténacité	(דעתו, רצונו, שלו וכ"ב)	tendresse	
Zähigkeit		Zärtlichkeit	
courage	אַמֶּץ	magnanimity	רַחֲבֵ-הַלֵּב
courage		magnanimité	
Mut		Grossmut	
self-respect	הִתְשַׁבְּת-עַצְמוֹ	generosity	נְדִיבוּת
estime de soi-même, respect de soi		générosité	
Selbstachtung		Edelmut	
prude	גֹּאֲוָה	weel beeing	הִרְחַבְת-הַדַּעַת
argueil		bien-être	
Stolz		Behagen	
haughtiness	יְהִירוּת	admiration	הַעֲרָצָה
hauteur		admiration	
Hochmut		Bewunderung	
inconsistency, flightness	הִפְקָפְקָנוּת	interest	עֵינִין (בדבר), הִתְעַנְיּוּת
inconstance		intérêt	
Launenhaftigkeit, Unbeständigkeit		Interesse	
hate	שִׂנְאָה	humilty	מְנִיעָה, שְׁפִלוּת-הָרוּחַ
haine		humilité	
Hass		Demut	
antipathy	צְהִיכָה, אֲנִטְפָתִיָּה	timidity	מֶרֶץ-לֵב
antipathie		timidité	
Abneigung, Antipathie		Mutlosigkeit	
strangenes	זָרוּת	puclcity	צִנִּיעוּת
éxtranéité		pudeur	
Fremdheit, Zurückhaltung		Schamhaftigkeit	
disgust	בְּחִילָה	modesty	עֲנִיווּת
dégout		modestie	
Ekel		Bescheidenheit	

violence	אַלִּימוּת	contempt, scorn	בוז
violence		mépris, dédain	
Gewalttätigkeit		Verachtung	
cruelty	אַכְזָרִיּוּת	disregard, neglect	זְלוּל
cruauté		dédain, mésestime	
Grausamkeit		Missachtung	
		sulkiness	פְּנִים רְעוּמוֹת.
		bouderie	הִרְעַמְת־פָּנִים
(3) תְּנוּעוֹת־הֶהָבָה		Schmollen, Trotzen	
expressive movements,	צוּרוֹת־הֶהָבָה	indignation	הִתְמַרְמְרוֹת
bodily accompaniments (of feelings)		indignation	
mouvements expressifs des emotions		Entrüstung	
Ausdrucksbewegungen, körperliche		revenge, vengeance	נִקְמָה
Begleiterscheinungen (der Gefühle)		vengeance	
laughter	צְחֹק	Rache	
rire		envy	צָרוֹת־עֵין, קִנְאָה
Gelächter		envie	
smile	חִיוֶךְ	Neid	
sourire		zeel	קִנְאוּת
Lächeln		zèle	
shouting joy	צִהְלָה	Eifer	
cri de joie		jealousy	קְנִי
Freudengeschrei		jalousie	
tears	דְּמְעוֹת	Eifersucht	
larmes		emulation	הִתְנַצְחוֹת
Tränen		émulation	
weeping	בְּכִי	Wetteifer	
pleur		suspicion	חִשָּׁד
Weinen		soupçon	
whimper	יִבְכָּה	Argwohn, Verdacht	
Wimmern		shame	בוֹשָׁה
sigh	אֲנָחָה	honte	
soupir		Scham	
Seufzer		rudeness	גִּסּוֹת
		grossièreté	
		Grobheit	
moan	אֲנָקָה (= אֲנָחָה כְּבֹדָה)	impudence	חִצְפָּה
gémissement		impudence	
Stöhnen, Ächzen		Frechheit	

blushing rougeur Röte	סִמָּק	sobbing sanglot Schluchzen	הִתְיַפְּחוּת
mimic mimique Mimik	מִימִיקָה	lamentation lamentation Jammern	יִלְלָה
gesture geste Geste, Gebärde	מַחָה	screaming hurlements, cris de terreur (Angst)schrei	צִוּחָה
pouting moue Lippenschürzen	שִׁרְבוּב־שִׁפָּה	tremble tremblement Zittern	רָעָדָה, רָטַט
sneering moquerie Hohnlachen, Spott	לַעֲג	shudder frisson Schauder	חִיל
shaking hochement Schütteln	נִצְנוּעַ, מָנוּד (של הגוף, של הראש)	scowling froncement (des sourcils) (Stirn-)Runzeln, Finsterblicken	פְּנִים חָשְׁכוֹת, קְמִיטַת־מִצָּח
strutting pose (verbe: se pavaner, se panader) Stolzieren	הִתְרַבְּרָבוּת	pallor pâleur Blässe	חִירוֹן

בעמ' 232 טור ב' ש' 8 קרי תנועות (במקום צורות) הִבְעָה.

שאר טעויות הדפוס יבואו בלוח התיקונים

תיקוני טעויות

לצערנו נשאר מספר טעויות-דפוס בחוברת, ואלה שעלולות לגרום לאי חבנה אנו מביאים כאן, והקורא מתבקש לתקנן במקומן.

(א) במאמרו של ב' מיוזלר :

עמ' 173	ש' 3	מלמטה (בפנים) קרי :	ביחיסלך (תחת ביחיסלך)
עמ' 175	" 6	מלמעלה	במ...רם (תחת ב...רם)
עמ' 179	" 14	מלמעלה	המאה הח' (במקום המאה הש')

(ב) ברשימות המונחים :

עמ'	סור	ערך	ציל
221	ב	3	unconditioned
223	ב	4	laughter
224	ב	4	aggressive
224	ב	5	instinct de lutte
225	א	1	Wohltwollen-(Sympathie-)Instinkt
226	א	9	choice
228	א	12	impotence
230	א	10	anguish
230	א	12	peur
231	א	7	(weel beeing 'ת) well-being
231	ב	7	pride / orgueil
232	א	7	zeal
239	א	4	פְּרִיטִיס-נְקוּב (במקום כרטיס נְקוּב)
244	א	12—11	diagramme par 11 שבערף המונח הצרפתי
			barres שייך לערך 12.
245	ב	10—9	במקום האות Y צ"ל J.
249	ב	2	שונות (ח' שונות).

מונחי סטטיסטיקה

(רשימה א')

בראשית שנת תש"ג התחילה המזכירות המדעית של ועד הלשון בהכנות לקראת הקמתה של „הוועדה למונחי סטטיסטיקה”. שנועדה להתחיל בפעולתה עם סיום עבודת „הוועדה למונחי כלכלה עיונית” כשלב נוסף בקביעת הטרמינולוגיה העברית למדעי הכלכלה והחברה.

כבר קודם לכן נתבע ועד הלשון ממעוניינים שונים ליתן את דעתו על מקצוע הסטטיסטיקה, ששימושו בארצנו מתפשט והולך.

את הטרחה להכנת החומר הלועזי הדרוש לדיוני הוועדה נטל על עצמו פרופ' רוברטו בקי. רשימת המונחים הלועזיים — כולה באנגלית ומקצתה גם בצרפתית ובגרמנית — הובאה לפני ועד הלשון בניסן תש"ג. סמוך לכך הוזמנה ועדה מיוחדת של אנשי המקצוע בלבד, שמתפקידה היה לדון ברשימה המוגשת מבחינת היקפה ועריכתה וכן מצד שימושם של המונחים ומידת התאמתם למנהגי העבודה בארץ. בוועדה המקצועית השתתפו מעובדי המוסדות המקיימים מחלקות סטטיסטיות וקרובים לעניין, והם: פרופ' ר' בקי (הדסה ואוניברסיטה), ד"ר מ' בריל ז"ל (אוניברסיטה), ד"ר ד' גורביץ (הסוכנות היהודית), הלוי (הדסה), ד"ר פ' המבורגר (ממשלת ארץ ישראל), ד"ר ת' מוצקין (אוניברסיטה), וד"ר ג' צדורביץ (המכון לחקר הכלכלה של הסוכנות היהודית). ד"ר ז' בן-חיים שימש מזכיר לה.

בשלוש ישיבות סיימה הוועדה המקצועית הנ"ל את פעולתה, באב תש"ג. כתוצאה מדיוניה נקבעו פרקי המלון למונחי הסטטיסטיקה וסדרם: פרק א'. המיתודה הסטטיסטית:

I. מונחים כלליים. II. איסוף הנתונים: 1) איסוף תצפיות; 2) מיון התצפיות וליווח הנתונים; 3) תכונת הנתונים; 4) משרדים סטטיסטיים ופרסומים. III. עיבוד הנתונים, ניתוחם והצגתם: 1) סדרות סטטיסטיות והתפלגויות; 2) דרכים גרפיות; 3) ביון (=אינטרפולציה); 4) שיעורים ויחסים; 5) מידות של המגמה למרכז; 6) פיזור, השתנות, שונות, לא-תאמות; 7) ניתוח של סדרות זמן ועיבודן; 8) מידת הקשר שבין התופעות; 9) הסתברות, טעויות דגימה, מיהמנות, משמעות. IV. שונות. פרק ב'. שימוש הסטטיסטיקה במדעים מיוחדים:

I. פסיקה. II. מדעיים ביולוגיים. III. מדעי חברה: 1) אוכלוסיה; 2) כלכלה; 3) חינוך ופסיכולוגיה. IV. שונות. לפי הקווים האלה ערך פרופ' בקי את הרשימה ומסרה במרחשון תש"ד לוועדה למונחי סטטיסטיקה, שחבריה הם: ד"ר ד"צ בנעט ופרופ' מ"ד קאסוטו — חברי ועד הלשון²; פרופ' ר' בקי, ד"ר ד' גורביץ, ד"ר ת'

1. שמות פרקים שונים עלולים להשתנות בהתאם למונחים שייקבעו.

2. בשבע הישיבות מן הראשונות נכח גם חבר ועד הלשון פרופ' ש' אסף, שהוכרח

להפסיק את השתתפותו מחמת מחלה.

מוצקין וד"ר ג' צדרבוין — כאנשי המקצוע. מזכירה הוא ד"ר ז' בן-חיים. בפרקים המתפרסמים לקמן עסקה הוועדה למן י"ב במרחשון תש"ג ועד י"ט באייר תש"ו. ארבעים ושלוש ישיבות הוקדשו לעיבוד המונחים הללו, ובכללן שלוש ישיבות במסגרת הוועדה למונחי פסיכולוגיה באייר תש"ב. הוועדה רואה את עצמה זכאית לשנות תוך דיוניה מסדר הפרקים שבהצעה המוגשת. אם יתברר הצורך בכך, ואף נהגה כן בחלק המתפרסם כאן.

רוב המונחים הגרמנים הוכנו תוך עבודת הוועדה ע"י ד"ר צדרבוין. כמנהגו של ועד הלשון נמסרה הרשימה לפני מסירתה לדפוס, בשבט תש"ו, לעיון בלשנים ואנשי מקצוע שמחוץ לוועדה. הערות מועילות וחשובות העירו: ד"ר א' ברוך, י' לדיזנסקי ופרופ' א"ה פרנקל, חברי הוועדה למתימטיקה לשעבר, פרופ' אולנדורף וה' ש' אירמאי מן הטכניון העברי שבחיפה, וה' י' בורשטין. הוועדה מודה לכולם על עזרתם, אף כי לא ראתה אפשרות לקבל את כל הצעותיהם.

זכורים לטובה גם ד"ר דף מן האוניברסיטה העברית, על סיועו בהשגת מונחים צרפתים שונים, והסטטיסטיקן הממשלתי ה' לופטוס (Loftus) שבדק את המונחים האנגליים.

statistical method	מִתּוֹדָה סְטַטִּיסְטִית	I	
méthode statistique		General Terms	מִנְחָיִם כְּלָלִיִּים
statistische Methode		Termes généraux	
theory of statistics	תּוֹרֵת הַסְטַטִּיסְטִיקָה	Allgemeine Ausdrücke	
théorie de la statistique		statistics	סְטַטִּיסְטִיקָה (שם מקצוע)
Theorie der Statistik		statistique	
statistical theory	תּוֹרָה סְטַטִּיסְטִית	Statistik	
théorie statistique		statistic	סְטַטִּיסְטִיקָה
statistische Theorie		statistique	(ר') סְטַטִּיסְטִיקוֹת,
theoretical statistics	סְטַטִּיסְטִיקָה עֵיוֹנִית	Statistik	כְּגוֹן שֶׁל יָדוֹת)
statistique théorique		statistician	סְטַטִּיסְטִיקָן
theoretische Statistik		statisticien	
practical statistics	סְטַטִּיסְטִיקָה מַעֲשִׂית	Statistiker	
statistique pratique		statistical	סְטַטִּיסְטִי
praktische Statistik		statistique	
applied statistics	סְטַטִּיסְטִיקָה שְׁמוּשִׁית	statistisch	
statistique appliquée		method	מִתּוֹדָה, דֶּרֶךְ
angewandte Statistik		méthode	
regularity	קְדִירוֹת	Methode, Verfahren	
régularité		methodology	מִתּוֹדוֹלוֹגְיָה
Regelmässigkeit		methodologie	
		Methodologie	

informant, reporter	מוריע	irregularity	אי-סדירות
déclarant, informateur		irrégularité	
Auskunftsperson, befragte Person		Unregelmässigkeit	
enumerator	פוקד		
recenseur		II	
Erheber, Zähler		<i>Collection of Data</i>	אסוף נתונים
enumerated	פקוד (ר' פקודים)	<i>Collection de données</i>	
dénombré, recensé		<i>Sammeln von Daten</i>	
erhoben (לגבי אנשים); aufgenommen (לגבי עצמים)			(1) אסוף תצפיות
census	מפקד	observation	צפייה (פעולה);
recensement		observation	תצפית (תוצאה)
Erhebung, Zensus, (Volks-, Produk- tions-)Zählung		Beobachtung	
census tract	אזור המפקד	individual observation	תצפית בודדת
région de recensement		observation individuelle	
Zensusgebiet, Erhebungsgebiet		Einzelbeobachtung	
record(s)	רשומה	case	מקרה
fait enregistré		cas	
Eintragung		Fall	
registration	הרשמה	case method	דרך (של) חקירת-
enregistrement		étude de chaque cas	מקרה
Eintragung, Registrierung		Einzelfalluntersuchungsmethode	
register	פנקס-הרשמה	statistical unit	יחידה סטטיסטית
registre		unité statistique	
Register		statistische Einheit	
list	רשימה	to collect, gather, assemble	אסוף, אסף
liste		collectionner, assembler	
Liste, Aufstellung		sammeln, aufbringen	
form	טפס	collection, gathering, (פעולה); assembling	אסיפה, אסוף (פעולה); אסף (תוצאה)
bulletin individuel		collection, assemblage	
Formular		Sammlung, Aufbringung	
to fill up a form	מלא טפס	notation	סמון
remplir un bulletin		notation	
ein Formular ausfüllen		Bezeichnung	
		information, report	(מסירת-) ידיעות
		information	
		Auskunft, Information	

error	טעות	schedule	טפס-הנהרשמה
erreur		bulletin	
Fehler		Aufnahmebogen, Eintragsliste	
bias	הטיה	question	שאלה
prévention		question	
Voreingenommenheit, Befangenheit		Frage	
biased	מטה	questionnaire (, questionnaire)	שאלון
prévenu		questionnaire	
befangen, mit Vorurteil behaftet,		Fragebogen	
(tendenziös) voreingenommen			
tendency to round numbers	נטיה למסקרים		תריך (החלק הלא-קבוע של תעודה "שטר")
attraction pour les chiffres ronds	עגלים	card	כרטיס
Tendenz zur Zahlenabrundung		fiche	
checking	בקרה	Karte	
control (des données)		back, reverse	אחור (אחורי-הכרטיס)
Sichtung, Kontrolle		(of a card)	
	2 מיון התצפיות	verso	
dépouillement	נצול-החומר	Rückseite, Verso	
Auswertung des Materials		face, front (of a card)	פנים (פני-הכרטיס)
dichotomous	דו-חלקי 1	recto	
dichotome, alternatif		Vorderseite, Recto	
zweiteilig		ad hoc	לשם זה
manifold (classification) (מיון-)	רב-חלקי	preliminary inquiry	חקירה מקדמת
multiple (classification-)		enquête préliminaire	
mehrteilig(e Sortierung)		präliminäre Untersuchung,	
		vorläufige Untersuchung	
-fold (two-, tree-, etc.)	כפול או פי (שניים)	direct (adj.)	ישיר
-uple, -iple (double, triple etc.)	שלושה	direct (adj.)	
-fach (zwei-, drei- usw.)	(וכו')	direkt, unmittelbar	
twofold (classification)	כפול-בחינה, לפי	indirect	עקיף, לא-ישיר
double (classification-)	שתי בחינות 1	indirect	
zweifach(e Sortierung)	(מיון-)	indirekt, mittelbar	
fourfold (table)	(לוח) רבעי,	field work	עבודת-חץ
	(טבלה) רבעית	enquête sur les lieux	
viergliedrig(e Tabelle)		Aussenarbeit	

1. בספרות המקצועית הלועזית מוצאים אנו למעמים ערבוב של שני המושגים, ויש להקפיד על ההבחנה. מיון דו-חלקי פירושו, למשל, מיון אוכלסי מדינה לפי זכרים ונקבות. מיון כפול-בחינה מובנו כגון מיון אוכלסים לפי מין (זכר או נקבה) ומצב משפחתי (רווק, נשוי אלמן, גרוש) כאחד.

lower limit	גבול תחתון	intermediate (-classification, -list)	ביניים (מיון—, רשימת—)
limite inférieure		intermediaire (classification-, liste-)	
Unterlimit		vorläufig(e Aufstellung),	
upper limit	גבול עליון	Zwischen(-sortierung)	
limite supérieure		to classify, to sort	מין
Oberlimit		classer	
group	קבוצה	klassifizieren	
groupe		distribution, ¹ (או התחלקות)	
Gruppe		classification	במובן אובייקטיבי (כגון:)
sub-group	תת-קבוצה	classement	התפלגות האוכלוסים לפי הגיל; פילוג (או חלוקה) — במובן אקטיבי
sous-groupe		Verteilung	
Untergruppe		classification, sorting	מיון
to group	סדר בקבוצות, הקבץ	classification, classement, dépouillement	
grouper		Klassifikation, Klassifizierung, Sortierung	
gruppieren		classification by...,	מיון לפי...
grouped	בקבוצות, מקבץ	-according to...	
groupé		classement par..., -suivant...	
gruppiert		Klassifizierung entsprechend..., -nach...	
ungrouped	שלא בקבוצות, לא מקבץ	class	מחלקה
non-groupé		classe	
ungruppiert, nicht gruppiert		Klasse	
grouping	הקבצה	open end class	מחלקה פתוחה
groupement		classe ouverte	
Gruppieren		offene Klasse	
to count, to enumerate	ספור, מנה	sub-class	תת-מחלקה
compter		sous-classe	
aufzählen		Unterklasse	
counting, enumeration	ספירה, מנייה	class frequency	שכיחות במחלקה
comptage, énumération, dénombrement		fréquence de classe	
Aufzählung, Zählung		Klassenfrequenz	
to number	ספרר	class interval	רוח-המחלקה
numéroter		ampleur de classe, intervalle de classe	
numerieren		Klassenintervall	
characteristics by ² (למשל גיל, מין, מקצוע) which classification is effected	בחינה	limit	גבול (ר' גבולות, גבוליים)
Gesichtspunkt, Klassifikationskriterium		limite	
modalité, rubrique de classification	אפניות ²	Grenze	
Erscheinungsart			

1. עיי' הערה בסוף הרשימה.

2. כגון בבחינה „מצב משפחתי“ (עיי' עמ' 237 הערה 1) יש ארבע אפנויות, רווק, נשוי, אלמן, גרוש.

(3) נתונים סטטיסטיים	ספרה	מפתח (הסמלים) code code יחידת המפתח נקראת סמל Code, Schlüsselbezeichnung
digit, figure		
chiffre		
Ziffer, Zahl		
datum (pl. data)	נתון	הסמל coding
donnée		
Angabe (Datum)		
basic data, primary data נתוני יסוד		codification
données originales נתונים ראשוניים		Codierung
Grundwerte, -daten, primäre		
Werte (Daten)		
raw data, crude data נתונים גלמיים		הסמל to code
chiffres bruts		codifier
Rohwerte, -daten, -angaben		codieren
נתונים מעבדים		
bearbeitete Angaben, -Werte, -Daten		פרטים נקוב punch card
secondary data נתונים שניים		carte à poinçonner
données secondaires		Lochkarte
abgeleitete Werte, -Zahlen, -Daten		
provisional data נתונים ארעיים		נקב to punch
données provisoires נתונים דפי שעה		poinçonner
vorläufige Angaben		lochen
revised data נתונים מזהים		
données revisées		מנקב punched
revidierte Angaben, kontrollierte A.		poinçonné
final data נתונים סופיים		gelocht
données definitives		
endgültige Angaben		נקב דעיף to overpunch
up to date data נתונים עד לתאריך		poinçonner en haut
données a jour		nach oben lochen
dem gegenwärtigen Stand entsprechende		
Angaben		נקוב עדי over-punching
to bring up to date התאם לתאריך		poinçonnage en haut
mettre à jour		Lochung nach oben
auf den gegenwärtigen Stand bringen		
to keep up to date התקשר עד לתאריך		מכונת-נקוב key punch, punching machine
tenir à jour		machine à poinçonner, poinçonneuse
auf dem Laufenden halten		Kartenlochanlage
		מיון ביד hand sorting
		triage à la main
		Handsartierung
		מכונת-מיון sorting machine
		machine à trier
		Sortiermaschine
		מלוח tabulator, tabulating machine
		tabulateur
		Tabulator

to tabulate	לוח	current statistics	סטטיסטיקה שוטפת
disposer en forme de tableaux		laufende Statistik	
Tabellen aufstellen		to relate to,	קלול, הקף; היה מוסב
to recast	חזור וְערוך	to cover	על, התניח על, השתיר
refaire, remanier, calculer de nouveau		se rapporter à...	השתיר על...
von neuem aufstellen		sich beziehen auf..., decken	
table	לוח, טבלה	term	איבר (ר איברים)
tableau		terme	
Tabelle, Tafel		Olied	
tabular	בצורת לוח או טבלה	magnitude	גדל
tabulaire		grandeur	
in Tabellenform		Grösse	
auxiliary table	לוח-עזר, טבלת-עזר	item	סעיף, פרט
tableau auxiliaire		paragraphe, rubrique, détail	
Hilfstabelle		Posten, Paragraph	
conversion table	לוח-הפיכה, טבלת-	isolated	מבודד
tableau de conversion	הפיכה	isolé	
Umrechnungstabelle		isoliert	
tabular section	מערכת-לוחות,	erratic value	ערך חריג
(or appendix)	מערכת-טבלאות	valeur erratique	
Tabellenwerk		aus der Reihe fallender Wert	
tabulation work sheet	לוח ספירה או קציבה,	individual	בודד, יחיד
table de dépouillement	טבלת—	individuel	
tallying	קציבה	diskret, einzeln	
pointage		(4) לוח	
stroke (in provisional tables)	קר (בלוחות קציבה)	to compile (a table)	צרר (לוח)
barre (dans les tableaux de dépouillement)		compiler (un tableau)	
Strich (in provisorischen Tabellen)		(eine Tabelle) zusammenstellen	
entry (of a table)	בניסה (ללוח)	compilation	צרוף
entrée (d'une tableau)		compilation	
[Tabellen]eingang		Zusammenstellung	
double entry table	לוח כפול-בניסות,	tabulation, formation	לוח, צריכת-לוחות,
tableau à double entrée	טבלה כפולת-	of a table	צריכת-טבלאות
Tabelle mit doppeltem Eingang	בניסות	préparation de tableaux,	
		arrangement en tableaux	
		Tabellenaufstellung	

stub	עמודת-כניסה	line, row	שורה
marge		rangée	
Vorspalte		Reihe	
stub-heading	מגדיר-שורה	column	עמודה
		colonne	
		Spalte(, vertikale Reihe)	
	גוף-העליון (החלק הכולל)	top row	שורה עליונה
	את מערכת המספרים שבלוח)	rangée supérieure	
		obere Reihe	
total, sum	סכום, סך	bottom row	שורה תחתונה
total, somme		rangée inférieure	
Summe		Endreihe	
subtotal, partial sum	סכום חלקי, סך חלקי	rubric	מדור
somme partielle		rubrique	
Teilsomme		Rubrik	
grand total, sum total	סכום כולל, סך-הכל	cell, case	תא
total global		case	
Gesamtsumme		Kästchen, Zahlenfach	
		title, heading (of table)	כותרת (של לוח)
	5 פרסום הנתונים	titre (d'un tableau)	
		Überschrift (einer Tafel)	
abstract	תקציר, קצור	caption	ראש
précis		en-tête	
(statistisches) Handbuch		Kopf	
summary	סכום	caption-heading	מגדיר-עמודה
résumé			
Zusammenfassung			

1. הרי כאן דוגמת לוח לחלקיו:

התפלגות האוכלוסיה לפי המין והגיל (1)

ס"ה (3)	ג י ל (2)			מין (4)
	עד 15 (5)	15 - 49 (5)	50 ויותר (5)	
480	150	280	50	זכר (5)
520	180	305	55	נקבה (5)
1000	310	585	105	ס"ה (5)

(1) כותרת הלוח. (2) (3) ראש הלוח. (4) (5) עמודת הכניסה.

(2) (3) ראש הלוח. (4) (5) מגדיר השורה.

(5) מגדיר העמודה

geographical or spatial	סדרה גאוגרפית	year-book	ספר השנה, שנתון
or topographical	(לפי מקומות, ארצות)	annuaire	
series		Jahrbuch	
série topographique		(statistical) bulletin	קנטרס, בתב-עת
geographische Reihe, topographische R.		bulletin (statistique)	לידיעות
qualitative series	סדרה איכותית	(statistisches) Bulletin	(סטטסטיקות)
série qualitative		report	דין וחשבון, בקיזור
qualitative Reihe		rapport	דו"ח (ר' דו"ח"ם)
quantitative series	סדרה כמותית	Bericht	
série quantitative		survey	סקירה
quantitative Reihe		aperçu	
chronological series	סדרה לפי זמנים	Übersicht	
série chronologique		source	מקור
chronologische Reihe		source	
frequency	שכיחות (ר' שכיחיות)	Quelle	
fréquence		official	רשמי
Frequenz, Häufigkeit		officiel	
cumulative (series)	מצטבר (סדרה)	amtlich, offiziell	
cumulatif (série cumulative)	מצטברת (מצטברת)	unofficial	לא-רשמי
kumulativ(e) Reihe)		nonofficiel	
cumulative downwards	מצטבר יורד	unoffiziell, nicht amtlich	
kumulativ nach unten		semi-official	רשמי למחצה
cumulative upwards	מצטבר ועולה	officieux	
kumulativ nach oben		halbamtlich, offiziös	
cumulated downwards	מצבר כלפי מטה	III	
kumuliert nach unten		<i>Treatment, Analysis and</i>	עבוד הנתונים
cumulated upwards	מצבר כלפי מעלה	<i>Presentation of Data</i>	נתוחם והצגתם
kumuliert nach oben		<i>Élaboration, analyse</i>	
continuous	רציף	<i>et présentation des données</i>	
continu		<i>Behandlung (Verwertung), Analyse</i>	
stetig, kontinuierlich		<i>und Darstellung der Daten</i>	
continuity	רציפות	(1) סדרות והתפלגויות	סטטסטיקות
continuité		array	מסדר
Stetigkeit, Kontinuität		Anordnung, Ordnung	

chart, diagram, graph	דיאגרמה	discontinuous, discrete	לא-רציף
diagramme, carte, graphique		discontinu	
Diagramm		unstetig, diskontinuierlich, diskret	
grid paper, graph-paper	ניר-משבצות	discontinuity, discreteness	לא-רציפות
gerastetes Papier		discontinuité	
squared paper	ניר-רבועים	Unstetigkeit, Diskontinuität	
papier quadrillé		(2) דרכים גרפיות	
kariertes Papier		graphic	סרטוט, שרטוט, גרפי
	ניר מלימטרי	graphique	
papier millimétrique		graphisch, zeichnerisch	
Millimeterpapier		to (re)present	הציג, תאר
Cartesian diagram	דיאגרמה קרטסית	représenter	
diagramme cartésien		repräsentieren, darstellen	
Cartesisches Schaubild		representation	הצגה, תאור
rectangular, orthogonal	ישר-זווית	représentation	
rectangulaire, orthogonal		Repräsentation, Darstellung	
rechtwinklig		graphical representation	הצגה גרפית
scale	סולם	représentation graphique	
échelle		graphische Darstellung (Repräsentation)	
Skala		to trace	הצמק על ניר שקוף
scale	קנה-מדה	calquer	
échelle		durchpausen	
Massstab		to plot (a series (סדרה בדיאגרמה)	ציין (סדרה בדיאגרמה)
axis	ציר	on a diagram)	
axe		tracer, porter (une série sur un	
Achse		diagramme)	
origin	מוצא, (נקודת-)ראשית, נקודת-אפס	auftragen, aufzeichnen (in Ordnung,	
origine		in Diagramm)	
Anfangspunkt, Ursprung, Nullpunkt		drawing, plotting	סרטוט, שרטוט
zero line (of a diagram)	קו האפס של	dessin	
ligne zéro (du diagramme)	הדיאגרמה	Zeichnung, Zeichnen	
Nullinie (des Diagramms)		correspondence	התאמה (למשל בין הנתונים
base line	קו-יסוד	(e.g. between data and graph)	לדיאגרמה)
ligne de base		Übereinstimmung (z. B. zwischen den	
Grundlinie		Daten und dem Graph)	
coordinate	שעור, קואורדינטה	construction	בנייה (פעולה)
coordonnée		construction	
Koordinate		Konstruktion, Aufbau	

column of a histogram	עמודה של	abscissa	פסוק, שעור ראשון
colonne d'un histogramme	הסטוגרמה	abscisse	
Histogrammkolumne		Abszisse	
circle (or pie) diagram	דיאגרמה עגולית	ordinate	שעור שני, פוסק
diagramme circulaire		ordonnée	
Kreisdiagramm		Ordinate	
semilogarithmic,	לוגריתמי למחצה	dependent variable	משתנה תלוי
arith-log		variable dépendante	
sémi-logarithmique		abhängige Variable	
semilogarithmisch, halb-logarithmisch		functional relation	יחס פונקציונלי
ratio chart (see	דיאגרמה לוגריתמית	liaison fonctionnelle	
semilogarithmic)	למחצה	Funktionalbeziehung	
diagramme sémi-logarithmique		parameter	מצד (ר') מצדים
halb-logarithmisches Diagramm		paramètre	
progress chart, Ganttchart	דיאגרמת-גנט	Parameter	
graphique de Gantt		frequency-polygon	מצלע-השכיחות
Gantt-Diagramm, vorschreitendes		polygone de fréquence	
oder aufsteigendes Diagramm		Polygon der Frequenz (Häufigkeit)	
polar (diagram, coordinates)	קטבי	frequency curve	עקם-השכיחות
polaire		courbe de fréquence	
polar		Häufigkeitskurve, Frequenzkurve	
scatter diagram	דיאגרמת-פזר	distribution curve	עקם-ההתפלגות ¹
Streuungsdiagramm		courbe de distribution	
stereogram	דיאגרמה מרחבית	Verteilungskurve	
stéréogramme		broken diagram	דיאגרמה קצוצה
Raumdiagramm, Stereogram		diagramme brisé	
contour lines, level curves	קווי-רמה	abgebrochenes Diagramm	
courbes de niveau		pictorial graph, pictogram	דיאגרמה
Niveaulinien		pictogramme	של תמונות
cartogram	מפה קטטקטית	Bilderdiagramm	
cartogramme	פרטוגרמה	block diagram	דיאגרמת-שטחים
Kartenzeichnung, Kartogramm		diagramme par barres	
dotted chart or map	דיאגרמת-נקדות	Flächendiagramm	
carte pointillée	מפת-נקדות	bar chart	דיאגרמה של מוטות
Punktierungskarte		Stäbchendiagramm	
graded map	מפה מדרגת	histogram, column diagram	דיאגרמה של
cartogramme gradé		histogramme	עמודות, הסטוגרמה
abgestuftes Kartogramm		Säulendiagramm, Histogramm	

symmetrical	תאום, סמטרי	graduation	דרוג
symétrique		graduation	
symmetrisch		Gradierung	
asymmetrical, skew	לא-תאום, לא-סמטרי	shaded map	מפת-צללים
asymétrique, dyssymétrique		cartogramme hachuré	
asymmetrisch		Schattierungskarte	
moderately asym-	לא-תאום במקצת	to shade	הצלל
metrical or skew	לא-סמטרי במקצת	hachurer, nuancer	
légèrement asymétrique ou dyssymétrique		schattieren	
gemässigt asymmetrisch		shading	הצללה, דרוג-צללים
extremely asym-	לא-תאום ביותר	nuancement	
metrical or skew	לא-סמטרי ביותר	Schattierung	
fortement dyssymétrique ou asymétrique		density of shade	דרגת-צל
extrem asymmetrisch		hachure, nuance	
binomial distribution	התפלגות (א)	Schattierungsgrad	
distribution binômiale	התחלקות (1)	nomogram	דיאגרמת-חשוב
binomiale Verteilung	דו-איברית	nomogramme	נומוגרמה
logistic curve	עקם לוגיסטי	Nomogramm	
courbe logistiquc		nomography	חשוב בדיאגרמה
logistische Kurve		nomographie	נומוגרפיה
ogive	עקם אוגייבי	Nomographie	
ogive		to rectify	ישר
Ogive		rectifier	
shape	צורה	rektifizieren	
forme		to inscribe on a diagram	כתב (דיאגרמה)
Form		faire le lettrage (d'un diagramme)	
U- or Y shaped distribution	התפלגות (א) U- or Y	(ein Diagramm) beschriften	
U- or Y-forme distribution	התחלקות (א) U- or Y	legend	כתבת
distribution en forme U ou Y	בצורת Y או U	légende, inscription	
U- oder Y-förmige Verteilung		Beschriftung	
reverse Y shaped	התפלגות (א) ההתחלקות (1)		עקמים סטטסטיים (3)
distribution	בצורת Y הפוכה	linear, straight	ישר
compound distribution	התפלגות (א)	rectiligne	
distribution composite	התחלקות (1)	geradlinig	
kombinierte Verteilung,	מרכבת	curve; curved, curvilinear	עקם
zusammengesetzte Verteilung		courbe; courviligne	
		Kurve; Kurven-, kurvenförmig	

to fit (intr.)	הָלֹם (הָקוּ הוֹלֵם)	mutilated or truncated (distribution)	קָטוּעַ (הַתְּפִלָּגוֹת אוֹ הַתְּחַלְקוֹת קָטוּעָה)
s'ajuster		(distribution) trunqué(e)	
entsprechen, zutreffen		abgehackte Verteilung)	
best fit	הָקוּ הַהוֹלֵם בְּיִתְרָה	dissection of curves	פְּרוֹק-עֲקָמִים
meistentsprechende Linie		décomposition ou découpage de courbes	
goodness of fit test	מִבְחָן-הַהֲלִימוּת	Kurvenzergliederung	
test de la qualité d'un ajustement		slope or inclination of the curve	נִטְיַת-הָעֵקָם, שְׂפוּעַ-הָעֵקָם
Prüfung des Entsprechungsgrades		inclinaison de la courbe	
to smooth	הַחֲלָק	Kurvenneigung	
adoucir		to shift a curve	הָזוּ עֵקָם
glätten		déplacer une courbe	
smoothed curve	עֵקָם מְחֻלָּק	eine Kurve verschieben	
geglättete Kurve		shifting of a curve	תְּזוּזַת-הָעֵקָם, הִזּוּת-הָעֵקָם
smoothing	הַחֲזָקָה	déplacement d'une courbe	
adoucissement		Kurvenverschiebung	
Glätten		jump	קַפְצָה
least square	הַסְטִיָּה הָרְבּוּעִית	saut	
le moindre carré	הַפְּחוּתָה	Sprung	
die kleinsten Quadrate			(4) בִּיּוֹן
method of least squares	דֶּרֶךְ הַסְטִיָּה	interpolation	בִּיּוֹן
méthode des moindres carrées	הָרְבּוּעִית	interpolation	
Methode der kleinsten Quadrate	הַפְּחוּתָה	interpolation, Einschaltung	
osculating interpolation	בִּיּוֹן מְשִׁיךְ	to interpolate	בִּיּוֹן
interpolation de courbes qui se baisent,		interpolier	
interpolation de courbes osculatrices		interpolieren, einschalten	
Oskulationsinterpolation		extrapolation	חִיּוֹץ
freehand	בְּיָד חֲפְשִׁית	extrapolation	
à main levée		Extrapolation	
Freihand-(Zeichnung)		to extrapolate	חִיּוֹץ
	(5) שְׂעוּרִים וִיחְסִים	extrapoler	
rate	שְׂעוּר	extrapolieren	
taux		to fit (tr.), to adjust	הָלֹם, הַהֲלֵם
Rate, Ziffer		ajuster	
		eine entsprechende Linie ziehen	

correction coefficient	מקדם-התקון	ratio	יחס
coefficient de correction		rapport, raison	
Berichtigungskoeffizient		Verhältnis	
corrected rate	שעור מתוקן	quotient	מנה
taux corrigé		quotient	
berichtigte Rate, -Ziffer		Quotient	
general rate	שעור כללי	coefficient	מקדם
taux global		coefficient	
Gesamtrate, Gesamtziffer		Koeffizient	
specific rate	שעור סגלי	proportion	פרופורציה
taux spécifique		proportion	
spezifische Rate		Verhältnis, Proportion	
expected rate	שעור צפוי	proportional	פרופורציונלי
taux espéré		proportionnel	
erwartete Rate, -Ziffer		proportional	
gross, crude	גלמי, ברטו	to eliminate	נקה
brut		éliminer	
Brutto, Global-		eliminieren, beseitigen	
net	נקי, נטו	elimination (של הגיל וכו')	נכוי השפעה
net		of the influence (of the age etc.)	
Netto		élimination de l'influence (de l'age etc.)	
per cent	למאה, אחוז (ממאה)	Elimination d. Einflusses (v. Alter usw.)	
pour cent		figure adjusted for...	נתון מנגסה 1
Prozent, von Hundert (v. H.)		bereinigte Ziffer, -Angabe	
percentage	שעור-אחוזים	standard	תקן (אכלסית, שעור)
percentage, proportion pour cent		(-population, -rate)	
Prozentsatz, Vonhundertsatz		standard	
per mille, per thousand	לאלף, אחוז	Standard(-Bevölkerung, -Rate)	
pour mille	מאלף	to standardize	תקנן
Promille, von Tausend (v.T.)		standardiser	
		standardisieren	
(6) מדות של המגמה המרכז			
central tendency	מגמה למרכז	standardized	מתקנן
tendance centripète		standardisé	
Schwergewichtstendenz		standardisiert	

1. מנתון מסוים a מנכים השפעת גורם מסוים (עונה, גיל, מגמה כללית וכיו"ב) b, והנתון.

שהושג על-ידי פעולת הניכוי, נקרא נתון מנוסה.

assumed	מִשְׁעָר	to average	מִצָּע
angenommen		faire une moyenne	
weighted	מִשְׁקָלִי	den Durchschnitt berechnen	
pondéré		mean, average	בִּינּוּנִי, מִצָּע 1
gewogen (mit Gewichten versehen)		moyenne	
to weight	שְׁקָלָל	Mittelwert, Mittel, Durchschnitt	
affecter un poids à...		position	מָצָב
wägen (mit Gewichten versehen)		position	
weighting	שְׁקָלִיל	Lage	
pondération		arithmetic(al) mean	מִצָּע חֲשׁוּבֹנִי
Wägung (mit Gewichten versehen)		moyenne arithmétique	מִצָּע אֲרִתְמֵטִי
weight	מִשְׁקָל	arithmetisches Mittel	
poids		harmonique mean	מִצָּע הָרְמוֹנִי
Wägungsziffer (Gewicht)		moyenne harmonique	
moment	מוֹמֶנְט	harmonisches Mittel	
moment		geometric mean	מִצָּע הַנְּדָסִי
Moment		moyenne géométrique	מִצָּע גֵּאומֶטְרִי
moving average	מִצָּע נָע	geometrisches Mittel	
moyenne mobile		aggregate	מִצָּרָר
beweglicher Durchschnitt		aggrégat	
centre (of population, etc.)	מֶרְכֵּז (שֶׁל)	Aggregat	
centre (de population etc.)	הָאֲכֶזְטִיָּה (וְכו')	aggregative	מִצָּרָפִי
Schwerpunkt, Mittelpunkt		aggregatif	
location (e. g. of	מְקוֹם, קְבִיעוּת מְקוֹם	Aggregat-	
centre of population, etc.)	(כְּגוֹן: שֶׁל	median	חֲצִיזֵן (ש"ח חֲצִיזֵנִי)
Ortsbestimmung	מְרָכּוֹ הָאוֹכְלוֹסִיָּה)	médiane	
		mittlerer Wert, Zentralwert	
		mode	הַשְּׂכִיחַ (שֶׁבְּעֶרְכִּים)
		mode, valeur dominante	
		Modus, Häufigkeitswert	
		midpoint	נֶקֶדֶת הָאֲמָצֵעַ
	7) הַשְּׂתַנּוּת	point central	
to vary	הַשְּׂתַנּוּת	mittlerer Punkt	
varier		bimodal	דו־שְׂכִיחִי
variieren		à 2 sommets	
		bimodal	

1. המונחים הנרדפים בלועזית משמשים לעתים קרובות מאוד בלא הבחנה, אע"פ שרצוי להבחין ביניהם. בנוגע לעבריים יצוין: בִּינּוּנִי הוא מושג רחב, הכולל חציון, השכיח וגם ממוצע; ממוצע הוא סוג של בינוני, המיוחד לבינונים חשבוניים, הנרדסים, הרמוניים וכו'.

precision	דיוק	variable	משתנה 1
précision		variable	
Genauigkeit		Variable, veränderliche Grösse	
variance	שונות	random variable	משתנה מקרי
fluctuation		variable aléatoire	
total variance	שונות כוללת	zufällige Variable	
		variate	משתנה, משתנה 1
variance within	שונות בתוך (עמודות וכיו"ב)	variation	שנוי
variance between	שונות בין (עמודות וכיו"ב)	variation	
		Variation	
		variability	השתנות
quartile	רביעון (ש"ח : רביעונים)	variabilité	
quartil		Veränderlichkeit	
Viertelswert, Quartile		coefficient of variability	מקדם-ההשתנות
upper quartile	רביעון עליון	coefficient de variabilité	
quartil supérieur		Veränderlichkeitskoeffizient	
oberer Viertelswert, Oberquartile		to deviate	קטה
lower quartile	רביעון תחתון	dévier	
quartil inférieur		abweichen	
unterer Viertelswert, Unterquartile		deviation	קטיה מן...
decile	עשירון (ש"ח : עשירונים)	déviation	
décil		Abweichung	
Dezile		average deviation	קטיה-ממצע מחלטת
centile, percentile	מאון (ש"ח : מאונים)	écart moyen	
percentil		Durchschnittsabweichung	
Perzentile		standard deviation	קטיה-תקן
interquartile range	תחום בין-רביעוני	déviation type	
déviation interquartile		Standardabweichung	
Zwischenquartilabstand			
dispersion	פזור	range	תחום
dispersion		domaine, région	
Streuung		Bereich, Gebiet	

1. המושג משתנה (= variable) פירושו גודל העלול להשתנות ממקרה למקרה או במרוצת הזמן וכיו. כשיש צורך להדגיש, שהמדובר הוא בדבר שכבר נשתנה במציאות, משתמשים בלועזית במלה המיוחדת variate. לפיכך מציעה הוועדה את הצורה הסבילה הזאת בהקבלה לצורות אחרות ממין זה: למשל השמאָה (דב' כד ד), תַבְבֵס (ויק' יג נה, נו), תַתְקָדוּ (במד' א מז).

norm	תָּקֵן, נִרְמָה	kurtosis	גִּבְנוּת, קִרְטוֹזָה
norme			
Norm			
normal	תָּקִין, נִרְמָלִי	platycurtic	רַחֲב-גִבְנוּת
normal			
normal			
subnormal	שְׁמִתָּחַת לַתָּקֵן, שְׁמִתָּחַת לַנִּרְמָה	leptocurtic	חֹד-גִּבְנוּת
subnormal			
unternormal			
supernormal	שְׁמַעַל לַתָּקֵן, שְׁמַעַל לַנִּרְמָה	mesocurtic	תָּקִין-גִּבְנוּת
supernormal			
übernormal			
		concentration	רְכוּז
		concentration	
		Konzentration, Zusammendrückung	

בקביעת מונח ל-*distribution* לא הגיעה הוועדה לפי-שעה להכרעה. יש משתמשים במלות חֲזָקָה וְהִתְחַזְּקוּת, כלומר בשורש שנוהגים להביע בו את המושג *division*, אחת מארבע מלאכות החשבון. וכן קבע ועד הלשון במלון למונחי מתימטיקה (עמ' 24, 15, 29): חֲזִיק, חֲזָקָה *division*, חֲזֵק *to divide*, מְחַלֵּק *divisor*, מְחֻזָּק *dividend*, מְתַחֲזֵק *divisible*, הִתְחַזְּקוּת *divisibility*. הואיל ובמונחים המתמטיים משתמשים גם במקצוע הסטטיסטיקה, עלולות המלות התחלקות וחלוקה להביא לידי טעות הבנה, ומשום כך יש מאנשי המקצוע המתנגדים להוסיף להן גם את המשמעות *distribution*. בוועדות שונות של ועד הלשון נידונה שאלה זו. ובהן הוסכם להניח את השורש הנרדף פלג להוראה זו. כגון: פְּלִיג *distribution* (מלון למונחי מתימטיקה עמ' 53), פְּלִיג המכפלה *distributing of the product* («לשוננו» ה' עמ' 345), מספר פְּלִיגִי *distributive number* (מונחי דקדוק «לשוננו» ז' 406), פְּלִיג שסתומי *distributing valve motion* (מלון למונחי טכניקה עמ' 121). אע"פ כן יש חוששים להשתמש במלים פילוג והתפלגות ל-*distribution*, שמה יתפרש צירוף לשון מעין «התפלגות האוכלוסים לפי גיל» במובן יצירת מפלגות.

הוועדה תשוב לדון בשאלה זו תוך עבודתה בפרקים הבאים ותשמח לשמוע הצעות מפי מעוניינים ויודעי דבר.

תיקוני טעויות

לצערנו נשאר מספר טעויות-דפוס בחוברת, ואלה שעלולות לגרום לאי חבנה אנו מביאים כאן, והקורא מתבקש לתקנן במקומן.

(א) במאמרו של ב' מיוזלר :

עמ' 173	ש' 3	מלמטה (בפנים) קרי :	ביחיסלך (תחת ביחיסלך)
עמ' 175	" 6	מלמעלה	במ...רם (תחת ב...רם)
עמ' 179	" 14	מלמעלה	המאה הח' (במקום המאה הש')

(ב) ברשימות המונחים :

עמ'	סור	ערך	צייל
221	ב	3	unconditioned
223	ב	4	laughter
224	ב	4	aggressive
224	ב	5	instinct de lutte
225	א	1	Wohltwollen-(Sympathie-)Instinkt
226	א	9	choice
228	א	12	impotence
230	א	10	anguish
230	א	12	peur
231	א	7	(weel beeing 'ת) well-being
231	ב	7	pride / orgueil
232	א	7	zeal
239	א	4	פְּרִיטִיס-נְקוּב (במקום כרטיס נְקוּב)
244	א	12—11	diagramme par 11 שבערף המונח הצרפתי
			barres שייך לערך 12.
245	ב	10—9	במקום האות Y צ"ל J.
249	ב	2	שונות (ח' שונות).

מונחי רפואה

(רשימה ו')

אנטומיה

בד' בכסלו תש"ב נתכנסה הוועדה למונחי-הרפואה של ועד הלשון כדי לבדוק את תכנית פעולתה לאחר עיבוד ופרסום של רשימות-מונחים כלליים. מונחי מיילדות¹ ובלניאולוגיה². הוועדה הגיעה לכלל דעה, ששוב אין להסתפק ברשימות מקריות או בלקט מונחים בתחום ענף רפואי אחד, אלא צורך השעה הוא לעסוק עיסוק ממצה בטרמינולוגיה הרפואית לפי סדר מסוים של ענפי המדע הזה. בהתחשב בצרכי הוראת הרפואה באוניברסיטה לעתיד ראתה היא להקדים את האנטומיה לכל שאר המקצועות.

לשם ביצוע תפקיד זה מינתה הוועדה מתוכה ועדת-משנה שחבריה הם: ד"ר א' פורת וד"ר י"י רבלין — מטעם ועד הלשון, ד"ר ז' מונטנר, ד"ר א' סדובסקי וד"ר א' רבינוביץ — רופאים. ד"ר ל' היילפרין נצטרף אליה להשתתף בדיון על מערכת העצבים. מזכיר הוועדה הוא ד"ר ז' בן-חיים. בישיבות אחדות של ועדת-המשנה השתתפו, לשם בירור עניינים מיוחדים.

ד"ר ה' אונגר (אנטומיה פתולוגית) וד"ר י' ליבוביץ (פיסיולוגיה וכימיה). בכ"ה בכסלו של אותה שנה נתאספה ועדת-המשנה בפעם הראשונה, כשלפניה רשימת הצעות, שהכין ד"ר א' רבינוביץ. רשימה זו היתה כרוכה בהכנת "ספר האנטומיה והפיסיולוגיה" שלו, ודבר זה קבע את היקפה ואופיה. שכן כללה הרשימה רק את המונחים העיקריים ביותר וכמידת נחיצותם להשכלה המקצועית של האחות בבית החולים.

בסיוון של אותה שנה גמרה ועדת-המשנה את עיונה בחומר שהוגש לה, ובאב מסרה את מסקנות עבודתה למליאת הוועדה וכן לאנשי מקצוע שמחוצה לה. החומר שועהמ"ש העבירה למליאה היה מורכב משני חלקים נפרדים: א) הצעות מוסכמות; ב) שאלות טעונות בירור והכרעה, בין מצד חשיבותן הלשונית או המקצועית, ובין משום שלא הושגה אחדות הדעות בתוך ועהמ"ש.

בא' במחשון תש"ג נתאספה שוב מליאת הוועדה כדי לדון בהצעה המוגשת וגם בהערות והצעות, שנתקבלו מאת חבר הוועדה היושב בתל-אביב

1. חבריה הם: ד"ר ש' אינהורן, פרופ' נ"ה טורטשינר, ד"ר א' פורת, ד"ר י"י רבלין — חברי ועד הלשון; ד"ר מ' ברכיהו, ד"ר ל' היילפרין, ד"ר ישעיהו ליבוביץ, ד"ר ז' מונטנר, ד"ר א' סדובסקי, פרופ' א' פיגנבאום, ד"ר א' רבינוביץ, ד"ר י"ל רוקח — רופאים.

2. "לשוננו" כרך י' עמ' 89-91, 262-266, 369-372.

3. "לשוננו" כרך י"א עמ' 63-82.

4. "לשוננו" כרך י"א עמ' 248-255.

ד"ר ש' אינהורן, ומאת ד"ר בן-עמי וד"ר א' גולדשטיין מחברי ועדת המונחים" לשעבר של סניף ההסתדרות הרפואית בתל-אביב. בשבע ישיבות עד י"ח באדר ב' ביררה מליאת הוועדה את הטעון בירור והכריעה במה שצריך הכרעה, ועל ידי כך הושגו היסודות העיקריים וניתן הכיוון להמשך פעולתה של ועדת-המשנה.

רשימת ד"ר רבינוביץ היתה - כנרמו - מכוונת לסיפוק צרכים דחופים. לפיכך ביקשה ועהמ"ש, עם סיום דיונה ברשימה הנ"ל, לתת לעבודתה צורה קבועה ומבוססת יותר. ועדת-המשנה מצאה, כי הדרך הטובה ביותר למיצוע המקצוע כולו הוא לערוך את החומר לפי נושאים, ותוך כדי עבודתה נתברר לה, שהיא יכולה לפטור את עצמה משאלות מסובכות שבעריכה המקצועית של המלון למונחי אנטומיה, אם תעשה את הספר *Nomina anatomica* יסוד לעבודתה. ספר זה, שיצא לפני עשר שנים, חובר על דעת ועדה מיוחדת של חברות לאנטומיה בארצות אחדות, וגו תיקונים ניכרים בנומנקלאטורה הלטינית. אף-על-פי שידוע לוועדה, כי רופאים רבים עדיין אינם מצויים אצל המונחים הלטיניים המתוקנים, בכל זאת ראתה את עצמה מחויבת לקבוע במלונה אותם המונחים, שעל תקנתם שקדה ועדה בינלאומית במשך חמש-עשרה שנים ויותר. המלון למונחי אנטומיה, שוועד הלשון עסוק בהכנתו, יהיה אפוא ערוך כמתכונת הספר הלועזי הנזכר, והרשימה המתפרסמת כאן כוללת את הפרקים הראשונים שבו (עמ' 20—36).

עד סיוון תש"ו נתקיימו ארבעים וחמש ישיבות. הוועדה כבר החליטה כמעט על כל המונחים היסודיים באנטומיה חוץ ממערכת העצבים, אבל תוך דיוניה בפרקים אחרים קבעה גם בשטח זה מספר של מונחים. עיקר מלאכתה של ועדת המשנה עתה (חוץ ממערכת העצבים) היא בדיקת כל הצירופים הלשוניים העולים מהחלטותיה העקרוניות, שכן אין להרכיב הרכבה מיכנית בלבד את המונחים היסודיים לביטויים, שתפקידם לשמש מקבילים עבריים לשמות המדעיים.

וכאן המקום להעיר, כי הרבה נתלבטה הוועדה בקביעת התחומים, אילו מן השמות הלטיניים טעונים תרגום לעברית, ואילו מוטב להשאירם בלעזם. ראשית כל היתה הסכמה גמורה, כי על הוועדה להשתמש בהזדמנות הניתנת לה ולהכניס בשימוש במידת האפשר את המונחים העבריים, שנהגו במדע הרפואי העברי לפני דורות, ובייחוד בתקופת ימי-הביניים. עיון מעמיק יותר בחומר הזה - וספר המונחים למזיא בעריכתו של טשרניחובסקי היה לוועדה לעזר רב - מוכיח

1. NOMINA ANATOMICA Zusammengestellt von der im Jahre 1923 gewählten Nomenklatur-Kommission, unter Berücksichtigung der Vorschläge der Mitglieder der Anatomischen Gesellschaft, der Anatomical Society of Great Britain and Ireland, sowie der American Association of Anatomists, überprüft und durch Beschluss der Anatomischen Gesellschaft auf der Tagung in Jena 1935 endgültig angenommen. Mit besonderen Erläuterungen versehen von H. STIEVE. Verlag von Gustav Fischer, Jena 1936.

כי במקרים לא־מועטים אין מונחים קבועים, ויש עמהם שמות נרדפים. בניצול החומר המסורתי שאפה אפוא הוועדה להסדרה ובחירה כמעט תמיד רק אחד מן המונחים הנרדפים.

במגמתה ליצור טרמינולוגיה עברית מדעית ברורה ומדויקת ניסתה הוועדה לקבוע לכל מונח לטיני (אם ראתה צורך לתרגמו) מונח עברי מקביל ולקיימו בכל הצירופים. למשל שמות שונים, שמצינים חלל ופתח, כגון *cavitas* = חלל, *caverna* = מחילה, *antrum* = מערה, *sinus* = גת, *appertura* = מפתח, *ostium* = פתח, *orificium* = פה, *meatus* = מבוא, *aditus* = כניסה, *porus* = חור, *foramen* = נקב — הריהם משמשים בקביעות כמקבילות ללטינית בכל הצירופים אף כי מבחינה עניינית ניתן לעתים להחליף נקב בחור, מפתח בפתח וכדומה. הוא הדין במלים כגון *medialis*, *intermedius*, *medius*, *medianus* ועוד. לאחר קביעה מוחלטת של כל המונחים היסודיים נתברר, שניתן לחבר בנקל את השמות המורכבים, שמספרם רב באנטומיה, וכי אריכותם של השמות העבריים היא למעשה מותנית באריכותו של השם המדעי.

אין כוונת הוועדה לגזור על השימוש בשמות המדעיים הבינלאומיים, אלא היא נתנה את דעתה על העובדה, שהאנטומיה נלמדת גם מחוץ לרפואה, וחלקים עיקריים שלה מן הדין שיהיו בתחום ההשכלה התיכונית, לפיכך רצוי שיוגש לאלה החומר מוגדר וקבוע כמטבע־לשון עברי.

הקטע המתפרסם להלן כולל את מרבית המונחים הכלליים ואת תורת העצמות, והוא מדגים הדגמה מלאה את טיב המלון האנטומי ודרך עבודתה של הוועדה. לפני כינוס כל החומר לספר מיוחד ניתנת כאן לאנשי המקצוע הזדמנות אחרונה לחוות דעה ולהציע תיקונים ושכלולים.

הערה: ביטויים אונטוגיניטיים מובלטים ע"י אותיות קורסיביות.

המנחים המציגים מצב וכיוון של חלקי הגוף

Termini situm et directionen partium corporis indicantes

Termini generales מנחים כלליים

posterior	אחורי	internus	פנימי
ventralis (opp. dorsalis)	גחוני	externus	חיצוני
dorsalis	גבי	medianus	של התווך
superior	עליון	sagittalis	חצי
inferior	תחתון	frontalis	מצחי; קדמי
cranialis (opp. caudalis)	של גולגולת, גולגולתי	transversalis	לרחב, רחבי
caudalis	של זנב, זנבי	longitudinalis	לארך, ארבי
rostralis	מקורי	transversus	לרחב, רחבי
nasalis	שם אף, אפי	medialis	תיכון
medius	אמצעי	lateralis	צדי
intermedius	של ביניים, ביניים)	dexter	ימני
superficialis	שטחי	sinister	שמאלי
profundus	עמק	anterior	קדמי

Termini ad extremitates spectantes מנחים המוסבים על הגפיים

fibularis	של (או לצד) הקנה הקטן	proximalis	מקרב
volaris	של כף, כפי	distalis	מרחק
dorsalis	של גב, גבי	radialis	חשורי
plantaris	של כף הרגל, כף-הרגל	ulnaris	של גמר, גמדי
dorsalis	של גב, גבי	tibialis	של (או לצד) הקנה הגדול

Termini generales

מנחים כלליים

angularis	של זווית, זויתי; מזוה	acinus (=lobulus)	אנית
ansa	לולאה (כעצבים); הדורה (היני)	aditus	כניסה
	כפיפות, כגון של עדיקים [חולין]	ala	כנף (נ; ר' כנפים)
	מח ע"ב], של צינורות הכליות)	alaris	של כנף, כנפי
antrum	מערה	alveolus	נאדית (לגבי הריאה); מכתש
anulus	טבעתון		ר' מכתשים (לגבי השיניים)
annularis	של טבעתון, טבעתוני	alveolaris	של נאדית; של מכתש
anus	טבעת, פיהטבעת	ampula	אמפלה
anal	של טבעת, טבעתי	ampullaris	של אמפלה
apertura	מפתח	angulus	זווית

cavum	חֶלֶל, בֵּית־הַחֶלֶל	apex	קֶצֶה (של אצבעות); חֶד (של הלב, הלשון והריאה); כֶּפֶה (של הריאה)
cerebellum	מַחְוֶן, מִחַ קָטָן	apparatus	כְּלִי, מְכַשִּׁיר, מַעְרָכָה
cerebellaris	שֶׁל הַמַּחְוֶן הַקָּטָן	appendix	תּוֹסֵפֶתָן (ר' תּוֹסֵפֶתָנִים)
cerebrum	הַמַּחְוֶן (הַגָּדוֹל)	appendicularis	שֶׁל תּוֹסֵפֶתָן, תּוֹסֵפֶתָנִי
cerebralis	שֶׁל הַמַּחְוֶן (הַגָּדוֹל), מַחְוֶי	arcus	קֶשֶׁת
cervix	צְוָאר	arciformis	דְּמוּי־קֶשֶׁת, שֶׁל קֶשֶׁת
cervicalis	שֶׁל צְוָאר, צְוָאֲרִי	arcuatus	קֶשֶׁת, קֶשֶׁתִי
circulus	מַעְגָּל	arcuarius	דְּמוּי־קֶשֶׁת, שֶׁל קֶשֶׁת
circularis	שֶׁל מַעְגָּל, מַעְגָּלִי	area	שֶׁטַח
cisterna	בְּרָכָה	areolaris	שֶׁטְחוֹנִי
colliculus	תְּלִיל	articulus	מִפְרָק, (פָּרָק)
collum	צְוָאר	articularis	שֶׁל מִפְרָק, מִפְרָקִי
columna	עַמּוּד	basis	בָּסִיס
commissura	שְׁלִיכָה	basialis	שֶׁל הַבָּסִיס, בָּסִיסִי
commissuralis	שֶׁל שְׁלִיכָה	brachium	זְרוּעַ (נ')
condylus	עָלִי	brachialis	שֶׁל זְרוּעַ, זְרוּעִי
condylicus	שֶׁל עָלִי, עָלִי	bucca	לֶחִי
conus	קוֹנוֹס, (חֲרוּט)	buccalis	שֶׁל לֶחִי, לֶחִיִּי
conicus	קוֹנִי, (חֲרוּטִי)	bulbus	בָּלְבוּס
corniculum	קַרְנוֹן	canaliculus	תְּעָלִית
corniculatus	קַרְנוֹנִי	canalis	תְּעָלָה
cornu	קַרְן	capitulus	רֹאשִׁי
corona	כִּלְיִל, כֶּתֶר; כּוֹתֶרֶת (בִּיחַס לֶשׁוֹן)	capsula	קַפְסִית
coronarius	כִּלְיִלִי	capsularis	שֶׁל קַפְסִית, קַפְסִיתִי
corpus	גּוּף	caput	רֹאשׁ
corpusculum	גּוּפִיקָה	capitalis	שֶׁל רֹאשׁ
cortex	קַלְפָּה	cartilago	חֲסָחוֹס
corticalis	שֶׁל קַלְפָּה, קַלְפִּיתִי	cartilagineus	שֶׁל חֲסָחוֹס, חֲסָחוּסִי
cranium	גִּלְגֻּלֶת	caruncula	תִּלְתּוֹל
cranialis	שֶׁל גִּלְגֻּלֶת, גִּלְגֻּלֶתִי	cauda	זָנָב
cribrum	מַכְבֵּר	caudalis	שֶׁל זָנָב, זָנָבִי
cribriformis	דְּמוּי־מַכְבֵּר	caudatus	מְזָנָב
cribratus (false: cribrosus)	שֶׁל מַכְבֵּר	caverna	מַחְלָה
crista	רֶכֶס	cavernosus	מַחְלָתִי
crus	שׁוֹק	cavitas	חֶלֶל, בֵּית־הַחֶלֶל

funiculus	חָבֵל	cruralis	שֶׁל שׁוֹק, שׁוֹקִי
funicularis	שֶׁל חָבֵל	decussatio	צִמָּת (ז', ר' צִמָּתִים)
geniculum	בִּרְכִית	dorsum	גֵּב
geniculatus	בַּעַל-בִּרְכִית	dorsalis	שֶׁל גֵּב, גִּבִּי
genu (gen. genuis)	בִּרְךְ	ductulus	צְנוּרִית
glandula	בִּלּוֹטָה	ductus	צְנוֹר
glandularis	שֶׁל בִּלּוֹטָה, בִּלּוֹטִי	eminentia	בִּלְיָטָה
glomerulum	פִּקָּעִית	extremitas	גֵּף (ר' גַּפִּים); קִצְוָה
glomus	פִּקָּעַת	facies	פָּנִים
glomiformis	דְּמוּי-פִּקָּעַת	facialis	שֶׁל פָּנִים
hilus (=porta)	שַׁעַר	false	חֶרֶמֶשׁ
humor	מִיץ, לֶחָה	falciformis	דְּמוּי חֶרֶמֶשׁ
impressio	מַטְבֵּעַ	fasciculus	אַלְמָה
incisura	חֶרֶק	fascicularis	שֶׁל אַלְמָה, אַלְמָתִי
infundibulum	מִשְׁפָּךְ	fibra	לִיף
intestinum	מְעֵי	fibrosus	לִיפִי
intestinalis	שֶׁל מְעֵי	filum	חוּט
isthmus	מִצָּר	fissura	חֶרֶץ
isthmicus	שֶׁל מִצָּר, מִצְרִי	flexura	כִּפְף
junctura	קָשׁוּר	folium	עֵלָה
labium	שִׁפָּה	foliatus	שֶׁל עֵלָה, עָלִי
labialis	שֶׁל שִׁפָּה, שִׁפְתִּי	folliculus	זָקִיק
lacuna	אֲגָמִים	foramen	נֶקֶב
lacunaris	אֲגָמִימִי	foraminosus	שֶׁל נֶקֶב, נֶקְבִי
lamina	לַח	formatio	מִבְּנָה, תְּצוּרָה
latus	צֶד	fornix	כִּפָּה
lateralis	צָדִי	fornicatus	שֶׁל כִּפָּה, דְּמוּי-כִּפָּה
ligamentum	רִצּוּעָה	fossa	גִּמְצִין
ligamentosus	שֶׁל רִצּוּעָה, רִצּוּעָתִי	fossula	גִּמְצִין
limbus	גֹּבֶלֶת	fovea	גִּמָּה
limbicus	שֶׁל גֹּבֶלֶת, גֹּבֶלֶתִי	foveola	גִּמְמִית
limen	סָף, גְּבוּל	foveolaris	שֶׁל גִּמְמִית, גִּמְמִיתִי
linea	קו	frenulum	רִסְנִית
liquor	נוֹזֵל	funda	קֵלַע
lobulus (=acinus)	אֲנִית	fundiformis	דְּמוּי-קֵלַע
lobus	אֲנָה	fundus	קֶרֶקֶעִית

palatum	חך	lobaris	של אָנה, אָנתי
palatinus	של חך, חפּי	macula	כַּתם
papilla	פּטָמָה	mamilla	פּטָמַת-הַשֵּׁד, דָּד
papillaris	פּטָמָתִי	mamillaris	של פּטָמַח-הַשֵּׁד,
paries	קַדְקֵד (ר', קַדְקָדִים); דָּפֵן		של דָּד, דְּדִי
parietalis	שֶׁל קַדְקֵד, קַדְקָדִי ; של דָּפֵן, דְּפָנִי	margo	שוליים
pars	חֶלֶק	marginalis	של שוליים, שולי
pelvis	אֶגֶן	massa	מָסָה
pelvinus	שֶׁל אֶגֶן, אֶגְנִי	meatus	מָבּוּא
perichondrium	מַסֵּב-הַחֲסָחוּס, קְרוּם-	medulla	מַח(הֶעֱצָמוֹת, הַשְּׁדָרָה)
periosteum	מַסֵּב-הָעֶצֶם, קְרוּם-	medullaris	של מַח(הֶעֱצָמוֹת, הַשְּׁדָרָה)
plexus	מַקְלָעַת	membrana	קְרוּם
plica	קָמַט	membranaceus	של קְרוּם, קְרוּמִי
porta (=hilus)	שַׁעַר	membrum	אֵיבָר
portio	חֶלֶק	mucus	רִיר
porus	חֹר, בִּקְבוּבִית	mucosus	רִירִי
processus	זִיז	musculus	שָׁרִיר
prominentia	בִּלְיָטָה	muscularis	שָׁרִירִי; (שִׁכְבָּה) שָׁרִירִית
radix	שָׁרֵשׁ	nodulus	קֶשֶׁרִי
radicularis	שָׁרֵשִׁי	nodus	קֶשֶׁר
ramulus	עֲנָפִי	nodosus	של קֶשֶׁר, קֶשֶׁרִי
ramus	עָנָף	nucha	מַפְרָקַת
recessus	זִכְזָה	nuchalis	של מַפְרָקַת, מַפְרָקָתִי
regio	תְּחוּם	nucleus	גִּרְעִין
rete	רֶשֶׁת	nuclearis	של גִּרְעִין, גִּרְעִינִי
reticularis	של רֶשֶׁת, רֶשֶׁתִּי	occiput	עֶרֶף
retinaculum	חֶבֶק	occipitalis	של עֶרֶף, עֶרְפִּי
rhaphe	תָּפֵר	orbita	אֲרֶבֶת-הָעֵין, אֲרֶבָּה
rima	סֵדֵק	orbitalis	של אֲרֶבֶת-הָעֵין, אֲרֶבֶתִּי
rostrum	מַקּוֹר	organon	כָּלִי, אֵיבָר, אֹרְגָן
rostralis	של מַקּוֹר, מַקּוֹרִי	orificium	פֶּה
rudimentum	גִּמְד	os (gen. oris)	פֶּה
saccus	שַׁק	oralis	של פֶּה, פְּמִי
sacciformis	דְּמוּי-שַׁק	os (gen. ossis)	עֶצֶם
sacrum	(עֶצֶם-הָ) עֲצָה	osseus	של עֶצֶם, גִּרְמִי
		ostium	פֶּתַח

truncus	גִּזַּע	sacralis	שֶׁל עֲצָה, עֲצִי
tuba	חֲצוצֶרֶת	septulum	מְחִיצָה קְטָנָה, מְחִיצִית
tubalis	שֶׁל חֲצוצֶרֶת, חֲצוצֶרֶתִי	septum	מְחִיצָה, חִיץ
tuber	גִּבְשׁוֹשׁ	septalis	שֶׁל מְחִיצָה, שֶׁל חִיץ
tuberalis	שֶׁל גִּבְשׁוֹשׁ, גִּבְשׁוֹשִׁי	sinus	גֵּת 1
tuberculum	גִּבְשׁוֹשִׁית	spatium	רֵחַח
tubercularis	שֶׁל גִּבְשׁוֹשִׁית, גִּבְשׁוֹשִׁיתִי	spina	קוץ; עֲמוּד-הַשְּׁדֶרֶת
tuberositas	גִּבְשָׁשֶׁת	spinalis	שֶׁל קוץ, קוֹץ; שֶׁל עֲמוּד-הַשְּׁדֶרֶת
tubulus	אֲבוּכִית	stratum	שִׁכְבָּה
tubus	אֲבוּב	stria	פֶּס
tunica	מַעֲטָה	striatus	צֶלֶד (נִי צֶלֶדָה)
umbo	טִבּוּר	stroma	מִשְׁתִּית
uvula	עֲנַבֵּל 2	substantia	חֲמֶר
vagina	נִרְתִּיק	sucus	מִיץ
vaginalis	שֶׁל נִרְתִּיק, נִרְתִּיקִי	sulcus	מַעֲצִית
vallecula	בִּקְעִית	synovia	מִשְׁחַת-הַמִּפְרָק
vallum	חוֹמָה	synovialis	שֶׁל מִשְׁחַת-הַמִּפְרָק
valiatus	מְקָרָה (חוֹמָה)	taenia	סָרֵט
valvula	מִסְתֵּם	taeniatus	מְסָרֵט
valvularis	שֶׁל מִסְתֵּם, מִסְתֵּמִי	tegmen	סִפּוֹן
vas	צִנּוֹר	tegmental	שֶׁל סִפּוֹן, סִפּוֹנִי
velum	וִילָאוֹן (רִי וִילָאוֹת)	tela	רִקְמָה, דֶּק
venter	בֶּטֶן	tendo	גִּיד
ventralis	שֶׁל בֶּטֶן, בֶּטְנִי;	tendineus	גִּידִי
	גִּחְוֹנִי (נִיגוּדוֹ: גִּבִּי)	thorax	חֶזֶה
vertex	פִּסְגָּה	thoracicus	שֶׁל חֶזֶה, חֶזִי
vesica	שְׁלֹפִחִית	torus (= eminentia)	בִּלְיִטָּה
vesicalis	שֶׁל שְׁלֹפִחִית, שְׁלֹפִחִיתִי	trabecula	כִּפִּיס
vesicula	שְׁלֹפִחִית קְטָנָה, שְׁלֹפִחִיה	tractus	שִׁבִּיל
vesiculosus	מְרִבֶּה-שְׁלֹפִחִיּוֹת	trigonum	מִשְׁשֵׁשׁ
vestibulum	פְּרוֹזֹדוֹר	trigonalis	שֶׁל מִשְׁשֵׁשׁ, מִשְׁלָשִׁי
vestibularis	שֶׁל פְּרוֹזֹדוֹר, פְּרוֹזֹדוֹרִי	trochlea	סְלִיל
villus	סִיס	trochlearis	שֶׁל סְלִיל, סְלִילִי

1. בלי יוצא מן הכלל. רק לגבי sinus sphenoidalis, -maxillaris, -frontalis אפשר להשתמש "גם במלת מַעֲרָה.

2. בימי הביניים שימשו לכך חמלים להא" (ל.א.) וטולטלת (טלאלה).

vorticosus	מַעֲרָבִילי	viscera	קָרְבִּים
zona	אֶזוֹר	visceralis	שֶׁל קָרְבִּים
zonalis	אֶזוֹרִי	vortex	פְּסָגָה; מַעֲרָבִיל

מערכת השלד Systema sceleti

תורת העצמות Osteologia

substantia spongiosa	הַחֲמֵר הַסְּפֹאֲגִי	os longum	עֵצָם אָרְכָּה
cavum medullare	חֲלָל מַח-הָעֵצָמוֹת	os breve	עֵצָם קְצֵרָה
periosteum	מַסְב־הָעֵצָם, קְרוֹם-הָעֵצָם	os planum	עֵצָם שְׁטוּחָה
endosteum	פְּנִימִית-הָעֵצָם	os pneumaticum	עֵצָם פְּנֹכְמִטִּית
medulla ossium	מַח-עֵצָמוֹת	diaphysis	גוֹף-הָעֵצָם
m. o. flava	מַח-עֵצָמוֹת צָהָב	epiphysis	קֶצֶה-הָעֵצָם
m. o. rubra	מַח עֵצָמוֹת אָדָם	synchondrosis	הַחֲבִיר הַחֲסָחוּסִי
m. o. gelatinosa	מַח-עֵצָמוֹת גֶּ'לָטִינִי	epiphyseos	שֶׁל קְצוֹת-הָעֵצָם
foramen nutricium	הַנֶּקֶב הַזֶּן	facies articularis	פְּנִים מַפְרָקִיִּים
canalis nutricium	הַתְּעָלָה הַזֶּנָּה	cortex	קֶלֶפָה
		substantia compacta	הַחֲמֵר הַדְּחוּס

עמוד-השדרה (השורה) Columna vertebralis

arcus vertebrae	קֶשֶׁת הַחֲלִיָּה	vertebrae cervicales	חֲלִיֹּת-הַצְּוָאֵר
radix arcūs vertebrae	שֶׁרֶשׁ קֶשֶׁת-הַחֲלִיָּה	vertebra prominens	הַחֲלִיָּה הַבּוֹלֶטֶת
incisura vertebrae	חֲרֵק-הַחֲלִיָּה	vertebrae thoracicae	חֲלִיֹּת-הַחֹזֶה
cranialis	הַגִּלְגָּלִיתִי	vertebrae lumbales	חֲלִיֹּת-הַמֶּתֶנִּים
inc. vert. caudalis	חֲרֵק-הַחֲלִיָּה הַזֵּנְבִי	vertebrae sacrales	חֲלִיֹּת-הָעֵצָה
foramen vertebrae	נֶקֶב-הַחֲלִיָּה	vertebrae caudales	חֲלִיֹּת-הָעֵקֶץ
canalis vertebralis	תְּעָלַת-הַחֲלִיֹּת	(=coccygiae)	
foramen inter-vertebrale	נֶקֶב שְׁבִין חֲלִיֹּת	corpus vertebrae	גוֹף-הַחֲלִיָּה
sulcus nervi spinalis	מַעֲנִית עֶצֶב-הַשְּׁדֵרָה	facies terminalis	הַפְּנִים הַסּוֹפִיִּים
processus spinalis	זִיו הַקּוֹץ	cranialis	הַגִּלְגָּלִיתִיִּים
processus costotransversarius vertebrae	זִיו צִלְעֵי רֶחֱבִי	facies terminalis	הַפְּנִים הַסּוֹפִיִּים
sarius vertebrae	שֶׁל חֲלִיֹּת-הַצְּוָאֵר	caudalis	הַזֵּנְבִיִּים
cervicalium		fovea costalis	הַגְּמָה הַצִּלְעִית
tuberculum ventrale vertebrae	הַגְּבָשׁוּשִׁית הַגְּחוֹנִית	cranialis	הַגִּלְגָּלִיתִית
trale vertebrae	שֶׁל חֲלִיֹּת-הַצְּוָאֵר	fovea costalis	הַגְּמָה הַצִּלְעִית
cervicalium		caudalis	הַזֵּנְבִית

arcus dorsalis	הקשת הגבית
sulcus arteriae vertebralis	מענית עורק-החלִיָה
tuberculum dorsale	הגבשושית הגבית
Epistropheus	ה ק י ת - ה צ י ר
dens	השן
apex dentis	חד השן
facies articularis ventralis	הפנים המפרקיים הגחוניים
facies articularis dorsalis	הפנים המפרקיים הגבניים
facies articulares laterales	הפנים המפרקיים הצדיים
Os sacrum	ע צ מ - ה ע צ ה
facies dorsalis	הפנים הגבניים
facies pelvina	הפנים האגוניים
facies terminalis cranialis	הפנים הסופיים הגלגלתיים
processus articulares craniales	הזיונים המפרקיים הגלגלתיים
pars lateralis	החלק הצדי
facies auricularis	הפנים האזניים
tuberositas sacralis	גבשושית-העצה
foramina intervertebralia	הנקבים שבין החליות
foramina sacralia pelvina	נקבי-העצה האגוניים
lineae transversae	הקנים הרחביים
foramina sacralia dorsalia	נקבי-העצה הגבניים
crista sacralis media	רכס-העצה התיכון
cristae sacrales laterales	רכסי-העצה הצדיים

tuberculum caroti	הגבשושית הקרוטית
cum vertebrae	(= לעורק-הראש) של
cervicalis VI	חלית-הצוואר הששית
t. dorsale vertebrae	הגבשושית הגבית
rum cervicalium	של חליות-הצוואר
foramen transversarium vertebrae	הנקב הרחבי של חלית-הצוואר
rum cervicalium	
processus transversus	הזיו הרחבי
facies costalis	הפנים הצלעיים של
processus transversus vert. thoracicae	הזיו הרחבי של חלית-החזה
proc. costarius vertebrae	הזיו הצלעי של חליות-המתנסים
brarum lumbalium	
processus articulares craniales	הזיונים המפרקיים הגלגלתיים
facies articulares craniales	הפנים המפרקיים הגלגלתיים
processus articulares caudales	הזיונים המפרקיים הונבניים
facies articulares caudales	הפנים המפרקיים הונבניים
processus accessorius	הזיו הנוסף
processus mamillaris	הזיו הנדי
Atlas	א ט ל מ
massa lateralis	המסה הצדית, מסת-הצד
arcus ventralis	הקשת הגחונית
tuberculum ventrale	הגבשושית הגחונית
foveae articulares craniales	הגומות המפרקיות הגלגליות
facies articulares caudales	הפנים המפרקיים הונבניים
facies articulares dentalis	הפנים המפרקיים של השן

tuberculum musculi scaleni	גבשושית שריר- המעלות	cristae sacrales ar- ticulares	רכסי-העצה המפרקים
sulcus arteriae subclaviae	מענית העורק הסת-בריחי	cornua sacralia	קרני-העצה
tuberositas costae secundae	גבששת (שר) הצלע השנייה	canalis sacralis	תעלת-העצה
sulcus costae	מענית-הצלע	hiatus canalis sacralis	מבקע תעלת-העצה
Sternum	עצם-החזה	apex ossis sacri	חד עצם-העצה
manubrium sterni	ידית של עצם-החזה	facies terminalis	הפנים הסופיים
angulus sterni	זוית של עצם-החזה	caudalis	הזנביים
symphysis sterni	מאחה עצם-החזה	Os coccygis	עצם-העקץ
corpus sterni	גוף עצם-החזה	facies terminalis	הפנים הסופיים
planum sternale	שטח עצם-החזה	sacralis	העציים
processus ensiformis	זיו-הסיף	cornua ossis coccygis	קרני עצם-העקץ
incisura claviculae	החרק (עצם)-הבריחי	Thorax	החזה
incisura jugularis	החרק בית-הצווארי	Costae	צלעות
incisurae costales (processus costales)	החרקים הצלעיים (זיוי-הצלעות)	costae sternaes	הצלעות לעצם-החזה
(processus supra- sternales)	(הזיוים שממעל לעצם-החזה)	costae arcuariae	צלעות-הקשת
(ossa suprasternalia)	(העצמות שממעל לעצם-החזה)	costae arcuariae affixae	צלעות-הקשת הדבוקות
Thorax	החזה	costae arcuariae fluctuantes	צלעות-הקשת הרחופות
cavum thoracis	חלל-החזה	os costale	עצם-הצלע
apertura thoracis cranialis	מפתח-החזה הגולגולתי	cartilago costalis	תחוס-הצלע
ap. thor. caudalis	מפתח-החזה הזנבי	capitulum costae	ראשי-הצלע
arcus costarum	קשת-הצלעות	facies articulares	הפנים המפרקיים
angulus arcuum costarum	זוית קשתות-הצלעות	capituli costae	של ראשי-הצלע
spatia intercostalia	הרווחים שבין הצלעות	crista capituli	רכס-הראשי
Ossa cranii	עצמות-הגולגולת	corpus costae	גוף-הצלע
Os occipitale	עצם-העקץ	tuberculum costae	גבשושית-הצלע
foramen occipitale magnum	נקב-העקץ הגדול	facies articularis	הפנים המפרקיים של
		tuberculi costae	גבשושית-הצלע
		collum costae	צוואר-הצלע
		crista colli costae	רכס צוואר-הצלע
		angulus costae	זוית-הצלע

fossa occipitalis	הגמץ הערפי של	pars basialis	החלק הבסיסי
cerebellaris	המחון (המח הקטן)	sulcus petrosus	המענית הסלעית
sulcus sagittalis	מענית-החץ	pars lateralis	החלק הצדי
sulcus transversus	המענית הרחבית	squama occipitalis	קשקשת עצם-הערך
		margo mastoideus	השולים הפטמתיים
		margo lambdoideus	שולי-הלמדא
Os sphenoides	עצם-היתד	var. os inter-	העצם שבין עצמות-
corpus	הגוף	parietale	הקרקד
sella turcica	האקף התרכי	tuberculum pharyn-	גבשושית-הדע
fossa hypophyseos	גמץ הגלגה התחתית	gicum	
dorsum sellae	גב-האקף	condylus occipitalis	עלי עצם-הערך
tuberculum sellae	גבשושית-האקף	canalis condylicus	תעלת-העלי
processus sellae	זיו-האקף האמצעי	canalis nervi	התעלה של עצב
medius		hypoglossi	תת-הלשון
processus dorsi sellae	זיו גב-האקף	tuberculum jugulare	גבשושית בית-הצנאר
sulcus caroticus	מענית עורק-הראש	incisura jugularis	התקק בית-הצנארי
lingula sphenoida	לשונית-היתד	processus jugularis	הזיו בית-הצנארי
crista sphenoida	רכס עצם-היתד	fossa condylia	גמץ-העלי
rostrum sphenoidum	מקור עצם-היתד	processus intra-	הזיו שבתוך
sinus sphenoidus	גת עצם-היתד	jugularis	בית-הצנאר
	מערות עצם-היתד	planum occipitale	שטח-הערך
septum sinuum	מחיצת (או חיצ)	planum nuchale	שטח-המפרקת
sphenoidaeorum	הגמות (או המערות)	protuberantia occi-	בליטת-הערך
	של עצם-היתד	pitalis externa	החיצונה
apertura sinūs	מפתח מחיצת (או	crista occipitalis	רכס-הערך החיצון
ossis sphenoidis	חיצ) הגת (או	externa	
	המערות) של עצם-היתד	linea nuchalis	הקו המפרקתי
concha ossis	קונכית עצם-	supraterminalis	העל-סופי
sphenoidis	היתד	linea nuchalis	הקו-המפרקתי הסופי
clivus	מוךד	terminalis	
ala parva	הקנף הקטנה	linea plani nuchalis	קו שטח-המפרקת
sulcus fasciculi optici	מענית-אלמית	protuberantia occi-	בליטת-הערך
	הראיה	pitalis interna	הפנימית
canalis fasciculi	תעלת-אלמית-	fossa occipitalis	הגמץ הערפי של
optici	הראיה	cerebralis	המח (הגדול)
processus alae parve	זיו הקנף הקטנה		

fossa pterygoidea	גִּמְצֵ-הַכִּנְפָּה	fissura orbitalis	חֲרִץ הָאֲרָבָה
canalis pterygoideus	תְּעָלַת-הַכִּנְפָּה	cerebralis	הַמְחִי
canalis pharyngicus	תְּעָלַת הַלֵּצ	ala magna	הַכָּנף הַגְּדוֹלָה
canalis basi-	תְּעָלַת בְּסִים-הַלֵּצ	facies cerebralis	הַפָּנִים הַמְחִיִּים
pharyngicus	(=תְּעָלַת הַמַּחְרָשָׁה)	facies temporalis	הַפָּנִים הַצְדְעִיִּים
sulcus tubae pha-	מַעֲנִית הַחֲצוּצָרָה	facies infratemporalis	הַפָּנִים שְׁמַתְחַת
ryngo-tympanicae	שֶׁל הַלֵּצ וְהַתֵּף	לְצַדוֹ, הַפָּנִים הַתַּת-צִדְעִיִּים	
sulcus pterygo-	מַעֲנִית הַכִּנְפָּה וְהַתֵּף	facies spheno-	הַפָּנִים לְצַד הַיָּתֵד
palatinus		maxillaris	וְהַלְסֵת הָעֵלְיוֹנָה
		facies orbitalis	הַפָּנִים הָאֲרָבִיתִים
		margo zygomaticus	הַשּׁוּלָם (עֶצֶם-)
Os temporale	עֶצֶם-הַצֶּדַע	הָעֵלְיִים	
		margo frontalis	הַשּׁוּלָם הַמְצָחִיִּים
pars petromastoidea	הַחֶלֶק שֶׁל הַסֵּלַע	angulus parietalis	הַזֵּוֹת הַקֹּדֶקֶדִית
(mastoidea+petrosa)	וְהַזֵּוֹ הַסֵּטְמָתִי	margo squamosus	הַשּׁוּלָם הַקֶּשֶׁשֶׁתִּיִּים
margo occipitalis	הַשּׁוּלָם הָעֶרְפִּיִּים	crista infra-	הַרְכֵס שְׁמַתְחַת לְצַדוֹ,
processus mastoideus	הַזֵּוֹ הַסֵּטְמָתִי	temporalis	הַרְכֵס הַתַּת-צִדְעִי
incisura mastoidea	הַחֶרֶק שֶׁל הַזֵּוֹ	canalis rotundus	הַתְּעָלָה הָעֵגֻלָּה
	הַסֵּטְמָתִי	foramen ovale	הַנֶּקֶב הַסֶּגּוּלָּל
sulcus sinus sig-	הַמַּעֲנִית שֶׁל	foramen spinae	נֶקֶב-הַקּוֹץ
moidis	הַגֵּת הָעֵקֶלָה	spina ossis sphenoidis	קוֹץ (עֶצֶם-) הַיָּתֵד
sulcus arteriae	מַעֲנִית עוֹרֶק-	processus pterygoideus	זֵיוֹ-הַכִּנְפָּה
occipitalis	הָעֶרֶף	lamina lateralis pro-	הַלּוּחַ הַצָּדִי שֶׁל
foramen mastoideum	נֶקֶב הַזֵּוֹ הַסֵּטְמָתִי	cessus pterygoidei	הַכִּנְפָּה
pyramis	פִּירַמִּידָה	lamina medialis pro-	הַלּוּחַ הַתִּכּוֹן שֶׁל
facies cerebralis	פְּנֵי-הַפִּירַמִּידָה	cessus pterygoidei	הַכִּנְפָּה
(anterior interna)	(הַקֶּדְמִיִּים)	incisura pterygoidea	חֲרִק-הַכִּנְפָּה
pyramidis	הַפְּנִימִיִּים) לְצַד הַמֶּחֶ	fossa scaphoides	הַגִּמְצָה דְמוֹי־הַסִּיכָה
facies cerebellaris	פְּנֵי הַפִּירַמִּידָה	processus vaginalis	זֵיוֹ-הַנֶּרְתִּיק
(posterior interna)	(הָאֲחֵרִים)	hamulus pterygoideus	אֶגְלֵל-הַכִּנְפָּה
pyramidis	הַפְּנִימִיִּים) לְצַד הַמַּחְוֶן	sulcus hamuli pte-	הַמַּעֲנִית שֶׁל אֶגְלֵל
facies basialis pyra-	פְּנֵי-הַפִּירַמִּידָה	ryoidei	הַכִּנְפָּה
midis	הַבְּסִיסִיִּים		

1. כִּנְפָּה הִיא הַמַּקְבִּילָה הָאֲרַמִּית שֶׁל כָּנָף כְּתוּבָה בְּהִיא בְּסוּפָה עִים הַמְנַהֵג הַמְקוּבֵּל. הוועדה הניחה את המלה הארמית כדי להבדיל בינה ובין כנף (= ala), כשם שהמונח המדעי מורכב כאן לשם הבדלה מן המלה היוונית πτερυξ (= כנף).

apertura interna	המפתח הפנימי של	facies tympanica	פני הפירמידה
can. vestibuli	תעלית הפרוֹדור	pyramidis	התפנים
sulcus petrosus	המענית הסלעית	apex pyramidis	חד-הפירמידה
incisura jugularis	החרק בית-הצווארי	crista pyramidis	רכס-הפירמידה
processus intra-jugularis	הזיו שבתוך בית-הצוואר	sulcus cristae pyramidis	מענית רכס-הפירמידה
fossa jugularis	גמץ בית-הצוואר	tegmen tympani	ספון התף
canaliculus mastoideus	תעלית הזיו הפטמתי	crista tegmentalis	רכס-הספון
sulcus canaliculi mastoidei	המענית של תעלית-הזיו הפטמתי	solum tympani	קרקע-התף
foramen stylo-mastoideum	נקב החרט והפטמה	eminentia arcuata	הבליטה הקשתה, הבליטה הקשתית
fossula petrosa	גמציץ-הסלע	hiatus subarcuatus	המבקע שמתחת לקשת, המבקע התת-קשתי
canaliculus tympanicus	תעלית-התף	fossa subarcuata	הגמץ שמתחת לקשת, הגמץ התת-קשתי
apertura externa	המפתח החיצון של	canalis nervi facialis	תעלת עצב-הפנים
canaliculi tympanici	תעלית-התף	hiatus canalis nervi facialis	המבקע של תעלת עצב-הפנים
apertura tympanica	המפתח התפי של	geniculum canalis nervi facialis	הברכית של תעלת עצב-הפנים
canaliculi tympanici	תעלית-התף	sulcus nervi petrosi superficialis	המענית של עצב הסלע השטחי הגדול
sulcus tympanicus	מענית-התף	majoris	המענית של עצב הסלע השטחי הקטן
canaliculus nervi petrosi superficialis minoris	תעלית עצב-הסלע השטחי הקטן	superficialis minoris	המענית של עצב הסלע השטחי הקטן
apertura tympanica	המפתח התפי של תעלית עצב-הסלע השטחי הקטן	impressio trigemini	המטבע של (העצב) המשקש
canaliculi nervi petrosi superficialis minoris	תעלית עצב-הסלע השטחי הקטן	porus acusticus internus	חר-השמיעה הפנימי
apertura interna	המפתח הפנימי של תעלית עצב-הסלע השטחי הקטן	meatus acusticus internus	מבוא-השמיעה הפנימי
canaliculi nervi petrosi superficialis minoris	תעלית-השבדול	fundus meatus	קרקעית-המבוא
apertura externa	המפתח החיצון של תעלית-השבדול	canaliculus vestibuli	תעלית-הפרוֹדור
canaliculi cochleae	תעלית-השבדול	apertura vestibularis	המפתח הפרוֹדורי
canalis caroticus	תעלת עורק-הראש	canaliculi vestibuli	של תעלית-הפרוֹדור

spina supra meatum	הקוץ שממעל למבוא	apertura interna	המפתח הפנימי של
squama temporalis	קשקשת-הצד	canalis carotici	תעלת עורק-הראש
margo parietalis	השוליים הקדקדיים	apertura externa	המפתח החיצון של
incisura parietalis	החריץ הקדקדי	canalis carotici	תעלת עורק-הראש
margo sphenoides	השוליים (עצם)-	canaliculi carotico-	תעליות עורק-הראש
	היתריים	tympanici	והתף
facies temporalis	הפנים הצדעיים	canalis musculo-	תעלת השריר
linea temporalis	קו-הצדע (הקנה)	tubalis	והתצורה
linea temporalis	קו מחתלת-הצדע	semicanalis musculi	המרוכב של השריר
fascialis		tensoris tympani	מוחת-התף
processus zygomaticus	זיו-העל	semicanalis tubae	מרוכב תצורת-
fossa mandibularis	גמץ הלסת התחתונה	auditivae	השמע
facies articularis	הפנים המפרקים	septum canalis	מחיצה (או חיצ) תעלת
processus retroarti-	הזיו שמאחורי-	musculotubalis	השריר והתצורה
cularis	המפרק	cavum tympani	חלל-התף
tuberculum articulare	גבשושית-המפרק	(vide organon sta-	
facies cerebralis	הפנים המוחיים	tus et auditus)	
sulcus arteriae temporalis	מעגית עורק-	canaliculus chordae	תעלית מיתר-התף
mediae	הצדע האמצעי	tympani	
incisura tympanica	החריץ התפי	pars hyoidea	החלק (עצם)-הישוני
meatus acusticus	מבוא-השמיעה	processus styloides	זיו-ההקרט
externus	החיצון	vagina (semivagina)	הנרתיק (הנרתיק
fissura tympano-	חריץ התף והזיו	proc. styloidis	למחצה) של זיו-ההרט
mastoidea	הפטמתי	pars tympanica	החלק התפי
fissura petrotym-	חריץ הסלע והתף	anulus tympanicus	הטבעתון התפי
panica		spina tympanica	הקוץ התפי הגדול
fissura petrosqua-	חריץ הסלע והקשקשת	major	
mosa		spina tympanica	הקוץ התפי הקטן
		minor	
Os parietale	עצם-הקדקד	crista tympanica	הרכס התפי
facies cerebralis	הפנים המוחיים	sulcus anuli tym-	מעגית הטבעתון
facies parietalis	הפנים הקדקדיים	panici	התפי
margo occipitalis	השוליים הערפיים	porus acusticus	חר-השמיעה החיצון
margo squamosus	השוליים הקשקשתיים	externus	
margo frontalis	השוליים המצחיים	pars squamalis	החלק הקשקשתי
margo sagittalis	השוליים החציים		

var. spina trochlearis	קוץ-הסליל	angulus frontalis	הזוית המצחית
foveola trochlearis	גומית-הסליל	angulus occipitalis	הזוית הערפית
canalis orbito-	תעלת הארבה	angulus sphenoides (עצם)	הזוית (עצם) היתרית
cranialis	והגלילת	angulus mastoideus	הזוית לצד הזיו
canalis orbito-	התעלה של הארבה		הסממתי
ethmoideus	ו(עצם)-התבירה	foramen parietale	נקב-התקדקד
fossa glandulae	גומץ בלוטת-הדמעות	tuber parietale	גבשוש-התקדקד
lacrimalis		linea temporalis	קו-הצדע
facies cerebralis	הפנים המוחיים	linea temporalis fascialis	קו מחתלת-הצדע
crista frontalis	רכס-המצח	sulcus sagittalis	מענית-החץ
sulcus sagittalis	מצנית-החץ	sulcus transversus	המצנית הרחבית
foramen caecum	הנקב האטום		
sinus frontalis	גת-המצח	Os frontale	עצם - ה מצח
septum sinuum fron-	מחיצת (או חיצ)	squama frontalis	קשקשת-המצח
talium	גתות (או מצרות) -המצח	facies frontalis	הפנים המצחיים
foveolae ethmoideae	הגוממיות (עצם-) התבירות	margo orbitalis	השוליים הארבותיים
		pars orbitalis	החלק הארבותי
		incisura ethmoidea	החריק (עצם)-התבירתי
		pars nasalis	החלק האפי
Os ethmoides	עצם - ה ת ב י ר ת	spina nasalis ossis	הקוץ האפי של
lamina cribriformis	הלוח המבקרית	frontalis	עצם-המצח
crista galli	התבבלת	margo nasalis	השוליים האפיים
processus alaris	הזיו התנפף	margo parietalis	השוליים התקדקדיים
lamina mediana	לוח-התוף	processus zygomaticus	זיו-העל
labyrinthus ossis	מבוך (עצם)-התבירה	facies temporalis	הפנים הצדעיים
ethmoidis		linea temporalis	קו-הצדע
sinus ethmoideus	גת (עצם)-התבירה	tuber frontale	גבשוש-המצח
hiatus semilunaris	המבקע הספרוני	arcus superciliaris	קשת (שמיצ)-הריקים
bulla ethmoidea	בועת(עצם)-התבירה	glabella	פדחת
lamina orbitalis	לוח הארבה (או הלוח)	incisura frontalis	חריק (או נקב) -המצח
(papyracea)	הגירי	medialis (foramen	התיכון
foramina ethmoidea	נקבי (עצם)-התבירה	frontale mediale)	
(concha nasalis	קונכית-האף		
suprema)	העליונה	incisura frontalis	חריק (או נקב) -המצח
concha nasalis	קונכית-האף העלית	lateralis (foramen	הצדי
superior		frontale laterale)	
con. nas. media	קונכית-האף האמצעית	facies orbitalis	הפנים הארבותיים

fossa canina הנמץ הכלבי
 var. fossa praenasalis הנמץ שלפני האף
 incisura nasalis החריק האפי
 tuber maxillae גבשוש הלסת העליונה
 foramina alveolaria הנקבים המכתשיים
 (של מכתשי-השניים)
 canales alveolares התעלות המכתשיות
 (של מכתשי-השניים)
 crista conchalis הרקס הקונכיתי
 processus frontalis הזיו המצחי
 crista lacrimalis anterior זיו-הדמעות הקדמי
 incisura lacrimalis חריק-הדמעות
 crista ethmoidea הרקס (עצם)-הנברתי
 margo lacrimalis שולי-הדמעות
 sulcus lacrimalis מענית-הדמעות
 processus zygomaticus הזיו (עצם)-הצללי
 processus palatinus זיו-החך
 crista nasalis הרקס האפי
 spina nasalis anterior הקוץ האפי הקדמי
 sulci palatini מעניות-החך
 processus alveolaris הזיו המכתשי
 margo alveolaris השולים המכתשיים
 alveoli dentales מכתשי-השניים
 septa interalveolaria המחיצות (או החיצים)
 שבין המכתשים
 septa intraalveolaria המחיצות (או החיצים)
 שבתוך המכתשים
 juga alveolaria גבגבי-המכתשים
 hiatus sinūs מבקע הגת (אי המערה)
 maxillaris של הלסת העליונה
 os incisivum עצם-החותכות
 canalis incisivus תעלת-החותכות
 foramen incisivum נקב-החותכות
 sutura incisiva שילב-החותכות

processus uncinatus הזיו האנקלי
 Concha nasalis קונכית-האף
 inferior תחתית
 processus lacrimalis זיו-הדמעות
 processus maxillaris זיו הלסת העליונה
 processus ethmoideus הזיו (עצם)-הנברתי
 Os lacrimale עצם-הדמעות
 crista lacrimalis רקס-הדמעות האחורי
 posterior
 sulcus lacrimalis מענית-הדמעות
 hamulus lacrimalis אנקל-הדמעות
 Os nasale עצם-האף
 foramina nasalia נקבי-האף
 sulcus ethmoideus טמענית (עצם)-
 הנברתית
 Vomer (עצם)-המחרשה
 ala vomeris כנף-המחרשה
 Maxilla הלסת העליונה
 corpus maxillae גוף הלסת העליונה
 facies anterior הפנים הקדמיים
 facies nasalis הפנים האפיים
 facies orbitalis הפנים הארבותיים
 facies infratemporalis הפנים המתצדעיים
 sinus maxillaris הגת (או המערה) של
 הלסת העליונה
 margo orbitalis השולים הארבותיים
 canalis infraorbitalis תעלה-המת-ארביתית
 sulcus infraorbitalis תענית-המת-ארביתית
 foramen infraorbitale הנקב המת-ארבתי
 sutura infraorbitalis השילב המת-ארבתי

foramen zygomatico-
temporale נקב העל והצד

Mandibula העיסת התחתונה
corpus mandibulae גוף העיסת התחתונה
trigonum mentale משלש-הסנטר
protuberantia mentalis בליטת-הסנטר
tuberculum mentale גבשושית-הסנטר
spinae mandibulares קוצי העיסת התחתונה
spina musculi קוץ-השריר של
genioglossi הסנטר והלשון
spina musculi קוץ-השריר של
geniohyoidei הסנטר ועצם-הלשון
foramen mentale נקב-הסנטר
linea obliqua הקו המלכסן
fossa musculi הגמץ של השריר
biventeris הדו-בטני
linea mylohyoidea קו השותנות ועצם-
הלשון
sulcus mylohyoideus מענית השותנות
ועצם-הלשון
juga alveolaria גבגבי-המכתשים
ramus mandibulae ענף העיסת התחתונה
angulus mandibulae הזווית של העיסת

התחתונה

tuberositates massetericae גבשושיות-המלעס
tuberositas pterygoidea גבשושית-הכנפה
incisura mandibulae חרך העיסת התחתונה
processus articularis הזיו המפרקי
capitulum mandibulae ראשיש העיסת
התחתונה
collum mandibulae צואר העיסת
התחתונה
fovea pterygoidea גמח שריר-הכנפה של
processus articularis הזיו המפרקי
processus muscularis הזיו השרירי
foramen mandibulae נקב העיסת התחתונה

Os palatinum עצם - החרף

lamina maxillaris הלוח לצד העיסת
העליונה
facies nasalis הפנים האפיים
facies maxillaris הפנים לצד העיסת
העליונה
incisura sphenopalatina החרך של עצם-היתד
והחרף
sulcus pterygopalatinus מענית הכנפה והחרף
processus pyramidalis הזיו דמוי-הפירמידה
foramen palatinum majus נקב-החרף הגדול
foramina palatina נקבי-החרף הקטנים
minora
canales palatini תעלות-החרף
crista conchalis הרכס הקונכיתי
crista ethmoidea הרכס (עצם-)הכבדתי
processus orbitalis הזיו הארבעתי
processus sphenoides הזיו (עצם-)היתדי
lamina palatina לוח-החרף
facies nasalis הפנים האפיים
facies palatina הפנים החכיים
spina nasalis posterior הקוץ האפי האחורי
crista nasalis הרכס האפי

Os zygomaticum עצם - העל

facies malaris הפנים הלחיים
facies temporalis הפנים הצדעיים
facies orbitalis הפנים הארבעתיים
processus temporalis הזיו הצדעי
processus frontosphenoides הזיו לצד המצח והיתד
sphenoides
processus maxillaris הזיו לצד העיסת
העליונה
foramen zygomatico- נקב העל והארבעה
orbitale
foramen zygomatico- נקב העל והפנים
faciale

fossa cranii occipitalis	גומץ-הגלגלת הערפי	lingula mandibulae	השונית של הלסת
juga cerebralia	גבגבים מוחיים		התחתונה
impressiones gyrorum	מטבעי-הפתולים	canalis mandibulae	התעלה של הלסת
sulci arteriarum	מעניות-העורקים		התחתונה
sulci venarum	מעניות-הורידים	pars alveolaris	חלק-המכתשים
foveolae granulares	הנקמיות הגרעיניות	margo alveolaris	השולים המכתשיים
var. ossa suturarum	עצמות-השלבים	alveoli dentales	מכתשי-השנים
planum temporale	השטח הצדעי	septa interalveolaria	המחיצות (או החיצים) שבין-המכתשיים
fossa temporalis	גומץ-הצדע	septa intraalveolaria	המחיצות (או החיצים) שבתוך המכתשיים
arcus zygomaticus	קשת-העל	trigonum retromolare	המשולש שמאחורי הטוחנות
fossa infratemporalis	הגומץ שמתחת לצדע, הגומץ תחת-צדעי		
fossa pterygopalatina	גומץ הכנפה והחך	Os hyoides	עצם-השון
canalis pterygo-palatinus	תעלת הכנפה והחך	corpus ossis hyoidis	גוף עצם-השון
foramen pterygo-palatinum	נקב הכנפה והחך	cornu minus	הקרן הקטנה
apertura piriformis	מפתח דמוי-אגס, מפתח אגסי	cornu majus	הקרן הגדולה
cavum nasi	חלל-האף		
septum nasi osseum	מחיצת-האף העצמית, חיץ-האף העצמי		
meatus nasi communis	מבוא-האף העצמית		
meatus nasi superior	מבוא-האף העליון		
meatus nasi medius	מבוא-האף האמצעי		
meatus nasi inferior	מבוא-האף התחתון		
meatus nasopharyngicus	מבוא לע-אפי		
choana	משפך		
recessus sphen-ethmoideus	נסתת היתד והכברה		
foramen jugulare	נקב בית-הצוואר (=for. lacerum posterium)		
fissura sphenopetrosea	חרץ היתד והסלע		
fissura petrooccipitalis	חרץ הסלע והערך		
fissura sphenoccipitalis	חרץ היתד והערך		
		Cranium	הגלגלת
		calvaria	קדרת-המח
		pericranium	מסב-הגלגלת
		lamina externa	הדום החיצון
		diploë	ספוג-הבנינים
		canales diploici	תעלות ספוג-הבנינים
		lamina interna	הדום הפנימי
		vertex (vortex)	הפסגה
		frons	מצח
		occiput	ערך
		basis cranii	בסיס-הגלגלת
		facies interna	הפנים הפנימיים
		facies externa	הפנים החיצוניים
		fossa cranii frontalis	גומץ-הגלגלת המצחי
		fossa cranii media	גומץ-הגלגלת האמצעי
		pars sellaris	החלק האפסי
		partes temporales	החלקים הצדעיים

sutura occipito-mastoidea	שֶׁלֶב הָעֶרֶךְ וְהַיִּזוּ הַפִּטְמָתִי	foramen lacerum	הַשֶּׁסֶע (או הַנֶּקֶב הַשְּׁסוּעַ) הָאֲחֻרִי
sutura sphenofrontalis	שֶׁלֶב הַיִּתְדֵי וְהַמִּצָּח	fibrocartilago basialis	הַחֲסִיחוֹס הַחִיפִי
sutura sphenoorbitalis	שֶׁלֶב הַיִּתְדֵי וְהָאֲרֶבֶה		הַבִּסְסִי
sutura sphenothmoidea	שֶׁלֶב הַיִּתְדֵי וְהַכְּבֶּרֶה	palatum osseum	הַחֹךְ הַגִּרְמִי
sutura sphenosquamalis	שֶׁלֶב הַיִּתְדֵי וְהַקְּשָׁקֶשֶׁת	(torus palatinus)	(בְּלִיטֶת-הַחֹךְ)
sutura sphenoparietalis	שֶׁלֶב הַיִּתְדֵי וְהַקֶּדֶד	orbita	אֲרֶבֶת-הָעֵיִן, הָאֲרֶבֶה
sutura parieto-temporalis	שֶׁלֶב הַקֶּדֶד וְהַצֹּדֵעַ	aditus ad orbitam	הַכְּנִיסָה לְאֲרֶבֶת- הָעֵיִן, כְּנִיסַת-הָאֲרֶבֶה
(sutura frontalis)	(שֶׁלֶב-הַמִּצָּח)	margo aditus	שׁוּלֵי-הַכְּנִיסָה
sutura parieto-mastoidea	שֶׁלֶב-הַקֶּדֶד וְהַיִּזוּ הַפִּטְמָתִי	pars frontalis	הַחֶלֶק הַמִּצָּחִי
(sutura mastoideo-squamalis)	(שֶׁלֶב הַיִּזוּ הַפִּטְמָתִי וְהַקְּשָׁקֶשֶׁת)	pars zygomatica	הַחֶלֶק הַצִּיָּי
sutura nasofrontalis	שֶׁלֶב הָאֶף וְהַמִּצָּח	pars maxillaris	חֶלֶק הַסִּסְתָּ הָעֵלְיוֹנָה
sutura fronto-ethmoidea	שֶׁלֶב הַמִּצָּח וְהַכְּבֶּרֶה	paries superior	הַדֶּפֶן הָעֵלְיוֹן (—הָעֵלִי)
sutura fronto-maxillaris	שֶׁלֶב הַמִּצָּח וְהַקֶּסֶת	paries inferior	הַדֶּפֶן הַתַּחְתּוֹן (—הַתַּחְתִּי)
sutura fronto-lacrimalis	שֶׁלֶב הַמִּצָּח וְעֵצֶם הַדְּמְעוֹת	paries temporalis	הַדֶּפֶן הַצִּדְעִי
sutura zygomatico-frontalis	שֶׁלֶב הָעַל וְהַמִּצָּח	paries nasalis	הַדֶּפֶן הָאֶפִי
sutura zygomatico-maxillaris	שֶׁלֶב הָעַל וְהַקֶּסֶת	fissura orbitalis	חֶרֶץ-הָאֲרֶבֶה הַמַּחִי
sutura ethmoideo-maxillaris	שֶׁלֶב הַכְּבֶּרֶה וְהַקֶּסֶת	cerebralis	
sutura sphenozygomatica	שֶׁלֶב הַיִּתְדֵי וְהָעַל	fissura orbitalis	הַחֶרֶץ הָאֲרֶבֶתִי
		sphenomaxillaris	שֶׁל הַיִּתְדֵי וְהַקֶּסֶת הָעֵלְיוֹנָה
		fossa sacci lacrimalis	גִּמְצָן שֶׁק־הַדְּמְעוֹת
		canalis nasolacrimalis	תְּצֵלֶת הָאֶף וְהַדְּמְעוֹת
		suturæ cranii	שֶׁלֶבִי-הַגִּלְגֵּלֶת
		sutura coronalis	שֶׁלֶב-הַכֶּתֶר, הַשֶּׁלֶב הַכִּדְרִי
		sutura sagittalis	שֶׁלֶב-הַחֵץ
		sutura lambdoidea	שֶׁלֶב-הַמִּדְמָד

1. הוועדה ראתה לשנות מן החלטתה הקודמת (פורסמה ב"לשוננו" כרך י"א עמ' 72) לקבוע תִּפְרָ ל-*sutura* בכל המקרים. היא קיבלה את דעתו של טשרניחובסקי ו"ל (במאזנים שנת תש"ב עמ' 320) ומבחינה בין שלב במובן האנטומי (מונח בספרות הרפואית של ימי הביניים) ובין חסר במובן הגנתי (==הכירורגי). הניקוד שֶׁלֶב, שהוא במלוננו של מוֹאֵי בעריכת טשרניחובסקי, אינו מתקבל על דעת הוועדה, שכן מלה זו מציינת עצם מוחשי ידוע. הואיל ואין מסורת לניקוד המלה כמונח רפואי, החליטה הוועדה לנקדה ע"מ תִּפְרָ, והכתוב של הריבוי *scelavim* אצל ויליוס (ר' תצלום ב"לשוננו" כרך י"ב עמ' 144—145) אין בו סחירה לכך.

Fonticuli cranii מַרְפְּסֵי-הַגִּלְגָּלִית
fonticulus major המַרְפֵּס הַגָּדוֹל
fonticulus minor המַרְפֵּס הַקָּטָן
fonticulus mastoideus המַרְפֵּס שֶׁל הַיִּזוּ
 הפְּסָמִתִּי
fonticulus sphenoides מַרְפֵּס אֶצְמֵס-הַיִּתָּד

עצמות גף-התזוה

Ossa extremitatis thoracicae

עצמות תגורת הגפיים הקזיים

Ossa cinguli extremitatum thoracicarum

Scapula עֶצֶם-הַשֶּׁכָּם

facies costalis הפָּנִים הַצִּלְעִיִּים
 lineae musculares קוֹי-הַשְּׂרִירִים
 facies dorsalis הפָּנִים הַגִּבִּיִּים
 spina scapulae קוֹץ אֶצְמֵס-הַשֶּׁכָּם
 fossa supra spinam הַגִּמְץ שֶׁמַּעַל-לְקוֹץ, הַגִּמְץ הָעַל-קוֹצִי
 fossa infra spinam הַגִּמְץ שֶׁמִּתַּחַת לְקוֹץ, הַגִּמְץ הַתַּת-קוֹצִי

acromion שִׂיא-הַכֶּתֶף
 facies articularis הפָּנִים הַמִּפְרָקִיִּים שֶׁל
 acromii שִׂיא-הַכֶּתֶף
 margo vertebralis הַשּׁוּלִים הַחֲלִיתִיִּים
 margo axillaris הַשּׁוּלִים הַשְּׁחִיִּיִּים
 margo cranialis הַשּׁוּלִים הַגִּלְגָּלִיתִיִּים
 angulus caudalis הַזוֹיֵת הַזָּנְבִית
 angulus articularis הַזוֹיֵת הַמִּפְרָקִית
 angulus cranialis הַזוֹיֵת הַגִּלְגָּלִיתִית
 fossa articularis הַגִּמְץ הַמִּפְרָקִי
 collum scapulae צוּאֵר אֶצְמֵס-הַשֶּׁכָּם
 tuberositas infra- הַגִּבְשֶׁשֶׁת שֶׁמִּתַּחַת
 articularis לַמִּפְרָק, —הַתַּת-מִפְרָקִית
 tuberositas supra- הַגִּבְשֶׁשֶׁת שֶׁמִּמַּעַל
 articularis לַמִּפְרָק, —הָעַל-מִפְרָקִית
 incisura scapulae חֲרָק אֶצְמֵס-הַשֶּׁכָּם

(sutura sphenomaxillaris) (שֶׁלֹּב הַיִּתָּד וְהַעֲלִיֹּנָה)
 sutura zygomatico-temporalis שֶׁלֹּב הָעֵץ וְהַצָּדֵעַ
 sutura internasalis הַשֶּׁלֹּב שֶׁבֵּין עֲצָמוֹת-הָאֵף
 sutura nasomaxillaris שֶׁלֹּב הָאֵף וְהַעֲלִיֹּנָה
 sutura lacrimomaxillaris שֶׁלֹּב אֶצְמֵס-הַדְּמָעוֹת וְהַעֲלִיֹּנָה
 sutura lacrimoconchalis שֶׁלֹּב אֶצְמֵס-הַדְּמָעוֹת וְהַקֹּנְכִית
 sutura intermaxillaris הַשֶּׁלֹּב שֶׁבֵּין הַלְסָתוֹת
 sutura palatomaxillaris שֶׁלֹּב הַחֹךְ וְהַעֲלִיֹּנָה
 sutura palatoethmoidea שֶׁלֹּב הַחֹךְ וְהַכֶּבֶרָה
 sutura palatina שֶׁלֹּב-הַחֹךְ שֶׁל הַתָּוֶךְ
 mediana
 sutura palatina transversa (שֶׁלֹּב-הַחֹךְ הַתְּחִבִּי)
 (sutura incisiva) (שֶׁלֹּב-הַחוֹתְכוֹת)

הַחֲבוּרִים הַחֲסוּסִיִּים שֶׁל הַגִּלְגָּלִית
 Synchondroses cranii
 synchondrosis הַחֲבוּר הַחֲסוּסִי שֶׁל
 sphenoccipitalis הַיִּתָּד וְהָעֶרֶךְ
 synchondrosis הַחֲבוּר הַחֲסוּסִי שֶׁל
 sphenopetrosa הַיִּתָּד וְהַסֵּלֶעַ
 synchondrosis הַחֲבוּר הַחֲסוּסִי שֶׁל
 petrooccipitalis הַסֵּלֶעַ וְהָעֶרֶךְ
 synchondrosis squamolaris הַחֲבוּר הַחֲסוּסִי הַקֶּשֶׁשֶׁשֶׁת־הַצָּדִי שֶׁל
 ossis occipitalis אֶצְמֵס-הָעֶרֶךְ
 synchondrosis basilaris הַחֲבוּר הַחֲסוּסִי הַבֶּסִיסִי-הַצָּדִי
 ralis ossis occipitalis שֶׁל אֶצְמֵס-הָעֶרֶךְ
 synchondrosis הַחֲבוּר הַחֲסוּסִי שֶׁבֵּין
 intersphenoidea חֲלָקִי (אֶצְמֵס)-הַיִּתָּד

fossa olecrani גִּמְצַן פִּקֶּת-הַמַּרְפֵּק
fossa coronoidea הַגִּמְצַן שֶׁל הַזִּיז הַנּוֹי
fossa radialis גִּמְצַן (עֶצֶם)-הַחֹשׂוֹר
var. processus supra- הַזִּיז שֶׁמִּמְעַל לְעֵלִי
condylus

Ossa antebrachii עֲצָמוֹת-הָאֶמָּה
Radius (עֶצֶם)-הַחֹשׂוֹר
corpus radii גּוּף-הַחֹשׂוֹר
capitulum radii רֹאשִׁי-הַחֹשׂוֹר
fovea capituli radii גִּמְתָּ רֹאשִׁי-הַחֹשׂוֹר
collum radii צוּאֵר-הַחֹשׂוֹר

circumferentia articularis הַהֶקֶף הַמִּפְרָקִי
tuberculum radii גִּבְשׁוּשִׁית-הַחֹשׂוֹר
crista interossea רֶכֶס שִׁבְיָן הַעֲצָמוֹת
רֶכֶס בֵּין-הַעֲצָמוֹתִים

facies dorsalis הַפָּנִים הַגִּבִּיִּים
facies volaris הַפָּנִים הַכִּפִּיִּים
facies radialis הַפָּנִים הַחֹשׂוֹרִיִּים
tuberositas pronatoria גִּבְשֻׁשֶׁת (הַשְּׂרִיר-)
הַכֶּפֶן

margo dorsalis הַשּׁוֹלִים הַגִּבִּיִּים
margo volaris הַשּׁוֹלִים הַכִּפִּיִּים
processus styloides זִיז-הַחֶרֶט
incisura ulnaris הַחֶרֶק הַגִּמְדִּי
facies articularis הַפָּנִים הַמִּפְרָקִיִּים
carpica לְצַד שְׂרֵש־הַיָּד

Ulna הַגִּמְדָּה
corpus ulnae גּוּף-הַגִּמְדָּה
olecranon פִּקֶּת-הַמַּרְפֵּק
processus coronoides הַזִּיז הַנּוֹי
tuberositas ulnae גִּבְשֻׁשֶׁת-הַגִּמְדָּה
incisura semilunaris הַחֶרֶק הַסֶּהֱרֹנִי
incisura radialis הַחֶרֶק הַחֹשׂוֹרִי
crista interossea הַרֶכֶס שִׁבְיָן הַעֲצָמוֹת
רֶכֶס-בֵּין-הַעֲצָמוֹתִים

processus coracoideus זִיז-הַחֶרֶטֶם

Clavicula עֶצֶם-הַכִּרְיָח
extremitas sternalis הַקֶּצֶה לְצַד עֶצֶם-הַחֹה
facies articularis הַפָּנִים הַמִּפְרָקִיִּים לְצַד
sternalis הַחֹה
tuberositas costalis הַגִּבְשֻׁשֶׁת הַצִּדְעִית
extremitas acromialis הַקֶּצֶה לְצַד שִׂיא-הַכֶּתֶף
facies articularis הַפָּנִים הַמִּפְרָקִיִּים
acromialis לְצַד שִׂיא-הַכֶּתֶף
tuberositas coracoidea הַגִּבְשֻׁשֶׁת הַחֶרֶטֶמִּית

עֲצָמוֹת הַגֶּף הַחֹזִי הַחֶפְשִׁי
Ossa extremitatis thoracicae liberae
Os brachii = humerus עֶצֶם-הַזְרֹעַ
caput humeri רֹאשׁ (עֶצֶם)-הַזְרֹעַ
collum anatomicum הַצּוּאֵר הָאָנָטוֹמִי
collum chirurgicum הַצּוּאֵר הַנְּתוּחִי
(אוּ הַכִּירֻרְגִי)
tuberculum majus הַגִּבְשֻׁשִׁית הַגְּדוֹלָה
tuberculum minus הַגִּבְשֻׁשִׁית הַקְּטַנָּה
sulcus intertuber-
cularis הַמַּעֲצָנִית שִׁבְיָן
הַגִּבְשֻׁשִׁיֹּת
crista tuberculi רֶכֶס הַגִּבְשֻׁשִׁיֹּת
majoris הַגְּדוֹלָה
c. t. minoris רֶכֶס הַגִּבְשֻׁשִׁיֹּת הַקְּטַנָּה
corpus humeri גּוּף (עֶצֶם)-הַזְרֹעַ
margo ulnaris הַשּׁוֹלִים הַגִּמְדִּיִּים
margo radialis הַשּׁוֹלִים הַחֹשׂוֹרִיִּים
tuberositas deltoidea גִּבְשֻׁשֶׁת הַדֵּלְטָא
sulcus nervi radialis מַעֲצָנִית עֶצֶב-הַחֹשׂוֹר
sulcus nervi ulnaris מַעֲצָנִית עֶצֶב-הַגִּמְדָּה
condylus humeri עֵלִי (עֶצֶם)-הַזְרֹעַ
capitulum humeri רֹאשִׁי-הַזְרֹעַ (עֶצֶם)-
trochlea humeri סִלִּיל (עֶצֶם)-הַזְרֹעַ
epicondylus ulnaris גִּבְלִית-הַגִּמְדָּה
epicondylus radialis גִּבְלִית עֶצֶם-הַחֹשׂוֹר

Ossa metacarpi	עצמות מתוך-היד	facies volaris	הפנים הפכיים
os metacarpi I-V	עצם מתוך-היד (א-ה)	facies dorsalis	הפנים הגבניים
basis	הבסיס	facies ulnaris	הפנים הגמדיים
corpus	הגוף	margo dorsalis	השוליים הגבניים
capitulum	הראשי	margo volaris	השוליים הפכיים
processus styloides	זיו-החרט של עצם	crista supinatoria	רכס (השריר) הגבן
ossis metacarpi III	מתוך-היד השלישית	capitulum ulnae	ראשיש-הגמך
		processus styloides	זיו-החרט

עצמות אצבעות-היד

Ossa digitorum manūs

phalanx proximalis	הגליל המקרב
phalanx media	הגליל האמצעי
phalanx distalis	הגליל המרחק
basis phalangis	בסיס-הגליל
facies articularis	הפנים המפרקיים
corpus phalangis	גוף-הגליל
trochlea phalangis	סליל-הגליל
tuberositas unguicularis	גבששת-הצפרנים
ossa sesamoidea	העצמות השמשמיות

עצמות הגף האגני

Ossa extremitatis pelvinae

עצמות-החגורה של הגפנים

האגניים

Ossa cinguli extremitatum pelvinarum

Os coxae עצם-החלציים

foramen obturatum	הנקב הסתום
membrana obturatoria	הקרום הסותם
acetabulum	מרחשת
fossa acetabuli	גמץ-המרחשת
incisura acetabuli	חרק-המרחשת
facies lunata	הפנים הסהרונים

Os ilium עצם-הכסל

corpus ossis ilium	גוף עצם-הכסל
ala ossis ilium	כנף עצם-הכסל

facies volaris	הפנים הפכיים
facies dorsalis	הפנים הגבניים
facies ulnaris	הפנים הגמדיים
margo dorsalis	השוליים הגבניים
margo volaris	השוליים הפכיים
crista supinatoria	רכס (השריר) הגבן
capitulum ulnae	ראשיש-הגמך
processus styloides	זיו-החרט

עצמות שרש-היד

עצמות שרש-היד המקרבות

Ossa carpi proximalia

os naviculare	עצם-הסירה
tuberculum ossis	גבשושית עצם-
navicularis	הסירה
var. os centrale	העצם המרכזית
os lunatum	עצם-הספה
os triquetrum (=os	עצם-הטריו
cuneiforme)	
os pisiforme	עצם דמוית-עדשה

עצמות שרש-היד המרחקות

Ossa carpi distalia

os multangulum	העצם מרבית-הזוויות
majus	הגדולה
tuberculum ossis	הגבשושית של העצם
multanguli majoris	מרבית-הזוויות
	הגדולה
os multangulum	העצם מרבית-הזוויות
minus	הקטנה
os capitatum	(עצם)-הפקן
caput ossis capitati	ראש (עצם)-הפקן
os hamatum	עצם-האנקל
hamulus ossis	אנקל עצם-האנקל
hamati	
ossa accessoria	עצמות הלואי של
carpi	שרש-היד

ramus ossis pubis	ענף עצם-החיק	linea arcuata	הקו הקשתי, הקו הקשת
pars acetabularis	החלק המרחשתי	crista ilica	רכס (עצם-)הכסל
pars symphysica	חלק-המאחה	labium externum	השפה החיצונה
pecten ossis pubis	מסרק עצם-החיק	linea intermedia	קו-הביניים
eminentia iliopectinea	בליטת הכסל והמסרק	labium internum	השפה הפנימית
tuberculum pubicum	גבשושית עצם-החיק	spina ilica ventralis	קוץ (עצם-)הכסל הגחוני
crista phallica	רכס איבר-הזכר	tuberculum ilicum	גבשושית (עצם-)הכסל
crista obturatoria	הרכס הסותם	spina ilica dorsalis	קוץ (עצם-)הכסל הגב-הגולגולתי
sulcus obturatorius	המענית הסותמת	cranialis	קוץ (עצם-)הכסל הגב-הגולגולתי
tuberculum obturatorium pubicum	הגבשושית הסותמת שר עצם-החיק	spina ilica dorsalis caudalis	קוץ (עצם-)הכסל הגב-הגולגולתי
tuberculum obturatorium ischiadicum	הגבשושית הסותמת שר עצם-השתי	linea glutaea cranialis	קו-העכוו הגולגולתי
facies symphyseos	פני-המאחה	linea glutaea dorsalis	קו-העכוו הגב-הגולגולתי
עצמות הגוף האגני החפשי		linea glutaea	קו-העכוו שמיצל למרחשתי
Ossa extemitatis pelvinae liberae		supraacetabularis	הפנים דמוי-האזן
Os femoris = femur		facies auricularis	המענית שצל יד הפנים דמוי-האזן
caput femoris	ראש-הירך	sulcus juxta-auricularis	גבשושית-הכסל
fovea capitis femoris	גמית ראש-הירך	tuberositas ilica	גמץ (עצם-)הכסל
collum femoris	צוואר-הירך	fossa ilica	גמץ (עצם-)הכסל
corpus femoris	גוף-הירך	Os ischii השתי עצם	
trochanter major	תל-הירך הגדול	corpus ossis ischii	גוף (עצם-)השתי
fossa trochanterica	גמץ תל-הירך	ramus ossis ischii	ענף (עצם-)השתי
trochanter minor	תל-הירך הקטן	pars acetabularis	החלק המרחשתי
linea inter-trochanterica	הקו שבין תל-הירך	pars publica	החלק החיקי
crista inter-trochanterica	הרכס שבין תל-הירך	tuber ossis ischii	גבשוש (עצם-)השתי
crista femoris	רכס-הירך	spina ossis ischii	קוץ (עצם-)השתי
labium laterale	השפה הצדית	incisura ischiadica major	חרק-השתי הגדול
labium mediale	השפה התיכונה	incisura ischiadica minor	חרק-השתי הקטן
linea pectinea	קו-המסרק	Os pubis עצם-החיק	
		corpus ossis pubis	גוף עצם-החיק

tuberculum inter-	הגבשושית הצידי
condylicum laterale	שבין העליונים
tuberositas tibiae	גבשושית הקנה הגדול
facies tibialis	פני הקנה הגדול
facies posterior	הפנים האחוריים
facies fibularis	הפנים לצד הקנה הקטן
margo tibialis	שולי הקנה הגדול
crista anterior	הרכס הקדמי
crista interossea	רכס שבין העצמות
	רכס בין-העצמותים
linea poplitea	הקו של שריר (בית-) הברך
malleolus tibiae	הקרסל של הקנה הגדול
incisura fibularis	החרק לצד הקנה הקטן
sulcus malleoli tibiae	מצננת-הקרסל של הקנה הגדול
facies articularis	הפנים המפרקיים
cristalis	המרחקים
facies articularis	הפנים המפרקיים של
malleoli	הקרסל

Fibula הקנה הקטן

corpus fibulae	הגוף של הקנה הקטן
crista interossea	הרכס שבין העצמות
	רכס בין-העצמותים
crista anterior	הרכס הקדמי
crista fibularis	הרכס של הקנה הקטן
crista tibialis	הרכס לצד הקנה הגדול
facies fibularis	פני הקנה הקטן
facies tibialis	הפנים לצד הקנה הגדול
facies posterior	הפנים האחוריים
capitulum fibulae	הראש של הקנה הקטן
facies articularis	הפנים המפרקיים של
capituli	הראשים
apex capituli fibulae	חד-הראש של הקנה הקטן
	הקנה הקטן
malleolus fibulae	הקרסל של הקנה הקטן

tuberositas glutea	גבשושית שריר-העכוז
var. trochanter tertius	תל-הברך השלישי
fossa intercondylica	הגמץ שבין העליונים
linea intercondylica	הקו שבין העליונים
planum popliteum	שטח בית-הברך
condylus tibialis	העלי לצד הקנה הגדול
condylus fibularis	העלי לצד הקנה הקטן
	הקטן
facies patellaris	הפנים הפתלריים
epicondylus tibialis	הגבולית לצד הקנה הגדול
epicondylus fibularis	הגבולית לצד הקנה הקטן
	הקטן
sulcus popliteus	המצננת של שריר (בית-) הברך
incisura poplitea	חרק-הפשיטה של חרק-הברך
extensoria	בית-הברך
incisura poplitea	חרק-הכפיפה של בית-הברך
flexoria	בית-הברך

Ossa cruris עצמות-השוק

Tibia הקנה הגדול

corpus tibiae	הגוף של הקנה הגדול
condylus tibialis	העלי של הקנה הגדול
condylus fibularis	העלי של הקנה הקטן
facies articulares	הפנים המפרקיים
proximales	המקרבים
fossa intercondylica	הגמץ הקדמי שבין העליונים
anterior	העליונים
fossa intercondylica	הגמץ האחורי שבין העליונים
posterior	העליונים
eminentia inter-	הבליטה שבין העליונים
condylica	
tuberculum inter-	הגבשושית התיכונה
condylicum mediale	שבין העליונים

sulcus tendinis מַעֲנִית-הַגִּיד שֶׁל
 musculi flexoris הַכּוֹפֵף (הַשְּׂרִיר)
 hallucis longi הָאֶרֶץ שֶׁל בֶּהֱן-הָרֶגֶל
 facies articularis navi-הַפָּנִים הַמְּפָרָקִיִּים לְצֶד-
 cularis הַסִּירָה, פְּנֵי-הַסִּירָה הַמְּפָרָקִיִּים
 f. a. pro lig. calcaneo-הַפָּנִים הַמְּפָרָקִיִּים
 navicularis לְרִצּוּעַת הָעֶקֶב וְהַסִּירָה
 processus posterior זִיד-הָעֶרְקוֹם הָאֲחֹרִי
 tali
 tuberculum fibulare גִּבְשׁוּשִׁית לְצֶד הַקֶּנָה
 הקטן
 tuberculum tibiale גִּבְשׁוּשִׁית לְצֶד הַקֶּנָה
 הגדול
 Calcaneus עֶצֶם - הָעֶקֶב
 corpus calcanei גּוֹף (עֶצֶם-) הָעֶקֶב
 tuber calcanei גִּבְשׁוֹשׁ (עֶצֶם-) הָעֶקֶב
 tuberculum fibulare גִּבְשׁוּשִׁית לְצֶד הַקֶּנָה
 tuberis c. הַקֶּטֶן שֶׁל גִּבְשׁוֹשׁ-הָעֶקֶב
 t. tibiale tuberis גִּבְשׁוּשִׁית לְצֶד הַקֶּנָה
 calcanei הַגְּדוֹל שֶׁל גִּבְשׁוֹשׁ-הָעֶקֶב
 sustentaculum tali מִשְׁעַן-הָעֶרְקוֹם
 sulcus tendinis מַעֲנִית הַגִּיד שֶׁל
 musculi flexoris הַכּוֹפֵף (הַשְּׂרִיר)
 hallucis longi הָאֶרֶץ שֶׁל בֶּהֱן-הָרֶגֶל
 sulcus calcanei מַעֲנִית (עֶצֶם-) הָעֶקֶב
 facies articularis talaris הַפָּנִים הַמְּפָרָקִיִּים
 posterior הָאֲחֹרִיִּים לְצֶד הָעֶרְקוֹם
 facies articularis talaris הַפָּנִים הַמְּפָרָקִיִּים
 media הָאֲמֻצְעִיִּים לְצֶד הָעֶרְקוֹם
 facies articularis talaris הַפָּנִים הַמְּפָרָקִיִּים
 anterior הַקֶּדְמִיִּים לְצֶד הָעֶרְקוֹם
 var. f. a. t. anterior הַפָּנִים הַמְּפָרָקִיִּים
 bipartita הַקֶּדְמִיִּים הַמְּחֻצָּים לְצֶד הָעֶרְקוֹם
 sulcus tendinis מַעֲנִית הַגִּיד שֶׁל הַשְּׂרִיר
 musc. fibularis longi הַכּוֹפֵף לְרִי הָאֶרֶץ
 var. processus trochlearis זִיד הַסִּלִּיל

facies articularis הַפָּנִים הַמְּפָרָקִיִּים
 malleoli שֶׁל הַקֶּרֶסֶל
 sulcus malleoli מַעֲנִית-הַקֶּרֶסֶל שֶׁל
 fibulae הַקֶּנָה הַקָּטָן
 fossa malleoli גִּמְזַן-הַקֶּרֶסֶל שֶׁל
 fibulae הַקֶּנָה הַקָּטָן
 Patella פָּקָה
 basis patellae בְּסִיסַת-הַפָּקָה
 apex patellae חֹד-הַפָּקָה
 facies articularis הַפָּנִים הַמְּפָרָקִיִּים

עֲצָמוֹת שְׂרָשׁ-הָרֶגֶל

Ossa tarsi

עֲצָמוֹת שְׂרָשׁ-הָרֶגֶל הַמְּקֻרְבּוֹת

Ossa tarsi proximalia

Talus עֶרְקוֹם

caput tali ראש-הָעֶרְקוֹם
 corpus tali גּוֹף-הָעֶרְקוֹם
 collum tali צוּאֵר-הָעֶרְקוֹם
 trochlea tali סִלִּיל-הָעֶרְקוֹם
 facies proximalis הַפָּנִים הַמְּקֻרְבִּים
 facies malleolaris הַפָּנִים הַמְּקֻרְבִּים לְצֶד
 tibialis הַקֶּנָה הַגְּדוֹל
 facies malleolaris הַפָּנִים הַמְּקֻרְבִּים
 fibularis לְצֶד הַקֶּנָה הַקָּטָן
 sulcus tali מַעֲנִית-הָעֶרְקוֹם
 processus lateralis tali זִיד-הָעֶרְקוֹם הַצָּדִי
 facies articularis הַפָּנִים הַמְּפָרָקִיִּים
 calcanearis posterior הָאֲחֹרִיִּים לְצֶד
 עֶצֶם-הָעֶקֶב
 facies articularis הַפָּנִים הַמְּפָרָקִיִּים הָאֲמֻצְעִיִּים
 ris calcanearis media לְצֶד עֶצֶם-הָעֶקֶב
 facies articularis calc. הַפָּנִים הַמְּפָרָקִיִּים
 anterior הַקֶּדְמִיִּים לְצֶד עֶצֶם-הָעֶקֶב
 var. f. a. c. a. הַפָּנִים הַמְּפָרָקִיִּים הַקֶּדְמִיִּים
 bipartita הַמְּחֻצָּים לְצֶד עֶצֶם-הָעֶקֶב

עצמות מתוך-הרגל

Ossa metatarsi

os metatarsium עצם מתוך-הרגל

I-V (א-ה)

basis הבסיס

facies articulares הפנים המפרקיים

corpus הגוף

capitulum הראש

tuberositas ossis הגבששת של העצם

metatarsi I הראשונה של מתוך-הרגל

tuberositas ossis הגבששת של העצם

metatarsi V החמישית של מתוך-הרגל

עצמות אצבעות-הרגל

Ossa digitorum pedis

phalanx proximalis הגליל המקרב

phalanx media הגליל האמצעי

phalanx distalis הגליל המרחק

tuberositas גבששת-האצבעים

unguicularis

basis phalangis בסיס-הגליל

facies articularis הפנים המפרקיים

corpus phalangis גוף-הגליל

trochlea phalangis סליל-הגליל

ossa sesamoidea העצמות השמשמיות

facies articularis הפנים המפרקיים לצד

cuboidea הקביה

עצם-הסירה של הרגל

Os naviculare pedis

גבששת עצם-הסירה

Tuberositas ossis navicularis

עצמות שרש-הרגל המרחקות

Ossa tarsi distalia

os cuneiforme I עצם-הטריז

הראשונה

os cuneiforme II עצם-הטריז

השנייה

os cuneiforme III עצם-הטריז

השלישית

Os cuboides עצם-הקביה

sulcus tendinis מענית הגיד של

musculi fibularis השריר הפבולרי

longi הארוך

tuberositas ossis גבששת עצם-הקביה

cuboidis

var. ossa tarsi עצמות-הטואי של

accessoria שרש-הרגל